

શ્રી સ્વામિનારાયણો જયતિ ।

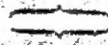
સત્સંગ સેવા મંડળનું ધ્યેય અને જ્ઞાનનું
સમાલોચન—

મંડળના પ્રમુખ પંડ્યા વકીલશ્રી ઇશ્વરલાલ લાલશંકરભાઈ એ
સંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન વિરુદ્ધ લખેલા લેખોનું
દ્વિગ્દર્શન—

પ્રથમ ભાગ

સંપાદક શોષક પ્રકાશક—
શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસ, વડતાલ.

મુદ્રક : ભગવાનદાસ રામદાસ પટેલ
વાકળ પ્રિન્ટરી; રાવપુરા, વડોદરા.

સંવત ૨૦૨૫ * સન ૧૯૬૬

કિંમત રૂ. ૨-૫૦

શ્રી :

નમો નમ : શ્રીહરયે—

સત્સંગસેવા મંડળનું દ્યેય અને જ્ઞાનનું સમાલોચન

સ્વચાળ

હાલમાં પરંતીર્થ સ્નાન ઉગમણી ખેડકે મળેલી સાંકેતિક સત્સંગિઓની સભામાં આમંત્રિત આયોજક આચાર્યશ્રીની હાજરી અને શુભાશીર્વાદથી આગકરેલા “શ્રી સ્વામિનારાયણ સેવા મંડળ” એવા નામથી મંડળની સ્થાપના તા. ૭-૮/૧૧-૬૫ ના રોજ આડંબરથી થઈ છે. એને મેળવવા માટે “જાહેર વિજ્ઞપ્તિ” નામની પત્રિકા આગળથી (૨૬-૧૦-૬૫ના રોજની) બહાર પાડી હતી. એમાં આમંત્રક ૩૫ અગ્રેસર એકાંતિક હરિભક્તોનાં નામો નીચે લખ્યાં છે. એમાં બહુધા શ્રી નાથજીભાઈના મંડળવાળા મુખ્ય જણાય છે. પાળા કાનજી ભક્તનું નામ પહેલું છે. પારીખા ગામનો આપું છે. (આ સભામાં કોઈપણ ત્યાગિઓને આમંત્રણ નહિ આપેલું હોવાથી તા. ૭-૧૧-૬૫નાં દિને મળેલી ત્યાગિયુવાનોની સભામાં “સમેલનમાં અમારા પૂજ્ય વયોદ્ધ જ્ઞાનદેવ અને સંપ્રદાયના સ્તંભરૂપ સંતોને આમંત્રણ નહિ આપવાની અવગણના કરી છે. સમેલનમાં આચાર્યશ્રીને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. સંમેલન સત્સંગના ઉત્કર્ષ માટે હતું તે સંપ્રદાયની પ્રથમથી આરંભીને સ્થાપના, ઉત્કર્ષ અને પ્રયજ્ઞ ફેલાવો ત્યાગિઓથી જ થયો છે. તો તેમને આ સંમેલનમાં સ્થાન નહિ હોવાથી આ સભા સર્વાનુમતે ખેદ વ્યક્ત કરે છે.” આવો સત્ય ઉહાપોહ કરવામાં આવેલો, છતાં આચાર્યશ્રી પોતે એકલા પધારે અને સાથે પક્ષના ત્યાગિઓને પણ લઈ જાય નહિ એનો અત્યંત ખેદ કરતા યોગ્ય છે. આ સભા કેરી કહેવાય ? મંડળમાં દાખલ થવા માટે એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર ચાર કલમોનું. (૧) હું વજ્રાસ ગાદીનો આશ્રિત હોઈને પ્રતિવંશે નામ ધર્મદા ભરં છું (૨) સેવામંડળનો અમુક પ્રકારનો સભ્ય થઈને અમુક રૂપિયા ભરીને પાવતી લીધી છે. (૩) હું સ્વા.ના. નિયમોનું પ્રામાણિક પંજે પાલન અને મંડળના નિયમોનું પાલન કરીશ. (૪) મંડળના ધારણો અને આદેશો મને માન્ય છે અને તેમાં સુધારા વધારા થાય તેને માન્ય રાખીશ) છાપીને ગામોગામ મોટા પ્રમાણમાં મોકલાવ્યું છે. તેમાં સહી કરે તેનેજ દાખલ કરવાનો કાયદો છે. સેવા મંડળના પ્રતિનિધિ અનેલા સત્સંગિઓ ઉપર એક હેડબીલ ઉપરની હકીકતવાળું ગામોગામ પ્રમુખ ઈ. લા. પંડ્યાના નામથી પ્રતિજ્ઞાપત્રોની નકલો સાથે મંડળના સભ્યો નોંધવા માટે મોકલ્યાનું પણ જાણવામાં આવે છે. વળી સમિતિની ચુંટણી માટે એક ઉમેદવારી પત્રક ભરી મોકલવાની અને તે પત્રક નડીઆદ નાગરવાડ પ્રમુખશ્રી અથવા વડનાલ મોકલવાની અને વાડીને બંગલે પ્રસિદ્ધ કરવાની રીતસરની વિગતોવાળું એક હેડબીલ પણ મંત્રી ર. લા. પંડ્યાશ્રીના નામથી છપાયેલું બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. મંડળનું કામ શાસ્ત્ર અને કાયદાની મર્યાદા પ્રમાણે પદ્ધતિસર ચાલે એ ઉદ્દેશથી તેનું બંધારણ તા. ૪-૪-૬૮ના રોજનું ૩૬ કલમોમાં થડેલું પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. મંડળમાં ચાર વિભાગો (મુરબી, (૫૦૧) આશ્રયદાતા, (૨૫૧) આજીવન, (૧૦૧) સામાન્ય (૫) એમ ઉચ્ચ નીચ રકમને અનુસારે રાખ્યા છે. આ મંડળમાં મુખ્ય તો પ. ભ. નાથજીભાઈના મંડળના હરિભક્તો સભ્યો થયા છે. અને એમનેજ વધુ પડતો રસ હોવાનું જણાય છે. તેમના અમુક વળગાળડથી ખીજાં મંડળોના પણ સભ્યો દાખલ થયા દેખાય છે. મંડળથી બહારના હરિભક્તો તો બહુ થોડા પ્રમાણમાં દાખલ થયાં જણાય છે. પરંતુ રહી રહીને નિયમોમાં છૂટછાટ મૂરીને અથવા અન્ય બહાના હેઠળ પોછળથી બીજાઓ એક વર્ષ માટે ઉમેરાયા હોય, એ બનવા યોગ્ય છે. મંડળ સ્થાપનનો ઉદ્દેશ “સંપ્રદાયનું હિત સચવાય, ગૌરવ વધે અને ઉત્કર્ષ સાધી રાકાય, એવી દરેક પ્રવૃત્તિ કરવી. ધેધુ. આચાર્ય મહારાજને એવી દરેક પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ સાથ અને સહકાર આપવો, અર્થાત્ સંપ્રદાયની ચાર અંગો દેવ, શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને આશ્રિત પુષ્ટ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવી એજ મંડળનો ઉદ્દેશ છે” આ રીતે અપ્યુચ્ય

જળ્યાળ્યો છે. એમાં “અસંગિધતા કે દ્વિઅર્થ જેવું કોઈ નથી” એમ પણ સાથે આગળથી શંકાલુના સમાધાન માટે જળ્યાળી દીધું છે.

આને અંગે સંપ્રદાયના સમ્યક્ જ્ઞાન અને ધર્મપ્રણાલિકાના પ્રચાર અર્થે એક પત્રિકા કાઢવાનો ઠરાવ થયો છે. એ અનુસંધાને સ્વા. ના. સેવા મંડળના મુખપત્ર તરીકે સત્સંગપત્રિકા માસિક તરીકે તીકળે છે. એનું મુદ્રણ કાર્ય નડીયાદ “ગુજરાત ટાઇમ્સ” પ્રેસમાં થાય છે. એના તંત્રી ડૉ. મોહનદાસ લક્ષ્મીદાસ શાહ (ઉમરેહ) છે. સેવા મંડળના મંત્રી પડયાશ્રી રમેશચંદ્ર લાભશંકર છે. “ફક્ત સભ્યો માટે” એમ મથાળાના પેઠ ઉપર લખવાની પદ્ધતિ છે. પણ કેટલાંક મંદિરોમાં પણ મોકલાય છે. આ પત્રિકાના પ્રથમ વર્ષના ૬ અને બીજા વર્ષના ૫ અંકો નીકળ્યા છે. આમાં લેખો લખનારા તો બહુધા શ્રી નાથજીભાઈના મંડળમાં મુખ્ય મનાતા ઇ. લા. પંડ્યા ૨. લા. પંડ્યા, મોહનલાલ શાહ, ભદ્ર કેશવલાલ જળજ, શુક્લ લક્ષ્મીનારાયણપ્રસાદ, નારાયણહરિ, ઉત્સવ પંડ્યા, મનુભાઈ શાહ, વિગેરે નામાંકિતો છે. આ મંડળની પહેલાહેતી સભા વિરશદ મંદિરમાં ૮-૧૦-૬૭ ના રોજ મળી હતી. સ. સ્વામી કો જ્ઞાનજીવનદાસજી તથા પાર્ષદ કાના ભક્ત વિગેરેની હાજરી લખી છે. (કોઈ હરિભક્તનું નામ લખ્યું નથી. પરંતુ ત્યાંનો અમોન અખાલાલ દાજીભાઈ મુખ્ય કાર્યકર્તા છે) બીજી સભા ઉપપ્રમુખ શેઠશ્રી બાણુભાઈના આગ્રહમર્્યા આમત્રજીથી ખાલાત મંદિરમાં ૧૨-૧૦-૬૭ ના રોજ રાખી હતી. ત્રીજી સભા પેટલાદ મંદિરમાં ભરાઈ હતી. આમંત્રિત જ્ઞાન સ્વામીએ ખૂબ મનનીય પ્રેરક વાત કરી હતી. (સ્થાનિક હરિભક્તનું નામ લખ્યું નથી પણ સભ્ય બનેલા ડૉ. શાંતિલાલ વિગેરે હશે) ચોથી સભા યુવકમંડળના આમંત્રણથી વડોદરા સ્વા. ના. મંદિરમાં ભરાઈ હતી. (કોઈનું નામ લખ્યું નથી) પાંચમી સભા તા. ૭-૭-૬૭ ના રોજ ભરૂચ સ્વા. ના. મંદિરમાં મળી હતી. (કોઈ સ્થાનિક હરિભક્તોનું નામ લખ્યું નથી.) આમંત્રિત જ્ઞાન સ્વામીએ લાક્ષણિક શૈલીમાં શ્રીજીની આજ્ઞા મુજબ વર્તવાનો અનુરોધ કર્યો હતા. આ રીતે જુદા જુદા મંદિરોમાં સભાઓ ભરાઈ છે. સભા મળતા પહેલા હરકોઈ યજમાન તરફથી પ્રમુખશ્રીના હસ્તે શ્રીહરિની મહાપૂજા કરવાની પદ્ધતિ રાખી છે. સભાના આરંભમાં પ્રમુખશ્રી ઉદ્દેશ મુજબ યુક્તિપૂર્વક લાખણ કરે છે. એની સઘળી આવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્રસ્થાન આચાર્યશ્રીતો અંગણે છે (પ્રમંજે પ્રસંગે ત્યાં પણ બીજી બેઠકો થતી જાય છે) આચાર્યશ્રી અને તેમના વકીલ નીચેનાં મંદિરોના સર્વાંગી આશ્રયથી પ્રચાર ચોમેર ચીવટથી ચોકકસ આવે છે. સભ્યો વધે અને સ્થિર રહે અને ઉત્સાહ ઉત્તેજન મળ્યા કરે એ હેતુથી સભ્યોના અમુક પરીક્ષામાં અમુક ગુણે પાસ થયેલા વિદ્યાર્થી પુત્ર પુત્રીઓને અમુક ઈનામ આપવાની પણ યોજના થઈ છે. તે મુજબ ઈનામ પણ બગલે પૂ. આચાર્ય આચાર્યશ્રીના વરદ હસ્તે અપાયાં છે. તેની કીંમત ૫૧૫ પ્રમુખ પંડ્યા શ્રીએ આપી છે રકમ ખુટતાં પુરાતત્વખાતાની શિક્ષાપત્રી અને પ્રમાદીના પત્રો જાપેલા પાછળથી અપાયા હતાં વિદ્યાદાનની પ્રવૃત્તિના એક ભાગ તરીકે આ કામની શરૂઆત થઈ છે. (આ બધી પુક્ત મનની નિખાતસ ચર્ચા છે) ઉપર પ્રમાણે સેવામંડળને સર્વાંગ સમાશ્રય જાનો કે જોતો અપાતો હોવાથી પત્રિકામાં જે કોઈ વિરુદ્ધાંશ આવ્યો હશે કે આવશે તેની જવાબદારી ઇ. ધુ. આચાર્યશ્રીની રહેશે. એ કહેવાની ભાગેજ જરૂર છે. આ રીતે ઉપેદ્યતા છે.

આ મંડળના પ્રમુખ મુખ્યશ્રી નડીયાદમાં રહેતા વકીલશ્રી ઈશ્વરલાલ લાભશંકર પંડ્યાશ્રીના લેખો પ્રત્યેક અંકમાં પ્રથમ આવે છે. એમાં સમ્યક્ જ્ઞાનને અને અત્યંત અસમ્યક્ જ્ઞાન સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી આવે છે. પ્રથમ સત્સંગનાં અંગો-પાયા જોઠવ્યા છે તેમાં કેટલીક મનસ્વી જોડવણી જળ્યા છે. સંપ્રદાયની રીત અને પરંપરામાં પારાવાર જોરાજો વાળો જળ્યા છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો અને ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવની વાતમાં ચિત્ર ચતુર્ધારી કરી દેખાય છે. રામાનુજ સંપ્રદાય અને ઉદ્ધવસંપ્રદાયની તાંત્રિક માન્યતા વચ્ચે અત્યંત અંતર અસમ્યક્ અનિચ્છનીય અયોગ્ય દેખાય છે. વર્ષ ૨ અંક ૩ માં આવેલા આજ્ઞા-ઉપાસનાવાળા લેખમાં તો છેવટે અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય આત્મા પરમાત્માના સ્વરૂપ સ્વભાવ ત્રિપયમાં જ અસમ્યક્ જ્ઞાનનો આડો આંક વાળી દીધો દેખાય છે (નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે. પરમાત્મા પણ તેનાજ

વિગેરે
પંથે
આ ૨
બાંધી
ભારત
સંપ્ર
તત્વો
જોઠ
આ
ઉપર
અંગ
આશ
અંક
બને
ચાર
અંગ
સમ
લગ
કુર
વહી
પા
છે.
ધમ
વિ
છો
મે
હત
દિ
અ
દી
એ

વિગેરે) બોલપણ બહુ આડાર્થ અવગાહ અસલ આરી છે. એમાં ભોળા લોકો ભરમાઈને મોક્ષવિરોધી અસમ્મત જ્ઞાન પંથે ચઢી જાય નહિ અને ચઢેલા પાછા વળે એવા હિત હેતુથી કંઈક કહેવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા સમજીને આ સત્ય કથન છે.

આ પત્રિકાના પ્રાથમિક મંગળાચરણમાં પ. ભ. ઈ. લા. પંડ્યાશ્રીએ “અમારું ધ્યેય” એવું સુંદર હેડીંગ બાંધીને લાંબા લેખની શરૂઆત કરી છે. તેના વર્ષ ૧, અંક ૧ પાત્ર ૨ ઉપર આરંભમાં “પરાત્પર ભગવાન શ્રોત્રામિનારાયણે ભારત દેશમાં પ્રવતવિદ્યા સત્સંગ સંપ્રદાયનાં દેવ, શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને આશ્રિતો એ ચાર પાયાનાં અંગો છે. સંપ્રદાય એટલે ગુરુપરંપરા પ્રાપ્ત શુદ્ધ પ્રણાલિકા અને જી, ઈશ્વર, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ અનાદિ તત્વોના સ્વરૂપ અને સ્વભાવનું સમ્યક્ જ્ઞાન” આ રીતે સત્સંગ સંપ્રદાય શબ્દને આગળ ધરીને તેનાં ચાર પાયાનાં અંગો ગોઠવ્યાં છે. (આ પંખી એવું વિવેચન વિવિધ વિચિત્ર રીતે વિસ્તારથી ઉત્તરોત્તર ક્રમ વિના મનસી કરવામાં આવ્યું છે) આ ગોઠવણી કોઈ શાસ્ત્રના આધારે કે કોઈ મોટાની માન્યતાને આધારે કરી હોય એમ જણાતું નથી. ઉપસક ઉપરચોટીયા કે ઉશંગ જેવી જણાય છે.

સુધા માસિકના તંત્રી બ. બાળકૃષ્ણાનંદજી “આચાર્ય, ત્યાગી, સત્સંગી, દેવ, શાસ્ત્ર અને મંદિર,” આ છ અંગના સમુદાયને સત્સંગ કહીને તેની સેવાને પોતાના ધર્મતરીકે કહે છે દેવ અને મંદિરને અલગ કહે છે. એમાં એમનો આશય એવો હશે કે મંદિરોની મીલકતોને સાચવવારૂપ એક ખરી સેવા છે. આ કથનપણ ઠીક જણાય છે. મંદિરને દેવની અંદર ગણે અને આચાર્યને અલગ રાખે અને ત્યાગી સત્સંગીને આશ્રિતમાં ગણે તો શાસ્ત્ર સાથે ચાર પાયાનાં અંગો બનેને મળતાં થઈ શકે છે. અથવા દેવ, મંદિર, શાસ્ત્ર અને આશ્રિત (આચાર્ય ત્યાગી, સત્સંગી) એમ ગણે તો પણ ચાર અંગો થઈ શકે છે. પરંતુ આ પણ ઉપસક મનસી ગોઠવણીનો છે. ઘણા લેખકો ગતાનુગતિ ન્યાયે આ છ અંગોને સેવ્ય તરીકે લખના આવે છે. છતાં ચારને બદલે છ અંગ કહે તે વધુ ઠીક તો છે.

અત્રે એપણ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે “સત્સંગ પત્રિકામાં” ચાર અંગો ક્યાં છે તેમાં દેવની અંદર ‘મંદિર’ નો સમાવેશ કરીને મંદિરનો અલગ અંગ તરીકે નિર્દેશ નહિ કરવાનું કારણ એમ જણાય છે કે મંદિર આવે તો તેને લગતી બધી મીલકતો અને તેના સદુપયોગ તથા સદ્વ્યવહારરૂપ વહીવટી વ્યવસ્થાપણ આવે અને તે આવે તો મીલકતોનો દુરુપયોગ અથવા ગેરવહીવટ થતો હોય તે અટકે એવી પ્રવૃત્તિરૂપ તે અંગેની સેવાપણ કરવી પડે. અને તેની સેવા કરવા જતાં વહીવટકર્તા ગુરુ સાથે અથડામણ તથા અણગમો ઉભો થવાનો પ્રસંગ આવે. અને એમ થાય તો સત્સંગ સેવામંડળના પાયા હયમયી જાય અને ધાર્યા ઉદ્દેશો ઉઘા થઈ પડે. એટલે મંદિરરૂપ એક અંગે સેવા અને ઉન્નતિ માટે છોડી દીધું જણાય છે. પણ ગૃહસ્થાશ્રમ જેમ બીજા બધા આશ્રમોનો આધાર છે તેમ અંગતો બધાંજ અંગોના આધાર છે. મહાપ્રભુજીએ પણ ધર્મરક્ષા ઉપરાંત મંદિરો અને મીલકતોની વ્યવસ્થા માટે અને તેના સદ્વ્યવહાર તથા ધારણ માટે પણ આચાર્ય સ્થાપીને દેશ-વિભાગનો સંપ્રદાયમાં પ્રમાણભૂત લેખ લખ્યો છે. તો તેની અને તેની સેવાની ઉપેક્ષા કેમ થઈ શકે? અને તેને છોડી દેવામાં આવે તો આખા સત્સંગની સેવા કરી એમ કેમ કહેવાય?

વળી સત્સંગ સેવા મંડળના પ્રમુખ અને સદરહુ લેખના લેખક પંડ્યાશ્રી પોતે વડતાલ દેખણ કમીટીમાં એક મેમ્બર હતા. ત્યારે તેમની તથા પા. ભીખાભાઈની હિસાબ જોઈ રીપોર્ટ કરવા સમક્રમીટીરૂપે નિમણુંક થઈ હતી. તે વખતે તા. ૨૯-૯-૪૭નો રીપોર્ટ તેમણે કરેલો. જેમા સંસ્થાના વહીવટમાં થતી ગોઠવણ, હિસાબો દુષિત પદ્ધતિઓ, આચાર્યશ્રીની બેકાળજી તથા તેમના વધુ પડતા ખર્ચા, કોઠારીઓની (બીચારી) પરાધીન સ્થિતિ અને એ પ્રમાણે ચાલે તો સંસ્થાની મીલકતો વેચાઈ જવાનો ભય, વગેરે બહુ બહુ ખાતરો અંગે ઘણી સખત ટીકાઓ કારણે આપીને કરી છે. અને સંસ્થાના આર્થિક માત્રમા પ્રત્યે ભારે ચિંતા પણ વ્યક્ત કરી હતી. અને એ રીપોર્ટ સુધા માસિકના વર્ષ ૨૦ અંક ૧૧માં છપાઈને પ્રસિદ્ધ પણ થયો હતો. અર્થાત્ તે વખતે આ લેખના

લેખક પંડ્યા ઈશ્વરલાલભાઈ સંપ્રદાયનાં મંદિરો અને મીલકતો પણ એક અગત્યનું અંગ છે એમ માની તેની જાળવણી અને પુષ્ટિ કરવારૂપ સેવાને પણ પરમ કર્તવ્યપણે માનતા તો હતાજ. પરંતુ આજે તે અંગો અને તેની સેવારૂપ કર્તવ્ય પ્રત્યે જાણી જોઈને ઉદાસીનતા બતાવવામાં આવી છે. માટે ઉપર જણાવ્યું તેવું તેમાં કંઈ મહત્ત્વનું કારણ તો હોવું જોઈએ.

વળી તા. ૨-૫-૪૮ ના રોજ નડીયાદ મંદિરમાં સભા ભરીને, “ચરોત્તર સત્સંગ મંડળ”ની સ્થાપના કરીને તેનાં પ્રમુખ તરીકે પોતે રહીને, અમીન ચંદુભાઈ મોતીભાઈને મંત્રી તરીકે નીમીને, એ સભામાં કરમશક્તી પા. ઉમેદભાઈ વિગેરે સભ્યોની હાજરીમાં ગેરવહીવટ અંગે ઠરાવો પણ થયેલા અને એને અંગે કોહારી તથા આચાર્યશ્રી સાથે લાંગો પત્રવ્યવહાર પણ થયેલો (આ બાબત સુધા વર્ષ ૨૧ અંક ૮ માં સવિસ્તર આવી છે) છતાં હવે એ સેવાને કેમ ત્યજ દેવા માગે છે. એ રીતે સફળ ન થયા કે ન થવાય તેથી કરીને સત્સંગના એ મહત્ત્વના અંગને અંગમાંથીજ કાઢી નાખવામાં આવે એનો યોગ્ય નજ ગણાય ?

ભગવન્નિષ્ઠ શ્રી નાથજીભાઈએ પણ પૂર્વે દેવમંદિરની એવી સેવા કરવાની ઉમેદથી કમીટીના સભ્ય તરીકે ચુંટાવા માટે ઉમેદવારી કરેલી અને વકીલ ઈશ્વરલાલ લાલશંકર પંડ્યાશ્રીએ એક ગુણાતુવાદ ભરપૂર હેડલીસ મતદારોને મત આપવાની ભક્તી ભક્ષામણનું સુદિત બહાર પાડેલું અને પોતે ચૂંટણીમાં ઉભા રહેલા પરંતુ કાળ સંજોગે તેમને પાંચ વોટ મળવાથી સફળ થયા ન હતા. વળી આ પહેલાં જોટાદમાં એવી જ સેવા કરવાના વિચારથી મળેલીસત્સંગિઓની સભામાં પ્રસંગોચિત્ત પ્રવચન પણ કરેલું. એટલે આવી સેવા ગુરુપરંપરા પ્રાપ્ત પણ છે.

“સત્સંગ” માસિક કે જે પાછળથી પૂ. લાલજીશ્રી નરેન્દ્રપ્રસાદ મહારાજ સંચાલિત સત્તાવાર મુખ્યપત્ર બન્યું હતું. તેના મંગળ આરંભમાં તંત્રી શાસ્ત્રી ચતુર્ભુજદાસજી માસિકને યથાતામ તથાગુણ મનાવા માટે શ્રીમુખતા દ્વારા મુજબ સત્સંગનાં ચાર અંગોનું સવિશેષ વિવેચન રચીને, પછી છ અંગોની પણ વાત લીધી છે. એમ બનતેનો સહ ઉપયોગ કર્યો છે. ક્રમમાં થોડો તફાવત છે. વીરશદ મંદિરમાં ૧૮-૫-૫૯ દિને મળેલી સભામાં આચાર્યશ્રી થઈને પહેલ વહેલા પધારેલા ન. આ પાંડેશ્રીએ “આપણા સંપ્રદાયમાં દેવ, આચાર્ય, ત્યાગી, ગૃહી” એ ચાર અંગ છે. સંપ્રદાય દિવ્ય છે એટલે એનાં અંગ પણ દિવ્ય છે” એમ મંગળ પ્રવચન કર્યું છે. (સ. વર્ષ ૨ અં. ૫) આ સભામાં પ્રથમ પ્રશંસા પર્યવસાથી પ્રવચનકર્તા લેખક પોતે છે. વળી બાગને અંગે તા. ૨૬-૭-૫૮ દિને મળેલી આમંત્રિત સત્સંગિઓની પ્રથમ સભામાં “આ સંપ્રદાયનાં ચાર મુખ્ય અંગ છે. (૧) પ્રતિમા દેવ, (૨) આચાર્ય, (૩) ત્યાગી અને (૪) ગૃહસ્થો...તેમના સ્થાપેલા સંપ્રદાયમાં ત્રણ અંગો વચ્ચે સૌનેરી સુમેળ સધાય એવો અવસર સત્તરે આપે.....ત્યાગિવર્ગ ગામડે ફરી કરી પ્રતિકૂળતાઓ વેડીને ઉપદેશ આપી હરિભક્તોને સત્સંગ કરાવે છે અને તમારા મુખ દુઃખના સમાચાર અમને પહોંચાડે છે” એમ પૂ. લાલજીશ્રી ન. આ પાંડેશ્રી ચાર અંગોને સવિવેચન કહે છે. (સ. વર્ષ ૧ અંક ૧૨ના વધારામાં) વળી એજ સભાના સમારંભમાં આ. આ. પ્ર. મહારાજ લેખિત પ્રવચનમાં “દેવ, આચાર્ય, ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થ એ આ સંપ્રદાયરૂપી શરીરનાં ચાર અંગો છે. અમો એમ માનીએ છીએ કે શરીરનાં સર્વે અંગો એક બીજા સાથે પરસ્પર હુણી મળીને કામ કરી શકે. આ સંપ્રદાયમાં અમારું અને ત્યાગીનું જે સ્થાન છે તેવું મહત્ત્વ હરિભક્તોનું પણ છે” વગેરે. આ લેખિત પ્રવચનને પરિપક્વમાં વાંચનારા અમે તેની કાર્યવાહીને ભજવનારા ઘણું કરીને એ લેખકજ હતા. (લખાણ પણ લેખકે કરી આપેલું જણાય છે) આચાર્યશ્રીની રસપ સામલોચના કરીએ તો થોડું જુદા પ્રકારે ચાર અંગો કહે છે. આમાં શ્રીજી પ્રોક્ત સદ્ધર્મ અને સરગ્રાસ્ત્રો કે જે એ અત્યાવશ્યક અંગો છે તે આવતાં નથી. એટલે થોડું ઉપસક ઉભાંગડ જેવું ગણાય. બનને પાંડેશ્રી પંડ્યાશ્રીના કથનથી થોડું જુદું કહે છે બનને પાંડેશ્રી જ્યારે પોતા પછી બીજાજ નંબરે ત્યાગિઓને સહેતુક સ્થાન આપે છે ત્યારે પંડ્યાશ્રી તો તેની

તેની
મને
કાંઈતેની
તાશ્રી
તે
નાકે
કે૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧૧
૧

આપતા નથી. તેનો ત્યાગીઓને બહુ દૂર કાઢી નાખવા જેવી દુર્દશામાં મુકવા માગે છે. અભિપ્રાયમાં ભેદ ઉઘાડો જણાય છે. ચાલુ આચાર્યશ્રી સંપ્રદાયને દિવ્ય સમજવા પૂર્વક તેનાં અંગોને પણ દિવ્ય સમજીને તે વચ્ચે સોનેરી સુમેળ સાધવાનો અવસર સત્વરે મેળવવાની સુરુચિ ધરાવે છે તે સમ્યક્ છે અને “ત્યાગિવર્ગ ગામડે ફરી ફરી પ્રતિકૂળતાઓ વેઠી ઉપદેશ આપી સત્સંગ કરાવે છે” એમ સમજે છે એ પણ વધુ ઠીક છે. અને આ. આ. પ્ર. “સંપ્રદાયરૂપ શરીરનાં સર્વે અંગો એક બીજા સાથે પરસ્પર હળી મળીને કાર્ય કરી શકે” એમ માને છે એનો અતિ સમ્યક્ છે. (પરંતુ હવે હાથમાં બાજી રહી નહીં) હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.

પત્રિકાને અને મંડળને ‘સત્સંગ’ આ મંડળ નામ સુસંગત અને સમુપયોગી આગળ લાવવામાં આવ્યું છે. તો તેનો સદર્થ પ્રથમારંભમાં સત્સંગિઓને સમજાવ્યો. હોત તો બહુ સમ્યક્ હતું. (જેમ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ, માન્યતા મુજબનો સમજાવ્યો તેમ) આમાં પાયાનાં ચાર અંગો જે ઇષ્ટિત છે તે વ્યવસ્થિત યથાસ્થિત રહે છે. આશ્રિત સાધુઓમાં આચાર્યશ્રી અને સત્સંગી આદિકનો સમાવેશ સ્વરસતઃ થઈ શકે છે. સત્સંગ શબ્દની સાર્થકતા આવે છે. સેવા શબ્દ પણ સંગત સાર્થક થાય છે. શ્રીમુખના વચનનો મંડળ આધાર મોટો મળે છે. આમાં અધુરું કશું જ રહેતું નથી. સર્વાંગે સંપૂર્ણ થાય છે.

સ. પ્ર. ૩. અ. ૨૨ માં “સર્વેએ સત્સંગી પદ સાર્થક ધારવું” એમ કહાને તેનો સમ્યક્ અર્થ આ રીતે સ્પષ્ટ થયો છે. (૧) ‘સત્’ શબ્દથી પરંબ્રહ્મ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, (૨) એ પરંબ્રહ્મના આશ્રિત સાધુઓ (૩) એ પરંબ્રહ્મ શ્રીનારાયણે નારદજી પ્રત્યે કહેલો ત્રીશ લક્ષણવાળો સદ્ગુણ (૪) અને એ ત્રણ બાબતોનું જેમાં પ્રતિપાદન હોય એવું સમજાવ્યું (વેદાદિ આદિ) આ ચારને ‘સત્’ શબ્દથી કહ્યો છે. (આ ચારનો યથાયોગ્ય સંગ તે સત્સંગ) આમાં ૧ નંબરે મુકેલા પરંબ્રહ્મને સ્થાને લેખમાં સેવ્ય દેવને મુક્યા છે તે બરાબર છે. ચાર નંબરે મુકેલા શાસ્ત્રને લેખમાં ૨ નંબરે મુક્યું છે તે સંગત નથી. ૨ નંબરે મુકેલા આશ્રિત સાધુઓને બીલકુલ કાઢી નાખ્યા છે તે સમ્યક્ ન કહેવાય. ૩ નંબરે સદ્ગુણને મુક્યો છે તેને તો મૂળથી કાઢીને તેના સ્થાને લેખમાં એકલા આચાર્યશ્રીને મુક્યા છે તેપણ ઠીક ન કહેવાય. ૪ નંબરે શાસ્ત્ર હતું તેને સ્થાને લેખમાં આશ્રિતોને મુક્યા છે તેપણ સ્થાને નથી. (આચાર્ય અને આશ્રિતોને પૃથક્ પાડ્યા છે) આશ્રિતોમાં ગૃહસ્થ ત્યાગી સધવા વિધવા સ્ત્રીઓનો સમાવેશ પાછળથી કર્યો છે. શ્રીજીએ ૨ નંબરે કહેલા આશ્રિત સાધુઓમાં આચાર્ય સત્સંગી આદિક સમસ્તનો સમાવેશ સુમેથી થઈ શકે છે. એવોજ અર્થ શ્રીજીએ ધરાવ્યો છે. શિક્ષાપત્રી “લિખામિ.....સર્વાન્નિજાશ્રિતાન” એમાં આચાર્યશ્રીને પણ આશ્રિત તરીકે ગણ્યા છે. જે ત્યાગિઓનો સમાવેશ આશ્રિતમાં કર્યો તો આચાર્યનો પણ તેમાં કરવોજ જોઈતો હતો. અથવા શ્રીજીએ કહેલા અર્થ પ્રમાણે ત્રણેયનો સાધુ પુરુષોમાં સમાવેશ કરવો જરૂરી હતો. સત્સંગનાં છ અંગોને કહેનારાં સુધાના તંત્રીશ્રી “આચાર્ય ત્યાગી સત્સંગી” એમ ત્રણેયને સાથે ક્રમથી લે છે.

શ્રીહાર ઉપદિષ્ટ ક્રમમાં જે કંઈ સંગતિ કે મહત્વ કે ઉપયોગિતા ન આવતી હોય કે કાંઈ બાધ કે અપૂર્ણતા આવતી હોય તો ક્રમને ફેરવવાની જરૂર પડે આમાં તો સર્વાંશે સંગતિ, મહત્વ અને ઉપયોગિતા ઉત્તમ આવે છે. અને લેશ બાધ કે અપૂર્ણતા આવતી નથી. સર્વ શાસ્ત્રોમાં ઉપાસ્ય પ્રાપ્ય પરંબ્રહ્મને પ્રથમ નંબરે મુક્યા છે એ સર્વથા યોગ્ય છે. બીજા નંબરે તેમના આશ્રિત સાધુ ભક્તોને મુક્યા છે તેપણ સર્વ પ્રકારે સમુચિત છે. ભગવાન અને ભક્તોને અત્યંત સમીપ સંબંધ સ્વામિસેવકલાવનો અર્થ છે. શ્રીનારાયણે પ્રથમ કહેલો મોક્ષહેતુ સદ્ગુણ કે જેમાં જ્ઞાન ભક્તિ આદિક સમગ્ર સાધનોનો સમાવેશ છે તે સદા સર્વેએ પાળવાના હોવાથી તેને ત્રીજે નંબરે સ્થાપ્યો છે તે અત્યંત ઉચિત છે. એ સર્વેનું જેમાં સંવર્ણન છે એવાં સમજાવ્યોના અભ્યાસની અત્યાવશ્યકતા હોવાથી તેને ચોથે નંબરે મુક્યા છે તેપણ સુસંગત સમુચિત છે. આ રીતે મોક્ષોપયોગી બધી બાબતોની સારી સંગતિ અને સમુપયોગિતા અનુસૂત આવે છે. કશો બાધ કે અપૂર્ણતા આવતી નથી.

આ પ્રસંગથી 'સત્' શબ્દ સહ સંયોજેલા 'સંગ' શબ્દનો સદર્થ પણ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. (૧) 'સત્' શબ્દથી સંયોજેલા પરબ્રહ્મનો સંગનો તેમની સ્થિર ભક્તિ ઉપાસના કરવી તે. (૨) 'સત્' શબ્દથી સંયોજેલા સાધુઓનો સંગ તો એમની અન્ન વસ્ત્રાદિના દાનથી સેવા કરવી, ચંદન પુષ્પાદિ વડે તેમની પૂજા કરવી, તેમણે હિતાર્થે કહેલાં વચનો પાળવાં વિગેરે. (૩) 'સત્' શબ્દથી સંયોજેલા સદ્ગુણનો સંગ તો આપકાળમાં પણ તેનો ત્યાગ ન કરવો-તેમાંજ સ્થિર સ્થિતિ રાખવી તે. (૪) 'સત્' શબ્દથી સંયોજેલાં શાસ્ત્રોનો સંગ તો ભક્તિ આદિકની પુષ્ટિ માટે તેનું શ્રવણ, કીર્તન, પાઠન, શ્રાવણ વિગેરે કરવું તે. આ રીતિએ 'સત્' શબ્દથી સંયોજેલા ચારનો આ રીતે જ સંગ કરે તેને સત્સંગી સંગ્રાથી સંબોધ્યા છે. આમાં આચાર્ય ત્યાગી ગૃહી વિગેરે સમસ્ત સમાશ્રિતાનો સમાવેશ સુખેથી થાય છે આમાં આચાર્યશ્રીને પ્રથમ નંબરે મુખ્યા હોત તો યોગ્ય હતું. ચાર પાયાનાં અંગો પણ આવી જાય છે. ચાર અંગોની સેવા સમજવાની તમન્ના છે તે પણ થઈતી આવે છે. આમાં શ્રીમુખના વચનનો મુખ્ય આધાર મળે છે એ પરમ ક્યેસ સચવાય છે. આ ચાર અંગો સત્સંગનાં લીધાં હોત તો બહુ સમ્યક્ થાત. શાસ્ત્રાદિકના આધાર વિનાની આ ગોઠવણ જો મંડળના સભ્યો પુરતી ખાતરી ખુણીયા કરી હોય તો કંઈ કહેવાનું નથી. પણ હવે પત્રિકાના અંકો ફેટલાંક મંદિરોમાં પણ દરેક હરિભક્તોને વાંચવા માટે મોકલાય છે તેથી કહેવાની જરૂર છે.

બીજા બહુ વ્યાખ્યાતા-વિવેચકોએ પણ ઉપર્યુક્ત ચાર બાબતોનું જ અનુસંધાન પોતાના લેખમાં લીધું છે. બીજાઓની વાત બાજુ પર રહી. પરંતુ જેમને સત્સંગ સુધારસનું પાન કરાવનારા, પરમ હિત ચિંતક દયાળુ ગુરુજી તરોકે માને છે તે શ્રીનાથજીભાઈએ શ્રીહરિપ્રોક્ત ચાર બાબતોનું જ અનુસંધાન બહુધા લીધું છે. નડીયાદના મંદિરમાં ખેડાના કલેક્ટર સાહેબ દેહેળ્યા કે જે સત્સંગી કુટુંબના હતા તેમની બહુલી થતાં તેમને વિદાયમાન આપવા મળેલી સ્થાનિક સત્સંગિઓની સભામાં સભ્ય જનોની સંમતિલાપથી ભગવન્તિષ્ઠ શુક્લ શ્રી નાથજીભાઈએ પ્રવચન કરેલું. તેમાં આ રીતે આરંભ છે. (સુધા વર્ષ ૧૯ અંક ૨ પાન ૨૩)

સત્સંગની વ્યાખ્યાપણ સત્સંગિજીવન મોક્ષઅંશમાં કરેલી છે.

“સન્નિવેન પરંબ્રહ્મ સાધવથ તદાશ્રિતાઃ ।

પ્રોક્તાર્ત્તદીયો ધર્મથ શાસ્ત્રં ચેત્ત્રિકાવ્રયમ્ ॥ ૪ ॥

“સત્” શબ્દથી સત્યસ્વરૂપ પ્રગટ પ્રમાણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વામિનારાયણ ભગવાનને સમજવા, તેમજ તે પરમાત્માના દહ આશ્રિત સાધુપુરુષો તે પણ 'સત્' શબ્દથી કહેલા છે. વળી 'સત્' શબ્દથી સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા, અને સત્યસ્વરૂપ સાધુ પુરુષોએ કહેલો તેમની વાણીરૂપ ભાગવત ધર્મ કહેવામાં આવ્યો છે. 'સત્' શબ્દથી પરમાત્મા, સત્, ભાગવત ધર્મ, આ ત્રણેનાં સ્વરૂપનું જે શાસ્ત્રમાં નિરૂપણ કર્યું હોય તેનું શાસ્ત્ર કહેવાય છે, આ ચાર સત્યસ્વરૂપનો સંગ તે સત્સંગ” આ રીતે ચાર પાયાનાં અંગોને સ્વીકારીને તેના અર્થો ઘટાડ્યા છે. ભગવાન શ્રીહરિએ જે અનુક્રમ કર્યો છે તે સુરક્ષિત રાખ્યો છે. અર્થના વિવેચનમાં ખાસ બાધ નથી. આ સભામાં આ લેખના લેખક વકીલ ઈશ્વરલાલ પંડ્યાશ્રી તથા અત્રેના સીવીલ જજ કેશવલાલભાઈ ભટ્ટની હજુરી હાજરી હતી. વળી ઉમરેઠ મંદિરમાં શ્રાવણ માસ અંગે ખાતરેશી શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદભાઈએ સત્સંગિજીવન અંશની કથા કરેલી. તેના સમાપ્તિ દિન અમાવાસ્યાએ સભા થયેલી. તેમાં બીજા વક્તાઓએ પ્રવચન કર્યા બાદ પરમ ભગવન્તિષ્ઠ શુક્લ નાથજીભાઈએ પ્રસંગોચિત પ્રવચન કર્યું હતું. “આપણા સંપ્રદાયમાં વક્તાપદ ત્યાગિઓનું છે. શ્રીજીની આજ્ઞા પ્રમાણે કથા વાર્તાથી ત્યાગિઓએ આપણું ગૃહસ્થોનું પોષણ કર્યાનું છે. અને આપણે ત્યાગિઓની અન્ન વસ્ત્રથી સેવા કરવાની છે. સતો તો આપણા સંપ્રદાયના આભૂષણરૂપ છે. સર્વ

સાધના કરીને અત્યંત કષ્ટાણુનું કારણ એવો સત્સંગ જેના સેવન સિવાય કે પરમાત્માની ભક્તિ સિવાય વિદ્વાન પુણ્ય અધોગતિને પામે છે. તેવા સત્સંગનો પ્રચાર આપણા મહાનુભાવ સંતો દ્વારાજ થાય છે. પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઓળખાવનાર સંતોજ છે. જેથી શ્રીજીએ “નિત્ય પ્રત્યે સાધુનો સમાગમ કરવો” એવી સ્વરૂપ શિક્ષાપત્રીમાં આજ્ઞા કરી છે..... સત્સંગ-સારા માણસના સંગરૂપનો જગતમાં ઘણા કરે છે. પરંતુ સત્ એવા પરબદ્ધ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન, તેમના આશ્રિત સંતો, તેમની વાણીરૂપ ભાગવત ધર્મ અને ત્રણેનું જેમાં નિરૂપણ હોય એવું શાસ્ત્ર, એ ચારેયનો સંગ કરવા રૂપ સત્સંગનો પૂર્વતા પુણ્યવાળાને પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદાદિ. (સુધા વર્ષ ૨૧ અંક ૧૧-૧૨.) હવે જરા શાંતિ રાખીને પૂર્વ ગ્રહને કાણ પડ્યો મુકીને ભગવદ્વચનમાં વધુ વિશ્વાસ લાવીને પૂર્વાપરતું અનુરાધાન રાખીને સમાલોચન કરો કે ગુરુજી શું કહે છે ? અને તેમના પદ શિષ્યો પાછળથી શું કહે છે ? અને વચ્ચે તારતમ્ય આવે છે કે નહિ ? ભગવદ્વચન અને ગુરુવચનથી પૃથક્ પડવાથી શો લાભ અલભ્ય મેળવવાના હશે ? તે (જે) શાંત મને સમાલોચન કરવામાં આવે તો બસ થશે. ગુરુએ કહેલો અર્થતો શિષ્યોએ અવશ્ય સ્વિકારવો જોઈએ એવી સ્થિતિ છે. એનું નામ સંપ્રદાય છે. ગુરુક્ત ચાર પાયાનાં અંગોને અંગીકાર કરવામાં કશો બાધ કે દોષ આવતો નથી. ઉપલેક ઉભાગડ ઉઠાંગ ગોઠવણીમાં એ બધા દોષો આવે છે. એવી તો બહુ બાધત ગુરુમુખની છે. વિસ્તારભયથી મુકના નથી.

સત્સંગ શબ્દની સાથે સ્થાપેલા સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ “સંપ્રદાય એટલે ગુરુપરંપરા પ્રાપ્ત ધર્મપ્રણાલિકા અને જીવેશ્વરાદિ પાંચ અનાદિ તત્ત્વોનું સમ્યક્ જ્ઞાન આ રીતે ઘટાળ્યો છે. આમાં પદાર્થ આવતો નહિ હોવાથી એ પણ ઉચ્ચક ઉપલેક ઉપરચોટીઓ અપૂર્ણ હોઈને ચક્રાસણીહીન છે. સંપ્રદાય શબ્દનો સદર્થતો ‘ગુરુ પરંપરા પ્રાપ્ત સદુપદેશ’ એવો કરવામાં આવ્યો છે. એમાં કોષ, વ્યાકરણ, આત્મરાક્ષ્ય, વ્યવહાર આદિક પુરનાં પ્રમાણો છે. ઉપદેશમાં ધર્મપ્રણાલિકા અને સમ્યક્ જ્ઞાન પણ આવી જાય છે. એમાં ઉપાય ઉપેય સર્વેનો સમાવેશ છે. સંપ્રદાય શબ્દમાં ‘સં. પ્ર. દાય’ આ ત્રણ અવયવો છે. દાય શબ્દથી દાન કહ્યું છે. આ દાન ન્યાયી ત્યાંથી જેમ તેમ ગ્રહણ કરેલું નહિ પણ ગુરુ પરંપરાગત હોવાથી ‘સં’ ઉપસર્ગથી સૂચવેલું બહુ સમ્યક્ છે. વળી આ દાન સામાન્ય ધનાદિક ક્ષુદ્ર નહિ પણ પરબદ્ધવિદ્યાનું હોવાથી ‘પ્ર.’ ઉપસર્ગથી સૂચવેલા બહુ ઉત્કર્ષવાળું થાય છે. ગુરુ પરંપરા પ્રાપ્ત હોવાથી સમ્યક્ અને પરમાત્મવિદ્યાનું હોવાથી બહુ ઉત્કૃષ્ટ જે વિશિષ્ટ દાન (ભગવન્મંગાદિકનું) સુમધુ શિષ્યોને અપાય છે એ સંપ્રદાય શબ્દનો અવયવ અર્થ છે. સંપ્રદાય શબ્દ યોગરૂઢ છે-તેમાં ‘સ’ ઉપસર્ગથી જણાવેલું સમ્યક્પણું અને ‘પ્ર’ ઉપસર્ગથી જણાવેલું પ્રકર્ષપણું અને ‘દાય’ શબ્દથી કહેલું દાન, આ બધો અર્થ ઔગિક સમજવો, ગુરુપરંપરાગત ભગવન્મંગાદિકનું ઉપદેશદ્વારા દાન, આ બધો અર્થ શૈલિકિતથી સમજવો. આ બે બાબતોને લીધે સંપ્રદાય શબ્દ યોગરૂઢ કહેવાય છે. દાનમાં ધર્મતત્ત્વ અને પરમતત્ત્વ એ બે બાબતોનું મુખ્યપણું પૂર્વોત્તરમીમાંસા માન્ય છે. સત્સંગ અને સંપ્રદાય એ બંને શબ્દનો અનુગત અર્થ અલગ અલગ છે. ભલે એકાર્થ સમજીને વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરાતો હોય. એમ તો મત માર્ગ દર્શન પંથા વિગેરે શબ્દ પણ વપરાતો છે. ‘ઉદ્ધવ સંપ્રદાય પ્રકાશન’ નામના અધ્યાયમાં એવી સ્પષ્ટતા કરી છે. (સ. પ્ર. ૨ અ-૩૭) એકલો સત્સંગ કે સંપ્રદાય શબ્દ લીધો હોત તો પણ અલગ હતું. સત્સંગ શબ્દના અર્થમાં પણ ‘ધર્મપ્રણાલિકાનું તથા પરમાત્મા આદિક તત્ત્વોનું સમ્યક્ જ્ઞાન પણ આવી જાય છે. ધર્મને ત્રીસ લક્ષણવાળો કહ્યો છે. એમાં આત્મા પરમાત્મા આદિકનું જ્ઞાન ઉપાસન પણ ગણ્યું છે. ‘સમ્પ્રદાયતે ઇતિ સમ્પ્રદાયઃ’ એવી શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિ છે.

શ્રીમુખે ચોથા નંબરે મુકેલા શાસ્ત્રને આ લેખમાં બીજા નંબરે મુકીને ખાલી થએલા ચોથા નંબરે આશ્રિતને મુક્યા છે. શ્રીકરિએ ત્રીજા નંબરે મુકેલા સદ્ધર્મને સમૂળ કાઢી નાખીને તેને સ્થાને આ લેખમાં એકલા આચાર્યને મુક્યા છે. એમ મનમાન્યું ગોઠવીને “દેવ, શાસ્ત્ર, આચાર્ય, અને આશ્રિત” એમ ચાર પ્રાયાનાં અંગો મુક્યાં છે.

૮) યોગરૂઢ - સંપ્રદાય અવયવ શબ્દથી બને - સંપ્રદાય

૨) રૂઢીશક્તિ - સંપ્રદાય થી અર્થ

આશ્રિત શબ્દમાં સંપ્રદામના આશ્રિત ગૃહસ્થ, ત્યાગી અને સધવા વિધવા સ્ત્રીવર્ગનો સમાવેશ થાય છે. એમ શ્રીજીએ બીજા નંબરે સ્થાપેલા સાધુઓને ચોથા નંબરે પણ ગૃહસ્થો પછી નિવેશમાનું સાહસ કર્યું છે. ત્યાગી ગૃહસ્થ અને પાછળ સધવા વિધવા સ્ત્રીઓ અને વચ્ચે ત્યાગીઓને મુકામા છે. (એટલે મધ્યે મુકેલ ત્યાગીઓને ભણુ પોપણુ માટે તો કશો વાંધો આવવાનો નથી, કેમકે બંને બાજુ સહ સેવકો ગૃહસ્થો છે. ભલે એકલા આચાર્યશ્રી બીજા નંબરે અલગ મહાલે

ગુરુ પદનો અર્થ કરતાં “પોતે ભગવાન, તેમણે પોતે પદે પ્રતિષ્ઠાપેલા આચાર્ય અને એ બંને સા સંબંધ જોડી આપનાર સત્પુરુષ” એમ ગણુને ગુરુમાં ગણ્યા છે. સ્વયં ભગવાન અને આચાર્ય એ બે વસ્તુને સમજાય એવી સુરપષ્ટ છે. શાસ્ત્રોમાં બંનેને ગુરુ શબ્દથી બહુધા નિશ્ચય સંબોધ્યા છે. પરંતુ સત્પુરુષ શબ્દ રીતે ગુરુ માટે વાપર્યો છે તેનો આશય તો એવો જણાય છે કે આચાર્ય પછીનું ગુરુસ્થાન, દેવ અને આચાર્ય વિષે જોડનારા ત્યાગી હોય કે ગૃહસ્થ હોય તે બંને માટે સમાન છે. એટલે એ રીતે પણ ગૃહસ્થ કરતાં ત્યાગીસ્થાનનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. અને આશ્રિતો તરીકે ગણવામાં આવે તો પણ તે બંનેનું સરખું જ મહત્ત્વ છે, એમ જ જણાવાનો આશય છે. આ બાબતને બાજુ પર રાખીએ તો પણ ઉપરોક્ત સત્પુરુષની વ્યાખ્યા પણ વ્યાખ્યા પૂરતી જ છે પણ ખરી હકીકતે તેનો અમલ ભાગ્યેજ થતો હોય છે. કારણ કે ઘણા ખરા સત્પુરુષ તરીકે ગણાતા પૂજાત ગૃહસ્થો અને ત્યાગીઓ પોતાના ખાસ શિષ્યોને પ્રથમ દેવમાં અને પછી બીજા નંબરે પોતામાં જ જોડતા હોય છે. આચાર્યને તો તો શિષ્યો ઔપચારિક રીતે શ્રીજી મહારાજની આજ્ઞાના અનુસંધાનથી તે તે પ્રસંગે માનતા પૂજતા કે પગે લાગતા હોય છે. ખરા પ્રેમ કે ભક્તિભાવ સાથેનું જોડાણ તો તેઓના શિષ્યોને દેવ પછી તેવ સત્પુરુષ પર ગુરુ સાથેજ હોય છે. અને સર્વાધિક સેવા પુજા તેવા ગુરુઓનીજ કરતા હોય છે. અને દેવની સાથેનું સંયોજક કડી પણ તેઓ પોતાના માનેલા સત્પુરુષનેજ ગણતા હોય છે. છેવટે તેમને ભગવાન પણ માની લે છે કેટલાક ગુરુ તો સ્વયં પણ ભગવાનની પેઠે વાણી વર્તનનો ડોળ અને રીતભાત અપનાવતા બની જાય છે. આ બધું બગડેલ બંડ બાબત બાહ્ય ગણાતાં આચાર્ય વિનાનાં સ્વતંત્ર મંડળોમાં ઉઘાડી અને અંદર ગણાતાં આચાર્યવાળા પરતંત્ર મંડળોમાં પ્રવેશી જવામાં આવે છે. અને એ રીતે દેખાદેખી ઓછા વધુ અંશે કોઈપણ સત્પુરુષને ઘણું કરીને છેવટે થોડા પણ શિષ્યોએ ખરડ્યા વિના રાખ્યા નથી. અને ગુરુઓએ પણ તે પ્રત્યે થોડી ઘણું ઉપેક્ષા રાખીને તેવી બાબતને આડકતરી કે સીધી રીતે પણ પુષ્ટિ આપી હોય એવું ઘણા ભાગે જોવાય છે. આ જોતાં તો તેઓ સંયોજક કડી નહિ પણ વિયોજક કડીજ ખરી રીતે કહેવાય જાય છે. ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યા તો બંધારણથી બહાર ગયા ન જાય અને આચાર્યનો રાજપો મળે તથા પોતાના ગુરુનું મહત્ત્વ પણ સચવાઈ રહે તથા ત્યાગીઓના સ્થાનની વિશિષ્ટતા પણ આપોઆપ ટળી જાય એ દીર્ઘ દષ્ટિ રાખીને બહુજ સમજ પૂર્વક કરેલી જણાય છે. વળી આમાં એવો પણ સંકેત છે કે એકલા ભગવાન સાથે સંબંધ જોડી આપે તે ખરા સત્પુરુષ નહિ. પણ ભગવાન સહ આચાર્ય સાથે સંબંધ જોડી આપે એજ સત્પુરુષ. આથી સત્પુરુષ માથે તો ડબલ ફરજ આવે છે. જો ત્યાગી સાધુઓ માટેનો સદાશય હોય તો શ્રીજીએ બીજા નંબરે સ્થાપેલા તેમને બહુ દૂર કરીને ચોથા નંબરે આશ્રિત ગૃહસ્થ પછી શા માટે મૂકે ? ગુરુ આચાર્ય સાથે ત્રીજા નંબરે પાછળ મુકેજ. આચાર્યને તો તદ્દન પૃથક પાડ્યા છે. એમાં કોઈનો સમાવેશજ નહિ. ત્યાગીઓને ગુરુપદમાંથી કાઢી નાખવાજ આ બધી પ્રપચ જળ પાયરી છે એમ કોઈ કહે તો ખોટું નથી. બરોબર બંધ બેસતું છે.

સાધુ ત્યાગીઓને પણ પૂજ્ય ગુરુપદથી બહુધા સંબોધ્યા હોવાથી તેમનો ગુરુપરંપરામાં સમાવેશ સ્વરસંતઃ છે.

સ. પ્ર. ૪ અ. ૫ માં સાધુ દીક્ષા દાન પ્રસંગે :-

“દાપચ્છેદીક્ષાં ત્યાગિના સ્વાશ્રિતૈવ સઃ” (૧) ‘વસન્ ગુરુકુલે નિત્યં ધર્મનિકાન્તિર્નામં ભજેત્ । અમ્યસેત્ ભક્તવિદ્યા ચ સેવમાનો ગુરુ સચ ॥ ૨૦ ॥ નિત્યકર્મવિધિં તસ્માદ્ગુરોઃ શિક્ષેતન્દ્રિતઃ । તથૈવ ચાગુદિવસં વિદધોત સ દીક્ષિતઃ ॥ ૨૧ ॥ શિક્ષિતો સોઽય કાયેવ વચસા મનસા ચ ગુરોર્હિતમ્ । આચારં સ્થાદ્વશસ્તસ્ય ગોપતેરિવ ગૌમુનિઃ ॥ ૨૨ ॥” આથી સુંદર રીતે દીક્ષાદાપયિતા સાધુને પણ ગુરુશબ્દથી શ્રીમુખે સંબોધ્યા છે. સંક્ષિપ્ત સદર્થ એવો છે કે આચાર્ય પોતાના આશ્રિત ત્યાગી સાધુ પાસે દીક્ષાને અપાવે. દીક્ષા દાનમાં સ્વાશ્રિત સાધુ પાસે આપવા યોગ્ય અંશ એટલો છે કે પ્રથમ રક્ત મૃતિકાથી રંગેલી કૌપીન, એવું જ બહિર્વસ્ત્ર, એવીજ કંથા, ભિક્ષાપાત્ર, જળપાત્ર, આપીને ચાર ભિર્મધુન્દ તિલકને કરાવીને તુલસીની કંઠી આપે (આ બધી મહેનત અને ખર્ચો સાધુ ગુરુ કરે) આટલો વિધિ થયા પછી આચાર્ય વૈષ્ણવી ગાયત્રી મંત્રનો ઉપદેશ કરે અને એક નવું યજ્ઞોપવીત આપે અને એનું દાસાન્ત નામ પાડે. (આચાર્યને તો કશી મહેનત અને ખર્ચોજ નહિ. ઉપવીત પણ સાધુ લેતા આવે) આટલો વિધિ બન્ને ગુરુઓ મળીને કરે. આમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે એકલા આચાર્યશ્રી ગુરુ નહિ પણ સાથે સાધુ પણ ગુરુ થાય છે. એટલે બન્નેનું સંયુક્ત (જોઈન્ટ) ગુરુપણું સાખીત થાય છે. એમાં બન્નેનો અંશ (ભાગ) આવે છે. (એક ગૃહસ્થ અને એક ત્યાગી, તેમાં વળી એક શુક્લાંબર અને એક કાષાયાંબર, તેમાં વળી એક અમુક વસ્તુઓને આપે અને બીજા બીજા અમુક વસ્તુઓને આપે એવો ભેદ છે. જેથી સેજમેજ અને હુકકોપનિષદનું જ્ઞાનની તેમાં જરૂર પડે છે. લોકમાં નહિ મળતી એવી અલૌકિક આ પૃથા હોવાથીજ બહારના લોકોને અત્યાશ્ચર્યેનું લાગે એ સહજ છે. ત્યાગીના ગુરુ ગૃહસ્થ હોવામાં અયોગ્યપણું સમજીને સંકોચાઇને કે શરમાઇને એવી સંયુક્ત વ્યવસ્થા રાખી જણાય છે) આ ઉપયુક્ત પ્રકારે દીક્ષા પામ્યા પછી તે દીક્ષિત સાધુ આચાર્યશ્રીને દંડવત પ્રણામ કરીને બીજા વૈષ્ણવ સાધુ વર્ણીને નમસ્કાર કરે. પછી ગુરુકુળમાં (સ્વાચાર્યે દીક્ષા દાન કર્યું તે સમયે કોષામ વસ્ત્રાદિ દાનરૂપ સાધુ દીક્ષાના એકાંશમાં દ્વારપણે જે ત્યાગીને પોતે ગુરુ કર્યા હોય તેના મંડળમાં) રહીને તે દીક્ષિત સાધુ પોતાના ગુરુની સેવા કરતોથકા એકાંતિક ધર્મોને પાળે અને બ્રહ્મવિદ્યાને ભણે અને આજસતો ત્યાગ કરીને તે ગુરુ થકી પ્રતિદિન કરવાના નિત્યવિધિને શીખે અને તે પ્રમાણે પ્રતિદિન કરે. અનંતર તે સાધુ કાંઈ વચન મનથી ગુરુનું હિત કરતો થકા ખેડુતના આધીનમાં જેમ બલીવર્દ રહે તેમ વશવર્તી થઈ રહે. (આ અર્થમાં શંકાવાળાએ મૂળ સાથે બન્ને દીકાઓ વાંચીને નિઃશંક થવું)

એવાં તો સદ્ગુરુસ્થ વચનો ઘણાં છે. ભણે મંડળવાળા સભ્યો ત્યાગીઓને દૂર કરવાનું પરમ ધ્યેય માને અને સેવાને ન કરે. પરંતુ શ્રીહરિએ તો બહુધા ગુરુ નામે અસંકોચથી ત્યાગીઓને સંબોધ્યા છે અને પ્રથમ સેવા કરવાની કહી છે. કે જે બહુના ઉદ્ધવાવતાર શ્રી રામાનંદસ્વામી ત્યાગી હતા અને ભગવાન શ્રીસહજાનંદ સ્વામી પણ ત્યાગી હતા. તેમનીજ પરંપરામાં ત્યાગીઓ આવેલા છે અત્યારે પણ ત્યાગીઓના ગુરુ તરીકે મુક્તાનંદસ્વામી જોપાળાનંદ સ્વામી નિત્યાનંદ સ્વામી બ્રહ્માનંદ સ્વામી વિગેરેનાં નામો ગુરુ તરીકે માનવા લખવામાં આવે છે. શ્રીજી પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને ગુરુ ભાવે માનતા હતા. આ વ્યવહાર પરંપરાગત પ્રમાણભૂત પ્રચલિત પ્રવજ છે. (આચાર્યો પણ અદ્યાપિ એવો વ્યવહાર કરતા રહ્યા છે. પત્રકમાં દીક્ષિત સાધુનું નામ ગુરુ સાથે લખતા આવે છે) સ્થાપિત સંપ્રદાયના સંરક્ષણાર્થે સત્સંગના આધાર સ્તંભ (પાયા) તરીકે ચાર સદ્ગુરુઓની સ્થાપના શ્રીહરિએ પોતે પાટે બેસારીને કરી છે અને પૂજા પણ કરી કરાવી છે. તે પછી બીજા આહતી સ્થાપના કરીને ચાર સંપ્રદાય પુરી કરીને તેમને પ્રકાશક ચાર સૂર્ય તરીકે વર્ણવ્યા છે (હરિલીલામૃત. ક-૭-વિ.૭૪-૭૫.) આ સદ્ગુરુ પદે સ્થાપેલા બધા ત્યાગીઓજ હતા. પરંતુ માયારામ ભટ્ટ કે પર્વતભાઈ જેવા પરમ એકાંતિક ગૃહસ્થ સત્પુરુષની સદ્ગુરુ પદે સ્થાપના કરી નથી. તેપણ ત્યાગી અને ગૃહસ્થનો મૂળભૂત મહત્વનો ઉપયોગી ભેદ જ સૂચવે છે. આ બધી બાબત વચનામૃતાદિ માન્ય ગ્રંથોમાં પણ ગ્રંથિત છે.

પ્રમાણીનું અનુસંધાન ન લેતાં અર્થનું અનુસંધાન લઈએ તો પણ ઉપરોક્ત ખાતત બહુ ઘટતી આવે છે. “આચાર્યશ્રી મુમુક્ષુને આશ્રિત બનાવી તેને દેવ સાથે પોતે જોડનારો સંયોજક કહી છે. આશ્રિત બનેલા મુમુક્ષુનો દેવ સાથે પોતે જોડી આપેલો સંબંધ અખંડિત ચાલુ રહે એ જોવાનું મહા પુણ્ય કાર્ય પણ આ કહી જ કરે છે. ગોવિંદ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ જોડી આપનાર ગુરુઓનો તેથી જ શાસ્ત્રોમાં મહિમા ગાયો છે” એમ સેવામંડળ માને મનાવે છે. તેમ સંપ્રદાયનિષ્ઠ ત્યાગિઓ પણ આરંભ કાળથી મુમુક્ષુને આશ્રિત બનાવીને તેને ઈષ્ટદેવ સાથે સુદૃઢ જોડી આપનારી સંયોજક કહોરૂપ થાય છે. અને આશ્રિત બનેલા મુમુક્ષુનો ઈષ્ટદેવ સાથે પોતે જોડી આપેલો સંબંધ અખંડિત અવિદન ચાલુ રહે એ જોવાનું મહા પુણ્ય કાર્ય પણ અપ્રેરિત ત્યાગીઓજ ખરા રૂપમાં સક્રિય રીતે કરતા આવે છે. ઈષ્ટદેવ સાથે દૃઢ સંબંધ જોડી આપનારા ત્યાગિ ગુરુઓનો એ કારણથી જ સંપ્રદાયનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહા મહિમા શ્રીજીસ્વરૂપ જેવો બહુ ગાવામાં આવ્યો છે. શ્રી હરિએ સ. પ્ર-૪ અ-૬૭ તથા પ્ર-૫. અ ૫૫ તથા ભ. ચિ. પ્ર.-૧૬૦ માં સર્વકોઈને ગોપાણાનંદસ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવાનું કહ્યું છે અને સર્વેને ધર્મ માર્ગમાં પ્રવર્તાવવાની આજ્ઞા પણ ગો. સ્વામીને કરો છે. (એ શ્લોક વાંચી લેવા) શ્રી હરિને સ્વયં ભગવાન તરીકે મનાવીને પૂજવનારા અને સર્વોપરો પદે ભજવનારા પણ ત્યાગીઓજ મુળથી તત્પર હતા. (આચાર્યો ત્યારે ક્યાં હતા ?) અત્યારે પણ મુમુક્ષુઓને મહિમા સમજાવીને ઈષ્ટદેવ સાથે અને આચાર્ય સાથે પણ જોડી આપનારા ત્યાગીઓજ પ્રત્યક્ષ છે. આરંભમાં સદુપદેશ આપીને “કાલમાયા પાવક્મ”.....શ્રી કૃષ્ણદેવ શરણં પ્રપથ્ય” (સ. પ્ર. ૪ અ. ૪૬) એમ શ્રી કૃષ્ણદેવનું શરણ શિષ્ય પાસે સ્વીકારાવીને સુદૃઢ સંબંધ બાંધી આપનારા ત્યાગીઓજ એ મહા પુણ્ય કાર્ય સદા કરતા રહે છે. મંડળો બાંધીને દેશદેશમાં ફરવા મોકલવામાં આવે છે એનો ઉદ્દેશ પણ મુખ્ય ધર્મો. પદેશજ છે. એ મહાપુણ્ય કાર્યને ત્યાગીઓજ પરંપરાથી કરતા રહ્યા છે. (આચાર્યશ્રીતો બહાર બંગલે વિરામ આરામ લે છે) ભલે આચાર્યશ્રીએ મંત્રાદિ દીક્ષા પછીથી કોઈને આપી હોય પરંતુ પૂર્વ ઉત્તર કાળમાં તો કિતેવું ત્યાગીઓ ઠેકમુઠી સંપૂર્ણ સંભાવના અપ્રેરિત રાખે છે. (આચાર્યશ્રીતો હાલુમાત્ર કાનમાં મંત્ર આપીને જ કૃતકૃત્ય થઈ બેસે છે) આ લેખનું અનુસંધાન લઈએ તો તે પ્રમાણે પણ ત્યાગીઓ ગુરુ તરીકે સ્થિર છે. ભલે આદર્શ સ્થિતિએ પહોંચેલા સ્વા. ના. સેવા મંડળના અધ્યક્ષો સભ્યો ન માને પરંતુ લેખકના ગુરુશ્રી માને છે એટલે પર્યાપ્ત છે. આ આ રહ્યાં તેમનાં સુવિચારવાળાં સુવાક્યો-“આપણા સંપ્રદાયમાં વક્તાપદ ત્યાગીઓનું છે. સત્સંગનો પ્રચાર આપણા મહાતુભાવ સંતોદ્ધારજ થાય છે. (ગામોગામ ફરીને કરે છે) પરમાત્માનું સ્વરૂપ જોળખાવનાર પણ સંતોજ છે (આ બાબતનો બહુ જાણીતી છે) તેથી જ નિત્યપ્રત્યે સાધુઓનો સમાગમ કરવાની શ્રીજીની આજ્ઞા છે. (શિક્ષાપત્રી વિગેરેમાં જાણીતી છે) છેવટે “સંપ્રદાયના દેવ અને આશ્રિતોની વચ્ચે આ કહી (આચાર્ય) સાથે સંયોજીત રહેવું અને બીજાઓને તેવી રીતે સંયોજીત રહેવામાં સહાયભૂત થવું એ અમારું એટલે સત્સંગ સેવા મંડળનું પરમ ધ્યેય છે” એમ લેખક એકલા આચાર્ય સાથે સંયોજીત રહેતાનું અને બીજાઓને તેમાં સહાયભૂત થવાનું પરમ ધ્યેય માને મનાવે છે. ભલે એકલા સેવા મંડળવાળા સભ્યો, ઈષ્ટદેવ અને આચાર્ય સાથે પણ સુદૃઢ સંબંધ જોડી આપનારા ત્યાગીઓ સાથે સંયોજીત ન રહેતાં વિયોજીત રહે અને તેમને સહાયભૂત (સેવા વિગેરેમાં) ન થાય તેની લવલેશ ચિંતા નથી. ત્યાગીઓ માટે અન્ય વિશાળ સત્સંગિસમાજ સમજી સદા સમ્યક્ સન્નદ છે.

“ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ માનવ જીવનની બે પાંખો છે. અને પ્રગતિ અને ઉન્નતિ માટે તે એક સરખી મહત્વની અને ઉપયોગી છે. તેમાં એક ઉંચી અને બીજી નીચી છે એની ભાવના કરવી યોગ્ય નથી. મહા પ્રભુઓ તો તેથી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું છે કે “ત્યાગી હોય યા ગૃહસ્થ હોય અમારી આજ્ઞા પાળે તે મોટો એમ આજ્ઞાને આગળ અડાવીને ત્યાગીઓ કે જેમને સંપ્રદાય સ્થાપક મહાપ્રભુઓ સર્વેવિધ પદે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંમાન્યા સંપૂર્ણ છે તેમને નીચે કે બહુતો ગૃહસ્થને સમાન મનાવવા માટે આઠાં અવળાં અપ્રકૃત અસંબદ્ધ પદ વાક્યોને ગોઠવીને સમ્યક્ યુક્તિ પ્રયુક્તિ દ્વિઅર્થી વાપરી છે. મહાપ્રભુઓ તો સ્વરૂપભૂત શિક્ષાપત્રીમાં ‘માન્યાઃ સન્તઃ’

કે.
વ
દ
૧
૧

એમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી પણ માનવા યોગ્ય સહેતુક કહ્યા છે. વળી માન્ય માતૃશ્રી ભક્તિદેવી પ્રત્યે શ્રીનીલકંઠ ભગવાને કહેલી સર્વ સચ્ચાસર હરિગીતામાં ‘હૃદ્યા સ્વૃષ્ટા નતા વા’ (સ. પ્ર. ૧ અ-૩૨) આ આખા શ્લોકમાં સંગ્રહથી સંતોનો માહામહિમા સકારણ સમ્યક્ કહ્યો છે વળી સ. પ્ર. ૫ અ-૬૬માં “સ્નેહાતુરઃ” આ શ્લોકથી સ્નેહાતુર આદિકનાં દૃષ્ટાંતો આપીને લોકોને શિખવાડવા માટે “માન મુક્તિને સંતો આગળ દીનપણું દાખવનારા” એમ ભગવાન શ્રીહરિને કહ્યા છે. વળી સ. પ્ર. ૧ અ. ૫૫ માં લોજપુરે પ્રથમ પધારેલા શ્રીનીલકંઠ વર્ણીએ ૩૬-૩૭-૩૮ શ્લોકથી સંતોનો મહિમા સમ્યક્ કહ્યો છે. વળી પ્ર. ૧ અ-૩૩ માં ગૃહસ્થો પ્રત્યે “નિત્યં કુર્વાત્સર્વાં સદ્ગમ” એમ કહીને બ્રાહ્મણ વિગેરે સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ એકાંતિક સંતોનું માન-રક્ષણ પૂજનાદિ કરવામાં આધિક્ય શ્રીમુખે કહ્યું છે. આવી તો બહુ બાબતો મહાપ્રભુ માન્ય સંપ્રદાય સિદ્ધ છે. ત્યાગિઓનું આશ્રમથી શ્રેષ્ઠપણું તો સર્વશાસ્ત્રસિદ્ધ હોઇને સર્વ લોક સંમાન્ય છે. આ બાબત ગૃહસ્થાશ્રમનિષ્ઠ ગુરુજી શ્રીનાથજીમાર્ગીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંપ્રમાણ સકારણ સમ્યક્ કહી છે. એટલે હવે વિશેષ વધવાનું રહેતું નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બેને માનવ જીવનની પાંખો તરીકે અને પ્રગતિ તથા ઉન્નતિ માટે (બન્ને શબ્દો એકાર્થ છે) એક સરખી મહત્ત્વની અને ઉપયોગિની ઉચક માને છે. પરંતુ કેવી રીતે પાંખો અને કેવી રીતે માનવજીવન અને કેવી રીતે ઉન્નતિ અને કેવી રીતે ઉપયોગિ માની છે તે સ્પષ્ટ નથી. પરંતુ લેખકના કહેવા મુજબ ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ એ બન્નેને માનવ જીવનની પાંખો કહેવામાં આવે તો પક્ષી જેમ એક પાંખથી ઉડી શકતું નથી પણ બન્ને પાંખોનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારેજ ઉડી શકે છે. તેમ ઉન્નતી કે પ્રગતિ માટે દરેક મનુષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમ અને ત્યાગાશ્રમ બન્નેનો આશ્રય લેવો પડે. પરંતુ એનો શાસ્ત્રમંત્ર નથી. ગમે તે એક આશ્રમથી પ્રગતિ અને ઉન્નતિ મેળવી શકાય છે. અને એવું તો લેખક પોતેજ આ લેખમાં આગળ સ્વીકારે છે. માટે બન્ને આશ્રમોને માનવ જીવનની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ માટે પાંખો નહિ કહેતાં પ્રકાર કે માર્ગ કહ્યા હોય તો વધતો વ્યાખ્યાન નવું ન થયું હોત. પરંતુ ત્યાગાશ્રમને ગૌણ પાડી ગૃહસ્થાશ્રમને સમાન મનાવવાના અભિનિવેશમાં એવું અનુસંધાન રહ્યું જણાતું નથી. આ પ્રસંગે એ પણ જણાવી દેવાની જરૂર છે કે મુક્તિ કે ઉન્નતિ કે પ્રગતિ મેળવવા માટે ગૃહસ્થાશ્રમ કે ત્યાગાશ્રમ બન્નેમાંથી ગમે તે એક આશ્રમ તેની તેની બ્યવસ્થિત રીતે સંપૂર્ણ છે. પરંતુ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ કે જીવન જીવવાની દૃષ્ટિએ કે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થાશ્રમે માટે ત્યાગાશ્રમ સર્વથા અને સર્વદા માન્ય પૂજ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે. તેને સરખા કહેવાની ધૃષ્ટતા કોઈપણ સુચ વ્યક્તિ કરી શકેજ નહિ. (તથા ચર્ચા છે)

વળી “સંપ્રદાયને મહારથપણે અને ત્યાગી ગૃહીઓને રથનાં બે ચક્રો પણે નિરૂપીને રથની સત્તામતિ અને પ્રગતિ માટે આ ચક્રોના સહક્રિયા સહઅસ્તિત્વ, સહપુષ્ટિની અનિવાર્ય જરૂર છે” એમ જણાવીને એક ચક્રમાં (પણુ જમણું એવા નકકી વિભાગ વિના) ગૃહસ્થને અને એક ચક્રમાં ત્યાગીઓને ઘાડીને સત્સંગ સેવા મંડળ સંપ્રદાયરથને સ્થિર સતત ચલાવવા માગે છે. જ્યારે સત્સંગ સેવા મંડળમાં એક પણ ત્યાગીનો સમાવેશ કર્યો નથી. સંપ્રદાયરૂપી રથમાં બેસનાર રથી સારથી કોણ છે તે જણાવ્યું નથી. પરંતુ આચાર્યશ્રી જે જે પ્રવૃત્તિ (ગમે તેવી મનસ્વી) કરે તેને પુષ્ટિ આપવાનું પરમ ધ્યેય (ઉદ્દેશ) હોવાથી આચાર્યશ્રીનેજ રથી માન્યા લાગે છે (સારથી કોઈ ગોઠવ્યા હશે) એટલે કે એકલા ગૃહસ્થોજ રથ ખેંચવાનું અને તેણે પુરવાનું કામ કરવા માગે છે ફક્ત કહેવા પુરતોજ ત્યાગીઓનો બીજા ચક્ર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. પણ ક્રિયા ઉપરથી તો તેમને બીજા ચક્રની બીલકુલ જરૂર નથી. અને તેથી સત્સંગ સેવા મંડળમાં આરંભથીજ ત્યાગીઓને રોખ્યા નથી. તેણે પુરનાર સેવામંડળમાં એકલા ગૃહસ્થ સહયોજ હોવાથી તેઓ પોતાનાંજ ચક્રમાં તેણે પુરવાના અને તેણે પુરનાર કોઈ ત્યાગી નહિ હોવાથી ત્યાગિવાળું ચક્ર કોઈ કંઈ રહેવાનું. જેથી રથની ગતિ ચિકૂત અને અને રથને આંચકા આવે એવી એકતરફી પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી છે. છેવટે કોરા ચક્રને વધારે ધસારો લાગેતો તે નિષ્ક્રિય કે નિરુપયોગી બની જાય. રથની ગતિ બિલકુલ અટકી જાય એવું પણ બને.

હોવાટે “એક હાથે તાળી પકડી નથી” એમ માને છે તો ત્યાગોઓને કેમ બીજા હાથ તરીકે સ્વીકાર્યા નથી. બીજા નાના મોટા સર્વ આશ્રિતોના સક્રિય સાથ સહકારની નમ્ર ભાવે ચાલના કરી છે તેનો ઠીક છે. પરંતુ ચાર ક્ષમો વાળા પ્રતિષ્ઠા પત્રથી સેવા મંડળમાં બંધાએલા સિવામનાઓનું જ્યાં સ્થાન ન હોય અને પત્રિકા જેવી અત્યલ્પ વસ્તુ પણ ફક્ત સેવામંડળના સભ્યો માટેજ હોય ત્યાં બીજા આશ્રિતો પ્રત્યે સાથ સહકાર માગવાનો રહેતો નથી. સર્વજ્ઞપ્રદ પરમાત્માની પ્રાર્થના તો સર્વકોઈ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે કરે એ સુયોગ્ય છે. ટાઈટલના પ્રત્યેક અર્ધા પેજમાં સેવામંડળના ગૃહસ્થ સત્સંગિઓનાં સુલક્ષણોનો સુવિચાર કરવામાં આવે છે. એમાં બીજાઓને કાંઈ લેવા દેવા નહિ હોવાથી કાંઈ કહેવાનું નથી.

૨-૩ અંકમાં ચાલુ લેખને બંધ રાખીને બીજા બાજત ઉપર ઉતર્યા જણાય છે. અંક ૪ માં “સંપ્રદાયની રીત” એવું મોહક મથાળું બાંધીને તેની ચર્ચા-વિચારણાનો પ્રખર પ્રારંભ કર્યો છે. થોડો મનસ્વી ઉપોદ્ધાન કરીને “સંપ્રદાયના આશ્રિતે પણ સં.ની રીત, સં.ની ગુરુપરંપરા, સં. માં પ્રમાણ મનાએલાં સચ્છાસ્ત્રો, સં. ના સર્વ આશ્રિતોના નિયમો અને સં. નું જ્ઞાન એટલે ઉપાસના રીતિ, એ પાંચ બાજતો અવશ્ય જાણવી જોઈએ... એ પાંચ બાજતો પૈકી પહેલી બાજત સંપ્રદાયની રીત અંગે આપણે અત્રે સંક્ષેપમાં વિચાર કરીશું..... વડતાલ પ્રકરણના ૧૮ માં વચનામૃતમાં શ્રીજીમહારાજે ઉપર્યુક્ત પાંચ બાજતો સમજાવેલી છે. તેમાં સંપ્રદાયની રીત અંગે ‘અમે અમારા ધર્મકુળનું સ્થાપન કર્યું છે તેની રીત જાણી જોઈએ, આ એકજ વાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે’ આ રીતે મનસ્વી પ્રસ્તાવ કર્યો છે. હવે એની સમાલોચના સ્વરૂપ કરોએ.

જ્યારે વચ. વર. ૧૮ નું અનુસંધાન લઈને શ્રીહર્યુક્ત પાંચ બાજતો લીધી છે તો તેમનાંજ પ્રસાદભૂત પદવાક્યોને યથાસ્થિત મુકીને પછીથી તેના ઉપર સુવિચાર કરવો જોઈએ પણ પોતાની મનધારી રીતે યદ્વાતદ્વા પદવાક્યોને જોડવાં જોઈએ નહિ. શ્રીજીતો ‘સત્સંગી હોય તેણે અવશ્યપણે શી શી વાર્તા જાણી જોઈએ એમ પોતે પ્રશ્ન પુછીને પોતેજ પ્રત્યુત્તર આપે છે કે “એકતો આપણે ઉદ્ભવ સંપ્રદાય છે તેની રીત જાણી જોઈએ તથા બીજા ગુરુપરંપરા જાણી જોઈએ. તે કેવી રીતે તો ઉદ્ભવ તે રામાનંદસ્વામીરૂપે હતા ને તે રામાનંદસ્વામી શ્રીરંગ ક્ષેત્રને વિષે સ્વપ્નમાં સાક્ષાત રામાનુજન્યાય થકી વૈષ્ણવી દીક્ષાને પાંખા, માટે રામાનંદસ્વામીના ગુરુ તે રામાનુજન્યાય છે. ને તે રામાનંદસ્વામીના શિષ્ય અમે છીએ. એવી રીતે ગુરુપરંપરા જાણવી અને અમારા ધર્મ કુળનું સ્થાપન કર્યું છે. તેની રીત જાણવી અને ત્રીજા અમારા સંપ્રદાયમાં અતિપ્રમાણરૂપ જે શાસ્ત્ર છે તેને જાણવાં અને ચોથા સર્વે સત્સંગિના જે જે નિયમ છે તેને જાણવાં અને પાંચમા આપણાં ઉદ્દેશ જે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન તેને જાણવાં એમ અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય પાંચ બાજતોને આવા અનુક્રમથી કહે છે.

વચનામૃતના સંસ્કૃતમાં અનુવાદરૂપ હ. વા. સિં. ‘સમ્પ્રદાયસ્તથામીઠા ગ્રન્થા ગૃહિતૌ વૃથા: । ફલદેવશ્ચ’ એમ સંપ્રદાય શબ્દમાંજ ગુરુપરંપરા તથા ધર્મકુળ રીતિનો સમાવેશ કરીને ચાર બાજતો જોય જાણી છે. ‘સંપ્રદાયો ગુરુક્રમઃ’ આ બન્ને શબ્દો કોષમાં પર્યાયવાચી લીધા હોઈને એકાર્થ થતા હોવાથી તેને એકમાં જાણીને, ધર્મકુળને પણ પાછળની ગુરુપરંપરામાં જાણીને તેનો પણ એમાંજ સમાવેશ કરીને એક બાજત જાણી છે. એ રીતે સમજતાં બન્ને ગ્રંથો વચ્ચે કશો વિરોધ આવતો નથી.

સ. પ્ર. ૨ અ. ૩૭ કે જે “ઉદ્ભવસંપ્રદાય પ્રકાશન” નામથી કહેવાય છે. તેમાં સંપ્રદાય કયો ? અને વિષ્ણુદીક્ષાદાતા ગુરુ કયા ? એવા શિવરામ વિપ્રના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રીહરિએ ઉદ્ભવાવતાર રામાનંદસ્વામી અને રામાનુજન્યાયને પૂર્વ ગુરુપરંપરામાં જાણીને પોતાનો પણ તેમાં પ્રવેશ ગુરુતરીકે જાણીને તેની સઘળી સમ્યક્ રીતિ સુજ્ઞેય સુસ્પષ્ટ સવિસ્તર વર્ણવીને “ઉક્તસ્તે સમ્પ્રદાયઃ” એમ ઉક્ત બધી બાજતો સંપ્રદાય શબ્દમાં સમાવિષ્ટ કરી છે (આ અવસરે ધર્મકુળની સન્નિધિ ન હતી) વધુમાં સ્વગુરુનો મહિમા શિષ્યોને સહજ હોવાથી સ્વસંપ્રદાયને

“બૌદ્ધવોડનું” એમ આશ્રિતોની ભરમભામાં ગુરુના નામથી સંપ્રદાયની સત્પ્રજ્ઞાતિ પણ સ્વયં દરી છે સ. પ્ર. ૧ અ ૧૪ ૧૫ ૧૬ માં સંપ્રદાયની સુરિતિ સંવર્ણવી છે. હરિદિગવિજયમાં પણ આરંભના અધ્યાયોમાં જ એ બાબત બહુ વિસ્તારથી વર્ણવી છે.

સ્વામિમત ગુરુનું મુખ્ય મહત્વ મનાવા માટે “ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની રીત જાણવી” એમ કહીને, તેની રીતિને સંગ્રહથી પોતે જ જાણાવી દીધી છે. પોતાના ગુરુની અને તેમના ગુરુની અને ગુરુચર્ચ પોતાની રીતિ કહેવાની સાથે જ પાશ્ચાત્ય ગુરુ તરીકે ધર્મકુલસ્થાપનની રીતિ પણ દહી દીધી છે. કેટલીક રીતિ જે તદ્દલ જાણવા જેવી હતી તે આચાર્યસ્થાપન સાથે જ સ. પ્ર. ૪ અ ૪૦ માં જાણાવી દીધી છે. એટલે હવે સંપ્રદાય અંગે ખાસ જાણવાનું અવશેષ રહેતું નથી. લેખકનો લેખમાં સંપ્રદાયશબ્દ સાથે પૂર્વમાં ‘ઉદ્ધવ’ શબ્દ જ મુક્યો નથી. અને પાંચ બાબતો પૈકી જે મુખ્ય બાબત ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી છે તેનું પણ નામ લીધું નથી. એ અતિશય આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. ભલે પછીથી ઉદ્ધવ શબ્દાર્થને કહેશે પરંતુ શ્રીમુખનો પ્રસાદી શબ્દ અહીં મુકેલો નથી. તેથી જ અસ્પષ્ટ વિષમ કહેવું પડે છે. શ્રીજીપ્રોક્ત ક્રમને અને એ ખાસ શબ્દોને મુખ્ય માન આપવું જોઈએ. ગુરુપરંપરામાં ‘ઉદ્ધવ’ એ અવાંતર વિશેષને સૂચવનાર વિશેષજન્યૂત છે. અને ‘સંપ્રદાય’ પદ મુખ્ય અર્થને સૂચવનાર વિશેષજન્યૂત છે. (સંપ્રદાય કેવો ? તો ઉદ્ધવ) સંપ્રદાયનો પૂર્વ પૂર્વ ગુરુ પરંપરાથી પ્રવર્તનો પ્રાચીન સર્વસાધારણ અનાદિ હોવાથી તેનો અર્થ તો પ્રાચીન પ્રબંધોમાંથી મળી આવે છે. તેનું ઉદ્ધવપણું તેમજ સ્વાના. પણ તો સંપ્રદાયપ્રબંધોથી જાણવા યોગ્ય હતું તે પોતે જાણાવી દીધું છે.

આ લેખકનો મુખ્ય ખીજી બધી બાબતોને બાબુપર મુકીને, જેનો પ્રકૃતમાં દર્શાવ ઉપયોગ નથો, કોઈ ખાસ એવો પ્રસંગ નથી. કોઈનો એવો પ્રશ્ન નથો અને જેમાં એવું જ્ઞાનત્વ મહત્વપણું નથી એવી એક ધર્મકુળ રીતિને જ મુખ્ય માનીને શ્રીજીએ તેનો ગુરુપરંપરામાં અંતર્ભાવ કર્યો છે છતાં તેને ‘સંપ્રદાય રીત છે’ એમ માનીને તેની વિગતોને વેગથી વારંવાર આપી રહ્યા છે એ કોઈ અપૂર્વ આગ્રહનો પરિપાક જણાય છે.

“એની વિગતો જાણવા સમજવા માટે આપણે સત્સંગિજીવન અને હરિદિગવિજય જેવા મુખ્ય પ્રમાણ ગ્રંથોનો આશ્રય લેવાની જરૂર છે. સં. ૧૮૮૨ના કા. શુ. ૧૧ ના રોજ વડતાલમાં શ્રીજીનકારાજે સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ ધર્મદેવના કુળમાં પ્રસ્થાપિત કર્યું” તે પછી છ દિવસ બાદ તે જ્યારે વડોદરા પધાર્યા ત્યાં મળેલી પંડિતોની સભામાં તેમણે ‘સંપ્રદાયની રીતની વિગતોની ખુબ સ્પષ્ટતા કરી છે’ એમ સ્વમાન્ય રીતિમાં વધુ પ્રામાણ્ય લાવવા માટે કહે છે. હવે જેનો આશ્રય લેવાની જરૂર છે તે એ મુખ્ય ગ્રંથોની સ્વરૂપ સમીક્ષા કરીએ.

સ. જ. સં. ૧૮૮૨ના કાર્તિક સુદી ૧૧ રોજ આચાર્યને સ્થાપ્યા પછી છ દિવસ બાદ તહિ. પણ દસમે દિવસે એટલે કા. વદી એથે નીકળીને પાંચમે વડોદરા પધાર્યાનું કહે છે. તે વખતે પંડિતો સાથે સભામાં લેખક કહે છે એવો શ્રીજીએ શાસ્ત્રાર્થ ક્યાંની વાતને કહેલો નથી. હ. દિ. તો આચાર્ય સ્થાપન પછી ધણા દિવસો બાદ શિક્ષાપત્રી લખી (માધ સુદી ૫) અને તે પછી મુક્તાનંદ મુનિને વડોદરા મોકલ્યા અને ત્યાંના વાદિઓને વિજીતીને વડતાલ પાછા આવ્યા. અને તે પછી મહારાજની પ્રાર્થનાથી શ્રીજી વડોદરા પધાર્યા અને ત્યાં સભામાં સંપ્રદાય અંગે વિવાદી શાસ્ત્રાર્થ થયો એમ કહે છે. કોઈ દિવસ જ નક્કી કહેલો નથી. પણ આ દષ્ટિએ બહુ અંતર આવે છે. એમ બહુ તકાવતને કહે છે. આ ઉપરથી આચાર્ય સ્થાપ્યા પછી છ દિવસ બાદ વડોદરા પધાર્યાની વાત લેખક કહે છે તે ખોટી ઠરે છે. દશમે દિવસે પધાર્યા એમ સ. જ. કહે છે તે સંયત છે. શાસ્ત્રાર્થ ચર્ચાની વાતને સ. જ. તો કહેલો નથી. એટલે એ બાબત પણ ખોટી ઠરે છે. સ. જ. ને સાથે નહિ લેતાં એકલા હ. દિ. ને લીધો હોતો તો આ ઉપાધિ અણસહ્ય અનુપયોગી ન આવત. અસ્તુ જ્યાં પાંચમું દેવ લુલાવે ત્યાં ઉપાય નથી. વળી લેખક શિક્ષાપત્રી વિગેરે આર. ગ્રંથોને જ મુખ્ય પ્રમાણજન્ય માનીને હ. દિ. ને મુખ્ય પ્રમાણપણે આ લેખમાં

સ્વીકારતા નથી. એટલે એની દશા આ દષ્ટિએ કેવી થાય છે ? એ લેખકેજ વિચાર કરવો. રહ્યો. વળી હ. દિ. તો ગ્રંથના આરંભમાંજ બહુ વિસ્તારથી ઉદ્ભવસંપ્રદાય શબ્દાર્થને સુસ્પષ્ટ કહે છે. અને અધ્યામની ધતિમાં શ્રોહરિને 'ઉદ્ભવસંપ્રદાયાર્થપ્રવર' એવું વિશેષણ આપે છે. એટલે આટલાથી અવંબુદ્ધિ રાખવાની હતી. વિશેષ વિગતોની (ઉ. ૪૫ માં કહેલી) ચર્ચા વિચારણા કરવાની કશી જરૂર અત્યારે પ્રકૃતમાં ન હતી. (હવે શું થાય ?)

Δ“સંપ્રદાય બહારના માણસોની શંકાઓના નિવારણ અર્થે પ્રશ્નોત્તર રૂપે આપેલી હોવાથી સામાન્ય માણસને પણ સમજાવી સુગમ થાય તેમ છે” એમ અભિમાને છે. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આવી વિગત વિગતો તો ઉઘડી ઉત્તરોત્તર શંકાતિશંકાને પ્રસવનારી થાય તેમ છે. એ વિગતોથી અધાપિ સંપ્રદાયના બહારના માણસોની શંકાનું નિવારણ થયું નથી. અને સામાન્ય માણસને પણ સુગમ થયું નથી. એની એજ સ્થિતિ ચાલુ છે. એટલાજ માટે ૪૫ અધ્યાયની વિગતો મુખ્ય માન્ય ગ્રંથોએ ચર્ચા પણ નથી. એ ચર્ચાની જરૂર નથી. ‘ન બુદ્ધિમેદ જનયેત’ એમ રાખવાની જરૂર છે. સંપ્રદાયની કેટલીક સાંકેતિક વસ્તુઓ સંપ્રદાયનિષ્ઠોએજ સમજવાની હોય છે.

ઉપર પ્રમાણે સંપ્રદાય શબ્દમાં સર્વાર્થનો સમાવેશ જ્ઞાનદ્વયે સપ્રમાણ કર્યો છે. તેમાં “અધુરો જણાય છે. નિર્ભર હોતો નથી. એ અર્થ સંપૂર્ણ લાગે છે.” વિગેરે અપવાદી આપડહાપણ કરવું એ યોગ્ય ન કહેવાય.

“પોતે (સ્વા.તા.) વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા બ્રહ્મચર્યાશ્રમી હતા. છતાં તેમણે પોતે પ્રવર્તવિદ્યા સંપ્રદાયના આચાર્ય પદે પોતાના વર્ગના કોઈ બ્રહ્મચારીને કે ત્યાગીવર્ગના ત્યાગીને ન બેસાડતાં ધર્મકુળના એ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા એ નિર્ણય ધર્મજગતના ધનિહાસમાં આજે પણ અખેડ છે.” આ રીતે અખેડપણાની ચર્ચા કરે છે. શ્રીજીને વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમી કહે છે એ યોગ્ય છે. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ચાર વિભાગ ઉચ્ચ અનુચ્ચ વર્તે છે. તેમાં નૈષ્ઠિક શ્રેષ્ઠ કક્ષા છે. શ્રીજીને ‘નૈષ્ઠિકાચર્યા’ એવા શુભ નામથી બહુધા સંબોધ્યા હોવાથી ‘નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી’ એમ કહેવું સુયોગ્ય છે. શિક્ષાપત્રી સંપ્રદાયના વર્ણને ‘નૈષ્ઠિક’ કહે છે છત્રંતપર્થત બ્રહ્મચર્યને પામે તે નૈષ્ઠિક વર્ણ કહેવાય છે. નૈષ્ઠિકને ત્યાગીમાં ગણ્યા છે. એ પ્રક્રિયાએ શ્રીજી પણ એક ત્યાગી હતા. ગુરુ રામાનંદજીએ દીક્ષા આપી ત્યારે ત્યાગી દીક્ષાજ આપી છે. એ દીક્ષા શોભે એવો વેષપણ ધરાવ્યો છે. ‘બ્રહ્મચર્યાશ્રમ’ શબ્દ પહેલાં ‘નૈષ્ઠિક’ શબ્દ કે જે શ્રેષ્ઠપણને કહેનાર છે તે મુકવો જોઈતો હતો. શા હેતુથી એ પૂજ્ય શબ્દ મૂક્યો નથી એતો લેખક પંડ્યાશ્રી વકીલનું મન જાણે કદાચ શાસ્ત્રથી કે કાયદાથી બાધ આવતો હોય તો તેમ કરવું પડે,

પોતાના વર્ગના કોઈ બ્રહ્મચારીને કે ત્યાગીવર્ગના ત્યાગીને ન બેસાડનાં” એ વાક્યોથી એ અર્થ નીકળે છે કે શ્રીજી પણ એક બ્રહ્મચારી ત્યાગીવર્ગના હતા. ગૃહસ્થમાં આચાર્ય પદતો છેક છેડે સ્થાપ્યું છે. ૧૮૭૮ માં ૧૪૫ સ્લોકની શિક્ષાપત્રી લખી છે તેમાં ધર્મવંશીને સામાન્ય વિપ્રોતરીકે લખ્યા છે.]ત્યાં સુધીતો એ બાબતનો વિચાર ન હતો. તે પહેલાં પોતાના વર્ગના નૈષ્ઠિક વર્ણને અને ત્યાગી સાધુને પણ ગુરુપદે પધરાવ્યા હતા શ્રીજીએ સ્વગુરુ તરીકે બહુ મોતેલા મુકતાનંદ મહામુનિને સર્વ સદ્ગુણસંપન્ન સમજીને ગુરુશ્રી રામાનંદસ્વામિએ પોતાના પૂજ્ય પદે સ્થાપ્યા હતા આ વાત બહુ પ્રસિદ્ધ પરંપરાગત છે. અને લોચા ગામમાં શ્રીજીએ વિદ્વદ્ય વાસુદેવાનંદ વર્ણિરાજને દૈ બ્રહ્મચર્યવ્રતવાળા નૈષ્ઠિક જાણીને પોતાની ગોદીએ બેસારીને આરતી ઉતારીને પૂજા કરી હતી અને પાદોદક પણ પીધું હતું અને એમનાં દર્શન કરીને સર્વસમાજને જમવાની આજ્ઞા પણ કરી હતી. (આ વાત ગુજરાતી સાતસંગ સૂર્ણની પ્રસ્તાવનામાં લખેલી છે. એમાં કૃષ્ણાનંદ મુનિરચિત શ્રીહરિચરિત્રામૃત ગ્રંથનું પ્રમાણ પણ આપ્યું છે. (આ બાબત ભડે મુખ્ય ગ્રંથોમાં ન હોય પણ વાત ગ્રંથોમાં ગંથિત હોઈને દૈ પરંપરા પ્રચલિત છે) આપણે એક શ્રીજીની પૂર્વ લીલાનો છેજ. બંધારણ તો ધર્મકુળ આવ્યા પછી અને તે સ્થિત થયા પછી છેવટે ૧૮૮૨માં નક્કી થયું છે. તે પહેલાં એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. આ બેતાં વર્ણ સાધુ ત્યાગીને એ પદમાંથી શ્રીજીએ અયોગ્ય અહિનાવડ જાણીને ટાળી મુક્યા છે એમ તો કહી શકાય નહિ. એથી ‘ગૃહસ્થમાં આચાર્યપદ સ્થાપ્યું’ એ નિર્ણય ધર્મજગતના ધનિહાસમાં અખેડ નહિ પણ ત્યાગીથી સખેડ સામીત થાય છે. (આ ચર્ચા રહસ્યની હોવાથી યોગાનમાં કરવા

જેવીજ નથી. એક કરે એટલે બીજાએ સામી કરવી પડે એવી સ્થિતિ છે) લેખક જેવી પ્રશ્ન દર્શિથી એક તરફ સારી ચાવીને વારેવારે વાત કરે છે તેવી મહાપ્રભુએ કે તેમના મુકોતએ કરી નથી. તેમને મોઝાઓને મોઝા દેખાડવા જેવી આ વાત વાચક થાય છે.

“મહાપ્રભુએ પ્રચલિત ધર્મ પ્રણાલિકાઓમાં સૌથી પહેલો સુધારો આચાર્ય પદ અંગે કરેલો છે. જગતમાં સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે લોકોને અધ્યાત્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો અને સંપ્રદાયના ગુરુપદે બેસવાનો અધિકાર એકમાત્ર ત્યાગાશ્રમીનેજ પહેાંચે છે. મહાપ્રભુએ જાહેર કર્યું છે કે એ માન્યતા ખોટી છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ અને ઇતિહાસના આધારે દાખવીને એમણે વડોદરામાં મળેલી પંડિતોની સભામાં સિદ્ધ કર્યું છે કે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો ગૃહસ્થાશ્રમીને પણ એટલોજ અધિકાર પહેાંચે છે” એમ લેખક ઉપદેશ અને ગુરુપદ માટે ત્યાગી ગૃહીનાં સમાન હક્કની સિદ્ધિને સપ્રમાણ કરી બતાવે છે. ત્યાગિઓમાં ગુરુપરંપરા પ્રચલિત ગુરુપદને એવી લાઠીને ગૃહસ્થમાં આપ્યું એને એક મહાન સુધારો કોર્પો અભિમાને છે. એમ કહેવાથી તો ત્યાગિઓમાં એ પદ પ્રચલિત હતું તે કુધારો હતો એવો આશ્ચર્ય કે દરોશ પૂર્વ ગુરુઓ ઉપર આવે છે. કુધારો હોય તોજ તેને સુધારવો પડે છે. પૂર્વ ગુરુઓ તો ભગવાન શ્રીસદ્બળનંદસ્વામી, રામાનંદસ્વામી અને રામાનુજાચાર્ય સુપ્રસિદ્ધ ત્યાગિઓ છે. કોઈ ધર્મ પ્રણાલિકામાં દેશકાલવશાત્ અપેક્ષિત સુધારો કરે તેનો યોગ્ય છે. “લોકોને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાનો અને તેને માટે ગુરુપદે બેસવાનો અધિકાર ત્યાગાશ્રમીને છે” એવી જગતમાં સામાન્ય માન્યતા છે તે સાચી ખોટી નથી પણ ઘણે અંશે ખરી છે. એ માન્યતા લોકગુરુ મહાપ્રભુએ અને તેમના ધુરંધર જ્ઞાનવૃદ્ધોએ ચાલુ રાખી છે. લોકોની માન્યતા ખોટી છે. “એમ શ્રીજીએ જાહેર કર્યું છે એમ એમને અપવદે છે તે અનિસાહસ છે. તેને ફેરવી નાંખવાનો સુધારો કોર્પો નથી. જગતની માન્યતાને સામાન્ય કહીને કાઢી નાંખવા જેવી નથી. એમાં અમુક વિશેષો પણ ગર્ભિત છે. તેથીજ “લોકાઃ પ્રમાણુ” એવી અભિપ્રુક્તિ વર્તે છે. જેમને પરમ હિતચિંતક ગુરુજી માનવામાં આવે છે એ શ્રીનાથજીભાઈએ પણ “વકનાપદ ત્યાગીઓનું છે.” એવાજ પરમ હિતનું ચિંતન કર્યું છે. શિષ્યો ગમે તેવું અવળું કરે કે ખોલે એમાં કાંઈ તત્ત્વ નથી.

વડોદરામાં મળેલી પંડિત સભાની વાત કરે છે તે સ. જી.માં નથી. શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ ઇતિહાસના આધારને તો લેખક પણ ખરી રીતે ક્યાં માને છે? પરાક્ષ શાસ્ત્રી કહીને કાઢી નાખે છે. સ. જી. આદિક ચાર શાસ્ત્રોને મુખ્ય પ્રમાણ ગણીને હ. દિ. ને પણ અમાન્ય જેવી દશામાં સ્વયં લેખકજ મુકે છે. એનો આધારનો અનાધાર જેવો એમને મતે ગણાય. એ ગ્રંથ પણ સંપ્રદાયમાં માન્ય છે. એ ગ્રંથ ઉદ્ભવ સંપ્રદાયાર્થને આરંભમાંજ સપ્રમાણ સવિસ્તર કહીને દિગ્વિજયના પ્રસંગથી વડોદરાના સભા પ્રસંગને છેલ્લે કહે છે. એની હવે સમાલોચના કરીએ.

હ. દિ. ઉ. ૪૫ “અમારા ગુરુશ્રી રામાનંદજી ઉદ્ભવજીનો અવતાર હોવાથી અમારો સંપ્રદાય ઔદ્ભવ સપ્રમાણ કહેવાય છે” એમ ઉત્તર આપ્યા પછી—“તમોએ ભાઈના એ પુત્રોને દત્તક લાઈને તેમને ગુરુતા વહેંચીને આપી છે. આ વ્યવસ્થા વિલક્ષણ જણાય છે. ત્યાગી હોઈને ગૃહસ્થને દીક્ષા આપે એનો યોગ્ય છે. નીચ સ્થાનમાં રહેતો હોય તે ઉચ્ચ સ્થાને રહેવાને દીક્ષા આપે એનો યોગ્ય ન કહેવાય. તમારા મતમાં ત્યાગિદીક્ષાને પણ ગૃહસ્થ આચાર્યજ આપે છે. તો એવું અયોગ્ય આચરણ કેમ કરવામાં આવે છે” એવો પંડિત પ્રશ્ન છે.

ઉત્તર—મહર્ષિઓએ દેશ કાળાદિકનો સુવિચાર કરીને ધર્મો કહ્યા છે. સત્ય વગેરે યુગોમાં જુદા જુદા ધર્મો કહ્યા છે. એ ધર્મો દુષ્કર માનીને કેટલાક ધર્મો કવિમાં વર્જ્યા માન્યા છે. ગુરુ કરવાનું કારણ તો કદ્યાણ છે. એ વિધિ વ્યવહાર માટે નથી. ‘તત્માદ્યુરુ પ્રપચત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય વ્રત્તમમ’ ઇત્યાદિ વિધિવાક્યોનું તાત્પર્ય એવુંજ છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ગુરુ થકી થાય. અને પ્રાપ્ત થએલા જ્ઞાનથી કદ્યાણ થાય. એ ગુરુ જ્ઞાનપ્રપન્ન ધર્મલક્ષિતનિષ્ઠ હોવા જોઈએ. જનમથીજ બ્રાહ્મણ ગુરુ છે. તે જો ઉક્ત ગુણવિશિષ્ટ હોય તો તે વિશેષપણે ગુરુ થવાને યોગ્ય છે. એવા ગુરુનો આશ્રમ કરવો. વળી શિષ્યશાખા બાંધવી એ ગૃહસ્થતેજ ઘટે. ત્યાગિને ન ઘટે ‘ત્યાગજ્ઞાન ન ગુરુમંવેત’ એવું

સ્મૃતિવાક્ય છે. ભોગવતમાં કહ્યું છે કે-શિષ્યોને ન બાંધે, બહુ ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન કરે' માટે ત્યાગિઓ પણ ગૃહસ્થ ગુરુને આશરે. આ કારણથી ગૃહાશ્રમને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. સર્વ વૈષ્ણવ માર્ગોમાં એવો શિષ્ટાચાર પ્રવર્તે છે. પૂર્વે પણ એ હતો. ઘણા ત્યાગિઓએ ગૃહી ગુરુનો આશ્રય કરેલો છે. અમુક આશ્રમજ ગુરુપદમાં યોગ્યતાને જણાવનારો નથી. બીજાને ગૃહસ્થાશ્રમ કાંઈ ગુરુપણમાં વિરોધી નથી. ગૃહસ્થ યજ્ઞવલ્ક્ય આદિકો પણ અલ્પદર્શી ગુરુઓ થયા હતા. બ્રહ્મનિષ્ઠતા એ ગુરુનું અને મુમુક્ષુતા એ શિષ્યનું લક્ષણ છે. માટે સંન્યાસી પણ એવા ગૃહસ્થ ગુરુનો આશ્રય કરે. ઇત્યાદિ વિવેચન કરીને, આ જે બધો વિચાર છે તે ઉચ્ચ નીચ વર્ણાશ્રમ અન્ધવાળી ક્રિયાઓમાં છે. દીક્ષાવિધિમાં તો આ વિચાર ઉપયોગનો નથી. દીક્ષાગ્રહણ માર્ગમાં જાણેલા યોગ્ય અર્વાચર ભેદ છે. કેવો ? તો ત્યાગિજન કાપાય વસ્ત્રો અને કમંડળ વિગેરે અર્ધાં બાજુ ચિન્હોને ત્યાગી ગુરુ થકીજ ગ્રહણ કરે. આ ચિન્હોને ગૃહી ગુરુ ત્યાગિને ન આપે. મંત્રને ગૃહી ગુરુ થકી ગ્રહણ કરે. એમાં પંચરાત્રનું પ્રમાણ છે. વિગેરે.

△ હવે અલ્પ આત્મોચ્ચતા કરીએ-બહુબહુ કહીકહીને છેવટે તો સંપ્રદાયના સકેત ઉપર આવ્યા. સંયુક્ત (જોઈન્ટ) ગુરુપણું એકમીજનની અગેક્ષાવાળું જોઈન્ટ. છેવટે ત્યાગિઓનું ગુરુપણું અંશથી માન્ય રાખવું પડ્યું છે. એકના ગૃહસ્થનું સંવાંશિ રાખવું નથી. કદી નાખવામાં શરમાયા સંક્રાયાયા અને ખવડાયા જણાય છે, તેથીજ માર્ગાંતર લેવાની ફરજ પડી છે. પ્ર.૪ અ પા માં કહેલા ત્યાગિદીક્ષા પ્રકારની આજ રીતિ અપનાવી છે. એટલે આ મુદ્દાની બાબતમાં બંને ગ્રંથોની એકાદર્શતા મેળવી છે. સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી જેવું તો થાય છે પણ બીજાને ઉપાય નથી.

■ ગૃહસ્થોના ગુરુ ગૃહસ્થ બને રહે. બહુધા મળતાપણું હોતાથી એમાં કાંઈ અયુક્તપણું નથી. એના દાખલા જગતમાં ઘણા શિષ્ટાચારપ્રાપ્ત ચાલુજ છે. ત્યાગિઓના ગુરુ ત્યાગિઓજ હોવા જોઈએ. એની લોકમાન્યતાને પણ અનુસરવું પડે. શ્રીછંદ્રે એ માન્યતાને અનુસરીને દીક્ષામાં બંનેનું સંયુક્તપણું લોકોને વિવક્ષ્ય વિસ્મય લાગે એવું વિચિત્ર રાખ્યું છે. તત્વજ્ઞાન માટે તો એકજ ગુરુ કરવાના કહ્યા છે. પરંતુ ગુરુએ આપેલા જ્ઞાનની સ્થિરતા અને પુષ્કળતાને માટે બીજા ગુરુઓના પણ સાથ સહકાર લેવો જોઈએ. કાંચલકે ઋષિઓએ અદ્વિતીય બ્રહ્મને બહુ રીતે ગાયું છે. એમ અમુક અમુક જ્ઞાનમાટે ચોવીશ ગુરુ કન્નાર ભગવાન હતાત્રેય મુનિએ સમાધાન કર્યું છે. આ દૃષ્ટિએ કાંઈ ઉપયોગી ગુણના ગ્રહણ માટે બીજાઓને ગુરુ તરીકે વરે એમાં કાંઈ બાધ જેવું જણાતું નથી.

સંપ્રદાયના પ્રવર્તન વખતે ગૃહસ્થ આચાર્યની સન્નિધિ હતી જ નહિ. અત્યંત જ્ઞાનના ઉપદેશ માટે ગુરુઓ તરીકે ત્યાગિઓજ હતા. બહુ અધ્યાત્મગ્રંથોને જાણનારા, ગુથનારા અને ગુથેલા તેને લખનારા પણ શતાનંદ મુક્તાનંદાદિ પાંચસો પરમહુસો હતા. એમને જાણાવવાનો આગ્રહ પણ શ્રીહરિજ રાખતા હતા. એમનીજ સદ્ગુરુ પદે સંસ્થાપનાં શ્રીહરિએ સુપ્રસિદ્ધ કરી છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન તો પ્રાચાર્ય શ્રી રામાનુજચાર્યે કહેલું શિષ્યોએ સ્વીકારવાનું કહ્યું છે. તેઓપણ ત્યાગી સંન્યાસી હતા. શિષ્યશાખા પણ ત્યાગી તેમણેજ બાંધી છે. અને ઘણાં ગ્રંથોનો અભ્યાસ પણ ત્યાગી તેમણેજ કર્યો છે. જો તો અત્યારે આપણે જ્ઞાન માટે ઉપયોગ કરી રહ્યા છીએ. ગૃહસ્થમાં કાંઈનું મંડળ બાંધીને ઉપદેશ માટે મોહકા કે સ્થાપ્ત કે જણાવ્યા જણાતા નથી. ત્યાગી જેટલો અધિકાર ગૃહસ્થોને પહોંચતો હોય તો સેવામંડળવાળા ગૃહસ્થો અધ્યાત્મજ્ઞાનના ઉપદેશોનું કામ તાકીદે ઉપાગ લે. ત્યાગી મુમુક્ષુઓને અલ્પ લાભ થશે અને ત્યાગીઓને વિશ્રાંતિ મળશે. ઉપયુક્ત બાબત સંપ્રદાયમાં રૂઢ દદમૂળ થઈ ગઈ હોવાથી તે ઉપડી ઉપડે તેમ નથી. તો હવે એની મુદ્દા કુદા મહેનત લેવાથી કશે લાભ મળવાનો નથી. 'આ સંપ્રદાયમાં છે તેવું આચાર્યપદ (અભણ) જગતના બીજા કાંઈ સંપ્રદાયમાં પ્રવર્તતું નથી' એવું અભિમાન ધરાવે છે તે સંપ્રદાયનિષ્ઠને માટે યોગ્ય છે. વિશિષ્ટના સાથે અનિશ્ચયોક્તિતો કહેવીજ પડે. ગુણવત્તાની ચર્ચા-વિચારણાને કાણ કરે છે ? ગૃહસ્થમાં આચાર્યપદ સ્થાપ્યું તેની પ્રમાણતામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોને ઉદાહરણ તરીકે અને તેને એક શિષ્ટાચાર તરીકે અભિમાને છે એપણ વિચારણીય છે. કેમકે તેમને તો બહુ રીતે તુચ્છકાર્યા છે. ત્યાગી ગુરુ ન થઈ શકે એવું સ્મૃતિવચન છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. શિષ્યશાખાને ન બાંધે, બહુ ગ્રંથોને ન જાણે એવું ભોગવત વચન છે એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ ત ચોક્કસ રીતે લેવા રૂપમાં મળતું નથી. જેથી સંશય રહે છે. કાંઈ અભ્યાસી ચોક્કસ રથજ બતાવશે તો ઉપદેશ થશે. અસ્તુ. પંડિતોની સભાની શાંસ્ચાર્યની સંમાલોચના કરતાં જરા લાંબુ થઈ ગયું છે તે સહ છે.

સાધુની પેઠે વર્ણાને પણ ત્યાગી વર્ણ દ્વારા દીક્ષાદાન સંયુક્તપણે સ. જી. માં કહ્યું છે. અમુક વસ્તુઓ વર્ણા ગુરુ આપે અને મંત્ર આચાર્યશ્રી આપે એવી વિભક્ત સત્તા રાખી છે.

હવે આચાર્યને કોણ મંત્રાદિ દીક્ષા આપે એ પ્રશ્ન ઉઠાવવાનો રહ્યો, શ્રીજીએ બન્ને દત્તપુત્રોને દીક્ષા આપેલી. એ પરંપરા પશ્ચાત્ત યાત્રી છે. ધ. ધુ. આ. વિહારીલાલજી અક્ષરવાસી થઈ ગયા. એમણે કોઈ પશ્ચાત્ત આચાર્યને દીક્ષા આપેલી નહિ. પાછળથી લક્ષ્મીપ્રસાદજીને બોલાવીને ગાદીએ બેસાડ્યાં. હવે એમને મંત્રદીક્ષા કોણ આપે? આ મહાન પ્રશ્ન વિકટ આવ્યો. આ આપત્તિમાં સદ્ગુરુઓએ મળીને વિચારીને ધ. સ. કવિસેવકે પાસે લક્ષ્મીપ્રસાદજી આચાર્યને મંત્રદીક્ષા અપાવી હતી. આ. લક્ષ્મીપ્રસાદજી પદ ભટ્ટ થતાં નવી નિમનોડને એક માસ વીતી ગયો. શ્રીપતિપ્રસાદજીને સત્સંગ મહાસભાએ નિશ્ચિત કર્યાં. એમને મંત્રદીક્ષા કોણ આપે? એ પ્રશ્ન પાછો ગુંચવણીવાળો આવ્યો. વિચારીને સ. ધ. નિમનોડજી પાસે મંત્રદીક્ષા અપાવી. ગુરુ થયા હોવાથી એ વર્ણા સભામાં આવે ત્યારે સભાસદોને ઉભા થવાની આજ્ઞા કરેલી. આ. શ્રીપતિપ્રસાદજી લકવાના વ્યાધિને લીધે અભિષેક વખતે આવી શકે તેમ ન હતું. આ આપત્તિમાં આ. આનંદપ્રસાદજીને સ. ધ. ચૈતન્યાનંદજીએ મંત્રદીક્ષા આપેલી. ગુરુ માન્યા હોવાથી તેમને તકીયો પહેલો રાખવાની આજ્ઞા કરેલી. એમ અધિકારી આચાર્યને પણ ત્યાગીએ મંત્રદીક્ષા અપવાના દાખલા બન્યા છે. અમદાવાદમાં બે અઢી વર્ષના બાળક વાસુદેવપ્રસાદજીને ગાદીએ પ્રસન્ન કર્યા હતા. મંત્રદીક્ષાનું જેમ થયું હોય તેમ ખરું. વાસુદેવપ્રસાદજી મહારાજ અન્યત્ર દેહ મુકી ગયા. તેમને સ્થાને દેવેન્દ્રપ્રસાદજીને ગાદીએ બેસાડ્યાં, મંત્રદીક્ષા કોણે આપી હશે એ બાજુમાં નથી એવી વિવિધ વિચિત્ર વાતો છે. અને ઉલટ સુલટ ચાલ્યું છે. આમાં બહુ તંત કરવા જેવો નથી. દીક્ષાવિધિનો મામલો વિધાન અને વ્યવહારમાં આવે છે.

વળી માસિકતા લેખક પંડ્યાશ્રી-“મહાપ્રભુએ વળી એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે - સંપ્રદાયના ગુરુપદે ત્યાગાશ્રમી પુરુષ કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ બેસે. એ ધર્મ અને વ્યવહાર બન્ને દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય અને હિતાવહ છે...ત્યાગાશ્રમી વ્યક્તિ ગુરુપદે બેસે તો તે પોતાના ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરી શકે કે કેમ? એ તો સૌ બાજુ છે કે-માણસ ત્યાગી બને છે ત્યારે સ્ત્રી, દ્રવ્ય, ધરણ્યાર, મિલકત અને વિવિધ ઇષણાઓનો ત્યાગ કરીને અને એ ત્યાગને પ્રબળતમ બનાવવા માટે જ ત્યાગી બને છે. સંપ્રદાયના આચાર્યપદ સાથે ત્યાગિએ ઉપર જણાવેલી જે બાબતોનો ત્યાગ કર્યો છે તે બધી જ બાબતો સીધી યા આડકતરી રીતે નેકાયેલી હોય છે. તેથી જો તે સંપ્રદાયના આચાર્યપદે બેસે તો જે બાબતોનો તેણે ત્યાગ કરેલો છે, તેનો જ ઉપયોગ કરવાનો યોગ તેને ફરીથી પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્થિતિ દેખીતી રીતે જ તેના ધર્મના પાલનમાં ભારે અવરોધક કહેવાય. પ્રાણહાનિના પ્રસંગ શિવાયે લોકસંગ્રહના બહાના નીચે પણ માણસે પોતાના મૂળભૂત ધર્મોનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ તેથી એ પ્રશ્નનો જવાબ સ્પષ્ટ નકારમાં આપ્યા સિવાય છુટકો જ નથી” એમ સંપ્રદાયના ત્યાગીઓએ લોકસંગ્રહના બહાના નીચે પણ મૂળભૂત ત્યાગધર્મના અવરોધક અયોગ્ય અહિતાવહ સંપ્રદાયના કોઈપણ વ્યવહારમાં માથું નહિ મારવાનો આદર્શ આદેશ આપે છે. અને વધારામાં “ત્યાગધર્મ સાથે વ્યવહારમાં રહીને નિર્લેપ રહેવાય કે કેમ? એ પ્રશ્નનો જવાબ તો સહેતુક સ્પષ્ટ નકારમાં આપ્યા વિના છુટકો જ નથી” એમ પણ છેક છેલ્લે બોલે છે. એમ બહુ રીતે ધુન્ધવીને ધુંટી ધુંટીને સંપ્રદાયના ત્યાગીઓને કેવળ આત્મનિષ્ઠાવાળા યોગી (ફક્કડ) ત્યાગી બનાવવા માગે છે. હવે આ બાબતની ખાસ નિખાલસ મને સપ્રમાણ સમાલોચના કરીએ-

આ બધું યથાતથા કથન અવિચારિત રમણીય છે. શ્રી મહાપ્રભુ અને તેમના ગુરુ શ્રીરામાનંદસ્વામી પોતે આદર્શ ત્યાગી હોવા છતાં પણ પોતાની ગાદીના બધા જ વ્યવહારો ચલાવવાના માથે કેમ લીધા? અને ખુબ ખંતથી જીવન સુધી કેમ બળવ્યા? આ એક મહાન પ્રશ્ન અનુત્તર છે. તેઓ શું ત્યાગ ધર્મથી ચલિત થયા હતા? તેમણે ત્યાગધર્મની સિદ્ધિ મેળવી ન હતી? લોકસંગ્રહના બહાના નીચે તેઓએ મૂળભૂત ત્યાગ-ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો? મોટાઓને બાધ નથી એમ તો સર્વ કોઈ સમજે છે અને શાસ્ત્ર પણ કહે છે.

ગૃહસ્થ ગાદીપતિને જેવો આત્મીય પરકીય સ્ત્રીયાદિકનો પ્રસંગ સીધો કે આડકતરી રીતે અવજનીય આવે છે. તેવોજ પ્રસંગ ત્યાગી મહંતને પણ આવે છે. એ બાબતમાં સરખાપણું છે. આવો વ્યવહાર ત્યાગીધર્મનો અવરોધક થતો હોય તો ગૃહસ્થ ગાદીપતિને પણ થાય જ. કેમકે મંદિરોનો વ્યવહાર તો બંનેએ ચલાવવાનો હોય છે. એમાં શું તારતમ્ય રહે છે? ગૃહસ્થ ગાદીપતિ થયા તેથી કરીને તેને બધા જ દરવાજાઓ ખુલ્લા થઈ ગયા છે? નિયમોમાં તો ત્યાગી ગૃહી સર્વેએ રહેવાનું છે. બીજું “ગૃહસ્થ પુરુષ ગાદીએ બેસે તો તે ધર્મ અને વ્યવહાર બંને દૃષ્ટિએ વધારે યોગ્ય અને હિતાવહ છે અને ત્યાગી બેસે તો વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અત્યંત અયોગ્ય અહિતાવહ છે.” એમ જ્યારે શ્રીજીએ સિદ્ધ કર્યું છે તો એજ ત્યાગી શ્રીજીએ ત્યાગધર્મ સાથે મહામંદિરોના ત્યાગધર્મ અવરોધક અખિલ વ્યવહારમાં મહામહિમા બતાવીને પરાંણે ત્યાગીઓને કેમ સ્થાપ્યા? સ્થાપ્યા છે તો ત્યાગધર્મ સાથે મહામંદિરોનો વ્યવહાર વિરોધી નથી એમજ શ્રીજીએ સિદ્ધ કર્યું છે; એમજ અકામે પણ માનવું પડશે. ખાનગી પુરાતત્ત્વ ટ્રસ્ટ ખાતે બહુરૂપમાં છાપીને ચોરે ચોટે યોગાનમાં પ્રચુર પ્રચારમાં મુકેલા પ્રસાદીપત્રમાં (સંવત ૧૮૮૫ મહા સુદ ૯) મોટા મોટા મુકતાનંદ, ગોપાળાનંદ, બ્રહ્માનંદ, નિત્યાનંદ, આનંદાનંદ આદિક લાણવાવાળા સદ્ગુરુઓને પડયા મુકીને વડતાલ મંદિરના અક્ષરાનંદ, અમદાવાદ મંદિરના સર્વજ્ઞાનંદ, જુનાગઢ મંદિરના ગુણાતીતાનંદ, ગઢડા મંદિરના નિષ્કુળાનંદ, ધોલેરા મંદિરના અહ્લુતાનંદ, ભુજ મંદિરના વૈષ્ણવાનંદ, આ છ મંદિરોના છ ત્યાગીઓને જડભરતની ઉપમા આપીને અતિ લાયક સમજીને મહાંતપદે શ્રીજીએ જ નિમ્યા છે. આ કંઈ જાતના જડભરત હશે એ જાણવા જેવી બાબત છે. (નહિ લલેલા એ અર્થ તો પત્રથી પ્રરપ્ત છે). લાણેલાને આવો વ્યવહાર ત્યાગધર્મમાં અવરોધક થાય અને નહિ લાણેલાને ન થાય? એમ ભેદથી સાબીત કરી શકાય છે? જેમને જડભરત ઠરાવ્યા છે તેમને આવા વ્યવહારમાં પ્રેરાય ખરા? મહાંત બનેલાને બધાજ વ્યવહારો ચીવટથી ઉકેલવાના હોય છે. અને જેનો પ્રથમ ત્યાગ કર્યો છે તે સ્ત્રી દ્રવ્ય ધરખાર મીઠકત અને વિવિધ એષણોનો સીધો યા આડકતરી રીતે પ્રબળ યોગ અને ઉપભોગનો પ્રસંગ અવશ્ય આવે છે. એ શું સર્વજ્ઞ શ્રીજી નહિ જાણતા હોય? અને નિયુક્ત ત્યાગી જડભરતો નહિ સમજ્યા હોય? મંદિરની સેવામાં મુકેલા જડભરતોને એ વ્યવહાર અવરોધક ત્યાગધર્મધ્વંસક નિવડયા હતા? લોકહિતના બાના નીચે એમણે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી દીધો હતો? ઘણા લાણેલાને પણ બહુ મંદિરોના મહંત નીમ્યા છે અને અઘાપિ ચાલુ છે તેઓ શું વ્યવહાર નથી કરી શક્યા? અને ત્યાગધર્મનો ત્યાગ કરી દીધો છે? આનંદમુનિને તો મંદિરો કરાવાની કાયમી સેવામાં શ્રીજીએ જ જોડી રાખ્યા હતા. તપ ત્યાગ વૈરાગ્યની મૂર્તિસમા નિષ્કુળાનંદમુનિને પણ મહાંતપદે પણ શ્રીજીએ જ નીમ્યા છે. અને મંદિરનાં ઘણાં શિલ્પી કામપણુ કર્યાં છે. લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે લઈએ તો આ બધો અનર્થ ત્યાગધર્મ અવરોધક શ્રીજીએ જ કર્યો છે, એમજ કહેવાનો અપસંગ આપોઆપ આવે છે.

અમદાવાદમાં પ્રથમ મંદિર કરાવીને દેવ પધરાવીને તેને અંજો વિપ્રોની ચોરાશી કરી. આ ધર્મમય પ્રવૃત્તિને પણ દુઃખદ અશાંતિકર સમજીને ખોતે ઉદાસીન થઈને એ પ્રવૃત્તિને મનમાંથી વિસારી મુકવા ગણેશ ધોળકાની રાણોમાં જઈ રહ્યા અને વિચારવેગથી માંદા જેવા પણ થઈ ગયા. પછી જ્યારે એ પ્રવૃત્તિને નિઃશેષ વિસારી દીધી ત્યારે સુખ શાંતિ થઈ એમ વચનામૃત મધ્ય ૨૧ કહે છે. લોકસંગ્રહના બહાના નીચેની આવી પરાપકાર પ્રવૃત્તિને અયોગ્ય અહિતાવહ અવરોધક સ્વયં સમજ્યા છે. મંદિરમાં દેવ પધરાવીને પણ એ મંદિર ગૃહસ્થ ગોપીલદને સેવા માટે લેખ કરીને સોંપ્યું હતું. આ બાબત લેખકના મંતવ્યને મળતી આવે છે. વાંચો એ પત્રને—

△ પ્રસાદીનો પત્ર—

(અલગ ટ્રસ્ટ પુરાતત્ત્વ ખાતે છપાવીને પ્રસિદ્ધમાં મુકવા જેવો)

જોપીલદને શ્રી અમદાવાદનું મંદિર આપવા બાબત દસ્તાવેજ

લખિતં સ્વામીશ્રી સહજાનંદજી જત લદ્દ જોપીલદ વિશ્વંભરસુત તમને શ્રી રામાનંદસ્વામીએ

આચાર્ય પદવી આપી છે. માટે તમને અમે શ્રીઅમદાવાદની જયગા શ્રીનરનારાયણના મંદિરે સહિત અમારી છે તે શ્રીકૃષ્ણાર્પણ આપી છે. તે જયગાની વિગત જે નરનારાયણના મંદિરની જયગા વિના ગજ ૯૭ અંક સતાણું ચોડી છે અને ૯૪ અંક ચોરાણું ગજ લાંબી છે. તેની ખુટની વિગત...એવી રીતે ચારે દિશા છે તે જયગા તમને આપી છે. અને એ જયગાનો સરકારી લેખ છે તે પણ તમને આપ્યો છે. ખીજી નરનારાયણની સેવા તમો કરો તેમાં સત્સંગી સર્વે તમારી ખબર રાખશે અને નરનારાયણના મંદિરમાં જે પૂજનો પૈસો ટકા આવે તે તમારો છે. લખિત મુક્તાનંદજી તથા બ્રહ્માનંદજી તથા નિત્યાનંદજી તથા ચૈતન્યાનંદજી ઇત્યાદિક જે સર્વે અમે સદ્ગુરુ તેમણે રાજી થઈને એ જયગા તમને આપી છે. જેમ સહજનંદ-સ્વામીએ આપી છે તેમ અમે પણ આપી છે. તે વાતની કાંઈ ચિંતા રાખશો માં. સુખેથી જયગામાં રહેો અને નરનારાયણની સેવા કરો. સં. ૧૮૭૭ ના ભાદ્રપદ સુદી ૬ રવિવારે

અત્ર શ્રીજગદીશની શાખ્ય છે.

ખાયર સુરા ડોશાની શાખ્ય

ખાયર ઉડન એલલની શાખ્ય

કક્કર લાધારામજીની શાખ્ય

કક્કર હરજી ભાયાની શાખ્ય

દસ્તાવી કુંવરજી રામજી

લઈ દીનાનાથ વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી

લેખક સદ્ગુરુ ગોવિંદાનંદ સ્વામી

આ પત્રમાં તો વિશ્વંસર ભટ્ટ કે જે પાછળથી આત્માનંદ મુનિ નામે વિખ્યાત થઈ હતા. જેમના પરચા ત્રંધમાં ત્રિધિત છે. તેમના સુત ગોપી ભટ્ટને રામાનંદ સ્વામીએ આચાર્યપદ આપ્યાનું કહે છે ગૃહસ્થ સત્સંગિમાં પણ આચાર્યપદ આપ્યાની જુની વાતને જણાવે છે. શ્રીજી, રામાનંદ, આત્માનંદ, એમ ગુરુ પરંપરાને પણ જણાવે છે. “જેમ સહજનંદ સ્વામીએ આપી છે તેમ અમે પણ આપી છે” એમ શ્રીજીનો જેમ હક્ક છે તેમ ત્યાગીઓનો પણ છે એમ પણ સૂચવાય છે. જેમ શ્રીજી લખી આપે છે તેમ ચાર સદ્ગુરુઓ પણ લખી આપે છે, એમ કરીને પોતાના સ્વત્વની નિવૃત્તિ કરીને પરના સ્વત્વને સાબીત કરી આપે છે. કૃષ્ણાર્પણનો અર્થ તો પ્રસિદ્ધ છે. આ સમય સુધી તો આવા લોકહિતના વ્યવહારમાં પણ શ્રીજી કે ત્યાગીઓ પ્રવેશવા માગતા ન હતા એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ધર્મકુળની તો વાત જ ક્યાં હતી ? પરંતુ આ પ્રકરણ પાછળથી શ્રીજીએ જ લોકાનુગ્રહાર્થે ફેરવ્યું છે, એમ કહ્યા વિના છુટકો જ નથી.

પ્રવૃત્ત નિવૃત્ત ધર્મની વ્યાખ્યા ભુદી જ કરી છે. ગઢડા મધ્ય ૧૧ માં “આમયો યજ્ઞ” આ શ્લોકને પ્રમાણપણે પરિગ્રહીને ફળની ઇચ્છા નહિ રાખીને, કર્તાપણાના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને, પરમેશ્વર પ્રીત્યર્થે કર્મની કર્તવ્યતા કહી છે. એવાં કર્મે બંધનકર્તા નથી-નિર્ગુણ થાય છે. (આ વચનામૃત પુરં વાંચવું) આ બાબતમાં ગીતાક્ત પ્રક્રિયાને અનુસર્યા છે. વળી મધ્ય ૨૭ માં “અને વળી અમોએ વિચારીને જોયું. અતિશય ત્યાગ રાખે અથવા દયા રાખે તેથી ભગવાનની ભક્તિ થાય નહિ. ત્યારે ઉપાસનાનો ભંગ થાય છે માટે અમે પરમેશ્વરની ઉપાસના રહેવા સાર ત્યાગનો પક્ષ મોળો કરીને ભગવાનનાં મંદિરો કરાવ્યાં છે. તેમાં જો થોડો ત્યાગ રહેશે તો પણ ઉપાસના રહેશે તો તેણે કરીને ઘણાક જીવનાં કલ્યાણ થશે. અને જેને ભગવાનની ભક્તિ કરવી તેને તો હુંઢીયાની પેઠે દયા રાખે પણ કેમ ઠીક પડે ? એને તો પરમેશ્વરને વાસ્તે પુષ્પ તુલસી લાવવાં જોઈએ. ભાજી તરકારી લાવવી જોઈએ. ખાગ બગીચાં કરાવવા જોઈએ. મંદિર કરાવવાં જોઈએ. માટે અતિશય ત્યાગ રાખીને, દયા રાખીને મુઠી વાળીને એસી રહે તેણે ભગવાનની ભક્તિ થતી નથી. તે સાર અમે મંદિર કરાવ્યાં છે. તે અખંડ ભગવાનની ઉપાસના રાખવા સાર કરાવ્યાં છે અને જે ઉપાસક હોય તે પોતાના ધર્મમાંથી બ્રહ્મ થાય જ નહિ...એ અમારો સિદ્ધાંત છે.” આ રીતે દેવમંદિરોની સ્થાપના અને તેની સેવા ઉપર તાત્પર્યને લઈ ગયા છે. (આખું વચનામૃત વાંચવું).

વચ. વર. ૧૭ માં આજ બાબત બહુ સુંદર રીતે શ્રીમુખે સમજાવી છે. “એક ત્યાગી સંત છે તે તો કેવળ નિવૃત્તિ માર્ગવાળો છે...અને ખીજા ત્યાગી સંત છે તે તો નિવૃત્તિ માર્ગવાળો છે તો પણ પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં વર્તે છે અને જે પ્રવૃત્તિને યોગે કરીને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, આશા, તૃષ્ણા ઇત્યાદિક દોષ હૃદયને વિષે પ્રવર્તે તેવી ક્રિયાને વિષે પ્રવર્તે છે. ત્યારે કોઈક જાતનો અંતરમાં વિકાર પણ થઈ આવે છે. માટે એ ત્યાગિને એ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેવું ઘટે કે ન ઘટે ? અને વળી એ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહેતાં થકાં

કેવી રીતે નિર્વિકાર રહેવાય ? શ્રીજી બોલ્યા ને—કેવળ નિવૃત્તિધર્મવાળા ત્યાગી છે અને ઉન્નતની પેઠે વર્તે છે તે તો કેવળ આત્મનિષ્ઠાવાળા બન્યુવા. અને વળી ને નિવૃત્તિધર્મવાળા ત્યાગી લગવાનની ભક્તિએ યુક્ત છે તેને તો પરમેશ્વરે કહ્યા એવા નિયમ તેને વિષે રહીને લગવાન અને લગવાનના ભક્ત સંબંધી ને પ્રવૃત્તિ માર્ગ તેને વિષે સાવધાન થઈને જોડાવું અને ને પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જોડાવું એનું નામજ ભક્તિ છે અને એવી પ્રવૃત્તિવાળા ને ત્યાગી છે. તેની બરોબર નિવૃત્તિધર્મવાળા ને કેવળ આત્મનિષ્ઠ ત્યાગી તે થઈ શકતો નથી... અને કેવળ આત્મનિષ્ઠાવાળા ને ત્યાગી તે કરતાં તો આ ત્યાગી તો અતિથય શ્રેષ્ઠ છે.” આ રીતે બે પ્રકારના ત્યાગી કહીને નિવૃત્તિમાર્ગવાળા છે પણ લગવાન અને લગવાનના ભક્તને અર્થે પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં જોડાય છે તેને શ્રેષ્ઠપણે કહે છે. આ રીતે મહાપ્રભુએ તો મંદિરો કરાવીને તેની સર્વવિધ સેવામાં ત્યાગીઓને જોડી દીધા છે. એ પરંપરા અદ્યપિ પ્રચલિત છે. આવા મંદિરના વ્યવહારમાં જોડાએલા ત્યાગીઓને માટે કેટલીક છુટછાટ પણ શ્રીજીએ જ ધર્મામૃતમાં આપી છે. હવે પંડ્યાશ્રી જેમ કાવે તેમ બોલે લખે અને કરે. આ રીતે ૧ પ્રશ્નની સમાધાન થઈ.

બીજો પ્રશ્ન—ગૃહી પુરુષ આચાર્યપદે જેસે તો ત્યાગી પુરુષનો ગુરુ થઈ શકે કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન સ્વયં ઉપસ્થિત કરીને—તેના મૂળમાં ત્યાગાશ્રમ છે તે ઉચ્ચ છે અને ગૃહસ્થાશ્રમ છે તે હીન છે એવો ખ્યાલ લોકોને છે. પણ તે ખ્યાલ અયોગ્ય અને ખોટો છે એમ ઉત્તર કરે છે. એટલે લોકોમાં ને ખ્યાલ ગૃહી ત્યાગી વચ્ચે હીન ઉચ્ચપણાનો છે તે યોગ્ય નથી અને તે ખોટો છે એવો ચુકાદો આપે છે. લોકોને ને ખ્યાલ છે તે શાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરો છે તેને ખોટો કહીને કાઢી નાખે છે. ત્યાગાશ્રમને ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં હલકો, કાં તો સમાન ઠરાવવા માગે છે. કેટલી બધી ઘુણા ત્યાગાશ્રમ પ્રત્યે છે. આડું અવળું જોઈને એની એજ વાતને અડાવ્યાજ કરે છે.

વળી ભારતીય શાસ્ત્રકારોએ ચાર આશ્રમોની વિગતો સમજવતાં ને ક્રમ બ્રહ્મચર્યાદિ સૂચવ્યો છે તે એક આશ્રમની બીજા ઉપર શ્રેષ્ઠતા દાખવવા નહિ. પણ જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ વધુ વૈરાગ્યવૃત્તિને કેળવવા માટે છે. એમ અપવદીને સર્વમાન્ય સંન્યાસાશ્રમની શ્રેષ્ઠતાને મૂળથી કાઢી નાખે છે. ભારતીય શાસ્ત્રકારોએ તો “બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુક્તમાસીત્” “વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુઃ” ઇત્યાદિ શ્રુતિસ્મૃતિને અનુલક્ષીને વર્ણોની ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠતા વર્ણવતાં વિપ્રની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદી છે. અને આશ્રમોમાં પણ સંન્યાસની શ્રેષ્ઠતા સ્પષ્ટ શબ્દમાં સંવર્ણવી છે. સચ્ચાત્માનુગતપ્રજ્ઞ શ્રીજી પણ વર્ણમાં વિપ્રની શ્રેષ્ઠતા કહીને, જેમ ધર્માદિ ચાર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ શ્રેષ્ઠ છે તેમ આશ્રમમાં સંન્યાસ (ત્યાગ) શ્રેષ્ઠ છે. એમ સોદાહરણ કહે છે. (સ. પ્ર. ૫ અ. ૩૯ શ્લો. ૧),

“ગૃહી ત્યાગીનો કંઈ મેળ નથી. વાસના રહિત થઈને લગવાનની આજ્ઞાનુસાર જીવન જીવે છે તેજ મોટો છે. એમ વારે વારે ચર્ચિત ચર્ચણુ કરે છે. બાણે પોતે વાસના રહિત થઈને શ્રીજીની આજ્ઞામુજબ જીવન જીવતા હોવાનું અભિમાનતા હોય એવો ભાષા ઉપરથી ભાસ થાય છે. શાસ્ત્ર, વ્યવહાર અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ત્યાગાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા સુસિધ્ધ છે. “ત્યાગાશ્રમીના ગુરુ ગૃહસ્થાશ્રમી હોઈ શકે છે” એવા દાખલા નોંધાયા હશે તો તેમાં આ સંપ્રદાયનો એક દાખલો વંધારે નોંધશો. ઉચિત અનુચિતની વિચારણા ઉપર આવી ગઈ છે. વળી વળીને એની એજ વાતને ઉલટાવ્યા કરે છે.

ત્રીજો પ્રશ્ન—“સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ પોતાના ધર્મકુલના ગૃહસ્થાશ્રમીમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું છે તે શું યોગ્ય ગણાય ખરું ?” મહાપ્રભુએ લીધેલા નિર્ણય માટે કેટલાક માણસોએ તેમાં “ભુવો ધુણે ત્યારે નાળિયેર ઘર ભાણી ફેંકે” એ કહેવતમાં સૂચવેલી મનોવૃત્તિનું પણ આરોપણ કરેલું છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ધર્મપદ અંગે પહેલ વહેલો દીવાની દાવો થયો. (દિ. મુ. આંક ૯૨/૧૯૦૨) ત્યારે દાવો દાખલ કરનાર સત્સંગીઓએ પોતાના ઇષ્ટદેવ ઉપરજ ઉપર્યુક્ત મિથ્યા દોષારોપણ કરવાની ઘૃષ્ટતા કરી હતી. પણ દાવો સાંભળનાર ન્યાયાધીશ શ્રી આર નાઇટ વાદીઓની એ દલીલ તેમની પોતાની હલકી મનોવૃત્તિમાંથી ઉપજેલી છે એમ જણાવીને તેનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કર્યો હતો. મહાપ્રભુએ પ્રસ્થાપિત કરેલી એ પ્રણાલિકાના પ્રવર્તન માટે એક અહિંદુ ન્યાયાધીશે કારણ જણાવ્યું છે તે બરોબર છે” હવે આ ફાગટ ફકરાની સમાધાન કરીએ.

આ સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી બાબતની ચર્ચા યોગાનમાં કરવા જેવીજ નથી. એનાથી સત્સંગિઓને સવલેશ સમાસ નથી. ઉલટી શંકાઓ અને અનાસ્તાને ઉપજનારી છે. એ કહેવતથી સૂચવાતી હકીકત સામાન્ય માણસને હટ લઇને ગળે ઉતરી જાય એવી સહેલી છે. સામાન્ય માણસો ઉતરતા ઢાળે ઉતરતા હોય છે. તેમને માટે તો “ન બુદ્ધિભેદં જનયેત” એમ રાખવા જેવું છે. લેખકશ્રી કાયદાકાતુની બાબતને બહુ સારી ઉપયોગી જાહેરમાં જણાવવા જેવી સમજતા હશે, પણ ચોમેરનો સુવિચાર કરે તો ખીલકુલ સારી નથી. અત્યારે આ બાબતનો કોઈ પ્રસંગ નથી. અને કોઈનો એવો પ્રશ્ન નથી. અને પ્રકૃતમાં કશો ઉપયોગ નથી, વધુમાં સત્સંગી બંધુઓમાં જ પરસ્પર વૈમનસ્ય, વિગ્રહ અને વૈરને ઉપજાવનાર થવાનો સંભવ છે.

દીવાની દાવાની વાત કરે છે તે અમદાવાદ ગાદી અંગેની છે. આ દાવાને કરનારા અમદાવાદના આગેવાન સત્સંગીઓ છે. સંસ્થાની મીલકતને આચાર્યશ્રી પોતાની માલીફાની ઠરાવવા માગતા હતા. જ્યારે સત્સંગીઓ દેવસ્થાનની ધર્મદા સાર્વજનિક ઠરાવવા માગતા હતા. આચાર્યપક્ષે એવું બળ હતું કે-મહા-પ્રભુએ મંદિરાદિ મીલકતને સ્વોપાજીત કહીને, ખીજાઓના હક્કને નિર્મૂળ કરીને, આચાર્યોને દસ્તાવેજ કરીને આપી છે. આ દાવામાં સત્સંગીઓની ભુખાનીઓ પણ થઇ છે. તેમાં કોઈ સત્સંગિને વફાલે આડા અવળા એવા સવાલો પુછ્યા હોય ત્યારે તેણે ધુન્ધાઇને કહેવત મુજબ કહ્યું હોય એ બનવા યોગ્ય છે. એવા કે ખીજા પુરાવા ઉપરથી મીલકત તો આચાર્યની માલીફાની ન ઠરતાં દેવસ્થાનની ધર્મદા સાર્વજનિક ઠરી છે. તન મન ધનથી એવી દેવસેવા કરનારા બંધુભૂત સત્સંગીઓને ૬૭ વર્ષ દાવાનો નંબર તારીખ વિજેરે નોંધીને ‘હલકી મનોવૃત્તિને આરોપણ કરે છે, પોતાના ઇષ્ટદેવ ઉપર ઉપર્યુક્ત મિથ્યા દોષારોપણ મુકવા ઘુષ્ટતા કરી હતી” વિજેરે દોષારોપણ કરવા જાહેરમાં તત્પર થયા છે, તે શું પોતાની જ હલકી મનોવૃત્તિ અને એવી ઘુષ્ટતાને સૂચવતું નથી?

વડતાલ ગાદીએ પણ એવો દાવો થયેલો અને સંસ્થાની મીલકત સાર્વજનિક દેવસ્થાનની ધર્મદા ઠરેલી. આ દાવામાં પણ સત્સંગીઓ કેટલાક પ્રસિદ્ધ તો કેટલાક પ્રચ્છન્ન હતા. તન મન ધનથી એ સેવા એમણે જ કરેલી છે. બેટાદમાં આવી સેવા મુટે મળેલી સલામાં ગુરુજીએ પણ સમયોચિત લાપણ કરેલું અને તે પ્રસિદ્ધમાં પણ આવેલું સંભળાય છે. જો આ બાબતને દોષ માનવામાં આવે તો સર્વેને શિર સીધી કે આડકતરી રીતે વધુ કે થોડો શું નથી આવતો? ઉપરોક્ત કહેવત જેવું કોઈએ પ્રસંગવશાત કહ્યું હોય કે અંતરમાં માનતો હોય તેથી તેઓ શું સ્વામિનારાયણના આશ્રિત જ ન હતા? શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાને કરેલી વ્યવસ્થા ઉપર જ ભાર મુકવામાં આવે છે. તો તેમણે તો મંદિરાદિ મીલકતને સ્વભુજાજીત કહીને, ખીજા ત્યાગી ગૃહીના હક્કનો નિષેધ કરીને માલીફા હક તરીકે દત્તપુત્રોને આપી છે. વર્ષો સુધી કોઈ સાર્વજનિકતાને સમજતા જ ન હતા. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં પાછળથી બંને ગાદીએ કોર્ટમાં દાવા કરીને તન મન ધનના પ્રયાસથી મીલકતને સાર્વજનિક દેવસ્થાનની ધર્મદા ઠરાવી છે. શ્રીજીના અભિપ્રાયથી અને આચાર્યોની માન્યતાથી વિરુદ્ધમાં તેઓ શું નથી આવ્યા? અને તે આ સત્સંગિઓ પણ શું હલકી મનોવૃત્તિવાળા નથી ઠરતા? બહુ વિચાર કરવા જેવી આ બાબત છે. એ વાત બહુ પૂર્વે થઈ છે તેને ઉકેલવાની શી જરૂર? દબાઈ ગયેલા પોપડાને ઉખેડવાની શી જરૂર? કોઠી ઘોષાને કાઢવ કાઢવા જેવી વાત છે. જાણે અમો જ એક શાસ્ત્રોમાં અને કાયદામાં નિષ્ણાત જાણકાર છીએ. અને શ્રીહરિના અનન્ય યુક્ત આદર્શ અણીશુદ્ધ સત્સંગિઓ છીએ એવો ખ્યાલ લોકોને કરાવાની આ પ્રવૃત્તિ શું નથી ઠરતી? અહિંદુ ગૃહસ્થ ન્યાયાધીશ શ્રીજીનો જેટલો મહિમા સમજ્યા છે તેટલો પણ મહિમા સત્સંગિઓ સમજ્યા નથી એમ કહેવાથી તેમના ઉપર દોષારોપણ નથી આવતું? શ્રીજી સમયના મહાન ત્યાગી ગૃહી સમાજનો અભિપ્રાય મેળવીને આચાર્યપદ ધર્મકુળના ગૃહસ્થાશ્રમમાં આરોપ્યું છે. તેને હવે કોઈ ના કહેવા માગતું નથી. તો એવી ચર્ચાને પ્રત્યેક પેરેગ્રાફમાં અજાણવામાં આવે છે એ શું યોગ્ય છે? અને હિતાવહ છે? ખીજાના દોષ કહેતાં પોતાના દોષો જાહેરમાં આવે છે. અસ્તુ.

સર્વ આશ્રિતોના ધર્મની રક્ષા કરવાના શુભ હેતુથી ધર્મકુળમાં આચાર્યપદ સ્થાપ્યું એ એક

કારણ કહ્યું. ખીજું મહત્વનું કારણ કહે છે કે “ત્યાગાશ્રમીના મનમાં ‘હું ઉચ્ચ છું.’ એવા ખોટા ખ્યાલના કારણે ગૃહસ્થ ગુરુ ઉપર જે પરમ પ્રેમ અને આદરભાવ રહેવો જોઈએ તે રહેતો નથી. ગૃહસ્થાશ્રમીને પણ મનમાં એમ રહે કે ‘આ તો મારા જેવાજ એક ગૃહસ્થ છે મારાથી એમાં શો વિશેષ છે?’ એમ માનીને તેમને પણ પ્રેમભાવ અને આદર થાય નહિ. ખન્ને વર્ગને પરમભાવ અને આદર દર્શિ જોએ અને તે કાયમ રહે. એવી વ્યવસ્થાની જરૂર હતી. જેમ સજીવ નિર્જીવ વસ્તુઓમાં પ્રસાદીની દૃષ્ટિથી પરમભાવ ઉપજે છે, તેમ ‘આ મહાપ્રભુનું કુળ છે’ એવી દૃષ્ટિએ ત્યાગી ગૃહી સર્વને પરમભાવ ઉપજે અને કાયમ રહે, પ્રભુ જેમાં જન્મ્યા તે લીલાકુળ કહેવાય. આ અતિનિકટ યોગના કારણે એ લીલાકુળ પરમ વંદનીય અને પરમ પૂજનીય બને છે. એટલે ધર્મદેવના કુળમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને પ્રતિનિધિરૂપ આચાર્યપદ માટે પ્રભુએ પસંદતા કરી છે.” એમ હવે લીલાકુળ ઉપર પરમ તાત્પર્યને લાવ્યા છે.

ખરું ખુલ્લુ કહીએ તો ભગવાનને મતે કોઈ લીલાકુળજ કહી શકાય નહિ. શ્રીકૃષ્ણનાં બે રૂપો એક ગૃહસ્થરૂપ અને ખીજું વર્ણીરૂપ છે. તેમાં ગૃહસ્થરૂપથી આવેલા શ્રીકૃષ્ણે તો પોતાના લીલાકુળને પોતેજ વિપ્રશાપને નિમિત્ત કરીને સંહાર કરી દીધો. ત્યાગી વર્ણીરૂપથી આવેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન લીલાકુળ માટે એવો મમત્વ ધરાવે એ કોઈ રીતે એમને માટે જીવ્યત કહેવાય નહિ. જે મમત્વ ગૃહસ્થને નથી તે ત્યાગીને કહીએ એ તો અત્યંત અનુચિત ગણાય. એટલે આ બાબત ત્યાગાશ્રમ નિષ્કિત શ્રીહરિને માટે તો ખીલકુલ સારી નથી. લીલા કુળમાં પરમ ભાવ સ્થિર રહેવાની વાત કરે છે તે પણ એકદેશી મનઃકલ્પિત છે. ગૃહસ્થ કરતાં ત્યાગાશ્રમનિષ્ઠ રામાનંદ સ્વામી અને ભગવાન શ્રીહરિમાં ગૃહી ત્યાગીઓને પરમભાવ પરમેશ્વરપણા સુધીનો શું ન હતો? અને શું કાયમ રહ્યો ન હતો? એમાં શું લીલાકુળ કારણ હતું? વસ્તુ સ્થિતિ વિચારતાં આ બધી કપોળ કલ્પનાજ ઉદાગ્ર કહેવી પડે. પરમ ભાવ ઉપજાવવામાં અને સ્થિર થવામાં મુખ્ય કારણ તો તેમને વિષે રહેલા સદ્ગુણો છે. ગુણોથી ગૌરવ છે. “ગુણાઃ પૂજાસ્થાનં” એવી અભિયુક્તિ છે. કામધેનુના વંશમાં જન્મેલી ગાય હોય પણ જો તે વંધ્યા હોય તો કોના ઉપયોગની થાય? શ્રીજી પણ ગુણી પુત્રને ગાદીએ લેવાનું કહે છે. જે કુળ તણ નિષ્કુળ થયા છે તેમને કુળ ક્યાં વળજે છે?

એક અશિક્ષિત નાનાભાઈ ‘ભુવો ધુણે ત્યારે નાળાયેર ઘર લણી ફેંકે’ એમ પ્રાકૃતમાં કહે છે. ખીજા શિક્ષિત મોટાભાઈ “જે ધર્મકુળમાં પોતે પ્રગટ્યા છે તે પોતાના લીલાકુળમાં આચાર્યપદની પસંદતા કરી” એમ સંસ્કૃતમાં કહે છે, ભાષા ભેદ છે. ઇત્યર્થ ધ્વન્યર્થ તો મળતો જ આવે છે. જે બાબતમાં બંનેને સરખો દોષ આવતો હોય અને પરિહાર પણ સરખો જ આવતો હોય તેવી બાબતમાં એકને આક્ષેપ ન કરવો જોઈએ એવી નીતિ છે: કુટુંબનો સંબંધ તો થોર વડના વૃક્ષના જેવો પડ્યો પડ્યો પાલવ્યા કરે એમ શ્રીજી જ કહે છે. ગૃહસ્થ કરતાં ત્યાગિ વિષે પરમ ભાવ થાય એ તો અકૃત્રિમ છે. કેમ કે આશ્રમથી અને તેના ગુણોથી ગૌરવ છે. વારે વારે એનું એજ યુથાણું અને કુટુંબું ચલવ્યા જ કરે છે. જે તે આડી અવળી રીતે ત્યાગાશ્રમને ગોણુ પાડવાની હલકી મનોવૃત્તિનું આ નિદર્શન શું નથી થતું? આચાર્ય માટે પણ ખરો પ્રેમ ભાવ અંતરથી ક્યાં છે? વ્યવહાર દૃષ્ટિએ છે તે બાબતનારા બાબે છે. અરતુ.

ચોથો પ્રશ્ન—“આચાર્ય ગૃહી હોવા છતાં સ્ત્રી આશ્રિતોને મંત્રોપદેશ આપતા નથી. અને તે કાર્ય આચાર્યની આજ્ઞાથી તેમનાં પત્ની કરે છે, તે યોગ્ય ગણાય ખરું?” એમ યોગ્યાયોગ્યનો પ્રશ્ન ઉપજાવીને— “સ્ત્રીઓ સાથે સંસર્ગ થવાથી જગતમાં ઘણા ત્યાગીઓ અને ગૃહી આચાર્યો સ્વધર્મથી બ્રષ્ટ થયાના અનેક દાખલાઓ બન્યા છે. જેથી પરિણામે એકેયને સુખ શાંતિ મળતાં નથી. તેથી આચાર્યપદે ગૃહસ્થ વિરાજતા હોવા છતાં સ્ત્રીઓ સાથે કશો સંબંધ રાખી શકતા નથી. એ કાર્ય આજ્ઞાથી તેમની પત્ની કરે છે. આ પ્રણાલિકા શાસ્ત્રસંમત છે. તાત્પર્ય કે-સંપ્રદાય, આચાર્ય અને સ્ત્રીઆશ્રિતોના ધર્મની સુરક્ષા ખાતર મહાપ્રભુએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને આ યોજના પ્રવર્તાવી છે.” આ રીતે ઉત્તર વિતરે છે. (આ વિચારણા નવીન નથી. સંપ્રદાય ગ્રંથોમાં કરી છે.)

સંપ્રદાય, આચાર્ય અને સ્ત્રી આશ્રિતોના ધર્મની સુરક્ષા થતી હશે તો બહુ સારી વાત છે. શ્રીજી તો દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને તેવા સંસર્ગ માટે મના કરી ગયા છે. પરંતુ પત્ની દ્વારા સ્ત્રી આશ્રિતોને

પાલના
પણ
માનીને
કાયમ
છે,
પ્રભુ
અને
પ્રભુએ
રૂપો
કુળનો
લાકુળ
થી તે
ટે તો
લ્પિત
પરમે-
સ્થિતિ
મુખ્ય
ત છે.
ગુણી
બીજા
કરી"
બંનેને
પ ન
એમ
મમતા
મવળી
ખરો
કાર્ય
મીને-
યાના
હરે
ર છે.
માતર
રણ
છે.
તોને

અનિચ્છનીય સંસર્ગ આચાર્ય સાથે અને સંપ્રદાય સાથે ક્યાં નથી થતો આવ્યો ? પૂર્વે સ્ત્રીઓના સાહજિક સંસર્ગથી ત્યાગી ગૃહી ગુરુઓની બ્રહ્મતાની વાતો થાય છે. પરંતુ શુદ્ધ સંપ્રદાયમાં પણ તેવા દાખલા ધર્મલંગના ઇતિહાસના પાને નંધાયા છે, તે તો લીલાકુલીન માનીને આશ્રિતોએ પરમ આદરણીય જ માનવા પડે છે. બીજા સંપ્રદાયના દોષો દેખાડવા કરતાં પોતાના દોષ જોવા તે સાફ છે. કલંક તો સર્વેને લાગ્યા છે. વનમાં પણ રાગિઓને દોષોદ્ભવ થાય છે. સ્ત્રીરૂપ માયાથી નિર્લેપ તો એક નારાયણઋષિને કહ્યા છે. આ વાતને હવે બંધ રાખો. દીક્ષાદાનમાં સ્ત્રીપુરુષ બંનેને વિલાગથી હચ્છદાર ઠરાવ્યા છે તે યોગ્ય છે. સ્ત્રીને અર્ધાંગના સહધર્મચારિણી ગણી હોવાથી તે પણ લાગીદાર થઈ શકે છે. શ્રીજીએ જેમ બે દેશવિલાગ કરીને બે આચાર્યને સ્થાપ્યા છે. તેમ આ વિલાગ કરી આપ્યો એ પણ યોગ્ય છે. એકલા ગુરુપુરુષો ગુરુપણું ભોગવે અને સ્ત્રીઓ દૂરથી જોઈ રહે. એ યોગ્ય ન કહેવાય. સર્વદેશ શ્રીહરિએ દીર્ઘદષ્ટિએ એ બંધારણ બાંધ્યું છે તે અલૌકિક છે. સ્ત્રીસંપ્રગની ચર્ચા હોવાથી બહુ વિવેચન કરતા નથી. ઉપર મુજબ ચાર પ્રશ્નોત્તરો ગોઠવ્યા છે. હવે ઉપસંહાર ઉપર આવતાં સર્વેના ધર્મની સુરક્ષાની નૂતન ગોઠવણી કરે છે.

ઉપર્યુક્ત હકિકત ઉપરથી જગતના આચાર્યો કરતાં સંપ્રદાયના આચાર્યની રીત અનોખી ભાત પાડતી હશે તો સંપ્રદાયની શોભા છે. ગૃહસ્થ પુરુષની ગુરુપદે પરંપરાને ધોરણે નિયુક્તિ કરવાથી ત્યાગિ આશ્રિતોનું રક્ષણ કર્યું છે. (ત્યાગીઓને નિવૃત્ત ધર્મવાળા બનાવ્યા) મંત્રાપદેશાદિ કામ આચાર્યપત્નીને સોંપીને આચાર્ય ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે. (સ્ત્રીઓના સંસર્ગ મટ્યો અને અર્ધો ભાર ઓછો થયો) આચાર્ય પત્નીને અન્ય પુરુષ સાથે સંબંધ નહિ રાખવાનું ઠરાવ્યાથી તેણીનું અને તેણીના આશ્રિત સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કર્યું છે. (આ તો બહુ ભારે રક્ષણ છે) પતિની આજ્ઞાથીજ ઉપદેશ આપવાનું વિધાન હોવાથી તેણીના પતિવ્રત ધર્મનું રક્ષણ કર્યું (આજ્ઞાથી કામ કરે એટલા માત્રથી જ પતિવ્રત પૂર્ણ થઈ જાય છે.) એમ સર્વ આશ્રિતોનું રક્ષણ આ રીતે ક્રમથી ગોઠવ્યું છે. આ બાબત તો ધર્મના રક્ષણની છે. ધર્મના રક્ષણની વ્યવસ્થા તો સારી ગોઠવી છે, પણ તે વાણીમાં જ હોય પણ વર્તનમાં ન હોય તો કશું ફળ નથી એમ લેખક જ સ્વીકારે છે. એટલે વધુ કહેવું નથી.

૧૦. પેરેગ્રાફથી અનુગામી આચાર્યની પસંદગી માટેની વિચારણા કરી છે. તે સ. પ્ર. ૪ અ ૪૦માં " યુવયોઃ પુત્રબાહુલ્યે " ઇત્યાદિક ત્રણ શ્લોકોથી શ્રીમુખે આચાર્ય પ્રત્યે જ કરી છે. અર્થ એવો છે કે તમારે બહુ પુત્રો હોય તો પણ ગુરુપદમાં તો એક જ ગુણી પુત્રને સ્થાપન કરવો (દેશના ભાગલા કરીને બુદ્ધા બુદ્ધા ગુરુ ન કરવા) આમાં મોટાને જ સ્થાપવો એવો નિયમ નથી (મોટાને મોટો કરવાનો નિયમ છે.) પરંતુ જે પુત્રોમાં જે ગુણી હોય એને જ સ્થાપવો. (ગુણ ઉપર તાત્પર્ય છે) એ ગુણોને સ્વયં કહે છે-જે પુત્રમાં ગુણોને લીધે ધર્મનિષ્ઠ જનોને પ્રીતિ ઉપજે, આશ્રિતોના ધર્મની રક્ષા કરવામાં સમર્થ હોય અને ઉચ્ચ સંપ્રદાયના ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો હોય આવો પુત્ર ગુરુપદને લાયક છે. જે તેવા ગુણવાળો પુત્ર પોતાને ન હોય તો મારી પેટે જ દત્તવિધિથી પોતાના પુત્ર થકી બીજા ધર્મવંશજને પુત્રપણે સ્વીકારીને ગુરુપદમાં સ્થાપવો. હકત ગુણહીન સ્વપુત્રને નજર સ્થાપવો " (૫૦-૫૧-૫૨) આ શ્લોકોનો જ ભાવાર્થ થોડી ઉલટસુલટ રીતથી કહે છે. " શ્રીજીના કહ્યા મુજબ કશોજ અમલ થયો જણાતો નથી. થયેલી નિયુક્તિઓને નિહાળનારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. નિયુક્તિઓમાં અનેક પ્રયુક્તિઓ, વિયુક્તિઓ અને બીજા બહુ કુયુક્તિઓ થઈ છે. નામવાર વિષયવાર સ્પષ્ટ કહેવામાં માલ નથી. " એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે અનુગામી આચાર્યની નિયુક્તિ કરવાનો અધિકાર વર્તમાન આચાર્ય શિવાય બીજા કોઈને પણ પહોંચતો નથી. " એમ સ્વતંત્ર અધિકાર ઠરાવીને આશ્રિતોની અનુમતિની વાતને પણ ઉઠાવી દે છે. શ્રીજીએ પણ આશ્રિતોની અનુમતિ લીધેલી ગ્રન્થસ્થ છે. અને લેખમાં પણ એ વાત લખી છે. અને પ્રશ્નાત્ આચાર્યોએ કરેલાં વીલોમાં પણ એ બાબત સ્પષ્ટ છે. અનુમતિ નેટલો પણ આશ્રિતોનો હક ન ઇચ્છતા હોય તો કાંઈ કહેવાનું નથી. સંપ્રદાયની રીત કહેતાં પોતાની મનસ્વી રીતની સેળભેળ થતી હોવાથી પૃથક્તા બાબતી મુશ્કેલ બને છે. જેથી પણ વચ્ચે વચ્ચે જણાવવી પડે છે. જેથી લખાણ થોડું લાંબુ થઈ જાય છે.

૧૧ સંપ્રદાયની મીલકતનું સ્વામિત્વ સ્વામિનારાયણે દેવમાં વૈષ્ટિ કરીને ત્યાગિઓના દ્રવ્યત્યાગરૂપ ધર્મચક્રી રક્ષણ કર્યાની એક વાત પ્રથમ કરે છે. અર્થ એ થાય છે કે-આચાર્યનું માલકીપણ કાઠી નાખીને દેવનું માલકીપણ નક્કી કર્યું. એની સાથે ત્યાગિઓનું સ્વત્વ પણ આપોઆપ ટળી ગયું. એ બંનેને 'આ માટે છે.' એવો મમત્વ મુકાવી દીધો એ એમનું રક્ષણ સમજવું ઘટે આચાર્યને જીવનનિર્વાહ જોઈએ તેને માટે નામવેરો અને ભેટની યાજના કરી. (નામવેરો તો આ વખતે ન હતો. આ તો શ્રીજીના નિર્વાહ માટે ઉપસ્થિત થયેલો.) પોતાનો સિદ્ધાંત જે દેવના સ્વામિત્વપણાનો હતો તેની જાળવણી કરીને આચાર્યનું રક્ષણ કર્યું. એટલે એમાં પણ મમત્વ ન બંધાય એટલા માટે નામ-ભેટને પણ દેવની માલકીની મીલકત ઠરાવીને નિર્વાહ માટે અંગત ખર્ચ માટે બે હજાર અને બીજા ખર્ચો આપવા સ્કીમથી ઠરાવ્યો. એમ થતાં સંપ્રદાયની સઘળી મીલકત ઉપર દેવનું સ્વામિત્વ નિર્ણીત થયું. એમ કરીને આચાર્યને પણ "ન મમ" કર્યા. એમ બંને ત્યાગી આચાર્ય નિર્મમત્વ થઈ રહ્યા. જે મમત્વ બાંધે તો તે નિમિત્તથી થતા અનર્થના ભાગી થાય એમ જાણીને આ નિર્મમત્વ વ્યવસ્થા કરી. મીલકત આપનારા ગૃહસ્થોના હકની કશી વાત કરી નથી. તેનું કારણ તેમણે કૃષ્ણાર્પણ આપી હોવાથી તેમના હક્કની નાણુદી આપોઆપ થાય છે. એમને તો એક કલ્યાણજી જોઈએ છે. દેવને અર્પણ થયેલામાંથી તો રંચમાત્ર પણ સ્વાર્થે લેવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી દીધી છે. એટલે એમના સ્વત્વની વાત કરવાની હોયજ નહિ. ઉપસંહારમાં સિદ્ધાંત ઉપર આવે છે કે "આ રીતે આશ્રિત માત્રના ધર્મનું રક્ષણ થાય એ દષ્ટિએ સંપ્રદાયની રીતિનું પ્રવર્તન થયું છે" એમ કહીને સર્વને નિર્મમત્વ કર્યા. 'મમ' આ બે અક્ષર મૃત્યુ છે. 'ન મમ' આ ત્રણ અક્ષરો પરમ પદ છે. એથી જ બ્રાહ્મણો વિધિમાત્રમાં 'ન મમ' એમ યજમાનો પાસે કહેવરાવે છે.

સર્વેના સ્વામિત્વને રદ કરીને દેવને સ્વતંત્ર માલીક તો ઠરાવ્યા. પણ તે તો પ્રતિમારૂપમાં કોંઈને પૂજક પરાધીન સ્થિતિ પ્રવૃત્તિવાળા થઈ રહ્યા છે. જેમને યથાવિધિ સ્વયંપૂજ કરવાનો અધિકાર આપ્યો છે તે આચાર્ય તો બહાર બંગલે બિરાજે છે. બહુધા તો બહાર ગામે રહેતા હોય છે. દેવની દેખભાળ તો નામની છે. દેવને માટે નેકા બાંધ્યા છે પણ તેમાં જોલમાલ ઘાલમેલ થયાના દાખલા બનતાજ છે. દેવના સર્વ સેવકો તો યથેચ્છ પૂર્ણ મજ્જ મારે પણ દેવને તો નિયમિત પણ પુરૂ મળે નહિ. થોડું મળે તે પણ નિરસ વિરસ કાચું કાંઈ મળે. પવિત્રતાની તો વાતજ નહિ કરવાની. આ દષ્ટિએ જોઈએ તો માલીક એકલા દેવજ દુઃખી દેખાય છે. મુખ્ય માલીક દેવ તો લક્ષ્મીનારાયણ સ્થાપ્યા છે. તેમના નામનો વહીવટ છે. ડોકોર, દારકા, શ્રીનાથ, શ્રીરંગ વિજેરેમાં માલીક તરીકે દેવની વિશિષ્ટ વ્યવસ્થા થાય છે. તેવી શુદ્ધ સંપ્રદાયમાં કેમ થતી નથી? દેવનું દુઃખ ભાગનારા કોઈ સેવકો ખરા મળતા નથી. એ પણ દુઃખની વાત છે. દેવની માલકીની મીલકતને સાર્વજનિક ઠરાવીને સર્વજનોના ઉપયોગમાં યથેચ્છ લેવાય છે. દેવને તો કોઈ સુરક્ષા વ્યવસ્થા નહિ હોવાથી માલીક જતાં બધી રીતે દુઃખી દશામાં દિવસો ગુજારવાના છે. અર્ચક પરાધીન સ્થિતિવાળા દેવ તો દયાળુ હોવાથી આશ્રિતોના અપરધોને સહન કરીને મૌન ખેંસી રહે. પછી મન વાળે કે હું તો પૂર્ણકામ આત્મારામ છું તે મારે કાંઈ જોઈએ નહિ. જોઈને જ તૃપ્તિ પામે. હવે આ સ્થિતિમાં કરવું શું? એજ મુંઝવણમાં કાળક્ષેપ કર્યા કરે (આતો પ્રસંગાત છે.)

સંપ્રદાયના સર્વસ્વનું સ્વામિત્વ દેવમાં વૈષ્ટિ કર્યું અને એના રક્ષણ માટે મહામહેનતે અને બહુ ખર્ચે એક સ્કીમ કોટથી ઘડાઈ. હવે આધાર એની ઉપર જ રહ્યો. એમાં પણ ફેરફાર કરવાના ક્ષતિવા ચાલ્યા કરે અને ધૂમ ખર્ચા દેવના દ્રવ્યમાંથી થયા કરે. એમાં હક્કોપનિષદજ લાણુવાની હોય છે. આ દુઃખ પણ દેવને લાગતું તો હશે જ, કેમ કે પોતાની મિલકત વેડફાય છે. એ પણ મમત્વ બાંધીને રહ્યા જ છે, એટલે એ પણ જેમ તેમ નભાવ્યા જાય છે.

૧૨ માં "સંપ્રદાયમાં ધર્મકુળનું સ્થાપન જે રીતે જે હેતુથી અને જે કારણથી થયું છે તેની રૂપરેખા અતિસંક્ષેપથી અમે જણાવી છે" એમ જણાવીને વિરતિ લે છે, ધર્મકુળનું સ્થાપન જે રીતે જે હેતુથી અને જે કારણથી થયું છે તેની સફળતા થઈ છે કે કેમ? તે લેખક ક્યાં જોતા જણાવતા નથી? 'હવે આશ્રિતોની રીત જણાવીશું' એમ પ્રતિજ્ઞા કરીને એથો અંક પુરો કર્યો છે.

વર્ષ ૧ અંક ૫-૬માં “સંપ્રદાયની રીત” એવું મોહક મથાળું સ્થાપીને, આશ્રિતોની, ઇષ્ટદેવ અને શાસ્ત્રોની રીતનો યથાતથા વિચાર કરીને, વર્ષ ૨ અંક ૧ માં “ગુરુ પરંપરા” (ક્રમમાં જે પ્રથમ છે)નો યદ્વાતદ્વા વિચાર કરીને, વર્ષ ૨ અંક ૨ માં “સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો”નો એમ તેમ વિચાર કરીને, વર્ષ ૨ અંક ૩ માં “આજ્ઞા અને ઉપાસના” એવું અતિસમ્યક્ હેડીંગ જોડાવીને, આજ્ઞા ઉપાસનાનો સંકીર્ણ અનન્વિત અસંબંધ અશુદ્ધ વિચાર આરંભ્યો છે. એમ *શાખાચક્રમણ હસ્તગત ન થાય એવું અતિવિસ્તૃત રચાયું છે કે જેનો પાર કે પત્તો પડે નહિ. આ લેખમાં આખું આક્રમણ અસહ્ય ઉઘાડું રામાનુજચાર્યના શુદ્ધ સ્વીકાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર અનિચ્છનીય આદ્યુ છે. ઉપરની બધી બાબતોની સમાલોચના બંધ રાખીને હાલમાં રામાનુજચાર્યને નંબરવાર મિથ્યા દૂષણો આપ્યા છે તેની ઉપયોગી સમાલોચના પ્રથમ કરીએ.

શ્રીરામાનુજચાર્ય પ્રવર્તિત વિશિષ્ટાદ્વૈત મતનો સ્વમંત તરીકે શ્રીહરિએ સ્વીકાર કર્યો છે (શિક્ષાપત્રી) રામાનુજચાર્યે રચેલા શ્રીભાષ્ય-ગીતાભાષ્યનો પોતાના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (જેવ આત્મા-પરમાત્માના જ્ઞાન માટે) સ્વીકાર કર્યો છે. (શિક્ષાપત્રી) ઉ. સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા કહેતાં ગુરુના ગુરુ તરીકે જેમને નિત્ય સ્મરણીય માન્યા છે. (વચ. ૧૮) તત્ત્વજ્ઞાનમાં જે એક સાકારતત્ત્વજ્ઞાન સ્વાતિપ્રિય છે તે તો તેમનાથકી ગુરુ રામાનંદ સ્વામીએ શ્રીરંગ જેટલા બહુ દૂર દેશમાં જન્મને તેમનું આરાધન કરી પ્રસન્નતા મેળવીને મહામહેનતે મેળવ્યું છે. એથીજ એમને ‘સાકારબ્રહ્મસિદ્ધાન્તસ્થાપક’ એવું અને તેમણે રચેલા ગ્રંથોને ‘સાકારબ્રહ્મનિશ્ચયાન્’ એવું યથાર્થ વિશેષણ આપ્યું છે. (સ. જી.) શ્રીહરિએ રામાનુજ મતાનુસારી વેદાંત ગ્રંથોને લાઘુનારાએને જ સન્મતાવલંબી માન્યા છે. ‘રામાનુજચાર્યે’ કહેલી રીતિએ લગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું એ મને અભીષ્ટ છે’ એમ પણ સૂચવ્યું છે. આ કારણથી સર્વમંગળસ્તોત્રમાં શ્રીહરિને ‘વિશિષ્ટાદ્વૈતમતઘૃત’ ‘રામાનુજકૃતગ્રન્થ-શ્રુતિપાઠપ્રવર્તકઃ’ એવા મંગળ નામથી સંબોધ્યા છે. કિં બહુના રામાનુજચાર્યાભિમત ક્ષરાક્ષરપર અક્ષર-ધામાધિપતિ પુરુષોત્તમને શ્રીહરિએ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે સંમાન્યા છે. (લોવા-૧૪) આ પ્રકારે બહુ રીતિએ ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ અને તેમના જ્ઞાનધુરંધરોએ સંમાનેલા શ્રીરામાનુજચાર્યે પ્રતિપાદેલા શાસ્ત્રીય શુદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ “અંશથી માન્ય છે, પોતાની રીતે માન્ય છે, અમુક શરતે માન્ય છે” એમ યદ્વા તદ્વા અપ-લપીને, એમના તત્ત્વજ્ઞાનને મૂળમાંથી નિષ્કાસન કરવાના ધરાદાથી કેટલાક સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર નવ્ય વેદાંતાચાર્યો જાણે હોય તેમ જાહેરમાં બહાર પડ્યા છે. અંશ કેવો? રીત કેવી? શરત કેવી? એ તો સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી રાખે છે. કશી સ્પષ્ટતા સાચી કરતા નથી. આગળ આગળ વધતાં રામાનુજચાર્યની શાસ્ત્રીય તાત્વિક માન્યતા કે જે શ્રીહરિએ અને વિજ્ઞાનવૃદ્ધોએ સહર્ષ સહેતુક સંપૂર્ણ સ્વીકારી છે અને સંપ્રદાય ગ્રંથોમાં પ્રથિત કરી છે તેને પણ આડાઅવળાં જુઠાં દૂષણો આપીને ઉતારી પાડીને, તે થકી ઉ. સંપ્રદાયની પૃથક્તા પાડવાની પામર પ્રવૃત્તિ ચોમેરથી યોગાનમાં કરવા મંડી પડ્યા છે. પોતે સ્થાપેલા સેવામંડળના સભ્યોને અને તે દ્વારા બીજાઓને પણ આ બાબત સમજાવવાની મોટી કોશીષ તન, મન, ધનના ભારે ખર્ચાથી ઉઘાડી કરી રહ્યા છે. આ બાબત શાસ્ત્રીય સૈદ્ધાંતિક હોદ્દાને સર્વેએ જાણવાની જરૂર હોવાથી તેની પહેલી સમાલોચના કરવાની ફરજ પડે છે. આ લેખના લેખક મોટાભાઈ પ્રથમ રામાનુજ મતની પેરા ૫ થી અને આ સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસનાની રીતિ પેરા ૭-૮થી સંક્ષેપમાં રજૂ કરીને, એ ઉપરથી સુઘ્ર વાંચક પોતે તારવણી કરીને આ સંપ્રદાયની ઉપાસનાનું સમગ્ર ચિત્ર આંકી શકે છે એમ જણાવીને વળી પોતેજ તેનું સાર દોહન કરીને રજૂ કરે છે તે હવે જુઓ—

“૧) પરાત્પર પરબ્રહ્મ દ્વિભુજ દિવ્ય સદા સાકાર છે. રામાનુજ મતે ચતુર્ભુજ શ્રી લક્ષ્મીનાંરોયણ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ છે. પણ આ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજધારી પ્રત્યક્ષ નરાકૃતિ પરમેશ્વર ઉપાસ્ય છે” એમ દિવ્ય રૂપની બાબતમાં બંને વચ્ચે લિન્નતાને કહે છે તેનો સુવિચાર શાસ્ત્રાધારે કરીએ.

બીજા પુરાવાને પશ્ચાત્ રાખીને ઉ. સંપ્રદાયનો પુરાવો પ્રથમ લખ્યો. સંપ્રદાયમાં જેમને પરાત્પર પરબ્રહ્મ દ્વિભુજધારી પ્રત્યક્ષ નરાકૃતિ પરમેશ્વર ઉપાસ્ય તરીકે માને છે તે શ્રીહરિનેજ ‘શ્યામં સિતં દ્વિમુજમેવ

૧૭ ચતુર્મુજં ચ' એમ એક સાથે દ્વિભુજ-ચતુર્ભુજપણે શતાનંદ મહામુનિએ વર્ણવ્યા છે. (પ્રત્યક્ષ તો દ્વિભુજ હતા) શ્રીહરિ સાથે પ્રેમાદૈતને પામેલા પ્રેમાનંદ મુનિ તો “વહાલો દ્વિભુજ ચતુર્ભુજ શ્રીહરિરે, સદા સેવિત શ્રીનંદસુનંદ. શંખ ચક્ર ગદા પદ્મને ધરેરે, યોગેશ્વર શ્રી જગદીશ. ચારે તત્ત્વ ચારે આયુધમારે, રચે વિશ્વ તેમાંથી ઇશિ” એમ એક સાથે દ્વિભુજ ચતુર્ભુજપણે અને ચાર ચક્રાદિ આયુધોને ધારવાપણું અને તેમાંથી વિશ્વસર્ગનું સર્જવાપણું કહે છે. એમ દ્વિભુજ શ્રીકૃષ્ણનેજ ચતુર્ભુજપણે વર્ણવ્યા છે. એજ શ્રીહરિ સાથે પ્રેમાદૈતને પામેલા પ્રેમાનંદ મુનિ પણ ‘શંખ ચક્ર કર કમળ ગદાધર, કમલાવર સુખકારી’ એમ ચાર આયુધોને ચાર કરમાં ધારવાપણું કહે છે. (આતો ચતુર્ભુજમાંજ ઘટે) વિદ્વદ્ગણે કવિવર અચિંત્યાનંદ વર્ણિયવં શ્રી લક્ષ્મીનારાયણની સ્તુતિ કરતાં, તેમને માયાતીત, બ્રહ્મપુર ધામાધિપતિ તરીકે વર્ણવવા પૂર્વક ‘સર્વધારઃ સર્વપરો યો હ્યવતારી સર્વેચ્છિતદાતાઽખિલહેતુઃ’ એમ સર્વધાર સર્વોપર અવતારી સર્વકારણપણે નિરૂપીને, વધુમાં નરોત્તું નિઃશ્રેયસ કરવા અને ભક્તોની પ્રસન્નતા માટે સ્વાતિપ્રિય વરતાલ ધામમાં સાક્ષાત્ વિરાજમાનતા કહેવા પૂર્વક ભકતેચ્છાવશાત્ ચાર હાથમાં ચાર આયુધોને ધારી રહેલા કહે છે. એમ શ્રીકૃષ્ણને, તેમના અવતારભૂત શ્રીહરિને અને લક્ષ્મીનારાયણને અભેદપણે વર્ણવે છે. એમ કરીને દ્વિભુજ-ચતુર્ભુજપણું એકમાંજ એક સાથે ઘટાવ્યું છે (રામાનુજની માન્યતાને સર્વાંશે મળતું છે) વળી સંતશિરોમણિ મન્નિચ્છાનંદની તપશ્ચર્યાદિ મહામહેનતે દ્વારકાંથી વરતાલ પધારેલા ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણ દેવને મુખ્ય ધામ વરતાલમાં મધ્ય મંદિરે શ્રીજ્યેષ્ઠ પ્રથમ પધરાવીને પ્રસિદ્ધિ કરી છે. (આ કથા સ.જી માં છે) અને ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણની અને દ્વિભુજ શ્રીહરિના રૂપની અભિન્નતા જણાવવા માટે સર્વમંગલમાં ‘દ્વારિકેશાત્મા’ ‘લક્ષ્મીનારાયણાત્મકઃ’ એવા મંગલ નામથી સંબોધ્યા છે. પધરાવ્યા પછી તેમનેજ સઘળી મીલકતના માલિક પણ લેખિત કરાવ્યા છે અને એમનાજ નામથી વડતાલ ગાદીનો સઘળો વહોવટ સ્થાપ્યો છે. એ તો વધારાની ખાખત છે. (નાસિકના વર્ણી તો શ્રીરંગમાંથી ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણને લાવીને વડતાલમાં પધરાવ્યા છે એમ કહે છે વળી મુક્તાનંદ મુનિ તો સ્વેતદ્વીપ ધામમાંથી દ્વારકાં આવ્યા અને ત્યાંથી વડતાલ પધાર્યા એમ કહે છે. એમ અપરંપાર મહામહિમાને કહે છે. એ કારણથીજ પૂર્ણિમાએ એમના દર્શનનો મહિમા પ્રવર્ત્યો છે અને વડતાલમાં છાપો લેવાનો આદેશ છે.)

મુખ્યત્રય શિક્ષાપત્રીમાં ‘શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્યા’ એમ લક્ષ્મીનારાયણની સ્મૃતિ કરવા પૂર્વક આશીર્વાદ આપવાનું શ્રીહરિ કહે છે. શ્રીમન્નારાયણનો અર્થ ‘લક્ષ્મીનારાયણ’ એવો કર્યો છે. ધૂન્યમાં પણ ‘શ્રીમન્નારાયણ’ એ શુભ નામ લેવામાં આવ્યું છે. રામાનુજ મતમાં એજ નામથી ભજનાદિ સર્વ વ્યવહાર પ્રવર્તે છે જપ-નીય મંત્રો પણ એ નામના નિવેશવાળો છે. વળી એજ ત્રયમાં સર્વાન્તર્યામી, સ્વતંત્ર ઇશિ, સર્વકર્મફલપ્રદ, પરાતપર પરમાત્મ તત્ત્વને નિરૂપીને, તે કાણુ? તો તે સ્વયં શ્રી કૃષ્ણ છે, જેમને પરંબ્રહ્મ ભગવાન પુરુષોત્તમ-પણે ગીતાદિ શાસ્ત્રોમાં નિરૂપ્યા છે. એવા મહાનુભાવ કયા કૃષ્ણ? તો જેમને અમે ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ સર્વાવતાર કારણપણે સંમાન્યા છે. ભુદા જુદા હોવાની બ્રમણને ભાગવા માટે વળી વધુ સ્પષ્ટતા કરે છે કે—જે એ પ્રલોકોથી અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણ પરંબ્રહ્મ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ વર્ણવ્યા એમની સાથે જે રાધા હોય તો રાધાકૃષ્ણ અને લક્ષ્મી સથિ હોય તો લક્ષ્મીનારાયણ અને નર હોય તો નરનારાયણ એવા નામે કહેવાય છે. છેવટે અત્રાસ્ય સ્વરૂપેષુ મેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા’ એમ અંતર્યામી, શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ, રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ, નર-નારાયણ આદિક સ્વરૂપો વચ્ચે કોઈપણ પ્રકારનો તત્ત્વભેદ (ભુદા ભુદા) સમજવો નહિ, એમ સર્વેનો અભેદ સાધે છે. એમ સાધવાનું કારણ એ છે કે—જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ ઉપાસ્ય છે તો આ રાધાકૃષ્ણ લક્ષ્મીનારાયણ આદિકનું ઉપાસન કેમ ઘટે? જે ઉપાસ્ય શ્રીકૃષ્ણ છે તે તો અક્ષરધામૈકનિવાસી છે અને જે આ રાધાકૃષ્ણ લક્ષ્મીનારાયણાદિક કલા તે તો સ્થાન નામ વિગેરે વિશેષણવિભેદથી ભુદા ભુદા છે? એવી આશંકાના નિવારણ માટે અભેદ કલા વિના છુટકો નથી. તે તે વિશેષણભેદ ભલે હોય તેથી ઉપાસ્યવસ્તુમાં ભેદ આવી જતો નથી. જેમ ઉપનિષદોમાં ભિન્નભિન્ન ઉપાસનો (ખત્રીશ) કલા છે. તેમાં ‘મનોમયઃ’ (શુદ્ધ મનથી ગ્રાહ્ય) ઇત્યાદિ ગુણભેદથી અને ‘ય ઇષોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષઃ’ ઇત્યાદિ સ્થાનભેદથી ભેદ આવે છે, છતાં તે

તમામમાં ઉપાસ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપ તો એક જ હોવાથી આ બધાં બ્રહ્મોપાસનજ કહેવાય છે. તેની પેઠે આ બાબત સમજ લેવી. લલે પાર્શ્વવર્તી રાધાદિ સેવકાના ભેદથી સ્વરૂપમાં ભેદ ન થાય, (સેવકો તો અલગઅલગ સંભવે) પરંતુ દ્વિભુજપણું ચતુર્ભુજપણું ઇત્યાદિ આકારભેદથી તો તે ભેદ સંભવી શકે? એવી શંકાના નિવારણ માટે વળી કહે છે કે-દ્વિભુજ એવા પણ શ્રીકૃષ્ણમાં ચતુર્ભુજપણું અષ્ટભુજપણું વિગેરે જે છે તે તો ઐચ્છિક છે. એટલે એથી પણ સ્વરૂપમાં ભેદ ન સમજવો. 'આ તો ચતુર્ભુજ છે' એવી ભેદની શંકા આવે છે ખરી પણ તે સાચી સમજવી નહિ. જે દ્વિભુજ હોય એ જ ચતુર્ભુજ થાય કે જે ચતુર્ભુજ હોય તે જ અષ્ટભુજ પણ થાય. ક્ષણક્ષણમાં નટની પેઠે રૂપને બદલાવે છે. એથી એમના સ્વરૂપમાં ભેદ શી રીતે પાડી શકાય? શ્રીહરિએ દ્વિભુજ પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં ચતુર્ભુજત્વાદિ રૂપથી અનેક ભક્તોને દર્શન આપ્યાં છે. તેથી શું શ્રીહરિને જુદા જુદા કહેવા? અને જુદી જુદી ઉપાસના કરાવવી? અને જુદી જુદી પ્રાપ્તિ કહેવી? એક જ કૃષ્ણનાં અનંત રૂપો વર્ણવ્યાં છે. એક જ નૃસિંહજીનાં ૭૭ રૂપો વર્ણવ્યાં છે. એ ઉપરથી એમને શું અલગ અલગ માનવા? અને અલગ અલગ ઉપાસના કરાવવી? અને ઉપાસકોને અલગ અલગ પ્રાપ્તિ કહેવી? શબ્દો તો અનેક આવે છે પરંતુ શું અન્વિત યોગ્ય છે? એ સમજવાની ખાસ જરૂર છે. સંપ્રદાયનાં મહામંદિરોમાં રાધાકૃષ્ણ, લક્ષ્મીનારાયણ, નરનારાયણાદિક અનેક નામથી દેવો પધરાવ્યા છે તેમાં જે એવા ભેદો પાડવા જઇએ તો ઉપાસકોની શી ગતિ થાય? માટે કોઈ ભક્તને દ્વિભુજ રૂપ પ્રિય હોય તે તેની ઉપાસના કરે અને કોઈ ભક્તને ચતુર્ભુજ રૂપ પ્રિય હોય તો તે તેના રૂપમાં નિષ્ઠા રાખે. તેથી કરીને સિદ્ધાંતમાં કોઈ ભેદ પડી જાય નહિ વિશિષ્ટાદૈત મત અને તેને અનુસરતું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન તો તેવી ભિન્ન રૂપની નિષ્ઠાથી પણ એનું એ જ રહે છે અને ઉપાસ્ય પર બ્રહ્મસ્વરૂપ અને તેમનો માહેમા પણ બદલાઈ જતો નથી.

આવો શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સમ્યક્ હોવાથી વચનામૃતમાં પણ મૂળ અનાદિરૂપમાં ચતુર્ભુજત્વ સારી રીતે સિદ્ધ થાય એવા ગૌરવપૂર્ણ સ્પષ્ટ શબ્દો શ્રી મુખે કહ્યા છે. લોયા ૧૧ 'અને ભગવાનના અવતારોની જે મૂર્તિઓ તે છે તો દ્વિભુજ અને તેને વિષે ચાર ભુજની ભાવના અષ્ટભુજની ભાવના કહી છે. તે પણ ભગવાનની મૂર્તિ ને તે વિનાના અન્ય આકાર તે બેમાં જે અવિવેકી પુરુષને સમભાવ થાય છે તેની નિવૃત્તિને અર્થે કહી છે. (આથી દ્વિભુજ મૂર્તિમાં પણ ચતુર્ભુજત્વાદિકની ભાવના કરવાની સકારણ કહી) લોયા ૧૮. 'ભગવાનના અવતારનાં ચિત્રામણ કરે છે ત્યાં ત્યાં થોડોક મત્સ્ય ક્ષમાદિકને આકાર કરીને પછી તે ઉપર શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ વૈજયંતિમાલા પીતાંબર વસ્ત્ર કિરીટ-મુકુટ શ્રીવત્સતું ચિહ્ન ઇત્યાદિક ચિહ્ને સહિત ભગવાનની મૂર્તિને લખે છે. તો જે ભગવાનનું સ્વરૂપ અનાદિ એવું જ છે. (આથી અનાદિ રૂપનું ચતુર્ભુજપણું સહેતુક જણાવ્યું) શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પ્રથમ જન્મ સમયમાં વસુદેવ દેવકીને ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન દીધું ('ઉપસંહર વિશ્વાત્મન્ અદો રૂપં ચતુર્મુજમ્' એમ કંસના ભયથી પ્રાર્થના કરવાથી કંસમરણ સુધી ચાર હાથનો ઉપસંહાર કરીને દ્વિભુજ થઈ રહ્યા હતા) અને અકુરને ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન જળને વિષે દીધું તથા રુકિમણીને મૂર્છા આવી ત્યારે પણ ચતુર્ભુજરૂપે દર્શન દીધું અને અર્જુને પણ 'તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્મુજૈન તથા સહજબાહો મવ વિશ્વમૂર્તે' માટે અર્જુન પણ ચતુર્ભુજરૂપે દેખતા અને યાદવાસ્થલી કરીને પીપળાની હેઠે શ્રીકૃષ્ણ બેઠા હતા તે સમયમાં ઉદ્ભવજી (જેમને અંતર્ધાન સમયે બોલાવીને પોતાનું જ્ઞાન આપીને બદરીકાશ્રમ મોકલ્યા હતા અને પછીથી રામાનંદરૂપે અવતર્યા હતા) એ તથા મૈત્રેય ઋષિએ ભગવાનનું રૂપ બદરીકાશ્રમ મોકલ્યા હતા અને પછીથી રામાનંદરૂપે અવતર્યા હતા) એ તથા મૈત્રેય ઋષિએ ભગવાનનું રૂપ ચતુર્ભુજ શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ પીતાંબર સહિત દીધું" (આથી જેમને દ્વિભુજ કહેવામાં આવે છે એ શ્રીકૃષ્ણના મૂળ રૂપની ચતુર્ભુજતા સ્વતઃસિદ્ધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી) વરતાલ ૧૮ 'અને એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પોતાના જન્મ સમયમાં વસુદેવ દેવકીને પરમેશ્વરપણાની પ્રતીતિને અર્થે જે ચતુર્ભુજરૂપ દેખાડ્યું તથા બ્રહ્માને અનેક ચતુર્ભુજરૂપ દેખાડ્યાં" મધ્ય ૩૬ 'અને એ જ શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ તેણે વસુદેવ દેવકીને પ્રત્યક્ષ ચતુર્ભુજરૂપે અદ્ભુત બાળકથકા દર્શન દીધું એ અનાદિ વસુદેવ સ્વરૂપ છે" (આથી પરમેશ્વરપણાની પ્રતીતિમાં

ચતુર્ભુજત્વને। મુખ્ય ઉપયોગ જણાવીને, જેમને દ્વિભુજ કહેવામાં આવ્યા છે એ અક્ષરાધિપતિ અવતારી ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના રૂપની ચતુર્ભુજતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી) આ રીતે ચતુર્ભુજત્વ બાબત પ્રમાણ પ્રતિપત્તિ હોવાથી ‘પર અનાદિ રૂપ ચતુર્ભુજ છે’ એવી બહુધા ભાવના લોકોમાં ચાલુ છે અને એથી ચતુર્ભુજરૂપની ઉપાસના બહુધા પ્રવર્તે છે. એજ ભાવના સંપ્રદાયમાં પણ લક્ષ્મીનારાયણ દેવને પધરાવીને પ્રવર્તાવી છે. લોચા ૧૮ના શ્રીમુખના શબ્દોમાં કહીએ તો રામકૃષ્ણાદિ મતુષ્યાવતાર અને મત્સ્ય કચ્છ તૃશિહાદિ વિખતીય અવતારોની ઉપાસના કરનારાઓને અક્ષર ધામની પ્રાપ્તિ થતાં મૂળ અનાદિ રૂપની સરખી પ્રાપ્તિ થવાની નિશ્ચિત હોવાથી કશા વિવાદને સ્થાન નથી. મૂળ દિવ્યરૂપનું વર્ણન ગ્રંથોમાં ઘણું કર્યું છે. સંપ્રદાયને ઉપોદ્ધાત ધનિષ્ઠ એવો ધડયો છે કે જે શ્રીકૃષ્ણ છે એજ શ્રીહરિ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણને માટે જે જે માન્યું કહ્યું હશે તે તે શ્રીહરિમાં પણ ઘટાવ્યું હોવાથી વિવાદને સ્થાન નથી.

આ રીતિએ પર રૂપમાં પણ દ્વિભુજત્વ-ચતુર્ભુજત્વનો યોગ સપ્રમાણ સપ્રયોજન હોવાથી શ્રીહરિએ પણ સ. પ્ર. ૩ અ. ૪૧ કે જે પરધામના નિરૂપણપર છે તેમાં અક્ષરધામમાં અખંડ વિરાજમાન પરરૂપમાં જ ‘સત્ત્વેષુ સ્વમક્તેષુ હિદક્ષા સ્વસ્ય દ્વયાશી । તેષાંસ્વાત્તાદશં તેમ્યો દર્શનં સ્વં દદાતિ હિ ॥ કેચિન્નતુર્મુજં કેચિત્પશ્યન્ત્યષ્ટમુજં તથા । કેચિત્સહસ્રં બાહું તં તસ્મિન્ વૃહતિ ધામનિ ॥’ એમ દ્વિબાહુત્વ ચતુર્બાહુત્વ અષ્ટ-બાહુત્વાદિ ભેદ નિર્વાધપણે જણાવ્યો છે. હવે વિશેષ પુરાવાની જરૂર નથી. રામાનુજ મતવાળા પણ એમજ માનતા હોવાથી આ બાબતમાં બંનેની એકાચરતા થાય છે.

▲ જેમની સાથે આ વિવાદ છે તે રામાનુજ મતમાં પણ આ બાબતમાં બહુ સુવિચાર યોધારે કર્યો છે. વેદમાં, વિશ્વકુસેનાદિ સંહિતામાં અને પુરાણાદિકમાં પર દિવ્ય રૂપમાં જ નિત્યોદિત, શાંતોદિત અને દ્વિભુજત્વ-ચતુર્ભુજત્વાદિ અને શુકલત્વ આદિક અનેક ભેદો વર્ણવેલા જોવામાં આવે છે. એથી એમાં પરસ્પર બાધ કે વિરોધ કશો આવતો નથી, એમ વેદાન્તાચાર્યે ગદ્યત્રયના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે—“એતે વર્ણમુજાદિવિપ્રતિપત્તિરપિ નિરસ્તા । અચિન્ત્યશક્તેશ્વરસ્ય સ્વચ્છન્દવૃત્તેઃ પરસંજિતે રૂપેઽપિ તત્તત્પ્રતિપત્યથ” તત્તત્સંહિતોક્તા વિશેષા નાન્યોન્યબાંધમહન્તિ । યથા નૃસિંહરૂપે સપ્તસપ્તતિભેદાઃ । યથાચ ‘કૃષ્ણરૂપાણ્યનન્તાનિ’ હત્યુચ્યતે । एवं परव्यूहादिष्वपि यथोपदेशं सर्वस्य सत्यत्वम् । गीयते च “पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णकनीनि च” इत्यादि तात्पर्य” એ છે કે-ભગવાન અચિત્પશકિત સ્વચ્છન્નવૃત્તિ હોધને તે તે ભક્તોની ઇચ્છાને માન આપીને પર ધામમાં જ પર રૂપમાં જ શુકલત્વાદિ વર્ણભેદથી કે ચતુર્ભુજત્વાદિ ભેદથી દિવ્ય રૂપો પ્રદર્શાવ્યાં હોય તેમાં કશો પરસ્પર બાધ આવતો નથી. જેમ નૃસિંહરૂપમાં ૭૭ ભેદો કહ્યા છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણનાં અનેક દિવ્ય રૂપો નાનાવિધવર્ણકૃતિવાળાં કહ્યાં છે. પર વ્યૂહ વિભવાદિ રૂપોમાં પણ એવા બહુ ભેદો વર્ણવ્યા છે. એ સર્વનું જેમ કહ્યું છે તેમજ સત્યપણું સમજવું ઘટે. ભેદની કે બાધની શંકા કરવાની નથી. વિળી ‘इदं पूर्णमदः पूर्णं आ श्रुतिने પ્રમાણપણે પરિગ્રહીને પરત્વાદિ પાંચેય રૂપમાં ‘પરંબ્રહ્મ ભગવાન સર્વ સદૃશુષ્ણ સંપન્ન વર્તે છે’ એમજ માને છે. આ બાબત શ્રીવત્સાંકમિત્રે ‘परो वा व्यूहो वा विभव उतवार्चावितरणो भवन् वान्तर्यामी वरवरदयोयोभवसि वै । सस त्वं सन्तैशान् वरगुणगणान् बिभ्रदखिलान् भजद्भो भास्येवं सततमितरेम्यस्त्विस्तृतथा’ આ રીતે સંગ્રહી છે. પરત્વાદિ પાંચેય રૂપોને પરિપૂર્ણ માને છે. અલ્પ પણ ભેદની કલ્પનાને નકારે છે.

વિશ્વકુસેનસંહિતામાં ‘आदिदेवो जगन्नाथो वासुदेवो जगत्पतिः । चतुर्भुजः श्यामलाक्षः परमे व्योम्नि निष्ठितः ॥ शान्तोदितः शान्ततनुर्द्विभुजः पुरुषाकृतिः । एकवक्त्रश्चतुर्बाहुश्चक्राद्यायुधलक्षणः ॥’ એમ પર ધામમાં પરરૂપમાંજ દ્વિભુજત્વ ચતુર્ભુજત્વને એક સાથે કહે છે તેની સંગતિ ઉપર પ્રમાણે સમજવી ઘટે. ‘तमसः परमो धाता शङ्खचक्रगदाधरः । चतुर्भुजः’ (રામાયણ) આવા હેતુથી જ વિષ્ણુનામસહસ્રમાં ‘शङ्खमृगन्दको चक्रो शार्ङ्गधन्वा गदाधरा । चतुर्भुजः’ એ મંગળ નામથી પરંબ્રહ્મ ભગવાન વિષ્ણુને સંબોધ્યા છે. નારાયણ-કવચમાં તો ‘दरारिचर्मासिगदेषुचापपाशान् दधानोऽष्टगुणोऽष्टबाहुः’ એમ ભગવાન નારાયણને આઠ હાથમાં

આઠ આયુધોને ધારી રહેલાને કહે છે. 'શક્ત્યશ્ચક્રગદામ્બુજૈઃ । લસશ્ચતુર્ભુજં જ્ઞાન્તં' (ભાગવત ૧) 'ચતુર્ભુજં ગદા-પદ્માશક્ત્યશ્ચક્રધરં વિભુમ્' (વા. મા.) આ રીતે અનેક ગ્રંથોમાં ધ્યેય પ્રાપ્ત પરરૂપમાં ચતુર્ભુજપણું વર્ણવ્યું છે.

ઉપરનો અર્થ સંપ્રદાય પ્રબન્ધોમાં પણ અન્યૂત અતુરચૂત છે. 'ચતુર્ભુજં ગદાપદ્માશક્ત્યશ્ચક્રવિભૂષિતમ્' (સ. પ્ર. ૨. અ. ૩૨) 'વક્ષો લક્ષ્મ્યા ચ ચક્રાદૈરાયુર્ધ્વેર્હિવોડપિ મે' (પ્ર. ૩. અ. ૩૨) 'ત્વં ભક્તસદ્ધ-મત્વિતું સ્વક્રમાસુરેમ્યો દોર્મદંધદ્વરગદારિસરોરુહાણિ' (પ્ર. ૪ અ. ૩૧) એમ ચાર હાથમાં ચાર આયુધોના ધારણનું પ્રયોજન લક્ષ્ય રક્ષણ કહ્યું. આ રીતે બહુ ગ્રંથોમાં અને પદોમાં પણ પરધામમાં પરરૂપમાં ચતુ-ર્ભુજપણું અને લુન્નેમાં લક્ષ્ય રક્ષણે આયુધોનું ધારણ અસાધારણ વર્ણવ્યું છે.

આમાં વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે—'દ્વિભુજં મુરલીહસ્તં' એમ જ્યારે મુરલીને કે—'વરમમયં ચ કિરામ્યાંદધતં' એમાં કલા મુજબ વર અભય મુદ્રાને આગળ ધરે છે ત્યારે દ્વિભુજત્વને કહે છે. અને જ્યારે ચાર આયુધોને આગળ ધરે છે ત્યારે બહુધા ચતુર્ભુજત્વને કહે છે. હસ્તમાં ચાર આયુધોના ધારણમાં તો 'સ્થિત્યૈ ચક્રં સરસિજં દધાન્તં સૃષ્ટયે પુનઃ । મુક્તયે પાન્નચજન્યં ચ ગદાં સંહૃતયે તથા' (વિ. સં.) આમાં કલા મુજબ સ્થિતિ સંહૃતિ અને મુક્તિના ચિહ્નરૂપ આયુધો હોવાથી તેના ધારણમાં ચાર લુન્નેનું પ્રયોજન હોવાથી ચતુર્ભુજપણું એ પારમૈશ્વર્યનું અસાધારણ ચિહ્ન છે એમ અવશ્ય સમજવું ઘટે. એમ હોવાથી જ દીક્ષાના અંગરૂપ તાત્-મુદ્રા ધારણમાં આ ચાર તાત્ આયુધોના ધારણની આવશ્યકતાને બહુ શાસ્ત્રો કહે છે. જેમ સધવાને વલયા-દ્વિકનું ધારણ નિત્ય છે તેમ વૈષ્ણવોને માટે આ નિત્ય છે. તાત્ આયુધોના ધારણથી લક્ષ્ય ભગવદ્દર્શન અને એ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. વળી આ આયુધો દ્વારા ભગવાને પોતાનું પારમૈશ્વર્ય પ્રદર્શવ્યું છે. એ બહુ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. 'ચક્રાદૈરાયુધદશિતાતિમહસઃ સન્તિ પ્રતાપશ્રુતાઃ ।' (સ. જી.) એમ શ્રીહરિ સ્તુતિમાં તે તે અવતારોએ ચક્રાદિ આયુધોએ વડે પ્રદર્શવેલા મહાપ્રતાપને કહે છે. ઇત્યાદિ અનેક કારણોને લીધે પર-રૂપને પણ ચતુર્ભુજ કલા વિના ચાલે તેમ નથી. એથીજ શ્રીરામાનુજનાયે ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવપણે સ્વીકાર્યા છે તે સર્વથા સમુચિત છે.

રામાનુજમતવાળા જે ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવપણે માને છે તે કાઈ અવર અવતા-રાદિકને નહિ પરંતુ પરાતપર પરમેશ્વર અક્ષરધામાધિપતિ અવતારી શ્રીમન્નારાયણને માને છે, નારાયણ તો વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત છે. સર્વાચાર્ય સંમાન્ય છે. એમની સાથે લક્ષ્મીજીનો જે નિત્યયોગ છે તે કેવળ અવર અવતારાદિક સાથે જ નહિ પણ અનાદિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નારાયણ વાસુદેવ સાથે માન્યો છે. આ બાબત પણ શ્રુત્યાદિ બહુશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત છે. અને તે સર્વાંશે શ્રીજી સંમાન્ય છે. એથીજ વર્ણધર્મમાં બાબત પણ શ્રુત્યાદિ બહુશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત છે. એને તે સર્વાંશે શ્રીજી સંમાન્ય છે. એથીજ વર્ણધર્મમાં 'લક્ષ્મીનારાયણં મજેત્' એમ એમનું ભજન કરવાનું કહે છે. 'દર્શં બ્રહ્મતેજઃસ્થં લક્ષ્મીનારાયણં હૃદિ' (સ. પ્ર. ૧ અ. ૧૪) એમ રામાનુજની પ્રસન્નતાથી રામાનંદ સ્વામીને બ્રહ્મતેજમાં લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન થયાનું કહે છે. બ્રહ્મતેજ શબ્દનો અર્થ 'તેજોમય અક્ષરધામ' એવો દીકામાં કર્યો છે. એટલે લક્ષ્મીનારાયણને કેવળ વેકુંઠાધિપતિ નહિ પણ અક્ષરધામાધિપતિપણે વર્ણવ્યા છે. 'નારાયણાય વિદ્યહે' આ જે વૈદિક વિષ્ણુગાયત્રી મંત્ર છે તે લક્ષ્મીનારાયણપર છે. આ મંત્ર વર્ણી સાધુની સામાન્ય દીક્ષામાં આપવાનો કહ્યો છે અને તેના નિત્ય જપનું વિધાન છે. જપનું નિવેદન 'મગવાન્ લક્ષ્મીનારાયણઃ પ્રીયતાં' આ પ્રકારે બોલીને કહ્યું છે. આમાં લક્ષ્મીજીના સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિજેરેનું વર્ણન શ્લોકબદ્ધ છે. (સ. પ્ર. ૪ અ. ૫૦-૫૧) નારાયણને આદિદેવ તરીકે અને લક્ષ્મીજીને આદિદેવી તરીકે સંપ્રદાયે માન્યા છે. આ બધું વર્ણન પ્રત્યક્ષ દ્વિભુજધારી નરાકૃતિ પરમેશ્વર અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ચતુર્ભુજધારી પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું એકય હોય તોજ મુસંગત થાય તેમ છે.

જીજ્ઞાસુ બધા પુરાવાને પાછળ રાખીને, જેને મુખ્ય ગ્રંથ અભિમાને છે તે વચનમૃતમાં અને જેને વધુ મહત્ત્વ આપે તે લોયા ૧૪માં "તથા રામાનુજનો એમ મત છે જે જીવ માયા અને પુરુષોત્તમ એ ત્રણે નિત્ય છે તે પુરુષોત્તમ છે તે જીવ માયાના નિયંતા છે તે સર્વના કારણ છે તે પોતાના અક્ષરધામને વિષે સદા દિવ્ય આકાર થકા વિરાજમાન છે તે જે સર્વે અવતાર તે તેના છે. એવા જે પુરુષોત્તમ નારાયણ તેની

ઉપાસના જીવને કરવી એવી રામાનુજની સમજણ જણાય છે....તથા રામાનુજ સ્વામિએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને વિષે અમારે ઉપાસના છે. આની ઉપર સંસ્કૃત ૨. વા. સુ. માં 'વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાન્તો મતો રામાનુજેનતુ । જોવેશમાયમેદશ્ચ તાત્ત્વિકો નતુકલ્પિતઃ' આકારો વૈભવૈશ્વર્યં દિવ્યં ભગવતસ્તથા । દાસ્યેનોપાસના તસ્ય કાર્યા જીવેઃ સદેતિ ચ" આ રીતે રામાનુજનો મત કહીને, 'રામાનુજાચાર્યમતશ્ચોપાસ્યઃ પુરુષોત્તમઃ' આ રીતે શ્રુતિસ્મૃત્ત્રાદિકનાં પ્રમાણોથી ક્ષરાક્ષરપણે નિશ્ચિત કરેલા પુરુષોત્તમને ઉપાસ્ય તરીકે માને છે. ટીકામાં--'આથી રામાનુજનાર્યે' કહેલી રીતિએ ભગવાનના સ્વરૂપને સમજવું એ મને અભીષ્ટ છે એમ સૂચવ્યું છે એમ પણ કહે છે. વળી ચકારથી નિભત્તમાને બહારપ માનીને દાસ ભાવે ભગવાનની પરિચર્યા કરવારૂપ જે મુક્તિ રામાનુજે માની છે તે પણ મને અભીષ્ટ છે એમ સૂચવ્યું છે' એમ રામાનુજલિખિત ઉપાસ્ય પુરુષોત્તમ અને તેમણે બહુ માનેલી સેવારૂપ મુક્તિ એ બન્ને મુખ્ય બાબત ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ સ્વીકારી છે. આ જોતાં 'તત્ત્વ બ્રહ્માત્મના કૃણ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ ગમ્મતામ્' એની સાથે એકાધર્મતા થાય છે. ભગવાનનું દિવ્ય સાકારપણું અને તેમનું દિવ્ય વિભવૈશ્વર્ય પણ સ્વીકાર્યું છે. એમ એમણે માનેલી બધી જ તાત્ત્વિક બાબતો શ્રીહરિએ અંગીકાર કરી છે. આજ વચનામૃતમાં ઉપાસ્ય પુરુષોત્તમને 'શ્રીરાધિકાપતેઃ' એમ લક્ષ્મી રાધાના પતિપણે પણ વર્ણવ્યા છે. હવે કશું બાકી રહેતું નથી. આ દીર્ઘ દષ્ટિએ દેખીએ તો જ્ઞાન ઉપાસના માર્ગમાં બન્ને મત મધ્યે ભેદ કહી શકાય નહિ. શ્રીહરિ સ્વીકૃત આ તત્ત્વબાબત તેમના આશ્રિતોએ યથાસ્થિત માન્યા વિના છુટકો નથી, જ્યારે આ પ્રમાણે મુખ્ય સિદ્ધાંત નિશ્ચિત થયો એટલે કોઈ સ્થળે તેવા સંદિગ્ધ કે દ્વિઅર્થી શબ્દો કે વાક્યો જણાય તો તેનો અર્થ પણ ઉપરના રામાનુજ સિદ્ધાંતને અનુસારે ન્યાયયુક્તિથી સમજી લેવો ઘટે. હવે રામાનુજનાર્યના સિદ્ધાંત થકી જુદો શ્રીજીનો સિદ્ધાંત છે એમ જણાવાનો અર્થ પણ અવકાશ નથી. લલે એકલા પંડ્યાશ્રી અને તેમના સેવામંડળવાળા જુદા પડે. તિલક ચાંદલાના કે વેણુભૂષાના કે આચાર વિચારના ભેદને તત્ત્વવિષયમાં સ્થાન નથી. સંપ્રદાય ભેદને લીધે એવા ભેદો તો હોય જ અને સમય તથા પ્રદેશભેદને કારણે કે અલ્પ અધિક ગુણવત્તાને કારણે ઇષ્ટ અને અપેક્ષિત પણ છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ કોઈ પ્રસંગે થઈ રહેશે. આ સંપ્રદાય મૂળમાં તો નિરાકારવાદમાં લપટાયો હતો. રામાનંદ સ્વામીને રામાનુજનાર્ય પ્રત્યક્ષ મળ્યા અને સાકારપણાનો ખોલ આપ્યો અને દિવ્યાકાર લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરાવ્યાં ત્યારથી જ સાકાર સિદ્ધાંતવાદી થયો છે. એ પ્રાચાર્યપ્રોક્ત તત્ત્વજ્ઞાનમાં મિથ્યા દોષારોપણ થાય ખરું ? અને જે તે બાબતમાં જુદાઈ જરૂર પાડે ? આ બધું બહુ રીતે વિચારવાનું છે. જેમ તેમ ખોલી કે લખી નાખવાનું નથી. અસ્તુ. આ રીતે ૧ પેરાની સમાલોચના સંપૂર્ણ થઈ.

૨ પેરામાં "સુદ્ધ ભકતોએ 'અતશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ મેદો જ્યો ન સર્વથા' આ આદેશને અનુસરીને એ વિવિધ સ્વરૂપોમાં (ચતુર્ભુજત્વાદિ, ચતુર્વ્યૂહાદિ, વરાહઅવતરાદિ, લક્ષ્મીનારાયણાદિ) કોઈપણ રીતે કોઈપણ પ્રકારના ભેદનું આરોપણ ન કરવું જોઈએ" એમ કહે છે. જો આ આદેશને ખરી રીતે અંતરથી સમજતા હોય તો ૧ પેરામાં બન્ને સંપ્રદાયના ઇષ્ટ દેવો વચ્ચે 'રામાનુજ' મતે ચતુર્ભુજ લક્ષ્મીનારાયણ ઉપાસ્ય છે અને આ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજધારી પ્રત્યક્ષ નરાકૃતિ પરમેશ્વર ઉપાસ્ય છે' એવો ભેદ પાડવાની મથામણ કરતજ નહિ. આ આદેશનો અર્થ ખરો ન સમજ્યા હોય કે પછી સમજીને અવળું બોલતા હોય તો તે અંતરાત્મા બળે. રામાનુજ મતવાળા પણ 'પરો વા બ્યૂહો વા' એમ પર વ્યૂહ વિભવ અર્થા અંતર્યામી, આ પાંચેય રૂપોમાં પરમાત્મા જ્ઞાનાદિ સર્વ ગુણ સંપન્ન રહ્યા હોવાથી એમાં તત્ત્વથી ભેદ સમજવો નહિ એમ ચોખ્ખું પ્રતિપાદે છે. જ્યારે સ્મૃત્તિ રૂપોને અભિન્ન માને છે તો એકલા લક્ષ્મીનારાયણને જુદા પાડવાનો શો હેતુ ? એ સમજાતું નથી. જેમ શ્રીજીએ અનેક રૂપે દર્શન દીધા છે તેમ પરવ્યૂહવિભવાદિકે પણ અનેક રૂપે દર્શન દીધાં છે. શ્રીજીમાં ભેદ પડતો નથી તો આમાં શી રીતે પડે ? એ વિચારણીય છે. આ બધી ભેદ બાબત રૂપાનુગ્રંથી છે. સર્વ રૂપોમાં અંતરઆત્માપણે વ્યાપી રહેલું વિભુ અહમ આશ્રય જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્મ-તત્ત્વ તો એકજ હોવાથી કોઈ જાતના ભેદને સ્થાન નથી. આ બાબત વેદાદિસર્વશાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત, સર્વાચાર્ય

માન્ય હો
સુદ્ધ ભોક
એ આશ્ર
પરમેશ્વર
શ્રીહરિ :

પ્રતિપ્રતા
એમજ
લક્ષ્મીના:
નારાયણ
સ. જ.
એમાં ૨
આ બા
દાયનો
અને તે
તે બાબ

ધટાવ્યુ
છે. ઉ.
આ પ્ર
ગૂઠાશર

અર્થાત
તરીકે
જગત
એ દોઢ
અતિ
રચેલા
શ્રીહરિ
કરવા,
સ્વરૂપ
પ્રધવી
અને
આદર
આચ
માં દે
રામા
કહું

૩ પેરામાં “પોતાને પ્રત્યક્ષ મળેલું સ્વરૂપ અને પોતાના આચાર્યે પૂજવા આપેલા સ્વરૂપની આરાધના પ્રતિવ્રતા માફક કરવી એજ સર્વોત્તમ ઉપાસના છે” એમ કહે છે. રામાનુજમતવાળા પશુ એમજ માને છે અને એમજ ઉપાસે છે. એવા પતિવ્રત ઉપાસનથી રામાનંદ સ્વામીને પ્રત્યક્ષ રામાનુજનાચાર્યે અક્ષરધામી પ્રત્યક્ષ લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. આચાર્યે આપેલું સ્વરૂપ તો પ્રતિમારૂપ છે. તે તો શ્રીરંગવાસી લક્ષ્મીનારાયણ હતા. પ્રસન્ન રામાનુજનાચાર્યે ‘શ્રીમન્નારાયણં મયા મજે.’ એમ આજ્ઞા કરેલી. આ બધી બાબત સ. જી. પ્ર. ૧ અ. ૧૪માં અંચિત છે. કૃષ્ણ, તેમના અવતાર, તેમની પ્રતિમાઓની ધ્યેયતા શ્રીહરિ કહે છે એમાં શું લક્ષ્મીનારાયણ નથી આવતા ? આ પ્રખર પ્રકરણ રા. સં. અને ઉ. સં. વચ્ચે ભેદનું ચાલે છે. આ બાબત ઉ. સં.માં છે અને રા. સં. નથી એમ કહેવાનો આશય સમજાય છે. ઉ. સં.પ્રદાયે રા. સં.પ્રદાયનો તત્વજ્ઞાન માટે બહુ બહુ ઉપકાર માનવો થટે છે. અને તે જ્ઞાતા ગુરુ રામાનંદે અને વિજ્ઞાતા શ્રીજીએ અને તેમના વિજ્ઞાન વૃદ્ધીએ માન્યો છે. પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર વેદાંતાચાર્યો બની બેઠેલા ઠટલાકો ઉલટો ને તે બાબતમાં જાહેરમાં અપકાર કરી રહ્યા છે તે ખુબ ખેદની વાત છે.

પ પેરામાં તો વેદાંત તત્વ જ્ઞાનમાં બહુ ઉંડા ઉતરીને “જગત એ ભગવાનની લીલાનું પરિણામ છે. અર્થાત્ જગદીશ્વર જગતમાં પરિણમે છે એમ માનવું બરોબર નથી. સૃષ્ટિનું સર્જન ભગવાન આત્મ લીલા તરીકે કરતા નથી. પણ જીવો પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે એ માટે કરે છે. અર્થાત્ જીવોના કલ્યાણ અર્થે જ જગતની ઉત્પત્તિ રિથિતિ વિગેરે કરવામાં આવે છે. (ગદ્યા ૧૧)” આ રીતે રામાનુજચાર્યના ખુદ તત્વ જ્ઞાનમાં બે દોષોને ખોટી રીતે આરોપીને ઉ. સંપ્રદાયની પૃથક્તાને કહે છે. આ તો અતિ સાદસ ઉદ્ધવસંપ્રદાયે અતિ અસહ્ય છે જેમણે પ્રવર્તાવેલા વિશિષ્ટ દ્વૈત મતને સ્વમત તરીકે શ્રીહરિએ સ્વીકાર્યો છે. જેમણે રચેલા શ્રીલાખ્ય ગીતાલાખ્યને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા છે. રામાનંદસ્વામીએ મહાદીક્ષા પામેલા શ્રીહરિ પ્રત્યે ‘અધ્યાત્મ જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે તો ચુંરુ રામાનુજચાર્ય’ રચેલા પ્રબન્ધોજ પ્રધાન પણે ગ્રહણ કરવાં, કેમકે તે કૃષ્ણ લકિતને યોગણ કરનારા છે, તો તમારે આત્મા પરમાત્મા અને માયા આ ત્રણ તત્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા રામાનુજચાર્યરચિત શ્રીલાખ્ય ગીતાલાખ્યાદિ ગ્રંથોની જ પઠન પાઠનાદિ પરંપરાએ પ્રશ્નીમાં પ્રવૃત્તિ કરવી” આ રીતે આદેશ આપેલો છે. વળી એજ સ્વામીએ દીક્ષિત ધર્મદેવ પ્રત્યે ‘જીવો માયા અને તન્નિયતા પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ તત્વથી જાણવા માટે તમારે રામાનુજચાર્યકૃત શ્રીલાખ્ય ગીતાલાખ્યાદિ ગ્રંથો આંદરથી જાણવા લણાવવા, કેમકે તત્ત્વ જ્ઞાનાંશના નિર્ણયમાં રામાનુજચાર્યનું જેવું નૈપુણ્ય છે તેવું બીજા આચાર્યોનું નથી, માટે એ આચાર્યે રચેલા ગ્રંથોજ મને અત્યંત અભિમત છે’ એમ કહ્યું છે. પ્ર.-૪ અ.-૨૧ માં દ્વૈત અદ્વૈત સ્તુતિઓનો અવિરોધથી અર્થ વર્ણવીને અંતે “આ બધો શ્રુતિસિદ્ધાંત રૂપ અર્થ શ્રી લાખ્યમાં રામાનુજચાર્યે વિસ્તારથી નિર્ણીત કર્યો છે તે થકી જાણવો. તે અર્થ મેં તો સંક્ષેપમાં અહીં કહ્યો.” આ રીતે કહ્યું છે. વળી કારીયાણી ગામમાં શ્રીહરિએ શ્રીલાખ્યસહિત વ્યાસસુત્રો પરમ હર્ષથી સાંભળ્યાં. શ્રી રામાનુજ-

ચાર્યની લાઘ્યકૃતિને વખાણતા થકા તેની કથાની સમાપ્તિ કરી અને મુક્તાનંદમુનિની પૂજા કરી' (પ્ર.-૪ અ.-૧૩) એમ શ્રીમુખે પ્રશંસાપણ કરી છે. આ તો શ્રીજીની વાત થઈ. પોતે પંડ્યાશ્રી પણ “ મહાપ્રભુએ પૂર્વાચાર્યોની માફક તત્ત્વ જ્ઞાનના માર્ગમાં કોઈ નવો વાદ ઉમેરવાની પ્રવૃત્તિ કરેલી નથી. પણ વૈષ્ણવી મતો પૈકી વિશિષ્ટાદૈત માટે એમણે પોતાની રુચિ દાખવી અને “વિશિષ્ટાદૈતમતમે” મારો પ્રિય મત વિશિષ્ટાદૈત છે” એવું જાહેર કર્યું. શ્રીમદ્દરામનુજ્ઞચાર્ય એ શાખામાં છેલ્લા પ્રતિભાશાળી આચાર્ય હતા. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના કેવલાદૈતવાદ અને ખીજા આચાર્યોના મત સામે શ્રીમદ્દરામનુજ્ઞચાર્યે એવી અદ્ભુત કુશળતાથી પોતાના મતની રજુઆત કરી કે તે પછી તત્ત્વજ્ઞાનની દુનિયામાં વિશિષ્ટાદૈત એટલે રામાનુજમત એવી સામાન્ય ઉક્તિ પ્રચલિત થઈ. શ્રીમદ્દરામનુજ્ઞચાર્યે જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ અને સંબંધિનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે મહાપ્રભુને સુચિત્તર અને યોગ્ય લાગ્યું છે. (વચ-લો. ૧૪) વળી રામાનુજ તરફ રુચિ દાખવવા માટે ખીજું પણ એક ખાસ કારણ હતું. શ્રીમદ્ રામાનુજચાર્ય મહાપ્રભુના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીના દીક્ષા ગુરુ હતા. આ હકીકતના કારણે પોતાની ગુરુપરંપરામાં તેમને પહેલું સ્થાન આપેલું છે ” વિગેરે કહે છે આની સમીક્ષા કરીએ તો શ્રીહરિના અને પંડ્યાશ્રીના પ્રવચન વચ્ચે બહુ તફાવત આવતો નથી. જે પંડ્યાશ્રી ઇષ્ટદેવ શ્રીજીના અભિપ્રાય મુજબ ખરી રીતે અંતરથી માનતા હોય તો પ પેરાનો જન્મ થાય જ નહિ. ‘ઓછું જ્ઞાન અહિતકર નથી પણ અધુરું યા અવળું જ્ઞાન અહિતકર છે’ એમ પંડ્યાશ્રી માને છે, તો તે પ્રમાણે આ બાબતમાં બન્યું હોય તો ઇશ્વર જાણે. હવે પ પેરાની પર્યાલોચનના પુરેપુરી કરીએ—

▲ આ લેખના લેખકે તો ‘ જગદીશ્વર જગતમાં પરિણમે છે એ માનવું (રામાનુજનું) ખરોખર નથી ’ એટલું ઉધડ ખોલીને બંધ રહ્યા છે. બ્રહ્મ પરિણમતું નથી તો તે જગતનું કારણ કેવા પ્રકારથી થાય છે ? તેની સ્પષ્ટ પણ સ્પષ્ટતા કરતા નથી. કાંઈ કહેતા હોય તો તેની ઉપર સુવિચાર થાય. આ બાબત કોઈના ધરની ખાતરી નથી. પરંતુ વેદાંતવિષયની વેદ છે. તે બ્રહ્મસૂત્રોમાં પ્રતિપાદિત છે. એનું મૂળ ઉપનિષદો છે. ‘ખરોખર નથી’ એ વિવાદ પ્રાચાર્ય રામાનુજ સામે છે. એટલે એમનું વાક્ય તો એ બાબતમાં સાન્ય કરવાના નથી. એટલે હવે અગતિ ન્યાયે વ્યાસસૂત્રો ઉપર મુક્તાનંદ મુનિકૃત લાઘ્ય અને ગોપાલાનંદ મુનિકૃત સૂત્રાર્થદીપનો આધાર લઈને એ બાબતનો વિચાર કરવો પડે છે. એ મુનિઓને ખીજે ક્યાંથી એ વિષયનું વિશુદ્ધ વિજ્ઞાન મળે તેમ નહિ હોવાથી રામાનુજજી સરણી સ્વીકારીને સૂત્રાર્થ ઘટાવ્યો છે. બ્રહ્મસૂત્રના આરંભમાં ‘અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા’ આ પ્રથમ સૂત્રથી મુમુક્ષુએ બ્રહ્મ અવસ્થા જાણવું એમ પ્રતિપાદીને, ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’ આ સૂત્રથી ‘જેના થકી આ વિવિધ વિચિત્ર વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય પ્રવર્તે છે તે બ્રહ્મ જાણવું’ એમ લક્ષણ કર્યું છે. આમાં અભિપ્રાય એવો છે કે—“લોકમાં ઉપાદાન નિમિત્ત અને સહકારિ એમ ત્રણ પ્રકારે કારણે મનાય છે. તેમાં કાર્યરૂપે પરિણામને યોગ્ય જે વસ્તુ તે ઉપાદાન કહેવાય, જેમ ઘટ કાર્યના પ્રત્યે મૃત્તિકા એ ઉપાદાન છે. ઉપાદાન વસ્તુનો કાર્યરૂપે જે પરિણામ કરે તે કર્તા નિમિત્ત કહેવાય છે. જેમ કુંડલકાર ઉપાદાન દ્રવ્ય મૃત્તિકાનો ઘટકાર્ય પ્રત્યે પરિણામ કરે છે. કાર્યની ઉત્પત્તિમાં જે વસ્તુ ઉપકરણ થાય તે સહકારી કહેવાય. જેમ ઘટોત્પત્તિ પ્રતિ દંડ્યકાદિ સહકારી થાય છે. કર્તા કુંડલકાર, દંડાદિકના સહકારથી મૃત્તિકામાંથી ઘટાદિકને બનાવે છે એ અર્થ સમુદિત સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે લોકમાં ત્રણેય કારણો ભુદાં ભુદાં જોવામાં આવે છે આ લોકન્યાય જગતકારણ પરમાત્મામાં લેવાનો નથી. એકજ પરમાત્મા ત્રિવિધ કારણ હોઈ શકે છે કેમકે પરમાત્મા પોતે મહાશક્તિશાળી છે. આ વિવિધ વિચિત્ર વિશ્વના પ્રત્યે જે બ્રહ્મનો પ્રકૃતિભાવ ઉપાદાનરૂપનો છે એનેજ પરબ્રહ્મની મહાશક્તિ તરીકે આલેખવામાં આવે છે. આ અપેક્ષિત અર્થ પ્રકૃત્યધિકરણમાં છ સૂત્રોથી સળંગ ન્યાય યુક્તિપૂર્વક નિરૂપ્યો છે. આમાં સંપ્રદાયના લાઘ્યદીકાનો અતુરોધ લઈએ.

▲ ‘પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોઘાત્’ (૧-૪-૨૩) જગતની પ્રકૃતિ-ઉત્પાદન પણ પરબ્રહ્મ જ છે. કેવળ નિમિત્ત માત્ર નહિ. શાથી ? તો ‘યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવઃયમતં મતમાવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતં’ આ શ્રુતિએ એકના

વિજ્ઞાનથી સર્વના વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરી છે અને વળી એમાં 'યથા સૌમ્યૈકેન મૃત્પિણ્ડેન સર્વં' મૃપ્મયં વિજ્ઞાતં સ્વાત્' આ શ્રુતિએ 'કારણભૂત મૃતિકાના જ્ઞાનથી તેના કાર્યભૂત ઘટાદિક કાર્યનું વિજ્ઞાન થઈ જાય છે' એવો દૃષ્ટાંત આપ્યો છે. એમ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંતનો અનુરોધ છે. જો બ્રહ્મને ઉપાદાન માનવામાં ન આવે તો તે બન્નેનો ઉપરોધ (વિરોધ) આવે. જો બ્રહ્મને જ ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે તો જેમ ઉપાદાન-ભૂત મૃતિકાના વિજ્ઞાનથી ઘટ મણિક આદિક તેના કાર્યનું વિજ્ઞાન થઈ જાય છે તેમ સમગ્ર જગતના ઉપાદાનભૂત બ્રહ્મના વિજ્ઞાનથી તેના કાર્યભૂત સમગ્ર જગતનું વિજ્ઞાન થઈ જાય. આ પ્રતિજ્ઞા દૃષ્ટાંતથી કાર્યકારણની અલિનતા તો 'જે ઉપાદાન બ્રહ્મ છે એજ નિમિત્ત છે' એ અર્થ આ પ્રતિજ્ઞાથી સિધ્ધ થાય છે. જેઓ ચિત્ અચિત્ ધર્મર આ ત્રણ તત્ત્વોને સ્વરૂપ સ્વભાવથી અત્યંત વિલક્ષણ માને છે તેમને મતે આવો ઉપાદાન ઉપાદેય ભાવ શી રીતે ઘટે? આ શંકા તો જેઓ વેદાંત હાઈને નહિ જાણનારા અધુરીયા છે તેમની છે. ત્રણ તત્ત્વો વચ્ચે પરસ્પર સ્વરૂપ સ્વભાવની વિલક્ષણતા હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ તત્ત્વ તો એકજ બ્રહ્મ છે. જે આ બન્ને ચિત્ અચિત્ છે તે દૃઢ કુંડળ આદિકની પેઠે સ્વતંત્ર નથી. પરંતુ જાતિ ગુણની પેઠે પરમાત્મા સાથે અપૃથક્સિધ્ધ પ્રકારભૂત છે અંતર્યામિ બ્રાહ્મણમાં જગત જગદીશ્વર વચ્ચે શરીર શરીરભાવ કહ્યો છે તેથી આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. તો પરબ્રહ્મજ પોતાથકી અન્ય સમસ્ત ચિદચિત્ વસ્તુ-વિશિષ્ટ હોઈને પોતાના તત્ત્વ-ભૂત ચેતન અચેતનની સ્થૈર્ય સૌક્ય અવસ્થાએ કરીને કાર્યકારણ ભાવમાં ઉપયોગી અવસ્થા ભેદને પામે છે. માટે 'એકજ પરબ્રહ્મ બહુધા થાય છે' એમ માનવામાં કશુંજ દુર્ઘટ નથી. બધુંજ ઘટતું આવે છે. માટે પરબ્રહ્મ જ પ્રકૃતિ-ઉપાદાન કારણ છે.

— વળી 'અભિધ્યોપદેશાત્' અભિધ્યા-સંકલ્પનો ઉપદેશ છે. 'સોજ્કામયત્ત્વં બહુ સ્યાં પ્રજાયેય' 'તદૈક્ષત્ત્વં બહુ સ્યાં પ્રજાયેય' આશ્રુતિ બ્રહ્મનોજ બહુ રૂપે થવાતા સંકલ્પને કહે છે. માટે બ્રહ્મજ નિમિત્ત અને ઉપાદાન બન્ને કારણ છે.

'સાક્ષાત્ત્વોભયામ્નાનાત્' કેવળ લિંગજ પ્રમાણ છે એમ નહિ પરંતુ શ્રુતિજ બન્ને કારણને સાક્ષાત્ત્વ કહે છે. 'બ્રહ્મ વત્તં બ્રહ્મ સ વૃક્ષ આસીત્, યતો જ્ઞાવાપૃથિવી નિષ્ઠતક્ષુઃ, બ્રહ્માધ્યતિષ્ઠત્ ભુવનાનિ ધારયન્' આ શ્રુતિ છે. આમાં પ્રથમ પ્રશ્ન અને પછીથી હિતર છે. એથી બ્રહ્મજ ઉપાદાન, અધિકરણ, ઉપકરણ અને કર્તા છે એમ સાબિત કર્યું છે.

'આત્મકૃતેઃ' 'સોજ્કામયત્ત્વં બહુ સ્યાં પ્રજાયેયેતિ...તદાત્માનં સ્વયમકુસ્ત' આ આ શ્રુતિ પોતેજ પોતાને વિચિત્ર જગદાકારે કરે છે એમ કહેતી હોવાથી નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ જ છે પણ લિનન નાહે.

❖ બ્રહ્મ પોતેજ 'પોતાને બહુધા કરે છે' એમ કેમ ઘટે? એવી શંકામાં 'વરિણામાત્' આ સુત્ર સમાધાન માટે પ્રવર્ત્યું છે. શંકા-બ્રહ્મતો 'નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવચ્ચં નિરજ્જનમ્' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે નિષ્કળ નિષ્ક્રિય નિરવચ્ચ નિરજન છે તે પોતેજ પરિણમ છે એમ કહેવું ઘટતું નથી. કેમકે સ્વરૂપનોજ ઉપમર્દ (ભંગ) થવાનો પ્રસંગ આવે તો એમ નથી. અવસ્થાંતરની પ્રાપ્તિ એજ પરિણામ છે. આતો સ્વરૂપમાં નહિ ઉપમર્દ (વિકાર) ને પામેલા પરબ્રહ્મમાં પણ ઘટે છે. કેવી રીતે? તો બ્રહ્મસ્વરૂપને યથાર્થિત ન સમજતો હોય તેની આ શંકા છે. જે બ્રહ્મ છે તે વિશિષ્ટ એક તત્ત્વ છે. જે ચેતનવર્ગ, જે અચેતનવર્ગ અને જે આ પરમાત્મા આ ત્રણ છે તે કયારેય વિશિષ્ટ નથી. પરંતુ સદા સંમિલિત જ છે. તેમાં જે ચેતનવર્ગ અને અચેતનવર્ગ છે તે પરમાત્માનું શરીર છે. અંદર આત્માપણે પ્રવેશ કરીને તેને નિયમમાં કરનારા હોવાથી આ પરમાત્મા તેના શરીરી કહેવાય છે. આ બાબત અંતર્યામિબ્રાહ્મણમાં સ્પષ્ટ છે. જે શરીર છે તે શરીરી સાથે અપૃથક્સિધ્ધ પ્રકારભૂત છે. (પૃથક્ નથી) તો સમસ્ત વસ્તુઓ જેના પ્રકારભૂત છે એવા પરમાત્મા એકજ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. એ પરમાત્મા પોતાના પ્રકારભૂત (વિશેષણભૂત) વસ્તુઓને પ્રલય કાળમાં સૂક્ષ્મ ભાવને અને સૃષ્ટિસમયમાં સ્થૂળભાવને પમાડતા થકા જુદી જુદી અવસ્થાને પામે છે. આ જે જુદી જુદી અવસ્થા તે સ્વરૂપમાં વિકારને

કરતી નથી. કોઈ સ્થળે પરિણામ વિકૃતિરૂપનો અને કોઈ સ્થળે અવસ્થાંતર પ્રાપ્તિમાત્ર રૂપનો હોય છે. જેમ દુધ દહીંરૂપે થાય છે એ વિકૃતિ કહેવાય. જેમ સર્પ કુંડલાકારે થાય છે એ અવસ્થાંતર પ્રાપ્તિરૂપ છે. આવે જ પરિણામ અહીં કહેવા ધર્યો છે. આ બાબતમાં અનુરૂપ દૃષ્ટાંત 'યથોર્જનામઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ' આ કરોળીયાનું છે. જેમ કરોળીઓ પોતાના શરીર થકી તંતુ (લાળ) ને સળે છે અને જેમ ગળી લે છે તેમ અક્ષરશબ્દ-વાચ્ય પરમાત્મા થકી આ વિશ્વ ઉદ્ભવે છે. આ દૃષ્ટાંત સ્વરૂપથી નિર્વિકારી એવા પણ પરમાત્માનું ઉપાદાન કારણપણું ખરોખર ઘટાવી આપે છે. તો આ રીતે પરબ્રહ્મનું નિર્દોષત્વ નિર્વિકારિત્વ સત્યસંકલ્પત્વ આદિક કહેવામાં અને તે થકી વિપરીત અનંત અપુરુષાર્થના આશ્રયભૂત જગદાકારે તેમનો પરિણામ કહેવામાં કશો ખાધ આવતો નથી. માટે અહીં જે પરિણામનો ઉપદેશ કર્યો છે તે દોષાવહ નથી. ઉલટો નિરંકુશ ઐશ્વર્યાવહ છે.

‘યોનિશ્ચ ગીયતે’ ઉપાદાનકારણવાચી યોનિ શબ્દથી તે તે પ્રકરણમાં પરવિદ્યૈકવેદ પરબ્રહ્મને વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એમાં ‘યદ્ભૂતયોનિ પરિપશ્યન્તિ ધીરાઃ’ ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ પ્રમાણ છે. માટે બ્રહ્મજ ઉપાદાન કારણ છે.

આ રીતે આ છ સૂત્રોથી પરબ્રહ્મનું સર્વવિધ કારણપણું નિરૂપતાં ‘પરિણામાત્’ આ સૂત્રજ પરિણામને શબ્દથી કહે છે. એટલે એ શબ્દથી વ્યવહાર કર્યા વિના કોઈ વેદાંતીને છુટકો નથી. સંપ્રદાયના ચુસ્ત મુનિઓએ પણ એ શબ્દથી વ્યવહાર કર્યો છે. રામાનુજચાર્યને દોષ દેવા જેવો નથી. સર્વેએ ન્યાય યુક્તિથી તે તે શબ્દોને પોતાની તત્વ પ્રક્રિયાએ ઘટાવ્યા છે. જે રામાનુજચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય પ્રક્રિયા પ્રમાણે સ્વરૂપમાં પરિણામને માનતા હોય તો દોષ કહેવાય. તે તો કહેતા નથી. ઉલટા અનેક ન્યાય યુક્તિથી પરિણામને નિર્દોષ ભાવમાં લઈ જાય છે. એમ કરીને પરમાત્માના અવિકારિત્વ અચ્યુતત્વ આદિક દોષોને નિવારે છે. પરબ્રહ્મની નિત્ય નિર્દોષતાને સમર્થવામાં એ આચાર્ય પહેલા છે. એમને એ દુઃસહ દોષ આપ્યો છે તે તો સંપ્રદાય શિરે પણ તુલ્ય ન્યાયે આવે છે. નિત્યાનંદ મુનિએ હરિદિગ્વિજયમાં તથા શિક્ષાપત્રી ભાષ્યમાં તથા જોપાળાનંદ મુનિ રચિત ઉપનિષદ્ ભાષ્યમાં પણ એજ રીતે શ્રુતિ સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. “જગત્ એ સર્વ કારણના કારણ ઈશ્વરની લીલાનું પરિણામ છે. જગદ્રૂપી કાર્ય એ કારણબ્રહ્મની પરિણામ અવસ્થા છે. આ માન્યતાને કારણે રામાનુજ મતને પરિણામ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે” આ જે અપલાપ કર્યો છે તે ઉ. સંપ્રદાય શિરે પણ સ્વયં આવે છે. કેમકે સંપ્રદાયે પણ તે તે સ્થળે એવુંજ વ્યાખ્યાન શ્રુતિ સૂત્રોનું સંપૂર્ણ મળતું કર્યું છે. પોતાના મતનો કલ્પિત કયા અસાધારણ નામથી નિર્દેશ કરાય છે તે તો યોગ્ય કહેતા નથી. પોતાનો મત રામાનુજને મળતો નથી તો શું વિવર્તવાદ કે આભાસવાદ કે બીજો કોઈ નૂતન મનસ્વી છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી જોઈતી હતી. ‘પરિણામાત્’ યોનિશ્ચ ‘પ્રકૃતિશ્ચ’ આ જે સૂત્રો છે તે પરિણામ વાદને અનુકૂળ છે. તેની સંગતિ સર્વ આચાર્યોએ કરી છે. તેઓ બધાજ પરિણામવાદી કહેવાતા નથી તો એકલા રામાનુજને પરિણામવાદી શા માટે કહેવા જોઈએ. તેમને તો વિશિષ્ટાદૈતવાદી કહે છે. શ્રીજીપણ તેને સ્વમુખથી માન્ય કરે છે. જે તે બાબતમાં દુષણ આપવું એ તો દેખીનું કામ છે જે બાબતમાં બંનેને સરખો જ દોષ આવતો હોય અને પરિહાર (ઉત્તર) પણ સરખોજ આવતો હોય ત્યાં સામાને દોષારોપણ કરવું ન જોઈએ એવી નીતિ છે. “પરિણામાત્ આ સૂત્રનું નિવર્હન પોતે ક્વી રીતે કરે છે તે તો કહેતાજ નથી.”

“સૃષ્ટિનું સર્જન ભગવાન આત્મ લીલા માટે કરતા નથી. પણ જીવો પોતાનું કલ્યાણ સાધી શકે તે માટે કરે છે” આ અપવાદનો હવે સુવિચાર કરીએ—

આ બાબત પણ બહુ ઉઘાડી યોગી પ્રયોજનવત્વાધિકરણમાં શંકા સમાધાન સાથે બે સૂત્રોથી પ્રતિપાદી છે. ‘ન પ્રયોજનવત્ત્વાત્’ (૨-૧-૩૨) આ સૂત્ર શંકામાં છે. બ્રહ્મનું જગત્પ્રતિ કર્તાપણું ઘટતું નથી. કેમકે લોકમાં જે કોઈ પ્રવૃત્તિ છે તે પ્રયોજન અપેક્ષાવાળી છે. જે કોઈ પ્રેક્ષાવાન પુરુષ છે તે પ્રયોજન ન હોય તો પ્રવૃત્તિમાં જોડાતો નથી. ‘પ્રયોજન વિના મંદ પણ પ્રવર્તતો નથી’ એવી કહેવત છે. પ્રયોજન બે

પ્રકારે કહેવાય છે સ્વાર્થ કે પરાર્થ. પરમાત્મા છે તે તો અવાપ્ત સમસ્તકામ. (સર્વ કામનાથી પૂર્ણ) હોવાથી એમાં સ્વપ્રયોજન ઘટતું નથી. એમને કોઈ નવું ક્ષણ મેળવવાનું નથી. સ્વાર્થ હોય તો કરે, જોથી જગતનું કર્તા-પણું ઘટતું નથી. જે પ્રયોજન વિના કાંઈ કરે તો ગાંડામાં ગણાય. ઉદાર મનવાળા દયાળુઓની પ્રવૃત્તિ પરાર્થે જોવામાં આવે છે એમ કહે તો તે પણ સંભવતું નથી. દયાળું હોય તો ગર્ભ જન્મ જરા મરણ નરકાદિ બહુવિધ દુઃખ બહુળ જગતને સર્જે જ નહિ. આ દયાનું કાર્ય નથી. આવા કાર્યથી કશો પરાર્થ સાધી શકાતો નથી. આ રીતે સ્વાર્થ કે પરાર્થે પણ પરમાત્માને પ્રયોજન નહિ હોવાથી જગત્સર્ગમાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી. એમ શંકા કરીને—

△ ‘લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્’ આ સૂત્રથી સમાધાન કરે છે. સમસ્ત કામ પરિપૂર્ણ પરમાત્માની જગત્સર્ગમાં જે પ્રવૃત્તિ છે તે કેવળ લીલા જ પ્રયોજનવાળી છે. જેમ લોકમાં પરિપૂર્ણ એવા પણ રાજા વિજેરે કેવળ લીલાને માટે દડો રમવો, પાસા રમવા વિજેરે વિહારને કરે છે તેમ આ વિવિધ જગતની સૃષ્ટિ પણ પરમાત્માના લીલારસ માટે જ છે. મારે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ રીતે પૂર્ણકામ લગવાનું સૃષ્ટિનું સર્જન આત્મલીલા પ્રયોજન કરતા હોવાથી એમને સ્વાર્થ પહેલો છે. જેમ કરોળીયો (કીડો) વિહારની વાંછાથી પોતામાં લીન રહેલા અને પોતાના અંશભૂત એવા તંતુ (લાળ) ને મુખ થકી બહાર કાઢીને વિસ્તારીને તંતુખળથી યથેચ્છ વિહાર કરીને પછી તેને ગળી ખાય છે. આ પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ છે. તેમ મહાશક્તિ પરમાત્મા પણ લીલારસના અનુભવની વાંછાથી પોતાના અંશભૂત ચેતન અચેતન કે જે પ્રલય વખતે અતિસૂક્ષ્મ દશાને પામીને પોતાથકી અવિલકત (બુદ્ધા નહિ) હતા તેને સંકલ્પમાત્રથી વિવેચન કરીને સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપથી બહુ વિસ્તારીને તેનાવડે વિહાર કરીને અંતે એને ઉપસાંહારી લે છે. જેમ બાળકો પ્રથમ ગૃહનિર્માણાદિકને કરીને રમીને પછી તેનો નાશ કરી નાખે છે એ બધુજ બાળકોની લીલારૂપ મનાય છે તેમ સંહાર પણ લીલા જ કહેવાય. આ બાબત વ્યાસાદિ મુનિઓએ ‘ત્વં ન્યન્વચ્છિદ્વિદ્વચ્છિદ્વિઃ કર્મસૂત્રોપપાદિતૈઃ । હરે વિહરાસે ક્રીડા કન્દુકૈરિવ જન્તુભિઃ’ ‘મોદતે ભગવાન્ ભૂતૈર્બાલઃ ક્રીડનકૈરિવ’ ઇત્યાદિ વચનોથી અતિપાદી છે. —
—/— લીલા કેને કહેવાય ? તો તેનું લક્ષણ સર્વાર્થસિદ્ધિમાં ‘પ્રીતિ વિશેષ પ્રભવઃ સ્વયંપ્રિયો વ્યાપારઃ લીલા’ આ રીતે કહ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘પ્રીતિ વિશેષ પ્રભવ’ આ વાક્યથી પૂર્ણાનંદનીજ લીલા વ્યાપારમાં પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિકી છે એમ જણાવ્યું છે. ‘સ્વયંપ્રિય’ આ વાક્યથી પ્રથમ લીલા સિવાય બીજા કોઈ પ્રયોજનનો અભિસન્ધિ હતો નહિ’ એમ જણાવ્યું છે. આ પરમાત્માની પૂર્ણ કાર્મતાની સિદ્ધિ માટે ગુણ રૂપ વિભૂતિ વિજેરે બધુજ સાચુ માનવું જોઈએ. નહિ તો પૂર્ણકાતા સિદ્ધ થાય નહિ. ભોગ, લીલા અને સ્વરૂપ એવા રૂપથી બહુધા આનંદ માનવામાં આવે છે. જેમ નિરોગી શરીરવાળાને એક સ્વરૂપાનંદ છે, બીજો પુષ્પહાર અંદનાદિના સેવનથી ભોગાનંદ આવે છે. ત્રીજો—દડો રમવો વિજેરેથી લીલાનંદ આવે છે. તેમ પરમાત્માને ત્રણ પ્રકારના આનંદનો યોગ હોવાથી આનંદધન કહેવાય છે. પરમાત્મા અનંત આનંદ સ્વરૂપ સ્વતઃ હોવાથી એમને સ્વરૂપાનંદ એક છે. બીજો દિવ્ય સ્થાન મુક્ત ભોગ્યરૂપાદિકનો યોગ હોવાથી ભોગાનંદ વર્તે છે. ત્રીજો જગજન્માદિ લીલા વ્યાપાર હોવાથી લીલાનંદ વર્તે છે. એમ લગવાનની પૂર્ણ આનંદમયતા ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે’ આ શ્રુતિમાં અને ‘આનન્દમયોઽમ્યાસાત્’ આ સૂત્રમાં સંવર્ણવી છે. અહીં ‘લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્યમ્’ આ સૂત્રથી લીલાનંદ વર્ણવ્યો છે.

—/— ઉપર પ્રમાણે જગત્કર્તા જગદીશે કરાતો જગત્સર્ગ સ્વાર્થે છે. સ્વાર્થ સાથે પરાર્થ પણ છે. સ્વાર્થવાળા શું પરાર્થ નથી કરતા ? પરમ કૃપાળુ ભક્તવત્સલ ભગવાન હિતાહિતના જ્ઞાન માટે બ્રહ્માદિ દ્વારા વેદાદિ શાસ્ત્રોને પ્રથમ પ્રવર્તાવે છે. પછી કરણ કલેવરાદિકને પામેલા જીવોની અંદર અનુપ્રવેશીને તેને સત્તા સંપાદન કરી આપીને, હિતમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતથકી નિવૃત્તિમાં ઉપયોગી જ્ઞાન શક્તિનો ઉદ્દેશ્ય આપવા વડે રક્ષા કરે છે. વળી “ વિચિત્રા દેહસમ્પત્તિરીશ્વરાય નિવેદિતુમ્ । પૂર્વમેવ કૃતાં બ્રહ્મન્ હસ્તપાદાદિસંયુતા ” આમાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના આરાધન માટે વિચિત્ર દેહસંપત્તિને આપે છે. ઇત્યાદિ બહુ ઉપકારોને કરે છે. માટે જગત્સર્ગ એ લીલા અને ભક્તરક્ષા એ પરાર્થ માનવો પડે.

ઉપરની તાત્વિક બંને બાબતો મુખ્ય અંથ તરીકે માનેલા વચનામૃતમાં વિસ્પષ્ટ છે. મુખ્ય ચાર સદ્ગુરુ સંગ્રહિત પ્રસ્તાવનામાં જોલોકાન્તવર્તિ અક્ષર ધામના અધિપતિ સર્વકારણ કારણ પુરુષ શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવતાં “અનંતકોટિ બ્રહ્માંડની જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને પ્રલય તે રૂપ છે લીલા જેમની એવા છે” એમ જગત્સર્ગાદિકને તેમના અસાધારણ ઐશ્વર્ય તરીકે વર્ણવવા પૂર્વક તેને એક લીલા કેવલ્ય તરીકે પ્રતિપાદિ છે. (આથી જગત્કર્તૃત્વનું લીલા કેવલ્ય જણાવ્યું) પ્ર-૬૮ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત જેવા આસ્તિક ગ્રંથને વિષે કહી જે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલયરૂપ ભગવાનની લીલા તેને સાંભળે’ (આથી જગદુત્પત્યાદિની ભગવાનની લીલારૂપતા જણાવી) લેવા. ૨ “અને સર્વના કારણરૂપ એવા ભગવાન તે મનુષ્ય જેવા જણાય છે તો પણ પોતાના અંગમાંથી યોગકલાએ કરીને અનેક કોટિ બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે અને પાછાં પોતા વિષે લય કરવાને સમર્થ છે” (આથી ભગવાનનું ત્રિવિધ કારણપણે થઈ રહેવાનું અને કરોળીયાની પેઠે નિર્વિકારીપણે રહેવાનું વિચિત્ર સામર્થ્ય જણાવ્યું) કા. ૧ “સૃષ્ટિ દશામાં નામરૂપ સહિત અને સુષુપ્ત પ્રલય દશામાં નામરૂપ રહિત એવા જીવ ઈશ્વરને પ્રકાશનારા...એવા ભગવાન તેને આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિનું કરવું છે તે કાંઈ પોતાને અર્થ નથી. કાંજે ભાગવતમાં કહ્યું છે જે ‘બુદ્ધીન્દ્રિયમનઃપ્રાણાન્’ માટે જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તે પણ જીવના કલ્યાણને અર્થે કરે છે અને સ્થિતિ કરે છે તે પણ જીવના કલ્યાણને અર્થે કરે છે અને પ્રલયને કરે છે તે પણ જીવને અર્થે કરે છે. એવી રીતે સર્વ પ્રકારે જીવના હિતને અર્થે પ્રવર્ત્યા એવા જે ભગવાન” (આથી ભગવાનની જગત્સર્ગાદિ સમગ્ર પ્રવૃત્તિ જીવાર્થે જણાવી) લેવા. ૧૦ “જેમ કરોળિયા પોતાની લાળને વિસ્તારીને પાછી સ્વતંત્રપણે ગળવી ઘટે ત્યારે ગળી લે છે” (આ દૃષ્ટાંત અન્ય અર્થમાં આપ્યું છે પણ સૂત્રભાષ્યમાં જણાવ્યા મુજબ પરમત્માના લીલારૂપ કર્તૃત્વ-હર્તૃત્વમાં પણ લેવું.) આ રીતે આ પ્રબંધમાં ભગવાનનો જગદુત્પાદક સ્વાર્થે અને પરાર્થે પણ વર્ણવ્યો છે. પૂર્વ શાસ્ત્રો સાથે સંપૂર્ણ સંગતિ છે. એક બાબતને આદર કરીને બીજી બાબતને અનાદર કરવો એ સંગતિ કરી ન કહેવાય. પંડિતરાજ નિત્યાનંદમુનિ સ્તોત્રમાં ‘બ્રહ્માણ્ડોષમવા-વનામયગહાલીલઃ’ એમ જગત્સર્ગાદિકને મહાલીલા તરીકે વર્ણવે છે. પ્રેમાનંદમુનિ ‘જગત્ જન્મ પાલન લય લીલા જેહની’ એમ સચ્ચાત્ર સાથે મળતું કહે છે. એવાં તો બહુ વચનો સંપ્રદાયના પ્રબંધોમાં વર્તે છે. રામાનુજયાર્ય તો શ્રીભાષ્યના આરંભમાં મંગળ તરીકે ‘અક્ષિલમુવનજન્મસ્થેમમજ્ઞાદિલીલે’ આ રીતે જગજન્માદિકને લીલા તરીકે કહે છે. જોપાલાનંદમુનિ તો સૂત્રદીપના અંતિમ મંગળમાં ‘જગદુદયલયાદૈઃ ક્રીડતો ધર્મસૂનોઃ’ એમ જગદુદયાદિકને શ્રીહરિની ક્રીડા તરીકે કહે છે.

રામાનુજવાળા પણ સ્વાર્થની સાથે પરાર્થને પણ પ્રતિપાદે છે. શ્રી વત્સાંકમિસ્ત્ર તો “ભગવાને પોતાનું જે કાંઈ સર્વસ્વ-પરિજનો, પરિણહ, (આમર વિગેરે રાજચિહ્નો) આભૂષણો, આયુધો, જ્ઞાન શક્તિ વિગેરે પ્રવર ગુણગણો, પરમ પદ, બ્રહ્માંડ, પોતાનો દેહ અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા આદિક સંગ્રહ્યું છે તે આશ્રિતો માટેજ છે” એમ કહે છે. આ ઉપરનાં સમાલોચનથી સ્પષ્ટ સમજણ કે—રામાનુજના તત્ત્વમંતવ્યમાં અને શ્રીજીના મંતવ્યમાં અલ્પ પણ ભેદ નથી. સર્વાંશે સર્વ રીતે અને બીન શરતે સ્વીકાર છે. છતાં રામાનુજની તત્ત્વમાન્યતામાં કદાચ અજ્ઞાનવશાત્ અંશથી સ્વીકારવાનું કહેશે પરંતુ તેમની માન્યતાનું જે મૂળ ‘પરિણામાત્’ ‘યોનિશ્ચ’ ‘પ્રકૃતિશ્ચ’ લોકવત્તુ લીલાકૈવલ્ય’ ઇત્યાદિ પ્રાસંગિક સૂત્રોને અંશતઃ પોતાની રીતે શરતે સ્વીકારવાનું કહી શકાશે? કદાચ સૂત્રોને પણ તેમ કહેવાનું સહસા સ્વીકારશે પરંતુ તેના પણ મૂળભૂત જે શ્રુતિઓ ‘બહુ સ્વાં પ્રજાયેય’ ‘યદ્ભૂતયોનિ’ ઇત્યાદિ ઉપર્યુક્ત સદર્થને સમર્થનારી શ્રુતિઓને અંશથી કે પોતાની રીતે કે શરતે સ્વીકારવાનું અતિ સાહસ કરી શકાશે? જ્યારે કોઈપણ બાબતમાં ભેદ સાબીત કરી શકતા નથી તો પછી ઉધડ ઉભાંગડ અપવાદ આપવાથી કશો સ્વાર્થ સરતો નથી. આ ઉપરથી સુઝ વાંચકો સ્વયં સ્પષ્ટ સમજી શકશે કે—લેખકશ્રી શ્રીજીમાન્ય રામાનુજ તત્ત્વજ્ઞાનને લેશથી પણ સમજી શક્યા નથી. ‘અધુરુ યા અવળું’ જ્ઞાન અહિતકર છે’ એમ પોતેજ સ્વીકારે છે એટલે અધિક કહેવાની અપેક્ષા નથી. આ રીતે શ્રીજીમાન્ય હોઇને સર્વસમાશ્રિતમાન્ય રામાનુજ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે વગર સમજે આરોપેલા બે અસહ્ય દોષોની સમાલોચના સંપૂર્ણ થઇ.

દ્રવ્યો પરમાત્માના શેષ ભાવેજ સર્વદા રહેલાં છે તેથી તેઓને પરમાત્માના શરીર તરીકે કહેવાય. આ રીતે લક્ષણોનો સમન્વય છે. બીજાઓએ ‘ચેષ્ટા, ભોગ, ઇન્દ્રિયાશ્રય’ એમ ત્રણ લક્ષણો કર્યાં છે તેમાં અવ્યાપ્તિ આદિક દૂષણો આવતાં હોવાથી આ સર્વ લક્ષ્યાનુસારી નિર્દૂષણ લક્ષણ કયું છે. ‘સર્વાત્મના’ આ પદનો અર્થ જ્યાં સુધી તે દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી એવો જાણવો ‘સ્વાર્થે’ આ પદનો અર્થ ‘સ્વવિષય’ એવો જાણવો. “તેતે શરીરથી સંપાદ્ય કાર્યમાં” એવું તાત્પર્ય છે. આમાં ત્રણ લક્ષણ અલગ અલગ છે. જે ચેતનનું જે દ્રવ્ય સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયમન કરી શકાય તે તેનું શરીર છે. જે દ્રવ્ય જે ચેતનનું સર્વાત્મના સ્વાર્થે ધારણ કરી શકાય તે તેનું શરીર છે. જે ચેતનનું જે દ્રવ્ય શેષતૈકસ્વરૂપ થઈ રહે તે તેનું શરીર છે. ત્રીજા લક્ષણમાં એક શબ્દ છે તે ‘સર્વાત્મના’ પદને રથાને સમજવો. શરીર લક્ષણમાં જે જે પદો મુક્યાં છે તેનું પ્રયોજન ભાષ્યટીકા થકી જાણવું.

આ તો શરીરનું લક્ષણ થયું. શરીર કેનું? તો આત્માનું. શરીર અને આત્મા આ બંને પદાર્થો પ્રતિસંબંધી (સામસામા સંબંધી) નિરૂપણીય હોવાથી શરીરનો પ્રતિસંબંધી તે શરીરી આત્મા કહેવાય અને શરીરી આત્માનું જે પ્રતિસંબંધી તે શરીર કહેવાય. એવી રીતિ હોવાથી શરીરનું લક્ષણ કરવાથી

શરીરનું અને શરીરનું લક્ષણ કરવાથી શરીરનું લક્ષણ આપોઆપ થઈ જાય છે. સ્પષ્ટ એ થાય છે કે-જે વ્યાપક આધાર નિયંત્રા અને શેષી થાય તે ચેતન આત્મા અને આત્માએ વ્યાપ્ય આધેય નિયામ્ય અને શેષ થાય તે શરીર કહેવાય. આ બંનેના સંબંધને આત્માથકી શરીર ક્યારેય પણ પૃથક્ નહિ રહેનાર હોવાથી અપૃથક્સિદ્ધ કહે છે. જગત અને પરમાત્મા વચ્ચેના આવા સંબંધને સમજવા માટે આપણા દેહ આત્માને દૃષ્ટાંતપણે લેવામાં આવે છે. એટલે જેમ જીવાત્મા પોતાના એક જ શરીરમાં વ્યાપીને તેને ધારે છે નિયમે છે અને યથેષ્ટ વિનિયોગ કરે છે તેથી શરીરનો પ્રતિસંબંધી જે આત્મા તે પોતે વ્યાપક ધારક નિયામક અને શેષી થાય છે અને જે શરીર છે તે જીવાત્માઓનું વ્યાપ્ય ધાર્ય નિયામ્ય અને તેનું શેષ થાય છે.

તેમજ પરમાત્મા જડાજડ સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપીને તેને ધારે છે નિયમે છે અને તેનો યથેષ્ટ વિનિયોગ કરે છે તેથી જગતના પ્રતિસંબંધી પરમાત્મા પોતે સર્વેનો વ્યાપક ધારક નિયામક અને શેષી થાય છે અને જગત પરમાત્માએ વ્યાપ્ય ધાર્ય નિયામ્ય અને શેષ થાય છે. જે આ શરીરનો આત્મા સાથેનો સંબંધ કહ્યો તે તો સ્ત્રી, ધર, ખેતર વિગેરેના સંબંધ કરતાં અતિવિલક્ષણ વધુ પરંત્રતારૂપનો છે. આત્માની આગળ શરીરનું જેવું

અત્યંત પારતંત્ર્ય છે તેવું દૈહિક સ્ત્રી ધર આદિકમાં નથી. એમનું પારતંત્ર્ય તો ઉપરથી અલ્પ છે. અને દેહનું પારતંત્ર્ય તો અંતરથી અત્યધિક છે તેમજ સમસ્ત જગતના એકાત્મા સર્વશરીરી પરમાત્માની આગળ શરીરભૂત જગતનું પારતંત્ર્ય અત્યંત છે. એને સમજવવા માટેજ બંને વચ્ચે શરીરાત્મભાવરૂપ અંતરંગ સંબંધ સ્વીકાર્યો છે. આ શરીરાત્મભાવ સંબંધથી વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ, આધેયાધારભાવ, નિયામ્ય નિયામકભાવ

અને શેષશેષિભાવ સંબંધ ફલિત થાય છે. આ સંબંધોનો ફલિતાર્થ પરમાત્માની સ્વતંત્રતામાં અને જગતની અત્યંત પરતંત્રતામાં આવે છે. આ ઉપરથી બીજાપણ સંબંધો સ્વસ્વામિભાવ સેવ્યસેવકભાવ પાલ્યપાલકભાવ વિગેરે પણ ફલિત થાય છે. એનું તાત્પર્ય પણ પરમાત્માની સ્વતંત્રતામાં પર્યાવસિત છે. ગીતામાં વિભૂતિ વિભૂતિમાન સંબંધ જણાવ્યો છે તેનો નિયામ્યનિયામક રૂપનો હોવાથી એમાં અંતર્ગત છે, પૃથક્ નથી. આ સઘળા સંબંધોથી જગત થકી જગદીશની અત્યંત વિલક્ષણતા અને નિરતિશય ઉત્કર્ષ સાધવામાં આવ્યો છે. આ બધું વિવેચન કરવાનું ખરું કારણ એ છે કે-પરમાત્માની સર્વવિધ કારણતા હોવા છતાં નિત્ય નિર્દોષતા કેવી રીતે થઈ છે તે સમજવવા માટે છે. આ રીતે રામાનુજચાર્યકૃતશરીર લક્ષણ અને તેનું વિવેચન વિશદ છે.

ઉપર્યુક્ત જે સમસ્ત તત્વાર્થ શ્રીરામાનુજચાર્ય પ્રતિપાદિત છે તે ઉ. સંપ્રદાયે સર્વાંશે સર્વરીતિએ પ્રતિષ્ઠા સાથે સ્વીકાર્યો છે તે જણાવવા હવે સંપ્રદાયિક તત્વશાસ્ત્રોનો સુવિચાર કરીએ-તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર બ્રહ્મસૂત્રો છે અને તેનો મૂળ આધાર ઉપનિષદો છે. ગોપાલાનંદમુનિ રચિત ભાષ્યમાં ‘આત્મા વા હ્રદયમ્ આસીત્’ (અ. ઉ.) આ શ્રુતિમાંના આત્માશબ્દનું “આપ્નોતિ-વ્યાપ્નોતિ સકલમિદં સર્વાત્મનાઽધારતયા નિયન્તૃ-તયા શેષિતયા ચ સોઽયં પરમાત્મા આસીત્” આ રીતે પરમાત્માપર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અર્થ એવો સુસંગત

છે કે-આ સકળ વિશ્વમાં વ્યાપે છે-એટલે સર્વાત્મના આધારપણે નિયંતાપણે અને શેષિપણે વ્યાપે છે તે આ એક પરમાત્મા જ અગ્રે હતા. જ્યારે આત્મા શબ્દનો એવો અર્થ થયો તો જેમાં વ્યાપે છે તે આ વિશ્વ આધેય નિયામ્ય અને શેષ થાય છે, એ અર્થ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે વિશ્વ અને વિશ્વાત્મા વચ્ચે શરીરાત્મભાવ સંબન્ધ ઘટાડ્યો છે. આ રીતે રામાનુજકૃત અર્થનો સર્વાંશે સ્વીકાર છે. આ લાભ્યમાં એવી તો બહુ બાબતો (અવિશેષ છે)

△ 'ન તુ દૃષ્ટાન્તમાવાત્ (૨-૧-૯) આ સૂત્રના મુકંતાનંદમુનિ કૃત લાભ્યમાં-પરમાત્માની સર્વ વિશ્વમાં સ્વરૂપથી વ્યાપકતા છતાં નિત્યનિર્દોષપણું નિરૂપવાના પ્રસંગે 'યઃ પૃથિવીમન્તરે સન્ચરન્ યસ્ય પૃથિવી શરીરં' 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' 'जगत्सर्वं शरीरं ते' ઇત્યાદિ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને, તેનું પરમાત્માના શરીર તરીકે વ્યાખ્યાન કરતાં, લૌકિક વૈદિક સર્વ પ્રયોગને અનુગુણ શરીર લક્ષણ 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं' 'धारयितुं च शक्यं तत्तस्य शरीरं' આ રીતે કયું છે. આનો અર્થ ઉપરના જેવો જ બહુ લેવો. સૂત્રાર્થ એવો છે કે-બ્રહ્મને ઉપાદાન કહીએ તો આ પ્રપંચ સાથે તેમનો અભેદ હોવાથી પ્રપંચની પેઠે બ્રહ્મમાં પણ વિકારિ વિજેરે દોષોનો પ્રસંગ આવશે જ. તો નહિ આવે. કેમ કે એ બાબતમાં લોક પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. જેમ કે લોકમાં 'આ બાળ થયો, આ યુવા થયો, આ વૃદ્ધ થયો' આ વ્યવહાર પુરુષમાં થાય છે. તેમાં બાળપણું વિજેરે વિશિષ્ટ શરીરમાં વ્યવહાર થાય છે પણ તે જીવને કલંકિત કરતો નથી. પરંતુ શરીરને કલંકિત કરે છે. એમ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મ યદ્યપિ કારણ-વસ્થામાં અને કાર્યાવસ્થામાં વર્તે છે તથાપિ નિર્દોષજ છે. વિકૃતિ સુખ દુઃખ આદિક દોષો પરમાત્માને સ્પર્શતા નથી. પરંતુ તેમના શરીર ભૂત ચિદચિત્ અંશમાંજ એ દોષો રહે છે. એમ જગત્કારણ પરમાત્માની નિર્દોષતા નિરૂપી છે.

△ 'હૃદયે જીવવજ્જીવે યોજ્જત્યામિતયા સ્થિતઃ' (શિક્ષાપત્રી ૧૦૭) આ શ્લોકના લાભ્યમાં જેમ આ વપુમાં આ જીવ અંદર પ્રવેશીને તેને નિયમે છે તેમ જીવને પણ જે અંદર પ્રવેશીને નિયમે છે તે સર્વેશ્વર સમજવા. જેમ શરીર જીવના અધિક્ષાનથી સ્વકાર્ય કરવા સમર્થ થાય છે. અન્યથાતો કાષ્ટવત્ અસત્ છે. તેમ જીવ પણ પરમેશ્વરની સત્તાથી એતનાને પામે છે. અન્યથાતો અસત્તુલ્ય છે એ તાત્પર્ય છે. સંસ્કૃત વાક્યોનો આ અનુવાદ છે. આ અર્થના ઉપપાદન માટે 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोज्જતरो यमयाते' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ છે. 'ज्ञेयः स्वतन्त्र ईशोऽसौ' એમ પરમાત્માનું સ્વાતંત્ર્ય કહ્યું હોવાથી બીજાઓનું પારતંત્ર્ય સિદ્ધ થાય છે. તે રાખતું રાષ્ટ્ર પ્રત્યે કેવળ ઉપલેક છે તેવું નહિ પણ જીવાત્માની અપેક્ષાએ શરીરનું છે એમ સમજવું ઘટે કેમકે 'અન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ' એમ વિશેષ કહેવામાં આવ્યો છે. આથી આત્માઓ પરમાત્માના શરીર છે એ સિદ્ધ થાય છે 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मनाज्जतः प्रविश्य नियन्तुं शक्यं तद्धि तस्य शरीरं' એમ શરીરનું લક્ષણ સર્વાનુગત નિર્દોષ કયું છે શરીર શરીરિભાવના જાપનથી શેષશેષિભાવ પણ આત્મા પરમાત્મા વચ્ચે સિદ્ધ થાય છે, જે શરીર છે તે શરીરિનું શેષભૂત હોય છે. કેમકે પરાર્થપણું છે, શરીરસત્તા છે તે શરીરિના ક્ષણ માટેજ છે, જે પરને માટેજ હોય તે શેષ કહેવાય. એમાં પ્રમાણ શું? તો 'शेषः परार्थत्वात्' (પૂર્વ મીમાંસા) આ સૂત્ર છે. પરનો અતિશય સાધવા માટેજ જેના સ્વરૂપનો સ્વીકાર થતો હોય તે શેષ કહેવાય છે. શંકા-જે આત્મા છે તે શરીરની માફક સંઘાતરૂપ નથી કે જેથી તે પરાર્થે હોઈ શકે. કેમકે તે તો જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તે તો પોતાના અતિશયથી જ પોતે પ્રકાશે છે. જે પરમાત્મા છે તે તો પ્રાપ્ત સમસ્તકામ છે તેમનો કયો અતિશય આ અસમર્થ આત્મા કરી શકે છે? માટે પરમાત્માની અપેક્ષાએ આત્માનું શેષત્વ કહેવું યોગ્ય નથી. એવી શંકામાં કહે છે કે- દાસનું જે સ્વરૂપ છે તે સ્વામિને માટેજ છે. એમાં 'दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः' 'कृष्णस्य हि कृते सर्वमिदं विश्वं चराचरं' એવું પ્રમાણ છે. એટલે આત્મા પરમાત્મા વચ્ચે શેષશેષિભાવ કહેવામાં કશો બાધ નથી. પરને ઉદેશીનેજ જેનું સ્વરૂપ કહ્યાએલું હોય તે શેષ અને તેનો પ્રતિસંબન્ધી (ઉદ્દેશ્ય) તે શેષી કહેવાય. જેમ પુષ્પ ચંદન ધર એતર

આદિક લોગ્ય વસ્તુમાત્ર છે. તેનું સ્વરૂપ ભોક્તાઓના ભોગ માટેજ કલ્પાએલું હોવાથી ભોક્તાના શેષભૂત કહેવાય છે. અગ્રેતન વસ્તુઓને પોતાને કશે સ્વાર્થ નથી. પરાર્થેજ પોતાનું સ્વરૂપ છે એ દેખીતી વાત છે. જેમ પતિવ્રતા પત્નીનું સ્વરૂપ પતિના ભોગ માટેજ કલ્પાએલું હોવાથી તે પતિના શેષભૂત કહેવાય. યદ્યપિ પત્નીને ઉપભોગજન્ય સ્વભોગ પણ જેવામાં આવે છે. પરંતુ તે અવાંતર ગૌણ ગણાય છે. સતીની જે ઉપભોગ પ્રવૃત્તિ છે તે પતિભોગના ઉદ્દેશથી છે પણ સ્વતઃ નથી. જે સતીની ઉપભોગ પ્રવૃત્તિ સ્વભોગના ઉદ્દેશથી થાય તે તે સતીપણાને ઉપધાત કરનારી બને. એને સતીજ ન કહેવાય. એને જ ખરું પતિવ્રત કહે છે. સતીની પેઠે જીવનું સ્વરૂપ પણ પરમાત્માના ભોગના ઉદ્દેશથી કલ્પાએલું હોવાથી તે પરમાત્માનાજ શેષભૂત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. મુક્તિદશામાં પણ સેવાજ મુક્તિ માનેલી હોવાથી 'વદ્ધાઞ્જલિપુટા હૃષ્ટા નમ હત્યેવ વાદિનઃ' આમાં કહ્યા પ્રમાણે નમસ્કારાદિ સેવાજન્ય આનંદવાળા મુક્તો 'નમ' 'અમારું' કાંઈ નથી' એમ સ્વભોગને ગૌણ ગણીને પરમાત્માના મુખ પ્રસાદનેજ વાંછે છે. જે યથેષ્ટ વિનિયોગને યોગ્ય હોય તે શેષ કહેવાય છે. વળી લાઘ્યમાં 'હૃદયે જીવવજ્જીવે યોજ્જતર્યામિતયા સ્થિતઃ' આથી સર્વાત્માપણું, સર્વાધારપણું, સર્વશિષિપણું વિગેરે લક્ષણો જણાવ્યાં છે. આ રીતે આ લાઘ્યમાં શરીર શરીરભાવ અને તેનાથી ફલિત થતાં બધાં લક્ષણો પ્રસંગે પ્રતિપાદન કર્યાં છે. આમાં રામાનુજનાર્યાની જ સરણી સર્વાંશે સર્વ રીતે સ્વીકારી છે. તે આ ઉપરથી સમજી શકાય છે.

શ્રીરધુવીરાચાર્યવિરચિત 'વિશિષ્ટાદૈત ચિંતામણિ' નામના નિબંધમાં અવ્યાપ્તિ આદિક કોઈ દોષ ન આવે અને જ્યાં જ્યાં શરીરશબ્દનો પ્રયોગ હોય તે સર્વમાં સંગત થાય એવું શરીર લક્ષણ 'યસ્ય ચેતનસ્ય યદવસ્થં દ્રવ્યં નિયમેન નિયન્તુ' શક્યં તદવસ્થં દ્રવ્યં તચ્ચેતનશરીરં' આ પ્રકારે કર્યું છે. વળી ખીજું લક્ષણ 'યસ્ય ચેતનસ્ય યદ્દવ્યં નિયમેન ધાર્યં શેષભૂતં વા તત્ તસ્ય શરીરં' આ રીતે કર્યું છે આ રીતે રામાનુજનાર્યા કૃત ત્રણેય લક્ષણોને લઇને એકાર્થતા જણાવી છે.

હવે લેખક ખીજાં બે ક્રોધો કરતાં જેને મુખ્ય માને છે તે વચનામૃતની વાત કરીએ. વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતનો મુખ્ય પ્રમેયભૂત જે આ શરીરાત્મભાવ સંબન્ધ અને તેનાથી ફલિત થતા ખીજા બધા સંબન્ધો તે શબ્દથી કે અર્થથી આ વચનામૃતોમાં સ્થળે સ્થળે સ્પષ્ટ સમજાવ્યા છે. પ્ર. ૬૪ 'એવા જે ભગવાન તેનું શરીર આત્મા તથા અક્ષર છે એમ શ્રુતિએ કહ્યું છે.....તેમ પુરુષોત્તમને અને પુરુષોત્તમના શરીર જે આત્મા ને અક્ષર તેને વિષે અત્યંત વિલક્ષણપણું જોઈએ.....આત્મા ને અક્ષર એ બેને જે ભગવાનનું શરીરપણું તે તે વ્યાપ્યપણું, આધીનપણું અને અસમર્થપણું તેણે કરીને છે—કેવી રીતે તે ભગવાન જેને આત્મા ને અક્ષર તેને વિષે વ્યાપક છે. અને તે બેય તે વ્યાપ્ય છે. અને ભગવાન જેને સ્વતંત્ર છે ને આત્મા ને અક્ષર તેને ભગવાનને આધીન-પરતંત્ર છે અને ભગવાન જે તે અતિ સમર્થ છે અને આત્મા ને અક્ષર તે તે ભગવાનની આગળ અતિ અસમર્થ છે. એવી રીતે ભગવાન જે તે એ બેયના શરીર છે અને એ બેય જે તે ભગવાનનું શરીર છે...સર્વેના આત્મા જે પુરુષોત્તમ ભગવાન' આ રીતે આમાં આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે શરીર શરીરભાવ સંબન્ધ અને તે બંનેનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ ઉપર કહેલાં લક્ષણોને મળતું કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે—'શીર્યંતે તચ્છરીરં' એ શરીર શબ્દનો મુખ્ય અર્થ નથી. અવ્યાપ્તિ આદિક બહુ દોષ દૂષિત છે. મુખ્ય અર્થ તે વ્યાપ્યપણું, આધીનપણું અને પરતંત્રપણું છે. અન્યને અધીન હોય તથાપિ કદાચિત કોઈ ક્રિયા કરવા સમર્થ થાય તેના નિવારણ માટે અસમર્થપણું કહ્યું છે. એટલે બંને મળીને તદેકાધીન એવો અર્થ થયો. અધીન શબ્દ પરતંત્ર રૂપ અર્થમાં છે. પરતંત્રપણું એટલે નિયમ્યપણું કહેવાય. આ પરતંત્રપણું પણ રાજની અપેક્ષાએ રાજ્યનું છે એમ કેવળ ઉપરથી નહિ પરંતુ વ્યાપ્યપણું કરીને છે તે જણાવવા સાથે વ્યાપ્યપણું લીધું છે. ત્રણે શબ્દો મળીને શરીરનું લક્ષણ એ થયું કે—અંદર આત્માએ વ્યાપીને સર્વાત્મના નિયમમાં કરી શકાય તે. આત્માનું લક્ષણ એ નિષ્પન્ન થયું કે જે સર્વમાં વ્યાપક હોઈને નિયંતા થાય તે. 'અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનાં સર્વાત્મા' આ શ્રુતિને અનુસરીને

‘અન્તઃ પ્રવિશ્ય નિયત્ત્વં’ એવું આત્માનું લક્ષણ કયું છે તે આને મળતું સુસંગત થાય છે. આ રીતે જીવ અક્ષર અને પરમાત્મા વચ્ચે વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવ અને નિયામ્ય નિયામક ભાવ શબ્દથી સિદ્ધ થાય છે. આપણા દેહાત્માને દૃષ્ટાંતપણે લીધા હોવાથી તેના તેના સંબંધો વિચારતાં ધાર્યધારક ભાવ અને શેષશેષિ ભાવ પણ અર્થાત્ આવી જાય છે. આના આરંભમાં ‘યસ્યાત્મા શરીરં’ આ શ્રુતિઓનો આધાર લીધો હોવાથી અને શરીર લક્ષણની ચર્ચા કરી હોવાથી ઉપર પ્રમાણેના સારાંશ નિકળે છે. મુખ્ય મુદ્દો તો ભગવાનની વિલક્ષણતા સાધવાનો છે તે શરીરાત્મભાવથી સાધ્યો છે. જેને શરીર તરીકે કહ્યા છે તે આત્મા ને અક્ષર તો પરમાત્માએ વ્યાપ્ય ધાર્ય નિયામ્ય અને શેષ છે અને પરમાત્મા તો વ્યાપક ધારક નિયામક અને શેષી છે. એવો અત્યંત બેદ આવતાં પરમાત્માની જ સ્વતંત્રતા અને એમની આગળ આત્માદિ સર્વની પરતંત્રતા સાબીત થાય છે. ‘વિલક્ષણપણું’ જોઈએ? એ જે મુદ્દો હતો તે આ રીતે સ્વતંત્રતાથી સાધ્યો છે. એમ આમાં વિશિષ્ટાદૈત મતનો મુખ્ય મુદ્દો સારી રીતે સમર્થો છે. સા. ૧૦ ‘જેમ દેહમાં જીવ હોય તેમ મારા જીવને વિષે ભગવાન રહ્યા છે અને મારો જીવ છે તે તો શરીર છે અને ભગવાન તો મારા જીવના શરીરી છે’ (આથી આપણા દેહાત્માના દૃષ્ટાંતથી જીવાત્મા પરમાત્મા વચ્ચે શરીરાત્મ ભાવ સંબંધ કહ્યો) લોયા ૭ ‘એવા જે ભગવાન તે સર્વેના આત્મા છે. ‘યસ્યાક્ષરં શરીરં’ ‘યસ્યાત્મા શરીરં’... પણ આ સર્વે શરીર છે. અને એ સર્વેના શરીરી તે ભગવાન ” આ રીતે આ પ્રબંધમાં ઉપયુક્ત બધીજ બાબતો શબ્દથી કે અર્થથી બહુ સ્પષ્ટતાથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવી છે.

આ પ્રબંધમાં સ્વસ્વામિભાવ પણ પ્રતિપાદ્યો છે. જે યથેષ્ટ વિનિયોગને યોગ્ય થાય તે સ્વ (ધન) અને યથેષ્ટવિનિયોગને કર્તા તે સ્વામી (ધણી માલીક) કહેવાય. જેમ લોકમાં ધર ખેતર, ધન ધાન્ય આદિક મીલકતને કોઈ સ્વામી હોય તે ધર ખેતર વિગેરે સ્વનો સ્વેચ્છા મુજબ ઉપયોગ કરે છે. એમાં કોઈ રોકા શકે નહિ. તેમ પરમાત્મા પ્રકૃતિ પુરુષાદિક સર્વસ્વનો સ્વેચ્છા મુજબ ઉપયોગ કરે છે. એમાં એમને કોઈ રોકા શકે નહિ. તે માટે તે સર્વસ્વામી (તમામના ધણી) કહેવાય. પ્રિયદયિતો અને પરમાત્મા વચ્ચે બીજો કોઈ તાદાત્મ્યાદિ સંબંધ નહિ પણ સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ જ સર્વ શાસ્ત્રાભિમત છે. યથેષ્ટ વિનિયોગને યોગ્ય થાય તે સ્વ અને વિનિયોગકર્તા તે સ્વામી કહેવાય. આ અર્થ ‘સ્વત્વમાત્મનિ સન્જાતં સ્વામિત્વં બ્રહ્મણિ સ્થિતમ્ । ડમયોરેષ સમ્બન્ધો ન પરોડમિમતો મમ ॥’ ‘एक एव हरिः स्वामिशब्दवाच्योऽस्मि सर्वथा’ ઇત્યાદિ સ્મૃતિ સિદ્ધ છે. ‘ત્વમેવંકઃ સ્વામી સકલજગનામિત્યપિ હરે’ ‘જ્ઞાતોઽસ્ય હરે મયાઽખિલજગત્સ્વામી ત્વમેકઃ પ્રભુઃ’ વિગેરે વચનોમાં શ્રીહરને સર્વસ્વામી તરીકે વર્ણવ્યા છે. સર્વેનો ઉપયોગ યથેષ્ટ કેવી રીતે કરે છે. તો ‘તદ્વક્ત્વં બહુ સ્વાં પ્રજાયેય’ તદ્વક્ત્વં ‘અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્’ ઇત્યાદિ વચનો પ્રકૃત્યાદિકના વિનિયોગતાપણે પરબ્રહ્મને કહે છે. ભગવાન પ્રથમ તો પોતાના સ્વભૂત પ્રકૃતિને મહદાદિરૂપે લીલાથે પરિણામે છે અને પછી ભૂત ઇન્દ્રિયો આદિકના સંધાતરૂપ શરીરને પોતાના સ્વભૂત જીવને કર્માનુસારે આપીને તેનાથી લીલારસને ભોગવે છે. સાત્ત્વિક ભકતોને તો સ્વાતિપ્રથ સ્વારાધનમાં વિનિયોગ છે. મુકતોને પણ સ્વપ્રિયતમ એકાંતિક આત્મતિક સ્વપરિચર્યામાં યથેચ્છ વિનિયોગ છે. એમ યત્કિંચિત્ સર્વસ્વનો સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે. આ જે સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ કહ્યો તે શરીરશરીરભાવથી જુદો બાણ્યવો ઘટે. કારણકે ધર ખેતર આદિક વસ્તુ કે જે શરીરથી ભિન્ન છે તેમાં પણ સ્વત્વ આવે છે પરંતુ ધર ખેતર વિગેરે વસ્તુ અને તેના ધણી વચ્ચે શરીરશરીરભાવ નથી. આવો અત્યુત્તમ અભિપ્રાય હોવાને લીધે સર્વમંગળમાં સહસ્રનામોમાં પ્રથમ નંબરે ‘સ્વામી’ મંગળ નામનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીહરના જપનીય ‘સ્વામિનારાયણ’ નામમાં પણ ‘સ્વામી’ પદનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે. આ રીતે સ્વસ્વામિભાવનું નિરૂપણ છે આ રહસ્યાર્થ વચનામૃતમાં અનુસ્યૂત છે—અંત્ય ૨૮ ‘તેમ જેણે ભગવાનને સમગ્ર ઐશ્વર્ય સમૃદ્ધના ધણી બાણ્યા હોય’ અંત્ય ૩૯ ‘સર્વ ક્રિયાના પ્રવર્તાવનારા અને સર્વના સ્વામી એકજ ભગવાન છે’ લોયા ૧ ‘બ્રહ્મપુર ઇત્યાદિક જે ધામ તે સર્વેના સ્વામી છે અને અનંતકોટી એવા જે અક્ષરરૂપ મૂકત તે સર્વેના સ્વામી છે’ આ શબ્દો જડાચિદાત્મક જગત અને જગદીશ્વર વચ્ચે સ્વસ્વામિભાવને સમર્થનારા સમ્યક્ છે.

△ સેવ્ય સેવક ભાવ એ રીતે છે-સ્વામિને પ્રિય સમગ્ર કાર્યોને વિના શંકા કર્યા કરે તે સેવક અને સેવકે કરાતી સેવાને સ્વીકારે તે સેવ્ય કહેવાય. પ્રથમ જે સ્વસ્વામિભાવ ભાવ સંબંધ કહ્યો એજ સેવ્યસેવક-ભાવ છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કેમકે જે ધર ખેતર ધન ધાન્ય આદિક છે તે યદ્યપિ સ્વભૂત છે પણ તેને સેવક ન કહેવાય. એ કોઈની સ્વયં સેવા કરી શકે નહિ. માટે આ સંબંધ બુદ્ધે બાણવે. જીવ તો પરમાત્માની આસારૂપ વર્ણાશ્રમ ધર્મને અને ભગવાનને અતિઅભિમત વંદન વિગેરે ભાગવત ધર્મને પાળે છે. માટે તેને ભગવાનનો સેવક કહેવાય. જે ક્ષેત્રજાથી યજ્ઞ ભજનાદિકને કરે તો તે ભગવત્સેવારૂપ નહિ બનવાથી તેને સાચો સેવક ન કહેવાય. એ તો એક પ્રકારનો વ્યાપાર લેવાદેવારૂપનો ગણાય. ભગવત્સેવકે તો સર્વ કર્મો ભગવત્પ્રીત્યર્થેજ કરવાં એવો અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો હાર્દ અભિપ્રાય છે. દાસ કહો જે સેવકે કહો બંને એકાર્થ છે. 'આત્મ દાસ્યં હરેઃ સ્વામ્યં સ્વભાવં ચ સદા સ્મર' 'હું દાસ છું' અને ભગવાન મારા સદા સ્વામી છે એમ સ્મરણ કરવાનું કહે છે. માટેજ 'કૃષ્ણસેવા મુક્તિશ્ચ ગમ્યતાં' એમ શિક્ષાપત્રીમાં મુક્તિદશામાં પણ સેવા એજ મુક્તિ માની છે. માટેજ 'બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ' એવો મહાદીક્ષા મંત્ર પ્રવર્તે છે. 'કૃષ્ણ એકઃ સ્વતન્ત્રોઽસ્તિ સર્વ-સેવ્યસ્તતસ્તુ સઃ' એમ હ. વા. સુ. સિંધુ કહે છે. આવી સ્થિતિ હોવાથી નિષ્કામ ભક્તો અન્ય કોઈ અર્થની રૂપરૂપ નહિ કરતાં ભગવાનની સેવાનેજ ધર્યે છે. આ તત્વાર્થ વચનામૃતમાં વ્યક્ત છે. પ્ર. ૧૪ "ભગવાનના દાસ હોય તેનાં તો એ લક્ષણ છે... પોતાના સ્વામી તેને ભાગવવાનાં જે પદાર્થ તેને પોતે ધર્યે નહિ અને પોતાના સ્વામિનું ગમતું મુકાને ખીજી આચરણ કરે નહિ એવો હોય તે હરિનો દાસ કહેવાય" પ્ર-૬૧ 'ભગવાન વિના ખીજું કંઈ ન ધર્યે' લોયા ૧૮ 'અને એમની સેવાના કરતલ તો રાધિકા લક્ષ્મી આદિક છે.' મધ્ય ૬૭ 'સ્વામિસેવકપણાનો નાતો રહે છે. કા. ૧૦ 'અને સ્વામિસેવકને ભાવે કરીને ભગવાનની ભક્તિ કરવી' પ્ર. ૪૩ 'અને જે એ ચતુર્ધા મુક્તિને ન ધર્યે ને ભગવાનની સેવાનેજ ધર્યે તે નિષ્કામ ભક્ત કહેવાય' આવી તો સેવ્યસેવકભાવને સમર્થનારી બહુ બાબતો આ ગ્રંથમાં છે.

△ શેષશેષિભાવ આ રીતે છે-પરને માટેજ જેનું સ્વરૂપ કલ્પાએલું હોય તે શેષ અને તેનો સામે સંબંધી તે શેષી કહેવાય. જેમ ગૃહક્ષેત્રાદિ ભોગ્ય વસ્તુ માત્ર છે તેનું સ્વરૂપ ભોક્તાઓના ભોગ માટેજ કલ્પા-એલું હોવાથી તે ભોક્તાઓના શેષભૂત કહેવાય. અચેતન એ વસ્તુએને પોતાને કશોજ સ્વાર્થ નથી. જીવનું સ્વરૂપ પણ પરમાત્માના ભોગનાં ઉદ્દેશથી કલ્પાએલું હોવાથી તે પરમાત્માના શેષભૂત છે એમ સિદ્ધ થાય છે. 'પતિ વિશ્વસ્ય' 'સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ' 'જ્ઞાનાનન્દમયસ્સ્વાત્મા શેષો હિ પરમાત્મનઃ' 'અહમાત્મા ન દેહોઽસ્મિ વિષ્ણુશેષોઽપરિગ્રહઃ' આ વચનમાં આત્માને શેષપણે કહ્યો છે. તો તેના શેષી પરમાત્મા સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. પતિ શબ્દ શેષરૂપ અર્થમાં લેવામાં આવ્યો છે. સંપ્રદાયના પ્રબંધમાં પણ 'સકલૈશ્વર્યસમ્પન્નઃ સર્વશેષી પરાત્પરઃ' શેષીકૃતાક્ષરપરશ્રીકૃષ્ણઃ' 'સર્વાશ્રયઃ સર્વપતિસ્ત્વમેવ' એમ પરાત્પર પરમાત્માને શેષિપણે સંબોધ્યા છે.

△ આ બાબત વચનામૃતમાં વિશદ છે. પ્ર. ૫૯ 'સર્વે ધામના પતિ છે તથા અનંત કોટી બ્રહ્માંડના પતિ છે.' (આથી ક્ષરાક્ષર વિભૂતિના પતિ તરીકે ભગવાનને કહ્યા) લોયા ૧૨ 'ભગવાન તો સર્વના ભોક્તા છે' (આથી યત્કિયિત સર્વ ભગવાનનું ભોગ્ય છે એમ જણાવ્યું. જે ભોગ્ય હોય તે તેનું શેષ ગણાય) 'લોયા' ૨ 'ભગવાનનો ભક્ત તે પતિપ્રતાની પેઠે પોતાના પતિ એવા જે ભગવાન તેને વિષે જ પ્રીતિ રાખે (આ દૃષ્ટાંતથી શેષ શેષિભાવ જણાવ્યો.) અંત્ય ૧૩ 'અને જે ભગવાન છે તેજ આ દેહના પ્રવર્તાવનારા છે તે ગમે તો હાથીએ બેસારો કે ગમે તો બુધીખાનામાં નંખાવો અને ગમે તો આ દેહમાં મોટો રોગ પ્રેરો પણ કોઈ દિવસ ભગવાન આગળ એવી પ્રાર્થના કરવી નથી કે જે હે મહારાજ આ મારું દુઃખ છે તેને દાળો શા માટે જે આપણે પોતાના દેહને ભગવાનના ગમતામાં વર્તાવેલો છે. તે જેમ ભગવાનનું ગમતું હોય તેમજ આપણે ગમે છે. પણ ભગવાનના ગમતા થકી પોતાનું ગમતું લેશપણ નાંખુ રાખવું નથી અને આપણે જ્યારે તન મન ધન ભગવાનને અર્પણ કર્યું ત્યારે હવે ભગવાનની ધર્યા તેજ આપણું પ્રારબ્ધ છે. તે ખીજી કોઈ પ્રારબ્ધ નથી. તેની રક્ષાને તો ભગવાન પોતે જ કરે છે" આમાં વર્ણવેલી બધી બાબત શેષ શેષિભાવને

સમર્થ
તદ્વાવ
△
સંબં
જીવત
સ્વત્વ
સહક
છે ૨
ઉપા
સાથે
પરમે
કાંધ
જે
જીવ
'સ્
ટીક
પોત
કર્યો
જીવ
અત
'જ
ઉત
આ
સ્વ
એ
મા
હું
મું
વા
વિ
છે
પે
રુ
શ
મ

સમર્થનારી સમ્યક્ છે. ઇત્યાદિ. આ પ્રકારે રામાનુજેકત સમગ્ર પ્રક્રિયાનો સર્વાંશે સ્વીકાર છે. અલ્પપણ તક્ષાવતને કાવટ નથી.

ઉપર પ્રમાણે જગત અને જગન્નિયંતા વચ્ચેના સંબંધો સપ્રમાણ સચુક્તિ જણાવ્યા. યદ્યપિ આ સંબંધોમાં જે ધર્મો કહ્યા છે તે સંકીર્ણ છે. જેમકે શરીરમાં શેષત્વ અને સ્વત્વ એમ બે ધર્મો આવે છે. જીવાત્મામાં ભગવચ્છેષત્વ, સેવકત્વ સ્વત્વ અને શરીરત્વ આ ચારેય ધર્મો આવે છે, ગૃહપુષ્પાદિકમાંતો શેષત્વ અને સ્વત્વ એમ બે ધર્મો આવે છે. આવી સ્થિતિ છે તથાપિ લક્ષણો તો ઉપરોક્ત પ્રકારે અલગ અલગ જણાવ્યાં.

ઉપરનાં શાસ્ત્રીય સચુક્તિ વચનોની સમાલોચના સુઘ્ર વાંચકો પૂર્વ ગ્રહને પડી મુકીને ન્યાય ઉપપત્તિના સહકારથી કરી લેશે તો રામાનુજચાર્યે જે કહ્યું છે એજ સંપ્રદાયે સર્વાંશે સર્વ રીતે અને ખીન શરતે સ્વીકાર્યું છે અને તેનું સમર્થન સારી રીતે કર્યું છે. તક્ષાવતનો ગંધપણ આવવા દીધો નથી. ભેદની તો વાતજ ક્યાં છે?

હવે પંડ્યાશ્રી જે રીતે ભેદની વાત કરે છે તેની સમાલોચના સંક્ષેપમાં કરીએ- ૩ અંકમાં આગા અને ઉપાસનાવાળા ચાલુ લેખમાં જ શરીર શરીરિલાવ સંબંધવાળી બાબત ત્રણવાર થોડી થોડી ચર્ચા છે. એક સાથે વિચારણા કરી હોત તો વાંચક વૃદ્ધને ગુંચવણી નહિ પડતાં સમજતાં ઠીક પડત. (૨) 'જીવ અને પરમેશ્વર વચ્ચે શરીરાત્મલાવી સંબંધ છે' એ વાક્યના આરંભથી લખાએલી શરીર શરીરિલાવવાળી બાબતમાં કાંઈ કહેવાનું નથી. 'અહીં શરીર શબ્દની રામાનુજ વ્યાખ્યા સર્વ કોઈએ ધ્યાનમાં રાખવી' એમ કહીને જે લખ્યું છે તેમાં રામાનુજકૃત શરીર લક્ષણ પૈકી 'સર્વાત્મના સ્વાર્થે' એ પદનો અન્યથા અર્થ થયો જણાય છે. સર્વાત્મના એટલે 'જ્યાં સુધી તે દ્રવ્ય છે ત્યાં સુધી' એવો અર્થ છે. 'સ્વાર્થે' એટલે 'સ્વવિષયમાં' એવો અર્થ છે. 'તે તે શરીરથી સંપાદ્ય કાર્યમાં' એવું તાત્પર્ય છે. આ અર્થ સૂત્ર લાખ્યની દીકામાં કર્યો છે. 'સર્વાત્મના' 'પદનો સંપૂર્ણ' અને સ્વાર્થે પદનો 'અને જેનો ઉપયોગ તે ચેતન તત્વ કેવળ પોતાના હિત માટે જ કરતો હોય' એ અર્થ કર્યો હોય તો તે પ્રચલિત ભ્રમ છે. રામાનુજે એવો અર્થ કર્યો નથી. અંગ્રેજીમાં કે ગુજરાતીમાં ભ્રમથી અન્યથા અર્થ થવાનો સંભવ છે. વળી (૮) 'જીવ અને જગદીશ્વર વચ્ચેના સંબંધ અંગે મહાપ્રભુ કહે છે' એવો આરંભ કરીને પ. ૬૪ના વચનામૃતના શબ્દોનો અનુવાદ કર્યો છે તેમાં કાંઈ કહેવાનું નથી. વળી ત્રીજીવાર સારદોહનને નામે એજ પેજના અંતમાં (૬) 'જીવ (આત્મા) અને અક્ષરનો ઉપયોગ' એમ આરંભ કર્યો છે. આ પેરો તો આ ચર્ચાના આરંભમાં ઉતાર્યો છે. એમ ત્રણવાર દીપ્ત્ય કર્યું છે.

આ પેરોમાં અર્થનો અનર્થ કરીને રામાનુજચાર્યકૃત નિર્દેષ શરીર લક્ષણમાં અક્ષર્ય દોષ આપવાની અવળાઈ છે. પ્ર-૬૪ ના શબ્દોને આગળ ધરીને, આત્માક્ષર અને પરમાત્મા વચ્ચે વ્યાપ્યવ્યાપકલાવ, પરતત્ર સ્વતંત્રલાવ, અસમર્થ-સમર્થલાવ સંબંધને કારણે અને એ રીતે બંને વચ્ચે શરીર-શરીરિ સંબંધ છે" એમ કહે છે. શરીર શરીરિલાવ સંબંધને સ્વીકારીને પણ તેને ઘટાવવામાં જોડાળો કરે છે શ્રીજી તો સામાન્ય માણસ સમજે એ માટે સર્વાત્મના સ્વાર્થે ચેતન દ્રવ્ય ઇત્યાદિ નિર્દેષ લક્ષણમાં ઉપયોગી પદોને નહિ લેતાં ફક્ત દુઃકામાં તાત્પર્યને કહે છે. એ પણ પરમાત્માની જગત થકી વિલક્ષણતા જણાવવા કહે છે. બીજાં વચનામૃતોમાં શરીર શરીરિલાવથી ફલિત થતા બીજા સંબંધો સ્વસ્વામિલાવ, શેષશેષિલાવ, સેવકસેવ્ય લાવ વિગેરે વર્ણવ્યા હોવાથી કશી ન્યૂનતા નથી. કોઈમાં વ્યાપકપણું તો કોઈમાં ધારકપણું તો કોઈમાં શેષી-સ્વામિપણું વિગેરે સવિવેચન વર્ણવ્યા છે. એક ૬૪ ઉપરજ બધો આધાર નથી. મહાસદ્ગુરુઓએ શરીરનું લક્ષણ કર્યું છે ત્યાં એ બધા શબ્દો લીધા છે. જેથી ન્યૂનતા નથી અને લિખતા નથી. "જેમ અક્ષરાત્મા પોતાનું શરીર પોતાના હિત માટે ધારી રહેલા છે અને તેનો ઉપયોગ પોતાના હિત માટે કરે છે તેમ પરમાત્મા અક્ષરાત્મા-રૂપ શરીરને પોતાના હિત માટે ધારી રહેલા નથી. તેથી દેહમાં રહેલા જીવ અને એ દેહ વચ્ચે જે પ્રકારનો શરીર-શરીરિ સંબંધ છે તે પ્રકારનો શરીર શરીરિ સંબંધ અક્ષારાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે નથી" એમ મનઃકલ્પિત ભેદને પાડે છે. દેહાત્માને દૃષ્ટાવ તરીકે લીધા છે તો તે વચ્ચે જે સંબંધો સાખીત હોય તે લેવા

જોઈએ. દૃષ્ટાંતો અર્થ દાર્ષ્ટિકમાં ઘટાવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે અહીં જીવાત્મા પરમાત્મા વચ્ચે ઘટાવ્યો છે. દૃષ્ટાંતમાં જીવ પોતાના હિત માટે દેહનો ઉપયોગ કરે છે તેમ પરમાત્મા પોતાના શરીરભૂત અક્ષરાત્માનો પોતાના માટે ઉપયોગ કરતા નથી એમ કહેવાનો આશય સમજાય છે. ફક્ત વાંધો હિત અને ઉપયોગ માટે લેવાય છે. મનઃકલ્પિત વાંધો જાણીને રામાનુજ થકી બુદ્ધ પડવું તે સંપ્રદાયને પાલવે તેમ નથી. કેમકે શ્રીજી અને તેમના મુકતોએ હિત ઉપયોગનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તેમના વચનો સાથે વિરોધ આવે છે. જો હિત ઉપયોગ ન માન્યો હોય તો પરમાત્માને જગદ વ્યાપારાદિ કશીજ પ્રવૃત્તિ કરવી ઘટે નહિ. મૂર્ખ માણસ પણ પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. હિત સ્વાર્થ કે પરાર્થ એમ બે પ્રકારનું માન્યું છે. પરમાત્માને લીલાકૈવલ્ય એ પ્રથમ સ્વાર્થ છે અને સાથે પરાર્થ પણ છે. આ બાબત વ્યાસે બે સૂત્રોથી શંકા સમાધાન સાથે બહુ વિચારી છે. તે આ લેખમાંજ પેરાના આલોચનમાં સવિસ્તર આવી છે તે વાંચી લેવી. પરમાત્માને ભોક્તા તરીકે કહે છે તેનો પણ અર્થ વિચારવો ઘટે. ભગવાનને સ્વરૂપાનંદ ઉપરાંત ભોગાનંદ અને લીલાનંદ પણ છે. એજ એમણે હિત માન્યું છે. એને માટેજ હારાક્ષર બંને વિભૂતિનું નિર્વહન કર્યા કરે છે. જો ભગવાન સ્વભોગ માટે ન સ્વીકારતા હોય તો સ્વભૂત શેષભૂત સેવકભૂત જીવોનું સ્વરૂપ નિરર્થક થાય. એઓ પરમાત્માને કશાજ ઉપયોગના થતા નથી એમ કહે. ભક્તો માટે તો ભગવાન કહે છે કે 'હું પરિપૂર્ણ છું' પણ ભક્તો જે કોઈ અર્પણ કરે છે તેને જાણે અપેક્ષા હોય (ભુખ્યા તરચ્યા) હોય તેમ ગ્રહણ કરે છું. 'પત્ર પુષ્પાદિ ક્ષુદ્ર વસ્તુને પણ ભક્તિથી અર્પણ કરનારા ભક્તનું હું જમું છું.' 'એકાંતિક ભક્તો જે જે ક્રિયા મને અર્પણ કરે છે તેને હું મસ્તકે ચઢાવીને ગ્રહણ કરું છું.' એવી તો બહુ બાબતો છે. એટલે ઉપયોગમાં તો આવે જ છે. હિત ઉપયોગ લીલૈકપ્રયોજનવાળો હોવાથી એમાં શંકા કુશંકાને સ્થાન નથી.

ઉપરની સમાલોચનાથી સુરોને સમજશે કે—૬ પેરામાં જે શરીર-શરીરિભાવવાળી બાબતમાં શ્રીજીએ જેનો વિશિષ્ટાદૈત મત સ્વીકારીને, જેમણે રચેલા શ્રીલાખ્યાદિકને પોતાના અધ્યાત્મશરૂપણે સ્વીકારીને, જેમને ગુરુપરંપરામાં નિત્ય સ્મરણીય માન્યા છે એવા પ્રાચાર્ય રામાનુજચાર્યને પણ ખોટી રીતે મિથ્યા દોષ અક્ષર્ય આપીને આ સંપ્રદાયની જુદાઈ જાણાવવાની પ્રખર પ્રવૃત્તિ કરી છે. તે દૂષ્ય હોષ્ટ ને સર્વેએ જાહેરમાં ધિક્કારવા જેવી છે. એ કારણેજ લાંબુ વિવેચન કરવાની જરૂર પડી છે. અધુર જ્ઞાન યા અવળું જ્ઞાન અધિક અહિંતકર છે એમ સ્વયં જાણે છે તે પોતામાં બરોબર બંધબેસતું છે, અલપહેતુ માટે બહુની હાનિ ધમ્મી છે. પોતે બીજાને 'એજ વચનામૃતોના સંપ્રદાયમાં કેટલાક લોકોએ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરેલી છે. આજે પણ કરે છે' (નામ આપતા નથી) એમ દોષ ઉધડ આપે છે. તે એ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરવાનો દોષ શું પોતાને શિરે નથી આવતો? સમીક્ષા કરે તો સ્પષ્ટ સમજાય એમ છે. રામાનુજના તો શું પણ વચનામૃતાદિ મુખ્ય ગ્રંથોના પણ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરી છે તે ઉપરના સમાલોચનથી તારવણી સ્વયં કરી લેશે, જેને માટે આ મુહુર્તભર છે તે સેવામંડળના સહયોગ આમાં શું સમજશે એટલોજ અપશોષ છે. અસ્તુ.

૭ પેરામાં તો "ચિત્પદાર્થો અને અચિત્પદાર્થો રૂપી વિશેષણોથી પરમાત્મા વિશિષ્ટ છે પણ તેથી એમના એ નિરૂપણ માટે એ વિશેષણો અનિવાર્ય છે એમ ન જાણવું જોઈએ. પરમાત્માતો ચિત્ અચિત્ સર્વ પદાર્થોથી સ્વતંત્ર અને સ્વરાદ વર્તે છે" આ રીતે બંને સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તકોએ અને તદનુયાયીઓએ સંવાંશિ સંમાન્ય મુખ્ય વિશિષ્ટાદૈત શબ્દના સત્યાર્થ ઉપર જ સીધો કુઠાર મારવા જેવું અતિઅસહ્ય અતિસાહસ કર્યું જણાય છે. પરમાત્માને એક તરફથી ચિદચિદ્વિશિષ્ટ માને છે અને બીજી તરફથી એમના નિરૂપણમાં એ વિશેષણોની જરૂર છે એમ માનવું નહિ એમ કહે છે. કહેવાનો અપાશય એવો જણાય છે કે વિશિષ્ટ કહેવામાં એ વિશેષણો જોઈએ એમ નહિ. પણ બીજા વિશેષણોથી પણ વિશિષ્ટતા કહી શકાય છે. આ વિશેષણોને જ વળગી રહેવાની જરૂર નથી. પરમાત્માને બીજા બહુ વિશેષણોથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. વિશેષણોએ યુક્ત તે વિશિષ્ટ કહેવાય. ચિદચિત્ વિશેષણોનીજ અનિવાર્ય અપેક્ષા છે એમ નહિ. આ તો

આખું અખતર કહાપણ આપણુદી વિશિષ્ટાદૈત શબ્દાર્થધાતી છે. વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતમાં વિશિષ્ટપણું તે વિદ્યિતપદાર્થોરૂપી વિશેષણોથી જ સાધવામાં આવ્યું છે પણ ખીજા વિશેષણો ખીલકુલ નહિ. એજ વિશેષણોને સકારણ મુખ્ય માન્યા હોવાથી અનિવાર્ય—અવર્જનીય છે.

▲ વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંત શબ્દનો ખરો અર્થ શો છે? અને રામાનુજ મતનો એ શબ્દથીજ વ્યપદેશ થાય છે તે તેનું કારણ શું? તો કહીએ—સિદ્ધાંત શબ્દ પ્રામાણિકપણે પરિગ્રહેલા અર્થનો વાચક છે. એનેજ મત શબ્દથી કહે છે. તેમાં ‘દ્વયોર્માવઃ દ્વિતા, દ્વિતૈવ દ્વૈતં, ન દ્વૈતં અદ્વૈતં, વિશિષ્ટસ્ય અદ્વૈતં વિશિષ્ટાદૈત’ એમ અર્થના અનુસંધાનથી સમાસ કરવામાં આવ્યો છે. પંડ્યાશ્રીએ પણ એજ રીતે કર્યો છે તે સંગત છે. પોતાથકી સમગ્ર વિદ્યિત વિશેષણોએ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ એકજ તત્ત્વ છે. એમ પ્રતિપાદન હોવાથી રામાનુજમત ‘વિશિષ્ટાદૈત’ એવા શબ્દથી વ્યપદેશ કરવામાં આવે છે. અદ્વૈતપણું એટલે એકપણું. વિદ્યિદ્વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મનું એકપણું એટલે એવા એમને કાંઈ સમાન કે સમધિક નથી એવું તાત્પર્ય બાણુવું. શંકરાચાર્ય વિગેરે ‘બ્રહ્મ એકજ તત્ત્વ છે, તે થકી ખીજું બધું મિથ્યા છે’ એમ માનતા હોવાથી એમના મતને ‘અદ્વૈતસિદ્ધાંત’ એમ કહે છે. મધ્વાચાર્ય મતને દ્વૈત કહે છે, તેઓ જગત અને બ્રહ્મ વચ્ચે પાલ્યપાલક લાવ સંબંધ સિવાય કહે છે. મધ્વાચાર્ય મતને દ્વૈત કહે છે, તેઓ જગત અને બ્રહ્મ વચ્ચે પાલ્યપાલક લાવ સંબંધ સિવાય એકજ વ્યપદેશમાં યોગ્ય ખીજા સંબંધને માનતા નથી અને જગત—બ્રહ્મને સત્ય કહે છે. રામાનુજમતમાં તો વિદ્યિદ્વિદાત્મક પ્રપંચ અને પરબ્રહ્મનું સર્વદા સત્યત્વ સ્વીકારીને, તે બંને વચ્ચે શરીર—શરીરિલાવ સંબંધને સ્વીકારીને, જેમ લોકમાં શરીર અને જીવાત્મા વચ્ચે અત્યંત ભેદ હોવા છતાં પણ ‘આ ચૈત્ર એક છે’ ઇત્યાદિ વ્યવહાર થતો જોવામાં આવે છે. શરીર આત્મા બંને તત્ત્વથી જુદા હોવા છતાં ‘આ એક છે’ એવા પ્રામાણિક વ્યવહાર થાય છે. તેમ આમાં પણ ચિત્ (આત્મા) અચિત્ (પ્રકૃતિ) શરીર જેમનું છે એવા પરબ્રહ્મને એકત્વ વ્યપદેશ થાય છે. અને પરસ્પર (ત્રણેય તત્ત્વોમાં) ભેદ પણ થતો આવે છે.

▲ શંકા—રામાનુજ મતમાં અન્ય મતવાદિઓએ નહિ સ્વીકારેલા એવા અનેક પદાર્થો નિત્યમુક્ત સદ્ભાવ વિગેરે અંગીકાર કર્યા છે? તો એ નામોથી સિદ્ધાંતને કેમ વ્યપદેશતા નથી? તો તેનું સમાધાન એ છે કે—તે જે વિશેષો સ્વીકાર્યા છે તેમાં આજ શરીર—શરીરિલાવ સંબંધજ પ્રધાન પ્રતિતંત્ર છે. તેમાં ‘પ્રતિનિયત તંત્ર તે પ્રતિતંત્ર’ કહેવાય. અન્ય સિદ્ધાન્તિઓએ નહિ સ્વીકારેલો, તેને મતને અસાધારણ એવા જે અર્થ તે ‘પ્રતિતંત્ર’ શબ્દથી કહેવાય છે. આ બાબત ન્યાયસારમાં—‘સ્વતન્ત્રમાત્રસિદ્ધસ્તુ પ્રતિતન્ત્રોઽમિ-વીયતે’ આ રીતે કહી છે. અંગીકૃત અર્થોમાં પણ આ શરીર—શરીરિલાવ સંબંધનું પ્રધાનપણું હોવાથી ‘પ્રધાનપ્રતિતંત્ર’ એવા વ્યવહાર થાય છે. એટલે એ ભાવજ પ્રધાન પ્રતિતંત્ર છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. ‘પ્રધાનેન વ્યપદેશા ભવન્તિ’ એ ન્યાયથી તેવા સંબંધને જણાવનારા વિશિષ્ટાદૈત શબ્દથી રા. મતનો વ્યપદેશ થાય છે. કાંઈ “સૂક્ષ્મવિદ્યિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મ અને સ્થૂળવિદ્યિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મનો જે અભેદ તે સિદ્ધાંતસિદ્ધ હોવાથી વિશિષ્ટાદૈત શબ્દનો ‘વિશિષ્ટયોરદ્વૈત’ એવી વ્યુત્પત્તિથી તેવા અર્થનો બોધ કરનાર “વિશિષ્ટાદૈત શબ્દ છે” એમ કહે છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ‘ચેતન અચેતન બંને પરમાત્માનું શરીર છે’ એમ સિદ્ધ થયા પછીજ એવા અર્થની (કાર્ય—કારણવિશિષ્ટ બ્રહ્મની અદ્વૈતતારૂપ) સિદ્ધિ થઈ શકે. તો આ અર્થ પણ શરીર—શરીરિલાવ સંબંધને ઉપજીવીનેજ સિદ્ધ થતો હોવાથી એ અર્થ યોગ્ય નથી. પહેલો એ ભાવ સિદ્ધ થયા પછીજ કાર્ય કારણવિશિષ્ટ બ્રહ્મનો અભેદ સાધી શકાય. એવી સ્થિતિ હોવાથી ‘વિદ્યિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મનું અદ્વૈત’ એ જે અર્થ કર્યો તે સર્વથા યોગ્ય છે. આ રીતે વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાન્તનો શુદ્ધ સર્થ સુસંગત છે.

આ સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રીય વિશુદ્ધ વિવેચનથી સ્પષ્ટ સમજણે કે—ખીજા વિશેષણોથી નહિ પણ વિદ્યિદ્વિશેષણોથી જ વિશિષ્ટપણું સાધવાનું છે. ખીજા વિશેષણોથી વિશિષ્ટપણાને કાંઈ ના કહેવું નથી પરંતુ પરમાત્માનું સ્વતંત્રપણું સ્વરાટ્પણું વિગેરે પણ ઉપર પ્રોક્ત શરીર—શરીરિલાવને ઉપજીવીને જ સાધી શકાય છે. જીવાત્મા પરમાત્મા વચ્ચે પહેલો શરીર—શરીરિલાવ સાધ્યા પછી ખીજા બધો બાબતો—સાધવામાં સમતુલ્યતા આવે છે. ચિત્ અચિત્ એ કાંઈ સામાન્ય સ્વરૂપ વસ્તુ નથી. ચિત્—જ્ઞાનાનંદેક સ્વરૂપ અનંત

નિત્ય આત્માઓ છે. અચિત્—આત્માઓના ઉપયોગ માટે લોગ્ય લોગોપકરણ લોગસ્થાન આદિક બહુરૂપે થઈ રહેનારી વિચિત્ર કાર્યકર્ત્રી માયા વિભુ છે. આ બેજ વસ્તુનું બનેલું આપુ જગત છે. ત્રણ વસ્તુઓ બળવાની સુષુ કહે છે તેમાં તે બન્નેને પ્રથમ બળવાનું કહે છે. આ બન્નેને શરીર તરીકે સ્થાપીને તેના શરીર તરીકે પરમાત્માને સ્થાપ્યા છે. એમ ત્રણ તત્વની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા છે.

▲ ‘શું રામાનુજયાર્યને સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન નહિ હશે કે જેથી તેમણે બીજા વિશેષણોથી વિશિષ્ટપણું નહિ નિરૂપતાં ચિત્ અચિત્ વિશેષણોથીજ નિરૂપ્યું છે. દિવ્યવિગ્રહવિશિષ્ટ, જ્ઞાનાનંદાદિગુણવિશિષ્ટ, લક્ષ્મી-વિશિષ્ટ, નિત્યમુક્તવિશિષ્ટ, એમ વિશિષ્ટ શબ્દોનો પ્રયોગ બીજા બહુ વસ્તુઓ સાથે પણ તેમણે કર્યા નથી કર્યો ? આ વિશિષ્ટદૈત શબ્દ સાંપ્રદાયિક સૈદ્ધાંતિક હોવાથી તેમણે તેનો જે અર્થ કર્યો હોય એજ વ્યાખ્યા સ્વીકારવાનો છે. એમાં કોઈએ આપડહાપણ કરવાનું ન હોય.

ઉ. સંપ્રદાયે પણ એ શબ્દના વ્યાખ્યાનમાં ચિદચિત્ વિશેષણો જ લીધાં છે. મુખ્ય ત્રણ શિક્ષાપત્રીમાં એ શબ્દ ‘મતં વિશિષ્ટાદૈત મે’ એમ લીધો છે. કેનાથી વિશિષ્ટતા ? તો તેને માટે ‘તથા ચ સ્વંકાન્તરક્ષિલ-ચિદચિદ્દર્શનિચયેવિશિષ્ટં બ્રહ્મકં ભવતિ નચ તત્ત્વં તદધિકમ્’ ‘બ્રહ્મ હ્યક્ષિલચિદચિદ્વિશિષ્ટમેકં તત્ત્વમ્’ એમ ચિત્ અચિત્ વિશેષણોને લીધાં છે. બીજા વિશેષણો તો બહુ છે પણ તે લીધાં નથી. આ અર્થનો વિસ્તાર લાખ્ય થકી બળવો. ‘પરિણામાત્’ આ સૂત્રના લાખ્યમાં ચેતન અચેતન વિશેષણોને લખીને તેનાથી બ્રહ્મનું વિશિષ્ટપણું વર્ણવ્યું છે. વિશેષ અર્થ લાખ્ય થકી બળવો. લોયા ૧૪ હ. વા. સુ.માં રામાનુજયાર્યની માન્યતાનો અનુવાદ કરતાં, “વિશિષ્ટાદૈતસિદ્ધાન્તો મતાં રામાનુજેન તુ” આમાંના વિશિષ્ટદૈત શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં, શરીરભૂત જીવેશ્વરાદિચિદ્ગર્ગ અને શરીરભૂત માયા તથા તત્કાર્ય પૃથિવ્યાદિ અચિદ્ગર્ગથી વિશિષ્ટપણું પરમાત્માનું નિરૂપ્યું છે એમ વિશિષ્ટદૈતનો અર્થ કરતાં બીજા વિશેષણોને નહિ લેતાં ચિદચિદ્ગર્ગ જ લીધાં છે. એવી બાબતો સંપ્રદાય ત્રણોમાં ઘણી છે. જેમનો શબ્દ ગ્રહણ કર્યો છે તેમણે જે અર્થ સંગન સમુપયોગી કર્યો હોય એજ અનુયાયિઓએ ગ્રહણ કરવો જોઈએ એ ન્યાયની વાત છે. ગુરુપરંપરાગત સદુપદેશને સંપ્રદાય શબ્દથી કહે છે. ગુરુના ગુરુ તરીકે રામાનુજયાર્યને વર્ણવે છે. શબ્દ લેવો કોઈનો અને એનો અર્થ અલ્પ લખીને મનઃકલ્પિત દૂષણ આપવું એટો અત્યંત અવળું અન્યાયગ્રસ્ત ગર્હ છે. બળવાનારા બળે છે. બીજા વિશેષણો ઉપડ લખીને વિશિષ્ટપણું કહેવાશે તો તેની સાથેના સંયુક્ત અદૈત શબ્દનો અર્થ પણ ઘટાવવો પડશે. એકનો અર્થ કરવાથી કૃતાર્થતા નથી. આ બધું બહુ વિચારવાનું છે.

મહાજનોએ અત્યાર સુધી ચિદચિત્ વિશેષણોથી વિશિષ્ટપણું પ્રાપ્તિપાદ્ય છે હવે અત્યારના નવ્ય વેદાંતાચાર્યો સ્વયં બન્યા જેવો ડોળ કરીને એ વિશેષણોને ગોણ ગણીને કે અનુપયોગી માનીને બીજા સ્વતંત્રપણું, સ્વરાટ્પણું વિગેરે વિશેષણોથી વિશિષ્ટપણું ચલવશે તો કોઈ રોકનાર નથી હવે આ સંપ્રદાયને સ્વતંત્ર ઠરાવવા બહેરમાં જાગ્યા છે. તો લલે બીજી રીતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તો. આ રીતનો વિશિષ્ટદૈતમત બલે બુદ્ધો સ્વતંત્ર ઉભો થતો. ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ સંમાન્યો હોવાથી ફક્ત વિશિષ્ટદૈત શબ્દ માન્યા વિના છુટકો નથી. અર્થ તો યથેચ્છ કરી શકાય છે. જ્ઞાનાનંદાદિ ગુણ વિશિષ્ટ તે વિશિષ્ટદૈત, દિવ્ય વિગ્રહ વિશિષ્ટ તે વિશિષ્ટદૈત, લક્ષ્મી રાધાદિ વિશિષ્ટ તે વિશિષ્ટદૈત, સ્વતંત્ર સ્વરાટ્પ વિશિષ્ટ તે વિશિષ્ટદૈત એમ બહુ ધારાએ કહેવાશે એમ રામાનુજ થકી બુદ્ધો વિશિષ્ટદૈત જેમ ઘટાવવો હશે તેમ ઘટાવી શકાશે. સ્વતંત્રતાનો પરિણામ તો આ કહ્યો એવોજ અવળો આવે. અવળું બોલવાની પણ હદ હોય, યોગ્યતા હોય અને સ્થાન પણ હોય. જ્યાં ત્યાં જેતે ગમે તેમ બોલવું તે યોગ્ય ન કહેવાય વાત વાતમાં અધિક કે અવળું કે અસ્થાને કહેવડું હોય, તો ક્ષમા. આ રીતે જ પેરાની સમાલોચના સમાલોચનીયા સમ્યક્ થઈ.

▲ પેરામાં ચાલુ તત્ત્વવિચારણાને અધુરી બંધ કરીને મધ્યે તત્ત્વગણના “અનાદિ ભેદ ત્રણ નહિ પણ પાંચ છે. ઇશ્વર અને અક્ષરબ્રહ્મ ચેતનવર્ગમાં ગણાય છે. અને જીવ પણ ચેતનવર્ગમાં આવે છે એ કારણે એ ત્રણેનો જો એક ભેદ ગણવામાં આવે તો પરમેશ્વર પણ ચેતનવર્ગમાંજ છે. એટલે તેમને પણ એ

ભેગા
જે ત
નિષ્પ
ઉ. ર
થોડું
સમા

ઉપલે
સંમા
પ્રકૃતિ
વ્યક્ત
જ્ઞાન
કહ્યાં
પરમે
(અ
કહ્યાં
કહે
પ્રકૃતિ
સવિ
હોવા
જોષિ
સમ્ય

શિક્ષ
તેની
'અ
કરી
અ.
ત્રણ
કર્તુ
નિ
કર્તુ
અ
એ
જા
શ્રી
મા
વિ
સા

ભેગા ગણવા બેઠએ. પણ તેમ ગણવામાં આવે તો ત્રણને બદલે બેજ ભેદ રહે. માટે અનાદિ ભેદ એટલે ને તત્વો છે, છે ને છે. તે કસોટીએ વિચારતાં જીવ, ધર્મ, માયા, બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ પાંચ ભેદ અનાદિ નિષ્પન્ન થાય છે" આ રીતે પ્રાચાર્ય રામાનુજની તત્ત્વગણનામાં અધુરી કે અવળી હોવાનો દોષ દર્શાવીને ઉ. સંપ્રદાયની જુદાઈ જણાવવાની જગમગેરાત કરી છે. રામાનુજ તત્ત્વપ્રક્રિયાનું ટીપ્પણ પણ ત્રણ સ્થળે થોડું થોડું મનસ્વી કર્યું છે. વાંચકને સમજવામાં ગુચવણી સાથે મુઝવણી થાય એમ છે. હવે આ પેરાની સમાલોચના કરીએ—

△ રામાનુજે ત્રણ તત્ત્વની સ્વીકૃતિ કરીને, તેના સ્વરૂપ સ્વભાવનું નિરૂપણ કર્યું છે તે કાંઈ ઉઠાંગ ઉપલેક્ષ નહિ પણ શ્રુતિ-સ્મૃત્યાદિ શાસ્ત્રોના સંપૂર્ણ પ્રબળ આધારવાળું સર્વોત્તમ છે. જે ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ સંમાન્યું છે. 'ઓક્તા ભોગ્યં પ્રેરિતારં ચ મત્વા સર્વં પ્રોક્તં ત્રિવિધં બ્રહ્મેતત્' (શ્વે. ઉ.) ભોક્તા-જીવ, ભોગ્ય-પ્રકૃતિ, પ્રેરયિતા-પરમાત્મા, એમ ત્રણ તત્ત્વની જ્ઞાતવ્યતાને સ્વશબ્દોથી કહે છે. 'સંયુક્તમેતત્કારમક્ષરં ચ વ્યક્તાવ્યક્તં ભરતે વિશ્વમીશઃ' આમાં ક્ષર અક્ષર અને ઇશ, એમ ત્રણ તત્ત્વો સંયુક્ત (વિશિષ્ટ) કહ્યાં. 'જ્ઞાતૌ...અજા હ્યેકા' (આમાં જ્ઞ-સર્વજ્ઞ પરમાત્મા, અજ-જીવ, અજ્ઞ-પ્રકૃતિ, એમ પરસ્પર વિલક્ષણતા સાથે કહ્યાં) 'અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિન્નાન્યો માયયા સન્નિષ્ઠઃ' (આમાં માયી-માયાધિષ્ઠાતા પરમશ્રેષ્ઠ, માયયા-પ્રકૃતિ, અને તેથી અન્ય જીવ, એમ ત્રણ તત્ત્વો કહ્યાં) 'સ કારણં કરુણાધિપાધિપઃ' (આમાં કરુણ-પ્રકૃતિના પરિણામભૂત ઇન્દ્રિયો, તેના અધિપ-જીવ, અને અધિપાધિપ ઇશ્વર, એમ ત્રણ તત્ત્વો કહ્યાં. 'પ્રધાનક્ષેત્રજપતિર્ગુણેશઃ' (આમાં પ્રધાન-પ્રકૃતિ, ક્ષેત્રજ-જીવ, તેના પતિ-પરમાત્મા, એમ ત્રણ તત્ત્વો કહે છે. 'દ્વા સુપર્ણા સયુજા સત્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્જાતે' (આમાં સમાનવૃક્ષ-શરીરપણે પરિણામ પામેલી પ્રકૃતિ, દ્વા સુપર્ણા-જીવ-ઇશ્વર, એમ તત્ત્વત્રય કહ્યું) આ રીતે ત્રણ તત્ત્વો એમની પરસ્પર વિલક્ષણતા સાથે સવિસ્તર વિશિષ્ટ વર્ણવ્યાં છે. આ ઉ.માં ચિદચિદ્વિશિષ્ટ બ્રહ્મનું એકત્વ અને તેમની વિલક્ષણતા વર્ણવેલી હોવાથી તે રામાનુજ મતને બહુ અનુકૂળ છે. આ ઉપનિષદુક્ત તત્ત્વત્રય વિભાગ રામાનુજનાચાર્યે 'અશેષચિદચિદ્વસ્તુ-શેષિણે શેષશાયિને' એમ વેદાર્થસંગ્રહગ્રંથના મંજળમાં સ્વીકાર્યો છે. અને એનો અર્થ વિશિષ્ટાદૈત શબ્દમાં સમ્યક્ ધરાવ્યો છે.

ઉ. સંપ્રદાયના પ્રાચાર્યપણે સંમાનેલા રામાનુજનાચાર્યે સ્વીકારેલો આ પ્રમાણિત તત્ત્વત્રયવિભાગ શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીહરિએ 'જ્ઞાનં ચ જીવમાયેશરૂપાણાં સુષ્ટુ વેદનમ્' એમ ન્યૂનાધિક નહિ કરતાં યથાસ્થિત સ્વીકારીને તેની સુષ્ટુ જ્ઞેયતા કહીને, તેનાં ત્રણ શ્લોકથી સંક્ષેપમાં લક્ષણો કહેવા દ્વારા સ્વીકાર્યો છે. સ. જી.માં પણ 'અનૈકમાયાપુરુષેશ્વરાય તે' એમ તત્ત્વત્રયનો નિર્દેશ છે. હરિગીતામાં શ્રીહરિએ ત્રણ તત્ત્વોના અંગીકાર કરીને તેનાં લક્ષણો કહેવાપૂર્વક તેની અવશ્ય જ્ઞાતવ્યતા કહી છે. વિસ્તારભયથી વિવેચન કરતા નથી. (પ્ર. ૧ અ. ૩૪) વચ. લોયા ૭ 'મૂમિરાપોજ્જલો વાયુઃ' 'અપરેયમિતસ્ત્વંચ' 'યસ્માત્કારમતીતોઝ્ઞં' એમ ગીતાના ત્રણ શ્લોકોનું ઉદાહરણ લેવાપૂર્વક અચિત્ ચિત્ તેના અંતર્યામી પરમાત્મા, એમ ત્રણ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. લોયા ૧૪ 'જીવ, માયા અને પુરુષોત્તમ એ ત્રણ નિત્ય છે ને પુરુષોત્તમ છે તે જીવ માયાના નિયંતા છે...તથા રામાનુજ સ્વામિએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી પર ને પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે' આ રીતે રામાનુજ માન્ય તત્ત્વત્રયની સ્વીકૃતિ શ્રીહરિએ યથાપૂર્વ કરી છે. એના ઉપરના સંસ્કૃત અનુવાદમાં 'વિશિષ્ટાદૈતસિદ્ધાન્તો મતો રામાનુજેન તુ। જીવેશમાયાભેદશ્ચ તાત્ત્વિકો નતુ કલ્પિતઃ।' આ પ્રકારે એમના વિશિષ્ટાદૈતના તત્ત્વત્રયી સિદ્ધાંતના સ્વીકારથી તેમણે માનેલાં ત્રણ તત્ત્વોના સ્વીકાર આપોઆપ આવી જાય છે. આ પ્રકારે સંપ્રદાયના મુખ્ય માનીતા ત્રણેય ગ્રંથોમાં રામાનુજ સ્વીકૃત ત્રણ તત્ત્વોના સ્વીકાર ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ કર્યો છે. આ જોતાં તત્ત્વગણનામાં બંને મતો મધ્યે અભેદ સિદ્ધ થાય છે. ગુરુઓની ઉક્તિ તો માનવીજ બેઠએ એમ અવધારીને આ સ્વીકાર અન્યૂનાધિક અનુસ્યૂત છે. વકીલશ્રી કેવળ તત્ત્વપંચકનીજ વિચારણા કરે છે પણ ઉભયમાન્ય તત્ત્વત્રયની ખીલકુલ વાતેજ કેમ કરતા નથી? પાંચની કરે છે તો તેની સાથે મુખ્ય ત્રણની પણ પ્રથમ કરવી બેઠએ એ ન્યાયની વાત છે. ત્રણ તત્ત્વનું તો નામ સરખું પણ લીધું

નથી એ સંજેદ આશ્ચર્ય છે. હવે પાંચ તત્વની વાત કરીએ.

△ લેખકશ્રી અમાન્ય ત્રણ તત્વનું સ્થળ ન બતાવે એ સહજ છે. પરંતુ માન્ય પાંચ તત્વોનું પણ સ્થળ (કયા અંશમાં છે) બતાવતા નથી એ ખેદની વાત છે. વાંચકને ઠીક પડે એ એમાં અનુકૂળતા છે. સ. પ્ર ૧ અ. ૫૧ તથા વિચ-પ્ર. ૭, મધ્ય ૩૧, અંત્ય ૧૦ માં 'માયા, જીવ, ઇશ્વર, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ' એમ

પાંચ અનાદિ તત્વોનો નામથી નિર્દેશ છે. શિક્ષાપત્રીમાં પાંચની વાત નથી. આતો સ્વવાદ વિરોધ જેવું કહેવાય. એક સ્થળે ત્રણ અને બીજે સ્થળે પાંચ કહે છે. વિરોધનો પરિહાર લેખકશ્રીએ કરવો જોઈએ તે કયો નથી. વિરોધનો પરિહાર તો અંતર્ભાવથી જ થઈ શકે છે. એક બીજાના ત્યાગથી કરવો યોગ્ય નથી. પાંચમાં ઇશ્વરશબ્દથી વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મશબ્દથી અક્ષરપુરુષાદિ લીધા છે. તેનો જીવમાં અંતર્ભાવ જણાવો.

‘શેષ હોઈને ચેતન’ એ જીવનું લક્ષણ છે તે ઇશ્વર-બ્રહ્મમાં પણ ઘટી શકે છે. કેમ કે પોતે ચેતન છે અને પરમેશ્વરના શેષભૂત છે. બ્રહ્મ શબ્દથી કવચિત્ નિવાસસ્થાનભૂત અક્ષરધામ, સેવકભૂત મુક્તવૃન્દ અને કવચિત્ સૃષ્ટિદારભૂત અક્ષરપુરુષને કહ્યા છે. બ્રહ્મ શબ્દથી કહેલા મુક્ત વૃન્દનો અને અક્ષરપુરુષનો જીવકોટિમાં અંતર્ભાવ માનવો. બ્રહ્મ શબ્દથી સંબોધેલા અક્ષર ધામનો તો અક્ષરધામાધિપતિરૂપ પર બ્રહ્મમાં એમના એક વિશેષણ પ્રકારે અંતર્ભાવ માનવો ઘટે. એમ યથોચિત અંતર્ભાવ કરતાં તત્ત્વત્રયની

સાથે તત્ત્વ પંચકનો કશો વિરોધ આવતો નથી. એક જ સંપ્રદાયમાં અને એક જ અંશમાં ત્રણ પાંચ વચ્ચે આવતા વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે અંતર્ભાવ અનિવાર્ય છે. ગૌતમ

મુનિ ચૌદ પદાર્થોને માને છે. કાણાદ મુનિ સાત પદાર્થોને માને છે. બન્ને મુનિઓ એકજ ન્યાય શાસ્ત્રના પ્રવર્તક છે. ચૌદનો સાતમાં અંતર્ભાવ કરવો જ પડ્યો છે. એથી તેઓ જુદા મતવાળા કહેવાતા નથી, એવી તો બહુ બાબતો છે. સમાસથી કહેવું હોય ત્યારે થોડાં તત્ત્વ અને વ્યાસથી કહેવું હોય વધારે તત્ત્વને કહે છે એમાં કહેનારની ઈચ્છા છે. તો પરસ્પર તત્ત્વોનો અંતર્ભાવ અને બહિર્ભાવ કહેવાની ઈચ્છાથી ન્યૂન અધિક સંખ્યાનો વિભાગ યોગ્યજ છે. એમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં બે પ્રલોકથી જણાવ્યું છે. (સ્કંધ ૧૧ અ. ૨૨)

પરસ્પર આવતા વિરોધના પરિહાર માટે જ્યારે પાંચનો ત્રણમાં અંતર્ભાવ માનવો પડે છે ત્યારે એજ ન્યાયે રામાનુજ સાથે પણ વિરોધનો પરિહાર સુશક છે. એ કોઈ અન્ય મતના નથી. પણ શ્રીહરિના ગુરુના ગુરુ

પરમ માનનીય છે. ન્યાય આગળ પક્ષપાતને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. આ બેતાં બન્ને મતો મધ્યે તત્ત્વ ગણનામાં કશો વિરોધ આવતો નથી. ત્રણ ભેદ તો બન્નેએ સ્વીકારેલા છે. અને ત્રણ તત્ત્વનાં લક્ષણો તો રામાનુજકૃત અથવા થકી સમજવાનાં કહે છે. એટલે ભેદનો ગંધ પણ નથી. આતો ત્રણ તત્ત્વોની ચર્ચા થઈ.

△ બીજી રીતે પણ એજ બાબતમાં અભિન્નતા બન્ને મતો મધ્યે સાધી શકાય છે. રામાનુજમતે સામાન્યતઃ ‘ચિત્-અચિત્’ એમ બે પ્રકારનું દ્રવ્ય મનાય છે. ચિત્ એટલે જે જ્ઞાનાશ્રય અહમર્થ તે.

એવા તો જીવાત્મા પરમાત્મા બેજ છે. અચિત્ એટલે અનહમર્થ અચેતન દ્રવ્ય. તે તો પ્રકૃતિ, કાળ, ધર્મભૂત જ્ઞાન અને નિત્યવિભૂત, એમ ચાર મનાય છે. મળીને છ દ્રવ્યો થાય છે. રામાનુજ માન્ય આ

છ દ્રવ્યો શ્રીહરિએ પણ સ્વીકારેલાં હોવાથી દ્રવ્ય બાબતમાં ભેદ નથી. કેવી રીતે તો-જીવનો ‘ચિદ્રૂપો જ્ઞાતા’ ‘જ્ઞાનશક્ત્યા’ એમ જ્ઞાતાપણાને નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ધર્મભૂત જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. ‘સર્વજ્ઞઃ સત્ય-સંકલ્પઃ’ ‘સત્યં જ્ઞાનમનન્તં ચ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્’ એમ પરમાત્માનું પણ સર્વજ્ઞપણું નિરૂપ્યું હોવાથી ધર્મભૂત

જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. આ બાબત સંપ્રદાયના અંશમાં છે. સંપ્રદાય પ્રબન્ધોમાં નિત્યવિભૂતિનેજ જાલોક વૈકુંઠ ચિદાકાશ પરમવ્યોમ પરમપદ અક્ષરબ્રહ્મધામ પરાપ્રકૃતિ, ઇત્યાદિ નામોત્તરેથી નિર્દેશ કરેલી છે. એને

માટેનાં પ્રમાણો ‘ગોલોકો ધામ ચેષ્ણિતમ્’ ‘एतदेव धाम वैकुण्ठशब्देनाप्युक्तम्’ ઇત્યાદિ પુષ્કળ છે. ફક્ત નામફેર છે. કાળનો પણ સ્વીકાર ‘જ્ઞઃ કલકાલઃ’ ‘કાલોઽસ્મિ’ ‘કાલઃ કલયંતામહં’ એમ શ્રુતિસ્મૃતિમાં પ્રતિ

પાદિત હોઈને ‘કાલસ્યાપિ યઃ કાલઃ’ ‘કાલો માયા પુમાન્’ (સ. ૭) ‘પ્રકૃતિ પુરુષં કાલં’ આ રીતે શબ્દથી કયો છે. હવે માયા આદિક પંચક વિભાગમાં જેમ સંભવે તેમ આત્મા આદિકમાં અંતર્ભાવ કરી દેવો.

આ રીતે સંપ્રદાયમાં પણ છ દ્રવ્યો સપ્રમાણ સિદ્ધ થતાં હોવાથી રામાનુજમત થકી કશી લિપ્તતા નથી.

એક તત્ત્વવાદ પણ સંઘટે છે. બીજાં બધાં તત્ત્વો પરમાત્માના શરીરતરીકે સ્થિત હોવાથી તેમનું પ્રધાનપણું નથી. પરમાત્મા તો સર્વશરીરી હોવાથી તેમનુંજ પ્રધાનપણું શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. હવે જ્યારે પ્રધાન તત્ત્વની ગણનાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમની સાથે બીજા કોઇને પણ ગણી શકાય તેમ નહિ હોવાથી એક પરમાત્માને જ લઈ શકાય. એ દષ્ટિએ ચિદચિદ્વિશિષ્ટ એક બ્રહ્મજ તત્ત્વ તરીકે હોઈ શકે. આ પ્રકારના પ્રધાન ભાવના અભિપ્રાયથી 'તત્ત્વમેકો મહાયોગી હરિર્નિરાયણઃ પરઃ' એમ મહર્ષિએ પણ કહે છે. 'एकमेवाद्वितीय' એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. આ પ્રકારે 'વિશિષ્ટ તત્ત્વ એક છે' એમ સ્વીકૃતિ હોવાથી આ સિદ્ધાંતને 'વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત' એમ વ્યવશેષાય છે. આવો સર્વોચ્ચ સદભિપ્રાય હોવાથી ઈષ્ટદેવ શ્રીજીએ એ સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. આ દીર્ઘ દષ્ટિએ દેખતાં ત્રણ તત્ત્વના ભેદથી કે પંચ તત્ત્વના ભેદથી સિદ્ધાંત ભેદ સાધી શકાતો નથી. — અભેદ અભેદ અનાદિસિદ્ધ છે. આ બાબત પુરેપુરી કસોટીએ વિચારીને વ્યવસ્થિત કરી છે. "ધૃશ્વર અને અક્ષર બ્રહ્મ એતન વર્ગમાં ગણાય છે અને જીવપણુ એતન વર્ગમાં આવે છે. એ કારણે એ ત્રણનો જો એક ભેદ ગણવામાં આવે તો પરમેશ્વર પણ એતન વર્ગમાંજ છે. એટલે તેમને પણ એ ભેગા ગણવા જોઈએ. પણ તેમ ગણવામાં આવે તો ત્રણને બદલે બેજ ભેદ રહે" આ કેના મતનો અનુવાદ છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. જીવ, ધૃશ્વર, અક્ષરબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ, આ બધા જ 'ચેતનચેતનાનાં' આ શ્રુતિમાં કહ્યા મુજબ એતનો છે. એટલે જો એ રીતે વિચારીએ તો એક એતનભેદ અને બીજો અએતનભેદ, એમ બે ભેદ ચિત્ત અચિત્ત રામાનુજે જણાવ્યા — મુજબ સ્થિર રહે છે પણ સ્વરૂપ સ્વભાવો તો અલગ અલગ છે. જેથી એ બધા એતનો હોવા છતાં જીવાદિકથી પરમાત્મતત્ત્વ અલગ ગણાવેલું છે. એટલે ઉ. સંપ્રદાયમાં કે રામાનુજ સંપ્રદાયમાં કાંઈ દોષારોપણ થઈ શકે એમ નથી. છતાં દોષ દેવાનું તેમાં પણ સાહસ અને ધાણ્ટર્ય કયું છે. આતો તત્ત્વગણનાની ચર્ચા વિચારણા ચાલે છે. મૂળ વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંતને લક્ષ્યમાં રાખીને તત્ત્વોની ન્યૂનાધિક્તા કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી. એથી સિદ્ધાંત ભેદ કહી શકાય નહિ. કદાચિત્ત બીજા મતો સાથે ભેદ કહેવાય, પણ જેમનો સિદ્ધાંત — સ્વસિદ્ધાંત તરીકે કપરી કસોટીએ વિચારીને સ્વીકાર્યો છે તેમાં તો સ્વદષ્ટિએ ભેદને સ્થાન હોઈ શકે નહિ. કદાચિત્ત કોઈને ભેદબ્રમ જેવું જણાય તો ન્યાય યુક્તિથી અભિજ્ઞતા સમર્થન કરવી ઘટે અને વિજ્ઞાનવૃદ્ધિએ એમજ કયું છે. રામાનુજીય જ્ઞાનમાર્ગનું પ્રકરણ છે. આમાં "માયા ચિત્ત છે અને અચિત્ત પણ છે એમ લખ્યું છે. તેઓ તો માયાને સ્વરૂપતા અચિત્તજ માને છે. ચિત્ત છે એમ માનતા નથી. આતો વચ. ૧૨ ના "જડચિદ્દાત્મિકા" આ શબ્દ ઉપરથી કથન ચાલ્યું છે. એનો સંગત અર્થ પણ હ. વા. સુ. ની ટીકામાં "વ્યક્તાવ્યક્ત સ્વરૂપિણી" એવો કર્યો છે. અને એમાં પ્રમાણ પણ વિષય પુરાણનું આપ્યું છે. અથવા ચિદ્ગર્ભ (એતન વર્ગ અંદર રહેલો છે.) તેથી ચિદાત્મક કહેવાય. વસ્તુતાએ તો એ ચિત્ત નહિ. રામાનુજ મતે તો નહિ જ પરંતુ ઉ. સંપ્રદાય મતે પણ અચિત્ત જ માનવી ઘટે. જો ચિત્ત અચિત્ત બન્ને પ્રકારે સ્વરૂપ સ્વભાવથી જ હોય તો તેનો શેમાં સમાવેશ કરવો એ વિચારવાનું વિષમ આવે. જેથી એ રીતે પણ સિદ્ધાંત ભેદ રામાનુજ સાથે તાર્ત્વિક રીતે કહેવાનું સાહસ થઈ શકે તેમ નથી જ. સુરેષુ કિ બહુના આ રીતે આઠ પેરાની સમાલોચના છે.

△ ૬ પેરામાં "નિજાત્માનં બ્રહ્મરૂપં" આ શ્લોક ટાંકીને, જીવનું સાચુ સ્વરૂપ 'અક્ષર છે, બ્રહ્મ છે' એમ કહીને, "પોતે બ્રહ્મ છે એમ ભાવના કરીને ભક્તે ભગવાનની ભક્તિ કરવાનો આદેશ આપ્યો છે" આ અર્થ સંગત છે. પરંતુ "આ આદેશનો અર્થ એ થાય છે કે—જીવે-આત્માએ અક્ષર બ્રહ્મનું સાધર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું નથી, કારણ કે એતો એનું મૂળ સાચુ સ્વરૂપ છે. પણ પરમાત્માનું સાધર્મ્ય પામવાનું છે. એવી રીતે ભક્ત જ્યારે ભગવાનનું સાધર્મ્ય પામે છે. એટલે કે "હું અને મારા ઠાકોરજી, બીજી ગત કાણું; ઠાકોરજી બેઠા પારણે અને હું બેઠો દોરી તાણું" પ્રેમાદિત રચાય છે ત્યારે પણ ભગવાન સ્વામિશ્વર અને ભક્ત સેવક રૂપેજ રહે છે. જ્ઞાન ભક્તિ ઉપાસનાની આ પરા કાષ્ઠા કહી" આ રીતે જેવડે જ્ઞાન ભક્તિ ઉપાસનાની કષ્ટકારી કિલ્લ પરા કાણને કહે છે તેની સ્વદષ્ટિ સમાલોચના કરીએ.

પાછળથી જે વધારાનો અર્થ શ્લોકના અનુસંધાનથી લીધો છે તે સંગત નથી. ભક્તિમાં આત્મા

વલોકન એ અંગ હોવાથી આત્માને પ્રહારૂપ માનીને લક્ષિત કરવી એટલેજ અર્થ શ્લોકનો છે. એમ તેમ પદો જોઈવીને પરમાત્માના સાધર્મ્યમાં લઈ જઈને તેને વળી પ્રેમાદૈતમાં લઈ ગયા છે. સાધર્મ્યમાં પ્રેમાદૈત ગણાતું નથી. શાખી લખીને પ્રેમાદૈત જણાવ્યું છે તે તો પરા લક્ષિતની પરા કાષ્ટ છે. એ સાધર્મ્ય ન કહેવાય. સાધર્મ્ય તો મુક્તિદશામાં માન્યું છે. અદૈત મતે માન્ય એકત્વ મુક્તિ નહિ પણ સાધર્મ્ય મુક્તિ મુખ્ય માની છે. એને જ સામ્ય કહે છે. એમાં 'નિરજ્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ' 'મમ સાધર્મ્યમાગતાઃ' આ શ્રુતિ સ્મૃતિ છે. સામ્ય કહે છે. સાધર્મ્ય કહે છે. બન્ને એકાર્થ છે. સાધુજ્ય પણ એનેજ કહે છે. બીજી મુક્તિઓ ગૌણ હોઈને અવાંતર છે. સાધર્મ્યનો ભાવ તે સાધર્મ્ય કહેવાય. મુક્તોતું ઐશ્વર્ય જગદ્દત્તપારવર્જીત હોવાથી ભોગ-માત્રમાં સામ્ય છે એવું વ્યાસસૂત્ર છે. મુક્તાત્માનું પરમાત્મા સાથે સાધર્મ્ય સ્વરૂપ-રૂપ-ગુણ વિગેરેથી માન્યું છે. અપહતપારમા આદિક અષ્ટ ગુણ વિશિષ્ટ પ્રહારૂપનો અવિર્ભાવ થતો હોવાથી સ્વરૂપથી સામ્ય છે 'સ એકદા ભવતિ' આ શ્રુતિમાં કહ્યા મુજબ દિવ્ય રૂપની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી સ્વરૂપથી સામ્ય છે. 'સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સર્વ કામોની પ્રાપ્તિ થતી હોવાથી ભોગથી સામ્ય છે. આતો પરમાત્મા સાથેનું સાધર્મ્ય કહ્યું. મુક્તોમાં પણ પરસ્પર સાધર્મ્ય છે. એમાં કોઈપણ બાબતમાં તારતમ્ય નથી. આ બાબત સ. પ્ર. ૩ અ. ૪૧ માં 'રૂપં સમૃદ્ધિરૈશ્વર્યં' આ શ્લોકથી કહી છે. મુક્તિદશામાં પરમાત્મા અને મુક્તાત્મા વચ્ચે સ્વામિ સેવકભાવ કાયમ રહે એ માટે આ નિર્વાર્ધકપણ સપ્રમાણ કયું છે. આ બધીજ બાબત રામાનુજાચાર્ય માન્ય અને શ્રીજીમાન્ય છે. સ્ત્રોત. ૧૩ તથા સા. ૧૧ માં એતું વિવરણ કયું છે. શિક્ષાપત્રો શ્લોકને આગળ ધરીને તેને સાધર્મ્યમાં લઈ જઈને તેને વળી પ્રેમાદૈતમાં લઈ ગયા છે તે સંગત નથી. પ્રેમાદૈતને સાધર્મ્યમાં ન ગણાય. સાધર્મ્ય તો મુક્તિદશામાં પ્રાપ્ય છે. આ શ્લોકમાં છતે દેહે પ્રાપ્ય નથી જ્ઞાન લક્ષિત ઉપાસના તો બહુધા એકાર્થ છે. પ્ર. ૨૧માં અક્ષરના સાધર્મ્યને પામવાની વાત કરી છે તેને આ પ્રસંગે કેમ નકારે છે તે સમજાતું નથી.

▲ ૧૦ પેરેબ્રાહ્મમાં તો જ્ઞાન ઉપાસન લક્ષિતની પરા કાષ્ટાએ પહોંચીને, "ઉપર પ્રમાણેની સ્થિતિ (સાધર્મ્ય) દેહ છતેજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. એટલે મુક્તિ, છતે દેહે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી સ્થિતિ છે. ભક્ત પંચભૂતના દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ભગવાનની ઈચ્છાથી તેને દિવ્ય ભાગવતી તનુ એટલે પ્રહારૂપ દેહ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે. દિવ્ય સાકારમૂર્તિ પરમાત્માનુંજ જીવ સાધર્મ્ય પામે છે. એનો આ સંબંધ પુરાવો છે" આ રીતે ઉટાંગ કુટાંગ રીતિએ છતે દેહે મુક્તિ મળવાનું, નિરાકાર આત્માને સાકાર બની જવાનું અને એમાં દિવ્યમૂર્તિ પરમાત્માના સાધર્મ્યને પુરાવા તરીકે લેવાનું, એમ મુક્તિ વિષયમાં ત્રણ બાબતો એક સાથે લીધી છે. ત્રણ પૈકી પ્રથમની છતે દેહે મુક્તિ મળવાની બાબતની સમાલોચના પ્રથમ કરીએ.

▲ છતે દેહે પ્રાપ્ત કરી શકાતી મુક્તિતો અદૈત મત માન્ય હોઈને સંપ્રદાયને માન્ય નથી. તેમને તો 'હું પ્રહારૂપ છું' એવા વાક્યાર્થજન્ય જ્ઞાનથી જ અહીંજ પ્રહારૂપ સાક્ષાત થાય છે. એમને મતે પર રૂપ પર ધામદિ કશું પ્રાપ્ય નથી. તેઓ જીવનમુક્તિને માને છે. જો જીવતો છે તો મુક્ત નથી. અને મુક્ત થયો તો જીવતો નથી. શરીરનો સંબંધ જ જીવન અને બંધ પણ એજ કહેવાય છે. આત્મસાક્ષાત્કારથી શરીર સંબંધ દગ્ધ થઈ ગયો હોય તો તે જીવતો જ નથી. જો તે દગ્ધ ન થયો હોય તો તેને મુક્ત કેમ કહેવાય? જોને જીવનમુક્ત કહેતા હોઈએ તેને પણ શરીરારિકતું જવું આવવું ખાવું પીવું વિગેરે બધા વ્યવહારો ચાલુ જોવામાં આવે છે. દગ્ધ પટનું દષ્ટાંત અપાય છે તે ઘટનું નથી. વસ્ત્ર બળી ગયું હોય અને તેનો આભાસ જણાતો હોય પણ તેથી કશું કાર્યાન્તર થાય નહિ. (પહેરવામાં કામ લાગે નહિ.) 'અત્ર બ્રહ્મ સમશ્નુતે' આ જ શ્રુતિવાક્ય છે તેનો અર્થ 'અહીંજ પ્રહારૂપ પ્રાપ્તિ થાય છે' એવો નથી. સંગત અર્થ તો ઉપાસન સમયે 'પ્રહારૂપભવ થાય છે' એવો બજાવો. 'જીવનમુક્ત થાય છે' એવો વ્યવહાર થાય છે તે તો મુક્તપ્રાપ્યપણાના અભિપ્રાયવાળો છે. અથવા મુક્તિ મળવામાં વધુ વિલંબ નથી. અથવા 'રાગાદિદોષોથી મુક્ત થયો છે' એવા અભિપ્રાયવાળો બજાવો. જો છતે દેહે મુક્તિ માનીએ તો બહુ શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનો વિરોધ આવે જેથી એ મુક્તિ

વેદાંતમાન્ય નથી. એથીજ એનું ખંડન “બુદ્ધે ક્ષેમપ્રાપ્તિર્ન તત્ત્વજ્ઞાનવિપ્રતિષ્ઠિતમ્ । બુદ્ધે ચેત્ ક્ષેમપ્રાપ્તિર્મિદૈવ
ન દુઃખમુપલભેત ” એમ આપરતંબાદિ મુનિઓએ કયું છે. એજ રીતે સમાનુભયાર્યે અને સંપ્રદાયનિષ્ઠોએ
પણુ તે તે સ્થળે કયું છે.

▲ સંપ્રદાયમાન્ય મુખ્ય મુકિત તો—લકિતથી કે પ્રપતિથી પ્રસન્ન થએલા પરમાત્માના અનુગ્રહ બળથી
જેનાં વિરોધિ સમગ્ર કર્મબન્ધનો નિવૃત્ત થયાં છે એવા પરમ લકિતને અંતકાલે ‘તેન પ્રદ્યોતિતેનૈષ આત્મા
નિષ્કામતિ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા મુજબ હૃદયમાં રહેલા લગવાનના અનુગ્રહથી નિકળવાના દ્વારનું જ્ઞાન મળતાંજ
‘તયોર્ધ્વમાયત્નમૃતંત્વમેતિ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે મોક્ષના દ્વારભૂત સુષુમ્ણા નાડી થકી બહાર નીકળીને,
‘તેર્જિષ્મમિસમ્ભવન્તિ’ આ શ્રુતિમાં તથા ‘અનિર્જ્યોતિરહઃશુક્લઃ’ માં જીતામાં તથા પ્ર. ૨૧ માં કહ્યા મુજબ
અર્ચિ માર્ગે પ્રવેશતાં તે તે સ્થાનમાં લગવાને સ્થાપેલા આતિવાહિક (એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને પહોંચા-
ડનારા) દેવગણોએ એ માર્ગમાં સત્કાર કર્યો થકા; અર્ચિ, (જ્યોતિ) અહઃ (દિવસ) શુકલ પક્ષ, ઉતરાયણ,
સંવત્સર, મુરત્, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્, વરુણ, ઇન્દ્ર અને પ્રભવતિને ઉલ્લંઘતાં, ‘તત્પુરુષોઽમાનવઃ સ એનાન્
બ્રહ્મ ગમયતિ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે લગવાને ધામ થકી સન્મુખ મોકલેલા અમાનવ (દિવ્ય) પુરુષની
સાથે આગળ ચાલતાં આવેલા આવરણભૂત પ્રકૃતિમંડળને ઉલ્લંઘીને, “સ આગચ્છતિ વિરજાં” આમાં કહ્યા
પ્રમાણે પ્રકૃતિમંડળ અને પરમ ધામના સીમાડાભૂત વિરજ નદીને પામતાં, તેમાં સ્નાન કરવાથી સૂક્ષ્મ દેહની
નિવૃત્તિ થાય છે. અને સાથેના મુકતના હસ્તરપર્શથી એને દિવ્ય મંડળ દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. પછી દિવ્ય
અપસરારૂપ પાંચસો દિવ્ય દેવીગણો તેને બ્રહ્માલંકારથી અલંકૃત કરે છે. પછી દિવ્ય દ્વારપાળોની આજ્ઞા
લઈને પરમાત્માના સભામંડપને પામતાં તેને લગવાન દિવ્ય પર્થક ઉપર બોળામાં બેસારીને પ્રશ્નોત્તરો કરે
છે. એથી અત્યંત આનંદિત થાય છે. લગવાનના કૃપાકટક્ષામૃતવૃષ્ટિથી અભિષેક પામતાં, પોતાના નિત્ય
દારયપણામાં નિયોગ કરતાં આ મુકતને અપરિચિન્ન દિવ્યમૂર્તિ પરબ્રહ્મના અનુભવ સાથેની સેવામુકિતરૂપી
મોક્ષસામ્રાજ્ય શ્રી સંપૂર્ણ થાય છે. (આ સંગ્રહ ઉપનિષદાદિ શાસ્ત્રોના આધારવાળો હોઇને વચનામૃતાદિ
સંપ્રદાય ગ્રંથ માન્ય છે) આ અનુક્રમ જેતાં પરધામસ્થ દિવ્યમૂર્તિ પરમાત્માને પામ્યા પછી જ સ્વસ્વરૂપને
આવિર્ભાવ થવા પૂર્વક લગવાનની દિવ્યરૂપથી સેવા પ્રાપ્તિ થાય એજ મુખ્ય મુકિત આત્યંતિકી માની છે.
બીજી મુકિતઓતો અવાંતર હોઇને ગોણુ ગણી છે.

▲ આ બાબત શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૨૧ માં—“જાલોક ધામ અમને ધરિસત છે. તે ધામમાં શુદ્ધ
આત્મ સ્વરૂપે થઇને (અથવા દિવ્યરૂપે થઇને) જે સેવા કરવી એજ અમને ધરિસત મુકિત છે. યદ્યપિ કૃષ્ણ
સેવાતો અવતાર દશામાં પણ સંસારમાં પણ કોઇ સંકૃતિને મળે છે પણ તે મુકિત નથી. પરંતુ દેહના
અંત પછી પરમ પદને પામીને શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પૂર્વકની કૃષ્ણસેવા મળે એજ મુકિત છે. વચ.
પ્ર. ૨૧ માં કહ્યા પ્રમાણે અર્ચિમાર્ગ વડે ધામને પામેલાને સ્વરૂપને આવિર્ભાવ ‘પરંજ્યોતિરપસમ્પન્ન સ્વેન
રૂપેનાભિનિષ્પદ્યતે’ આ શ્રુતિમાં કહ્યો છે. મોક્ષ ગતિમાં બહુ બહુ બાબતો ગણિત છે. આવી આ મુકિત દેહ
છતે કોઇ રીતે પ્રાપ્ત નથી. કોઇ સ્થળે દેહના અંતમાં જ દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિ કહી હોય તો તે “સમીપમાં
દિવ્ય દેહ મળવાનો છે” એવી અભિપ્રાય સમજવો ઘટે. દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિ તો વિરજમાં સ્નાન કર્યા પછી
સૂક્ષ્મ દેહનો ત્યાગ થતા દિવ્ય મુકતના હસ્ત રપર્શથી કહી છે. જેમાંથી દિવ્ય દેહ બંધાય છે તે દ્રવ્ય અહીં
નથી. જે જે દિવ્ય પ્રાપ્તિઓ પ્રતિપાદી છે તે પણ અહીં નથી. પરંપની પ્રાપ્તિ કહી છે તે પણ પર ધામમાં
છે. મુકતોને જે દિવ્ય ભોજો મળવાના છે તે પણ ધામમાં છે. આ જેતાં છતે દેહ મુકિત સાબીત થતી નથી. ખંડ
પુલ્લંજ કહીએ તો અહીં તો અંતકાળે દુઃખરૂપા ભુકિત પ્રત્યક્ષ જેવામાં આવે છે. એનાથી કોઇ મુકત નથી.

જીવન્મુકતની વ્યાખ્યા અને સાધર્મ્યની વ્યાખ્યામાં તેજસ્તિમિર નેટલો તફાવત છે. એક તરફથી
રામાનુજયાર્યાભિમત હોઇને શ્રીજીમાન્ય શાસ્ત્રીય મુકિતની વાત કરે છે અને બીજી તરફ અદ્વૈતિમાન્ય
વિરુદ્ધ જીવન્મુકિતની વાત થાય છે આતો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એક સિદ્ધાંતમાં રહેલું જોઇએ. અપસિદ્ધાંત
અને સિદ્ધાંતાન્તર થાય છે તે જોવું જોઇએ. જે રામાનુજયાર્યામાન્ય હોઇને શ્રીજીમાન્ય છે તેનું ખંડન

કરવું અને જે માન્ય નથી તેનું મંડન કરવું એ અત્યંત અનુચિત અહિતાવહ અયોગ્ય છે. આતો કોઈ અનિર્વચનીય સ્વતંત્ર તંત્ર કહેવું પડે. “એ ચાર વાનાં જેણે આ દેહે કરીને સિદ્ધ કરેલાં છે તે છતે દેહેજ મોક્ષપદને પામ્યો છે. દેહ મુક્યા કેડે પામવાનું તેને કોઈ બાકી રહેતું નથી” આ ૮ નંબરના પેરામાં વાક્યો લખ્યાં છે તેનો પણ ઉત્તર ઉપરની સમાલોચનામાં આવી જાય છે. રામાનુજનો જ્ઞાન માર્ગ કહેતાં “(૮) મુક્તિ એ પંચભૂતાત્મક દેહના પતન પછીજ પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ છે, છતે દેહે મુક્તિ શક્ય નથી” આ જે રામાનુજનાચાર્યની માન્યતા ઉપર કટુ કટાક્ષ અને અક્ષમ્ય આક્ષેપ કર્યો છે તેના પરિહાર માટે આ લાંબું વિવેચન સચ્ચાસ્રાનુસારી કરવું પડ્યું છે. આ તો રીતસરની મુક્તિની વાત થઈ. આથી પર મહામુક્તો કે અનાદિ મુક્તો કે પરમ એકાંતિકો કે મૂળાક્ષરોની મુક્તિની વાત તો બાકી રહે છે. તેઓ તો સર્વ સંપ્રદાયો અને આ સંપ્રદાય થકી પણ સ્વતંત્ર તંત્રવાળા હોવાથી તેમને ઉપરની મુક્તિના વિચારની કશી જરૂર નથી. તેમનાં રૂપો, ગમન આગમન, પ્રાપ્ય ધામાદિક બધુંજ સ્વતંત્ર સર્વવિલક્ષણ સર્વ પર છે. તે આ પ્રસંગે વિચારવાની જરૂર નથી. ત્રણ પૈકી જીવન મુક્તિની સમાલોચના થઈ.

હવે “લક્ષ્ય પંચ ભૂતના દેહનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે ભગવાનની ધૃષ્ટાથી તેને દિવ્ય ભાગવતી તત્ત્વ એટલે બ્રહ્મમય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે” આ વાક્યની સમાલોચના સમીચીન કરીએ.

“નિરાકાર આત્મા જ સાકાર બની જાય છે, તેનો પુરાવો દિવ્યમૂર્તિ પરમાત્માનું સાધર્મ્ય છે” એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેનું સખળ પુરાવા સાથે ઉપપાદન ઉચિત અનુપદ કરશે એવી ધારણા રખાતી હતી. પરંતુ પછીથી ૪ થી ૭ અંકો બહાર પડી ગયા પણ કશું ઉપપાદન આવ્યું નહિ. અપૂરા કાષ્ઠાએ ચઢી ગયા જણાય છે. પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે ઉપપાદનનો કરવુંજ જોઈએ. કેવળ પ્રતિજ્ઞામાત્રથી કૃતકૃત્ય થવાનું નથી. તે પહેલાં પણ એવું ઉપપાદન કશું આવ્યું નથી. સંપ્રદાયની રીતનું લખાણ બહુ લાંબું બે ત્રણ અંક સુધી ચાલુ રાખ્યું છે. ગમ્યું તે ખરું. આ બાબતમાં સંપ્રદાયના બીજા મુખ્ય ગ્રંથોને પણ ગોણ ગણીને સખળ આધાર વચનામૃતો ઉપર રાખવામાં આવ્યો છે તો મનમાન્યા તેના જ સખળ આધારથી પ્રથમ પર્યાલોચના કરીએ.

“નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે” એટલા શબ્દો ચોખ્ખા વચનામૃતોમાંથી બતાવશે તો બીજા પુરાવાની બહુ જરૂર રહેશે નહિ. (જ્ઞાનમાં એકડે એકથી ઘુટવા જેવી આ વાત થાય છે) લાંબા શ્લોકમાં ‘આત્મા સત્ છે બ્રહ્મ છે અક્ષર છે’ એટલાજ શબ્દો આત્માના સંબંધે આવ્યા છે. એનું કશું નિરૂપણ કર્યું નથી શ્રીજીએ તો ‘જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે’-એક આત્માનું અને બીજું પરમાત્માનું’ એમ કહીને શિક્ષાપત્રીમાં આત્માના જ્ઞાનને પ્રથમ કહે છે. વચનામૃતોમાં આત્માને અણુપરિમાણ, ચિદ્રૂપ, નિત્ય, અવિકારી અવિનાશી અચ્છેદાદિલક્ષણ કહે છે. આવા આત્માનો મુક્તિદશમાં હસ્ત પાદ મુખ મસ્તકાદિ વિવિધ પ્રકારે પરિણામ કહેવો એ કોઈ રીતે સંગત નથી. સર્વથા અસંગત છે. મુક્તિદશમાં દિવ્ય આત્મા થકી બુદ્ધો દિવ્ય દેહ એચ્છિક ભગવત્સેવાર્થે આવે છે. જુઓ—“ભગવાનનો લક્ષ્ય છે તે ભગવાનની ધૃષ્ટાએ કરીને બ્રહ્મમય દેહને પામે છે” (પ્ર. ૧) આના સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ હરિવાક્યસુધાસિંધુમાં—“તમુવાચ તતઃ સ્વામી ચિન્મયં દિવ્યવિગ્રહમ્ । કૃષ્ણેચ્છેયૈવ સમ્પ્રાપ્ય યાતિ ગોલોકધામ તે” આ રીતે મૂળ છે. આના ઉપરની ટીકામાં—‘ચિન્મય—ચૈતન્યપ્રધાન, બ્રહ્મમયમ્’ ‘દિવ્યવિગ્રહ—અમાયિકશરીર’ એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વળી ટીકામાં ‘ગુણાપાયે બ્રહ્મશરીરમેતિ’ ‘બ્રાહ્મી સંવિશતે તનુમ્’ એવું પ્રમાણ લીધું છે. ‘ચિન્મય’ એનો અર્થ ‘ચૈતન્ય પ્રધાન’ એવો કરીને, ‘બ્રહ્મમય’ એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે. ‘દિવ્યવિગ્રહ’ એ પદનું ‘અમાયિક શરીર’ એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ‘બ્રહ્મ શરીરને પામે છે’ ‘બ્રાહ્મી તનુમાં પ્રવેશે છે’ એવો શ્રુત્યર્થ છે. આ ઉપરથી શરીરને પામનારો અને તેમાં પ્રવેશનારો અહમર્થ મુક્તાત્મા અને તેને પ્રાપ્ત થનારા દિવ્ય શરીર વચ્ચે આત્મશરીરભાવ સ્વરસતઃ સિદ્ધ થાય છે. આ વચનામૃતના પ્રશ્નોત્તરનો વિમર્શ કરતાં ‘મુક્તાત્માજ દેહરૂપે થઈ જાય છે’ એવો અર્થ નહિ નીકળતાં તેને અન્યજ બ્રહ્મમય શરીર મળે છે એવો અર્થ નીકળે છે. ‘દેહને પામે છે’ આ વાક્યથીજ પામનારો આત્મા અને પ્રાપ્તવ્ય દેહ બન્ને પૃથક્ સાપ્તીત થાય છે. આ બોતાં મુક્તોને આત્મસ્વરૂપથકી

બુદ્ધિ અહમય દેહની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય છે. વચનામૃતમાં 'અહમય દેહને પામે છે' એના અનુસંધાનવાળું આ વિવરણ વિશદ છે. આ તત્ત્વજ્ઞાનના લેખક આજ ચાલુ લેખમાં-એવો ભકત, દેહ મુકે છે ત્યારે દિવ્ય ભાગ-વતી તત્ત્વ અહમય દેહને પામે છે' (ગ. પ્ર-૧) એમ એકાંક્યતાને કહે છે. 'અર્થાત્' કરીને જે પોતે મનસ્વી અનર્થ કર્યો તે ન કર્યો હોત તો બધું સંગત સમ્યક્ હતું. જ્યારે આત્માને નિરાકાર-હસ્ત પાદાદિ અવયવે રહિત માને છે તો તેમાંથી તેવો આકાર થવાનું કહેવાય ખરું? આ તો પરસ્પર વિરુદ્ધ કહેવાય. બદ્ધશામાં નિરાકાર આત્મામાંથી કોઈપણ આકાર બન્યો નથી તો મોક્ષદશામાં તેવો આકાર બને ખરો? આત્માનું નિત્ય સ્વરૂપ અણુ છે અને નિરવયવ છે. તેમાંથી એવા વિવિધ અવયવવાળો આકાર શી રીતે બને? આત્માનું નિત્ય સ્વરૂપ પરિમાણુજ અણુજ છે તેનો દેહરૂપે એટલે કે મધ્યમ પરિમાણુમાં પરિણમે તો તેનો સ્વરૂપથીજ નાશ થયો ગણાય. નિર્વિકારિપણું પણ નષ્ટ થઈ જાય. સ્વરૂપમાં પણ સંકાય વિકાસ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે દેહકૃતિમાં ગળાનો ભાગ સાંકડો અને છાતીનો ભાગ પહોળો હોય વિગેરે. આ બધું અવયવ અવિકારી અણુપરિમાણુ નિત્ય આત્મામાં સંભવે જ નહિ એ મુખ્ય તત્ત્વ છે. પ્રથમ વચનામૃતનીજ વિકૃત રજુઆત અને વિરુદ્ધ અર્થ પોતે કર્યો છે તે પોતેજ સમજી લે. "એવા ભગવાનના સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળા છે તે સર્વે દેહને મુકીને ભગવાનના ધામમાં ચૈતન્યનીજ મૂર્તિ થઈને ભગવાનના હબ્બરમાં રહે છે." (પ્ર-૩૭) 'ચૈતન્યનીજ મૂર્તિ થઈને' આ પદનું સંસ્કૃતમાં 'ચિન્મયાકૃતિઃ' એમ કયું. ટીકામાં એનો અર્થ 'બ્રહ્મમયશરીરઃ સન્' એમ કરીને 'ચૈતન્યનીજ મૂર્તિ' એનો તાત્પર્ય એમ કયું. 'ચિન્મયાકૃતિઃ' આમાં જે આકૃતિ શબ્દ છે તે શરીરનો વાચક છે. 'ચિન્મયાકૃતિર્યસ્ય' એમ બહુવ્રીહિ સમાસ કરવાથી તેણે વિશિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે મુક્તાત્મા દિવ્ય આકૃતિએ વિશિષ્ટ છે એવો અર્થ ફલિત થાય છે. માટેજ ટીકામાં "બ્રહ્મમયશરીરઃ સન્" એવું વ્યાખ્યાન કયું છે. 'ચૈતન્યજ મૂર્તિ થઈ રહે છે' આ વાક્ય ઉપરથી 'ચૈતન મુક્ત આત્મા જ મૂર્તિરવશ્યે થઈ જાય છે' એવા અર્થની ભ્રમણા કોઈ અદ્વૈતશ્રુતને થાય, એના નિવારણ માટેજ ઉપરનું પૂર્વાપરના અનુસંધાનવાળું સુસંગત સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરીને દેહદેહિભાવનું સમર્થન કયું છે.

"અને બ્રહ્મ ભાવને પામ્યો જે પોતાની આત્મા તેણે કરીને.....તેણે કરીને સેવામાં વતે છે" (પ્ર-૬૪) આની ઉપર હ. વા. સુ.માં "તે બ્રહ્મભાવાપન્નેન સ્વાત્મનાજ્ય નિરન્તરમ્" એમ સંસ્કૃત છે. એની ટીકામાં એનો અર્થ 'બ્રાહ્મ્યા તન્વા' એવો કર્યો છે. "બ્રહ્મ ભાવને પામ્યો જે આત્મા" આ વાક્યનું 'બ્રાહ્મી તત્ત્વ' એવું વ્યાખ્યાન 'બ્રાહ્મી તત્ત્વ સંવિષતે' આ શ્રુતિના આધારથી કરીને "નિરાકાર આત્મા જ સાકાર બની જાય છે" એવી અવળી માન્યતાને અવકાશ આપ્યો નહિ. "જ્યારે એ જીવના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે એને માયિક ત્રણ દેહનો સંગ છુટી જાય છે. પછી એ જીવ કેવળ ચૈતન્ય સત્તામાત્ર રહે છે. પછી એ જીવને ભગવાનની ભૂમિ આદિક જે આઠ પ્રકારની પ્રકૃતિ તે થઈ બુદ્ધિ જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનો ભગવાનની ઇચ્છાએ કરીને દેહ બંધાય છે ને તેણે યુક્ત થકો ભગવાનના અક્ષરધામને વિષે રહે છે" (મધ્ય ૬૬) આની ઉપર હ. વા.માં "કૃણેચ્છ્યાજ્ય દિવ્યોજ્ય પરાપ્રકૃતિતો મુને । આવિર્ભવતિ દેહો વૈ તેન સંયુજ્યતે સહઃ" આ રીતે સંસ્કૃત છે. ટીકામાં 'પરા પ્રકૃતિઃ' એનો અર્થ 'અક્ષરબ્રાહ્માત્મક પરા પ્રકૃતિઃ । એવો અને 'દેહઃ' એનો 'બ્રહ્મમયતનુઃ' એવો અને 'સંયુજ્યતે' એનો 'તદભિમાનયુક્તો ભવતિ' એવો અર્થ કર્યો છે. આમાં તો અહમય આત્માને દિવ્ય દેહનો અભિમાની (મારો આ દેહ) કહીને દેહને અભિમંતવ્ય તરીકે કહે છે. એમ કહેવાથી બદ્ધ દશામાં જેમ દેહાત્માનો ભેદ છે. તેમ મુક્તાત્મામાં પણ દેહાત્માનો ભેદ સાબીત થાય છે. જે અહમય આત્મસ્વરૂપનો જ દેહરૂપે પરિણામ થઈ જતો હોય તો કોણ અભિમાની? અને કોણ અભિમંતવ્ય? એ કશું ચોખ્ખું કહેવાય નહિ. આત્મા એજ દેહ કે દેહ એજ આત્મા એવો અનિર્વચનીય હોયો થયો. એની સ્પષ્ટતા માટે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ શબ્દનો સંસ્કૃતમાં 'પરા પ્રકૃતિ' એવો અર્થ કર્યો. 'પરા પ્રકૃતિ' શબ્દનો વળી 'અક્ષરબ્રાહ્માત્મક' એવો અર્થ ધટાવ્યો. એમ કરીને ચૈતન્ય પ્રકૃતિ કે પરાપ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ સ્વયં જીવભૂત નહિ પણ તે થઈ બુદ્ધિ અક્ષરબ્રાહ્માત્મક પ્રકૃતિપર અર્થ કરીને તેમાંથી દેહ બંધાવાનું કહ્યું.

“પછી દેહને મુકીને જીદો થાય છે ત્યારે એ લકતને ભાગવતી તનુ આપે છે અને તે દેહે કરીને ભગવાનના ધામને વિષે રહે છે” (સા. ૧૪) ‘ભાગવતી તનુ આપે છે અને તે દેહે કરીને’ આ શબ્દો દેહ દેહિભાવને સમર્થનારા સ્પષ્ટ છે. “અને જેને એ ભગવાન કૃપા કરે છે તેણે કરીને તેને પ્રકાશમય એવો દિવ્ય દેહ બંધાય છે” (લોયા ૧૫) “ અને ભજનનો કરનારો જે જીવાત્મા તે પુરુષ પશુ નથી અને સ્ત્રી પશુ નથી. એ તો સત્તામાત્ર ચૈતન્ય છે તે દેહને મુકીને ભગવાનના ધામમાં જાય છે ત્યારે જેવી ભગવાનની મરજી હોય તેવો તેનો આકાર બંધાય છે અથવા એ લકતને જેવો સેવાનો અવકાશ આવે એવો આકાર ધરીને ભગવાનની સેવા કરે છે. (અંત્ય ૨૨) આમાં સત્તામાત્ર ચૈતન્ય આત્માને સેવાર્થે પૃથક્ દિવ્ય આકારનો યોગ કહ્યો. “તથા તે પાર્ષદ જે મુક્ત તેમના જે આકાર છે તે સર્વે સત્ય છે તે દિવ્ય છે તે અતિશય પ્રકાશ યુક્ત છે. પુરુષના જેવો દ્વિભુજ છે તે સચ્ચિદાનંદરૂપ છે” (અંત્ય ૩૮) આમાં પશુ મુક્તાત્માને પૃથક્ સત્ય દિવ્ય પ્રકાશમય દ્વિભુજ સચ્ચિદાનંદરૂપ આકારના યોગને કહે છે. ઇત્યાદિ બહુ વચનો શ્રીમુખનાં સ્પષ્ટાર્થ છે. એનો અન્ય અર્થ અવળો થઈ શકે એમ નથી. એકજ વસ્તુ કહેવામાં અનેક શબ્દો આવે છે પરંતુ તેનું તાત્પર્ય તો દિવ્યતામાં છે. ‘નિરાકાર મુક્તાત્મા જ સાકાર બની જાય છે’ એવી વચનવ્યક્તિ કુત્રાપિ નથી. અને તત્ત્વદષ્ટિએ દેખીએ તો હોય પશુ નહિ. આ રીતે મુખ્ય આધાર વચનામૃતોની પર્વાસોચના થઈ.

આ અર્થ સ. ૭.માં અતિ સ્ફુટ છે—‘દિવ્યાં તનું બ્રહ્મરૂપાં પ્રાપ્ય’ ‘સદ્ગો દિવ્યતનું પ્રાપ’ ‘હિત્વેમં ભૌતિકં દેહં દિવ્યદેહેન સર્વદા’ ‘દેહાન્તે પરમં ધામ...પ્રયાન્તિ દિવ્યદેહાસ્તે’ ‘સ તુરીયપ્રકાશોઽથ દિવ્યં ભાગવતા-ભિષમ્ । દેહં સ લઙ્ઘ્વા’ ‘ન તસ્ય કર્મજન્યોઽસૌ દેહઃ કિન્ત્વસ્તિ ચિન્મયઃ’ ‘વાસુદેવપ્રસાદેન તતો ભાગવતીં તનુમ્ । સંપ્રાપ્ય’ ઇત્યાદિ બહુ વચનો મુકાત્માને અન્ય દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિને કહેનારાં ઉધાડાં છે. આ રીતે ત્રણેય મુખ્ય ગ્રંથોની આ બાબતમાં એકાધર્મતા રૂપ છે. ‘નિરાકાર આત્માજ સાકાર બની જાય છે’ એવું એક પણ વાક્ય સ્ફુટાર્થ નથી. સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થ થાય એવાં વચનોનો પણ અર્થ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતને અનુગુણ ન્યાય યુક્તિથી ઘટાવ્યો છે.

અદ્યપિ રામાનુજ્યાર્યને પ્રાર્થા તરીકે ગુરુપરંપરામાં સંભાન્યા છે અને એમના વિશિષ્ટદૈત મતને સ્વમત તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને એમણે રચેલા ગીતાભાષ્ય-સૂત્રભાષ્યને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે શ્રીજીએ સ્વીકાર્યા છે. એટલે એમનાં પ્રમાણુથી આ તાત્ત્વિક જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી શકાય છે અને સંપ્રદાય પ્રપન્ધોમાં જોજ પ્રણાલિકા પરિગ્રહી છે. પરંતુ આ મહાજ્ઞાનિઓ તો તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ અનેક મિથ્યા દોષોને આરોપીને તેને ગૌણ કે અનુપયોગી ગણીને, સંપ્રદાયના ગ્રંથોના જ્ઞાનને જ મુખ્ય માને છે. જેથી આ વાદમાં એ આચાર્યનાં વચનોને નહિ લેતાં સંપ્રદાયમાન્ય પ્રમાણુ લેવામાં આવે છે. મુક્તાત્માને અપ્રાકૃત શરીરના યોગની

બાબત કાંઈ ખાનગી નથી. વેદવ્યાસે શારીરક સૂત્રમાં જ બહુ સ્પષ્ટતાથી નિરૂપી છે. આ સૂત્રો ઉપર સંપ્ર-
દાયનિષ્ઠ મહામુનિ મુકતાનંદસ્વામીએ શ્રીજીની આજ્ઞાથી લાખ્ય રચેલું છે અને યોગિરાજ ગોપાલાનંદસ્વામીએ
સૂત્રાર્થદીપ નામની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા રચી છે. મોક્ષદશામાં સ્વસ્વરૂપના સંપૂર્ણ આવિર્ભાવને પામેલા મુકતોને
શરીરયોગ છે જ ? કે નથી જ ? કે નિયમ નથી ? એવો વિચાર આરંભ્યો છે. તેમાં બાદરી આચાર્યનો મત
નકારમાં કહ્યો. જૈમિનિનો મત હકારમાં કહ્યો. બાદરાયણે તો મુકતાત્મા સત્યકામ સત્યસંકલ્પ હોવાથી સંકલ્પ
થાય તો શરીરને ધારે અને ન થાય તો ન ધારે એમ હકાર નકાર બંનેમાં મત આપ્યો. એમાં “માર્વ
જૈમિનિવિકલ્પામતનાત્” (૪-૪-૧૧) જૈમિનિ આચાર્ય તો મુકતોને શરીરનો યોગ માને છે. કેમ તો ?
‘સ એકથા ભવતિ ત્રિથા ભવતિ’ આ શ્રુતિમાં મુકતોને વિવિધરૂપે થવાનું એકર્થ કહે છે. ઇચ્છામાં આવે
એટલાં રૂપોને ધારી શકે છે. (જેમ સૌભરીએ પચાસ રૂપો ધાર્યાં હતાં) શ્રુતિપ્રોક્ત અર્થનો અંગીકાર કરવો
પડે જ. આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારતાં એમાં બહુરૂપે થવાનો સંભવ નથી. કેમ કે આત્મા તો અચ્છેદ છે.
શરીરસંબન્ધથી જ એમાં એનો સંભવ માની શકાય. આ જે શરીર છે તેતો મુકતાત્માને દિવ્ય છે. શરીરનો
યોગ આવે તો સુખદુઃખાદિકનો સંબન્ધ અવશ્ય આવે એ જે બાબત છે તે તો કર્માધીન શરીરના સંબન્ધ-
વાળી છે. સંકલ્પમાત્રાધીન દિવ્ય દેહમાં એનો સંબન્ધ હોઈ શકે નહિ. એમ કરીને મુકતાત્માને અલગ
દિવ્ય દેહનો યોગ પ્રતિપાદ્યો છે. સૂત્રાર્થ પ્રદીપમાં પણ મળતું જ વિવરણ છે.

આ મુકતાત્માની બાબતમાં—પૂર્વોક્ત સૂત્રના અનુસંધાનથી લાખ્યમાં એવું તાત્પર્ય કાઢ્યું છે કે—
આ સૂત્રમાં મુકતોને દિવ્ય દેહનું સમર્થન કર્યું છે એ ઉપરથી કૃવળ દેહ નહિ પણ દિવ્ય ઇન્દ્રિયો આદિકનું
પણ સમર્થન સમજી લેવું. કેમકે મુકતોને “અપ્રાકૃતેન્દ્રિયપ્રાણાઃ” ‘દિવ્યાલક્ષ્ણવાસસઃ’ એમ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ વસ્ત્ર
વિભૂષણ વિગેરેના સદ્ભાવને પણ કહે છે. દેહ ઇન્દ્રિયો આદિકનો જે પ્રતિષેધ છે તે માયિક વિષયવાળો છે.
માયિક દેહ ઇન્દ્રિયો નથી. આ દિવ્ય દેહો ઇન્દ્રિયો વસ્ત્રો વિભૂષણો વિગેરે શમાંથી બને છે તો—દિવ્ય ધામાદિ-
રૂપથી અને વિચિત્ર દિવ્ય વસ્ત્ર વિભૂષણ પુષ્પમાલા ચંદનાદિ વિવિધરૂપથી લગવદિગ્ધાને અનુસારે પરિણમ-
નારી જે આ અક્ષરબ્રહ્મ નામની અનંતા, અનાદિ, ચૈતન્યરૂપા, અનવધિક આનંદને ઉપજવનારી પરા પ્રકૃતિ
છે તેમાંથીજ ઇન્દ્રિયો પ્રાણ સાથે દિવ્ય તત્ત્વ મુકતોને પ્રાદુર્ભાવે છે. આ તત્ત્વ લગવત્સેવારસના ઉપકરણભૂત
થાય છે. લગવાનની ઇચ્છાથી અને કદાચિત્ લગવદિગ્ધાનુસારી સ્વેચ્છાથી મુકતોને બહુધા દિવ્ય તત્ત્વ પ્રાદુર્ભાવે
છે. આ ઉપર એક એવી શંકા આવે છે કે—આત્મા તો અણુસ્વરૂપ છે, તો અનેક શરીરોમાં ધારણમાં ઉપયોગી
થાય એવો પ્રવેશ કેમ થતે ? એનું સમાધાન “ધર્મભૂત જ્ઞાતવ્યાપ્તિથી થાય” એમ કર્યું છે. આ બાબતની
સ્પષ્ટતા “પ્રદીપવદાવેશઃ” આ સૂત્રથી આગળ કરશે. જેનાં સમગ્ર કર્મબન્ધનો છુટી ગયાં છે અને જેની જ્ઞાન-
પ્રભા સંકુચિત મટીને વિકસિત થઈ ગઈ છે એવા મુકતોને સ્વરૂપથીજ લગવદિગ્ધાને અનુભવ સિદ્ધ થાય છે
અને સેવાદિ માટે દિવ્ય રૂપનો પરિગ્રહ છે એવા અભિપ્રાયથી મુકતોને સશરીર અને અશરીર એમ બે પ્રકારે
સ્થિતિને બાદરાયણ (વ્યાસ) માને છે. આ રીતે બાદરાયણનું હાઈ સેવાદિ માટે મુકતોને દિવ્ય રૂપાદિકના
યોગમાં વર્તે છે.

આ નિરૂપણ ઉપરથી—જે કેટલાકનું એવું ઉધડ માનવું છે કે—“શ્રુતિમાં પરમાત્માને અરૂપ કહ્યા
હોવાથી એ પરમાત્માજ દિવ્યરૂપે થઈ રહે છે તેમ મુકતો પણ લગવત્સેવાદિક માટે દિવ્ય રૂપે થઈ રહે
છે” આ અપમાન્યતાનું ખંડન થઈ જાય છે. કેમકે આ મતતો સૂત્રકાર વ્યાસના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે.
સૂત્રકારજ લગવત્સ્વરૂપનું વિભૂષણ અને આત્માસ્વરૂપનું અણુપણું “નાણુસ્તત્ત્વત્” આ સૂત્રથી સમર્થ
છે, પરમાત્માને દિવ્ય પરાપ્રકૃતિ અક્ષરવિભૂતિનો દિવ્ય દેહયોગ જ્યોતિરન્તરાધિકરણમાં સમ્યક્ સૂચ્યો
છે. ‘સ જ્ઞાનન્ત્યાય કલ્પતે’ આ શ્રુતિમાં મુકતોને જે આનંદ કહ્યું છે તે જ્ઞાનાદિ દ્વારા છે એમ ‘પ્રદીપવદાવેશઃ’
આ સૂત્રમાં કહેશે. વિભુસ્વરૂપ પરમાત્મા અને અણુસ્વરૂપ મુકતાત્માએ કે જે નિત્ય અવિકાર અખંડ
સ્વરૂપવાળા સદા છે તેમને સ્થૂળ નાનાવિધ દેહરૂપે પરિણામી થવું તે બીલકુલ સંભવતું નથી. તેમ થાય

તો તેઓનું ખંડિતપણું, છેલ્લપણું, વિકારીપણું વિજેરે અનેક દોષોનો પ્રસંગ આવે. સ્વસ્વરૂપે સદા રહેવું એજ મુક્તિ માની છે. માટે પરમાત્માને અને મુક્તાત્માઓને પણ અલગ બ્રહ્મમય દિવ્ય દેહનો યોગ આવે છે એમજ માનવું પડે. પરમાત્માને દિવ્ય દેહયોગ નિત્યેચ્છાસિદ્ધ નિત્ય છે, જેથી પરમાત્મા સદા સાકાર નિરૂપી છે. આ બધો વિચાર ચોમેરનો કરતાં “ મુક્તાત્મા જ દેહાદિરૂપે થઈ જાય છે ” આ અપમાન્યાને અદ્ય અવકાશ નથી.

‘સ એકઘા મવતિ ત્રિઘા મવતિ’ આ બાબત મુક્તોને માટે ભલે કહી છે પણ તે કેમ થટે ? કારણકે આત્મા તો અણુ પરિમાણ છે તેને અનેક શરીરનો પરિગ્રહ થટે નહિ, કેમકે એક શરીરમાં સ્થિત હોય તેનો ખીંજ શરીરમાં પ્રવેશ સંભવે નહિ ? એવી શંકા કરીને, ‘પ્રદીપવદાવેશસ્તથાહિ દર્શયતિ’ (૪-૪-૧૫) આ સૂત્રથી સમાધાન કરે છે. અર્થ એવો છે કે યદ્યપિ આત્મા સ્વરૂપથી અણુ છે પણ યોગદ્ભ મસરતી પોતાની જ્ઞાન પ્રભાથી (શક્તિરૂપા) સંકલ્પને અનુસારે અનેક શરીરોમાં પ્રવેશીને આત્માપણે રહીને ત્રેધા પંચધા અને સપ્તધા પણ થઈ રહે છે. સૌભરી મહર્ષિ પચાસ રૂપે થઈ રહ્યા હતા અને એક સાથે પચાસેય રૂપનો વ્યવહાર કરી શક્યા હતા. આ તો સામાન્ય આ પ્રાકૃત લોકના ઋષિ હતા તો અપ્રાકૃત મુક્તાત્માની બાબતમાં શંકાને સ્થાન નથી. આજે આવેશ તે દીપનો જેમ આવેશ પ્રભાથી તેમ સમજી લેવો. એક દેહમાં સર્વ અવયવોમાં અણુરૂપ આત્માનો પ્રદીપનો પ્રભાથીજ જેમ એમ જ્ઞાન પ્રભાથીજ આવેશ કહેવો થટે. મુક્તિ પર્વત કર્મને લીધે સંકુચિત રહેલી જ્ઞાન પ્રભા સર્વત્ર પ્રવેશવા માટે સમર્થ થતી ન હતી. પરંતુ તેમાં પ્રતિરોધક કર્મની નિવૃત્તિ નિઃશેષ થતાં મુક્તોને તે સર્વત્ર પ્રસરે છે. આ રીતે સમાધાન કરીને મુક્તાત્માને પૃથક્ અનેક દિવ્ય શરીરના યોગને સાખીત રાખ્યો છે. આ રીતે સૂત્રાર્થ છે. ઉપર પ્રમાણે તત્વતઃ સમાલોચના કરતાં ‘નિરાકાર આત્માજ સાકાર બની જાય છે’ એમ કદાપિ કહેવાય નહિ. આત્મ જ્ઞાનની પરા કાળા તો આ કહી એજ શાસ્ત્રીય સમ્યક્ નિર્ણય છે.

ત્રીજી મુક્તાત્માનેજ વિવિધ અવયવવાળા દેહરૂપે થવાનું કહેવા માત્રથી અપેક્ષિત અખિલ અર્થ આવી જતો નથી. મુક્તોને ધન્દિઓ પ્રાણ મન આદિક તત્વોનો યોગ તથા વસ્ત્ર વિભૂષણ ચંદન પુષ્પમાળા વાહન વિજેરેનો યોગ પણ સ. જ. માં તથા હ. વા. સુ. વિજેરે ગ્રંથોમાં વર્ણવ્યો છે. આ સર્વરૂપે પણ મુક્તાત્માનો જ પરિણામ થવાનો કહેવો પડે. આતો નિત્ય અખંડ અવિકારી અચ્છેદ્ય અભેદ્ય ચેતન આત્મ-વસ્તુમાં થટે જ નહિ. માટે સ. પ્ર. ૩ અ. ૪૧ માં તથા ભ. ચિં. પ્ર. ૧૫૯ વિજેરેમાં પ્રકૃતિપર નિત્ય દિવ્ય ધામનું આપ્તું વર્ણન આપ્યું છે તે મુજબની, ભોગ્ય ભોગોપકરણ ભોગસ્થાનાદિ વિવિધ રૂપે પરિણામ પામી રહેલી, જેને પરા પ્રકૃતિ, નિત્યવિભૂતિ, શુદ્ધસત્ત્વ, ગોલોક, વૈકુંઠ, અક્ષર બ્રહ્મ પરમપદ પરમાકાશ આદિક અનેક નોમાંતરથી વ્યપદેશેલી તે ચેતન્ય પ્રકૃતિમાંથી જ મુક્તોના હસ્તપાદાદિ અવયવવાળા દેહો બંધાય છે. આ જે દિવ્ય વસ્તુ તે ચેતન જીવાત્મા, પરમ ચેતન પરમાત્મા, અચેતન માયા, કાળ આદિક થકી બુદ્ધ જ છે. એમાંથી દેહાદિ બંધી જ વસ્તુઓ બને છે. આ મૂળ ઉપાદાન તત્ત્વનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન નહિ હોવાથી ચેતન આત્માને જ દેહાદિરૂપે થવાની ભ્રમણા પેઠી જણાય છે. શ્રી હરિએ સર્વેની દિવ્યતા ‘દિવ્યં કૃણ્ણસ્ય રૂપં’ (સ. પ્ર. ૩) આ એક જ શ્લોકમાં સંગ્રહથી સંનિરૂપી છે. આટલું સમજે તો આ જ્ઞાન માટે અલં છે. ભગવાન શ્રીહરિ પ્રગટ રૂપમાં કેવા હતા ? એટલું સમજે તો જ્ઞાનની પરા કાળા સંપૂર્ણ આવી જાય.

કોઈ જ્ઞાનલવડુવિદ્યોધોતો કોઈપણ સ્પષ્ટ પ્રમાણ શાસ્ત્રીય “ નિરાકાર આત્માજ સાકાર બની જાય છે. ” એ બાબતમાં નહિ મળવાથી ભગવદ્વિજ્ઞાને જ આગ્રહથી આગળ ધરે છે. જે ભગવદ્વિજ્ઞાને જ લક્ષ્યે તો બ્રહ્મ દશામાં પણ આત્માજ હસ્તપાદાદિ વિવિધ અવયવવાળા દેહાદિ ભાવને પામે છે એમ પણ માનવામાં વાંધો શો ? મુક્તિદશામાં ધૃશ્વરેચ્છા અને બ્રહ્મદશામાં અનિચ્છા એમ ભેદથી કહેવામાં કોઈપણ નિયામક નથી. જે ધૃશ્વરેચ્છાને જ આગળ ધરવામાં આવે તો નિત્ય અને અનાદિ એવાં જીવ માયા અક્ષર બ્રહ્મ વિજેરે તત્ત્વોનાં સ્વરૂપો અને લક્ષણો જે શ્રીહરિએ કહ્યાં છે તેનો કંઈ અર્થ કે ઠા રહે નહિ. પ્રત્યેક

પદાર્થોના સ્વરૂપ સ્વભાવો નિત્યજ હોય છે અને તદનુસારે ધર્મચર્યા પણ વ્યવસ્થિતજ રહે છે. ઉપાધિમય બદ્ધ દશામાં જે નિર્વિકાર નિત્ય સત્ય આણુ આત્મામાં વૃદ્ધિ વજેરે કોઈ વિકારો થઈ શક્યા નથી તો પછી નિરુપાધિ મુક્તિ દશામાં તેવા વિકારો માનવામાં આવે તો દેહને જ આત્માપણે માનનારા નાસ્તિક ચાર્વાક પક્ષથી પણ આ વેદાંત પક્ષની અત્યંત કનિષ્ઠતા કહેવાય. ચાર્વાકો દેહને જ આત્મા માને છે તો આમણે આત્માનેજ દેહ માન્યો. એમાં કોને શ્રેષ્ઠ કહેવો? એનો સુવિચાર તત્ત્વદષ્ટિએ કરીએ તો ચાર્વાકોનેજ શ્રેષ્ઠ કહેવા પડે. આતો સમગ્ર દાર્શનિકોમાં હાર્યાપદ જેવું થાય છે આતો પરિણામવાદના પરિશીલનનો પાકો પરિપાક જણાય છે. તેના અંગીકારમાં તો સત્ય નિત્ય આણુપરિમાણ અહમર્થ આત્માનો પ્રકારાંતરે પ્રજ્ઞાશ કે વિકાર જ સ્વીકાર્યો કહેવાય. ચાર્વાક જૈનાદિ મતમાં જોરથી દૂષણો આપવામાં આવે છે તે આપી શકાશે નહિ. વળી હું શબ્દથી કે હું છુદ્ધિથી જ એક બોધ્ય એવો આણુરૂપ ચેતન આત્માજ દેહરૂપે બની જાય તો દેહ તો પાણી પાદ મુખ મસ્તક વજેરે અનેક અલગ અલગ અવયવવાળો હોવાથી તે પૈકી કેને વિષે હુંપણાનું અભિમાન ધરાવે, આ એક મહાન પ્રશ્ન આવશે. અમુકમાં જ હુંપણાનું અભિમાન ધરાવામાં કોઈ ખાસ નિયામક નક્કી નથી. તેના પરિહાર માટે “આત્માનો એક ભાગ દેહાદિરૂપે થાય છે અને એક ભાગ અવશેષ રહે છે તેમાં હુંપણાનું અભિમાન ધરાવે છે” એમ માનવું પડે. એમ માનતાં આત્માને નિત્ય નિરંશ અચ્યુત અક્ષર અવિકારી કહેવામાં આવે છે તે કહેવાશે નહિ. એક તરફથી આત્માને નિત્ય નિરંશ નિર્વિકાર અનાદિ અચ્યુત અક્ષર કહેવામાં આવે અને બીજી બાજુથી તેનો હાથ, પગ, નાક, કાન મુખ મસ્તક આદિક અનેક-વિધ અવયવવાળો દેહરૂપે થવાનું કહેવું એ તો અત્યંત અવળું તેજને તિમિર કહેવા જેવું અસંભવિત છે. આ જોતાં આ માન્યતા અતિ અસમ્યક્ છે. આ બધું બહુ વિચારીને જ વિજ્ઞાનવૃદ્ધિએ મુક્તાત્મા થકી પૃથક્કજ પૃથક્ક પદાર્થનો જ દેહયોગ મુકતોને માટે માન્યો છે એ સર્વ રીતે સુયોગ્ય છે. “વેદ પણ એવો ભય રાખે છે કે ‘આ અદ્યપશ્ચુત અર્થનો અનર્થ’ કરીને અમને છેતરશે” એવું વચન છે તે પ્રમાણે આમાં થયું હોય એમ જણાય છે.

વળી કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનવિધુરો તો “મુક્તાત્માજ સ્વયં દેહરૂપે બની જાય છે” એ કપોળકલ્પનાને સાખીત કરવા વચ. આમાં આપેલું કાટ ભમરીનું દષ્ટાંત દે છે તેનો પણ સિદ્ધાંત મુજબજ વિમર્શ કરવા જેવો છે. યથાસ્થિત જાણ્યા વિના જેમ તેમ જલ્પવાદ કરવા જેવો નથી. જે કાટ (એળ) છે તે ભમરીના ધ્યાનબળથી ભમરીરૂપ થાય છે. એટલે ખરી રીતે કાટનું રૂપ બદલાઈને ભમરીના જેવું રૂપ આવે છે. ફક્ત રૂપ જે દેહ એનોજ વિષયસ થાય છે. પરંતુ કાટના દેહમાં રહેલો જે અહમર્થ ચેતન નિત્ય આણુ આત્મા તે પરિણામ પામીને ભમરીના દેહરૂપે થતો નથી. કાટ તથા ભમરીના દેહમાં રહેલો ક્ષેત્રજ અહમર્થ આત્મા તો એનો એજ એકરૂપ સ્થિર રહે છે. બીજો પ્રવેશતો નથી. તેમ જીવાત્મા મુક્ત થતા પ્રાકૃત વપુનો ત્યાગ કરીને અન્ય અપ્રાકૃત રૂપને પામે છે. એમાં હુંપણાના ગ્રહવાળો ક્ષેત્રજ ચેતન આણુ આત્મા તો એનો એજ એક જ એકરૂપ અખંડ બને દશામાં રહે છે. આ બાબત પામરોને પણ પ્રત્યક્ષ ગમ્ય છે. દષ્ટાંતનો આવો અર્થ જ દષ્ટ સિદ્ધાંતાનુગુણ સ્વીકારવો સરસ સમુચિત છે. જે વિપરીત અર્થ કરાય તો પરમાત્માના ધ્યાન બળથી જીવાત્મા પણ પરમાત્મા જ બની જાય છે એવો પણ વિપરીત અર્થ સ્વીકારવાનો અપ્રસંગ સ્વયં આવે. આ વિપરીત અર્થનું તો સિદ્ધાંતમાં ખુબ ખંડન કર્યું છે. આણુપરિમાણ આત્મા કદાપિ વિભુ પરિમાણ પરમાત્મા થઈ શકે નહિ જ એવો સાંપ્રદાયિક સત્સિદ્ધાંત શુદ્ધ સાખીત છે. મુક્ત શરીરોમાં સ્ત્રી-પુરુષ એવો પણ ભેદ વર્ણવ્યો છે અને મુક્તોમાં પરસ્પર ભોગ બાબતમાં વિષમતા નહિ પણ સર્વ રીતે સમાનતા માની છે. આ બાબત સ. પ્ર. ૩ અ. ૪૧ માં સ્પષ્ટ છે. ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વતઃ સમાલોચના કરતાં “નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે” એમ કદાપિ કહેવાય નહિ. આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા તો ઉપર કહી એજ શાસ્ત્રીય સમીચીન છે. આ પ્રકારે “નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે” આ વાક્યની સમાલોચના સંક્ષિપ્ત થઈ. આ બાબત માટે વેદાંત ગ્રંથોમાં ઘણું જોય કહ્યું છે પણ વિસ્તાર બચથી મુક્યું નથી.]

હવે ત્રણ પૈકી છેલ્લી બાબત “નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે, એમાં દિવ્ય સાકારમૂર્તિ પરમાત્માનું જીવ સાધર્મ્ય પામે છે” એમ સખળ પુરાવા તરીકે લે છે, તેની સમા-લોચના સમ્યક્ સંપૂર્ણ કરીએ—આ પુરાવો કેવી રીતે ઘટે? નિરાકાર પરમાત્મા સાકાર બની રહ્યાં છે એમ અર્થ લઈએ તો દૃષ્ટાંત સંગત થાય. કેશું ઉપપાદન તો ઉપયોગી કર્યું નથી. દૃષ્ટાંત દાણાંતિકની અનુરૂપતા તો ઘટાવવી ઘટે. જેમ નિરાકાર પરમાત્મા સાકાર બની રહ્યા છે તેમ નિરાકાર મુક્તો પણ મુક્તિ દશામાં સાકાર બની જાય છે. સાધર્મ્યના બળથી એમ થાય તોજ સધર્મતા મળતી આવે. પરમાત્માના જેવા દિવ્ય રૂપને પામે તેને સારૂપ્ય કહે છે. હવે આમાં અહમર્થભૂત આત્મા પરમાત્માના જ્ઞાનનંદાદિ સ્વરૂપની શી ગતિ? એ મુખ્ય વિચારવાનું રહે છે. મૂળ સ્વરૂપનોજ પ્રલોપ થાય છે. અતિશય સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થી થાય છે. આ તો એકઠે એકથી ઘુંટવા જેવી ગાંડી વાત થાય છે. અહીં સાકારમૂર્તિ પરમાત્માને દૃષ્ટાંત તરીકે લીધા છે. એટલે જેમ પરમાત્મસ્વરૂપમાં આત્મા જુદો અને મૂર્તિ જુદી એમ નથી તેમ મુક્તાત્મામાં આત્મા જુદો અને દેહ જુદો નથી પણ એકમેક છે એમ કહેવાનું લેખકનું તાત્પર્ય જણાય છે. આ માન્યતા રામાનુજ માન્યતા થકી અને શ્રીજીમાન્ય સર્વ સચ્ચાસ્તો થકી સર્વથા વિરુદ્ધ છે. આપણા દેહ અને આત્મા વચ્ચે જેમ સ્વરૂપ સ્વભાવાદિ સર્વ પ્રકારે ભેદ છે. એટલે દેહદેહિભાવ છે. પરમાત્મસ્વરૂપજ મૂર્તિ છે એમ નહિ તેમ કેવળ મૂર્તિજ પરમાત્મા છે એમ નહિ. બન્ને પૃથક્ પદાર્થ છે. યદ્યપિ આપણો દેહાત્મા વિશિષ્ટ-અપૃથક્સિદ્ધ હોવાથી સહ વ્યવહાર થાય છે પરંતુ આવો વસ્તુભેદ સમજવો ઘટે. પ્રથમ તો વેદાંત-શાસ્ત્રમાં સંબોધાતા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ નારાયણ વાસુદેવ વિષ્ણુ પુરુષોત્તમ આદિક પરમાત્મવાચક શબ્દોના યથોચિત અર્થ તત્વદૃષ્ટિએ સમજવામાં આવે તો દશી શંકાને સ્થાન રહે નહિ. એનીજ કયાસ હોવાથી જ્ઞાનમાં ગરબજ જોડાળા વળે છે. અવેળું કે અધુરું જ્ઞાન અહિતકર છે એમ લેખકજ માને છે. હવે આ વિવાદી બાબતનો નિર્ણય તો જેમના થકી પરમાત્માનું સાકારત્વ જ્ઞાન ઉ. સંપ્રદાયે મહામહેનતે મેળવ્યું છે તે શ્રીરામાનુજાચાર્યના તત્ત્વોપદેશ ઉપર અને તદ્દનુસારે એ જ્ઞાનને સ્વીકારનારા ઇષ્ટદેવ અને ગુરુવરો ઉપર મુખ્ય આધાર રાખે છે.

સ્વરૂપ શું? અને વળી રૂપ શું? અને વળી તેમાં ભેદ કેવો? એવી શંકા તત્ત્વજ્ઞાનવિહીનોને રહે છે. ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ “મતં વિશિષ્ટાદ્વૈતં મે” એમ જેનો મત સ્વમત તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. અને “શારીરકાણાં ભગવદ્ગીતાયાઃ” એમ જેના રચેલા શ્રીભાષ્ય ગીતાભાષ્યને પોતાના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને વચ. વર. ૧૮ માં જેમને ગુરુના ગુરુ તરીકે શ્રીહરિએ સ્વીકાર્યા છે. એવા શ્રીરામાનુજાચાર્યે પ્રતિપાદેલું તત્ત્વજ્ઞાનજ અનુયાયિઓએ સ્વીકારવાનું અનિવાર્ય છે. તેમાં પણ જેની ઉપર ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ ખાસ બહુ ભાર મુક્યો છે એવો જે એક અંશ સાકાર બ્રહ્મના પ્રતિપાદનનો છે તે તો નિરાકારવાદી આત્માનંદ ગુરુથકી બહુ ઉદાસી થઈને સાકારવાદી ગુરુની જોત કરતાં, બહુ દૂર શ્રીરંગ પ્રત્યે ગએલા ઉદ્ધવાવતાર શ્રીરામાનંદ-સ્વામીએ રામાનુજાચાર્યનું આરાધન કરતાં તેમની પ્રસન્નતાથી સાકાર બ્રહ્મ લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન પામીને સાકારત્વજ્ઞાન સંપ્રદાયમાં મેળવી આપ્યું છે. અને વળી જેમને “સાકારબ્રહ્મસિદ્ધાન્તસ્થાપક” એવું અહીં વિશેષણ આપ્યું છે અને જેમણે કરેલા ગ્રંથોને પણ “સાકારબ્રહ્મનિશ્ચયાન્” એવું વર વિશેષણ આપ્યું છે. અને શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૦૦ ની ટીકામાં “અત્ર સ્વામિમતભગવત્સાકારત્વસ્ય સપ્રવચ્ચં પ્રતિપાદિતત્વાદિદ-મેવાસ્મદધ્યાત્મશાસ્ત્રમિતિ ભવદ્વિરપ્યેતદેવાધ્યેતવ્યં ચેતિ ભાવઃ” એવો ભાવાર્થ લખીને સ્વાભિમત ભગવત્સાકારત્વનું વિજ્ઞાન જેમના ગ્રંથોથકી જાણવાનું શ્રીમુખે કહે છે. અને વળી પ્ર. ૭૧ માં “અને રામાનુજાદિક જે આચાર્ય તેમણે તો સાકારપણે ભગવાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.” એમ કહે છે. વળી લોયા. ૧૪ માં તો રામાનુજાચાર્યભિમત સાકારત્વ, ઉપાસના, મુક્તિ વિજેરે બધીજ વસ્તુઓનો સ્વીકાર કર્યો છે. એવા શ્રીરામાનુજાચાર્યે જે શુભ રીતે સાકારત્વ કહ્યું છે એજ સ્વીકારનું સમુચિત સરસ છે. ગુરુઓ કાંઈ કહે અને શિષ્યો કાંઈ જુદું જુદું એ સંપ્રદાયન કહેવાય. ગુરુ પરંપરાગત સદુપદેશનેજ સંપ્રદાય કહે છે. આવો ઉચ્ચ અભિપ્રાય

હોવાથીજ સમસ્ત આશ્રિતોને શ્રીભાષ્ય ગીતાભાષ્ય લખવાની આજ્ઞા ખાસ કરી છે. અશક્તને તો એક ગીતાભાષ્ય લખવાની ખાસ આજ્ઞા શ્રીહરિએ સ. પ્ર. ૨ અ. ૨. શ્લોક ૩૬ માં કરી છે.

આવા ગૌરવપૂર્ણ ગીતા ભાષ્યના ઉપોદ્ધાતમાં—“અનન્તજ્ઞાનાનન્દકસ્વરૂપઃ” એમ પ્રથમ નંબરે સ્વરૂપને વર્ણવીને, “સ્વાભાવિક ગુણગણમહોદધિઃ” એમ સ્વરૂપના જ્ઞાનાનંદાદિ ગુણોને વર્ણવીને, “સ્વાભિમત...નિરતિશયોઽવલ્ય-સૌન્દર્ય-સૌગન્ધ્ય-સૌકુમાર્ય-લાવણ્ય-યૌવનાચ્છન્નગુણનિધિદિવ્યરૂપઃ” એમ દિવ્ય રૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. આમાં પ્રથમ સ્વરૂપ કહ્યું, પછી તેના ગુણો કહ્યા, પછીથી ત્રીજા નંબરે રૂપ અને તેના ગુણો સાથે કહ્યા. સ્વરૂપનું દ્રવ્ય જ્ઞાનાનંદાદિ કહ્યું અને રૂપનું દ્રવ્ય દિવ્ય કહ્યું. સ્વરૂપના ગુણો જ્ઞાન શક્તિ આદિક છ અને બીજા કારણ્યાદિ કહ્યા અને રૂપના ગુણોતો ઔજ્જવલ્ય સૌન્દર્યાદિક કહ્યા. એ રીતે સ્વરૂપ અને રૂપનું દ્રવ્ય તથા ગુણો બુદ્ધા બુદ્ધા કહ્યા. આ જે બાબત કહી તે સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે ભેદને સ્વતઃ સાબીત કરનારી ઉધાડી છે.

આ ભાષ્ય ઉપર વેદાંતાચાર્યે રચેલી તાત્પર્યચંદ્રિકા નામની મોટી ટીકામાં ભાષ્યમાં પ્રથમ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તો તે પછી રૂપ વર્ણવવું ભેદનું હતું. વચ્ચે જ્ઞાનાદિ ગુણો શા માટે વર્ણવ્યા? આવી શંકાને ઉદ્ભાવીને તેનું પ્રયોજન પ્રદર્શવવા અવતરણ તરીકે ‘સ્વરૂપાપેક્ષયા ગુણવિગ્રહાદીનામપૃથક્સિદ્ધિસામ્યેષાં વિગ્રહાદિધારણનિયમનાદૌ જ્ઞાનાદિગુણગણાપેક્ષત્વદર્શનાય ઉત્તરોત્તરસુગ્રહવાદિસિદ્ધયે ચ પ્રથમં ગુણોક્તિઃ’ આવી પંક્તિઓ લખી છે. અર્થ એવો છે કે-જેમ સ્વરૂપ સાથે તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો અપૃથક્સિદ્ધ છે તેમ વિગ્રહાદિ પણ અપૃથક્સિદ્ધ હોવાથી સ્વરૂપ કહ્યા પછી રૂપ કહેવામાં કશો વાંધો નથી. તથાપિ વિગ્રહાદિકના ધારણ નિયમન વિગેરે વ્યાપારમાં સ્વરૂપના જ્ઞાન શક્તિ બળ આદિક ગુણોની અપેક્ષા જણાવવા રૂપ વર્ણન પહેલાં સ્વરૂપના ગુણો કહ્યા છે. બીજું કારણ એ છે કે-સ્વરૂપના વર્ણન પછી તેના જે ગુણો વર્ણવ્યા હોય તો અને પછીથી જ રૂપ અને તેના ગુણો વર્ણવ્યા હોય તો લોકોને સુખેથી ઉત્તરોત્તર ગ્રહણ થાય વિગેરે પ્રયોજન છે. એમ અવધારીને રૂપનિરૂપણ પહેલાં સ્વરૂપના ગુણો જ્ઞાનાદિ વર્ણવ્યા છે. આ ઉપરથી ચોખ્ખો ખરો અભિપ્રાય આપોઆપ એ નિકળે છે કે-જેમ આપણા દેહના ધારણ નિયમન હલન ચલન વિગેરે બધા વ્યાપારમાં આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાન શક્તિ આદિક ગુણોની અપેક્ષા છે અને તેથી દેહ અને આત્મા વચ્ચે દેહાત્મભાવ સુસિદ્ધ છે તેમજ પરંબ્રહ્મ પરમાત્માને પણ પોતાના દિવ્ય રૂપના ધારણ નિયમન હલન-ચલનાદિ સમસ્ત વ્યાપારમાં અહમર્થ સ્વરૂપના જ્ઞાન શક્તિ બળ ઐશ્વર્ય આદિક ગુણોની અપેક્ષા જણાવી છે. એ ગુણોને લીધે જ રૂપમાં ધારણ નિયમન હલન ચલનાદિ થાય છે. તો દિવ્ય રૂપ અને પરમાત્મસ્વરૂપ વચ્ચે દેહદેહિભાવ સુસિદ્ધ થાય છે. એને જ શરીર-શરીરભાવ કહે છે. તાત્પર્ય એ નિકળે છે કે-રૂપમાં જે કોઈ ધારણ નિયમન હલન ચલનાદિ સત્તા જણાય છે તે અહમર્થ સર્વાત્મભૂત વિભુ ચેતન સ્વરૂપની જ છે. સ્વરૂપસત્તા વિના રૂપ તો અક્રિયકર છે. આ જોતાં જેમ આપણા દેહ આત્માનો અત્યંત ભેદ (વ્યાધ્યવ્યાપક ભાવ, નિયામ્ય નિયામક ભાવ, આધેયાધાર ભાવ શેષશેષિ ભાવરૂપ) છે તેમ રૂપ અને સ્વરૂપનો અત્યંત ભેદ સિદ્ધ થાય છે. સ્વરૂપ, તેના ગુણો, રૂપ, એમ ઉત્તરોત્તર પ્રદર્શવેલા ક્રમથી ભેદની સ્વયં સિદ્ધિ થાય છે.

વળી ભાષ્યમાં રૂપને વર્ણવ્યા પછી ‘સ્વોચિત...દિવ્યભૂષણઃ’ ‘સ્વાનુરૂપ...દિવ્યાયુધઃ’ એ બે વાક્યોથી દિવ્ય આભરણો અને દિવ્ય આયુધો વર્ણવ્યાં છે. ટીકામાં-આ બે વાક્યના અવતરણ તરીકે ‘एवं स्वरूपतद्गुणौ विग्रहतद्गुणौ प्रतिपाद्य विग्रहाश्रितमाभरणवर्गमायुधवर्गं च दर्शयति’ આણું વાક્ય લખ્યું છે. અર્થ એવો અનુગત છે કે-પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વરૂપ અને તેના ગુણો તથા રૂપ અને તેના ગુણો પ્રતિપાદીને, હવે વિગ્રહનો આશ્રય કરી રહેલા આભરણવર્ગને અને આયુધવર્ગને દર્શાવે છે. આ વાક્યમાં તો સ્વરૂપ તથા રૂપ અને તેના ગુણો બુદ્ધા બુદ્ધા સાક્ષાત્ શબ્દોથી સ્પષ્ટ અસંકાયથી પ્રતિપાદન કર્યાં છે. આથી બન્ને વચ્ચે તત્વભેદ વસ્તુતઃ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી સ્વરૂપને જ રૂપ કે રૂપને જ સ્વરૂપ કહી શકાય નહિ. ‘સ્વરૂપતદ્ગુણૌ

રૂપતદ્ગુણો' આ વાક્યને તત્ત્વ દષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્વરૂપ અને રૂપની ભિન્નતામાં લેશ સંશય રહે નહિ. વળી 'સ્વોચિત' આમાંના 'સ્વ' શબ્દનું ટીકામાં—'પૂર્વોક્તવિલક્ષણવિગ્રહવિશિષ્ટ સ્વરૂપમિહ સ્વશબ્દાર્થઃ' એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે અને 'સ્વાનુરૂપઃ' આમાં આવેલા 'સ્વ' શબ્દનું 'પૂર્વોક્તગુણવિગ્રહામરણવિશિષ્ટઃ' એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આમાં સ્વરૂપ અને રૂપ વચ્ચે વિશેષ્ય-વિશેષણ ભાવ સંબંધ જણાવ્યો છે. આથી પણ રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે આપણા જેવો દેહ દેહિભાવ વિશદ થાય છે. તો કેવળ રૂપને જ પરમાત્મ સ્વરૂપ કહી શકાય નહિ. આ રીતે સદીક ગીતા ભાષ્યના મંગલ આરંભમાં જ સ્વરૂપ અને રૂપનો ભેદ સાક્ષાત્ શબ્દોથી ઉઘાડો વર્ણવ્યો છે.

['અજોડપિ સત્ત્વવ્યાત્મા' આ ગીતા શ્લોકના ભાષ્યમાં 'સ્વસ્વરૂપં હિ આદિત્યવર્ણં...ઇત્યાદિશ્રુતિસિદ્ધમ્' એમ રૂપની શ્રુતિસિદ્ધતા કહી છે. જ્યારે સ્વરૂપને નિરૂપે છે ત્યારે 'સત્યં જ્ઞાનં' 'યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને અને જ્યારે રૂપને નિરૂપે છે ત્યારે 'આદિત્યવર્ણં' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓને સંગ્રહે છે. એમ બંને પ્રકારનાં વચનોને અલગ અલગ લખે છે. આ ઉપરથી સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. ભાષ્યમાં રૂપને નિરૂપતાં સ્વરૂપ શબ્દ વપરાયો છે તેનો અહીં સ્વરૂપપર અર્થ નથી પણ રૂપપર છે એમ જણાવવા ટીકામાં 'સ્વરૂપશબ્દોઽગ્ર વિગ્રહપરઃ' એવું વાક્ય લખ્યું છે અને સ્વરૂપ શબ્દનો વિગ્રહમાં પણ પ્રયોગ થાય છે એમ જણાવવા 'સ્વરૂપં બ્રહ્મણોઽપરમ્' (વિ. પુ.) એવું પ્રમાણપણ લખ્યું છે. અહીં સ્વરૂપ શબ્દનો વિગ્રહ પર અર્થ કરવાનું કારણ તો ભાષ્યમાં સંગ્રહેલી શ્રુતિઓ સ્વરૂપમાં સંભવતી નથી પણ રૂપમાં જ સંભવતી છે. આ પ્રમાણે રૂપમાં પણ સ્વરૂપ શબ્દનો પ્રયોગ ભાષ્યકારે કર્યો છે. આથી કાંઈ સ્થળે રૂપમાં સ્વરૂપ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો હોય પણ અર્થાનુસંધાનથી વિવેક કરી લેવો ઘટે.]

['સર્વસ્ય ધાતારમચિન્ત્યરૂપમાદિત્યવર્ણં' તમસઃ પરસ્તાત્' આ ગીતાશ્લોકનાં પદોનું ભાષ્યમાં—'અચિન્ત્યરૂપં—સકલેતરવિજાતીયસ્વરૂપં, 'આદિત્યવર્ણં' તમસઃ પરસ્તાત્—અપ્રાકૃતસ્વાસાધારણદિવ્યરૂપં' એવું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમનાં બધાં પદોનો અર્થ સ્વરૂપમાં સંભવિત સમજીને તેવો અર્થ કરીને 'અચિન્ત્યરૂપં' આ રૂપ શબ્દનો પણ સ્વરૂપ પર અર્થ કર્યો છે. આથી રૂપ શબ્દનો પ્રયોગ સ્વરૂપમાં પણ સંભવિત જણાવ્યો. 'આદિત્યવર્ણં' આ વાક્યનું વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારે રૂપ પર કર્યું છે. તેનું કારણ ટીકાકારે 'વર્ણયોગસ્ય સ્વરૂપેનાષ્ટનાત્ પ્રમાણસિદ્ધિવિલક્ષણવિગ્રહદ્વારા તદ્દયોગમાહ' આ વાક્યથી જણાવ્યું છે. એમ એક પદનું સ્વરૂપ પર અને બીજા પદનું રૂપ પર વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો સ્વરૂપ રૂપ એકજ તત્ત્વ હોય તો સ્વરૂપમાં વર્ણની અસંભવ શંકા લાવીને તેના સમાધાન માટે રૂપમાં તેના સંભવ વર્ણવવાની જરૂર નહિ. આ ઉપરથી બંને વચ્ચે તત્ત્વતઃ ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

'મયા તતમિદં સર્વં જગદવ્યક્તમૂર્તિના' આ ગીતા શ્લોકમાં 'અવ્યક્તમૂર્તિના' આ પદનું ભાષ્ય 'અપ્રકાશિતસ્વરૂપેણ' એમ કર્યું છે. મૂર્તિ શબ્દનું રૂપ પર વ્યાખ્યાન નહિ કરતાં સ્વરૂપપર કર્યું છે. તેનું કારણ ટીકામાં 'અવ્યક્તમૂર્તિના' इत्यस्य વિગ્રહविषयत्वेऽत्रानुपयोगात् સ્વરૂપવિષયોજ્યમૌપચારિકઃ પ્રયોગ इति दर्शयितुं' આ રીતે દર્શાવ્યું છે. મૂર્તિ શબ્દનો બહુધા રૂપ એવો અર્થ થાય છે. તથાપિ અહીં સ્વરૂપ અર્થ કર્યો આ ઉપરથી શબ્દનો અર્થ કરવામાં ઉપયોગિતા જણાવાની કહી. 'વિગ્રહપરત્ત્વે' 'સ્વરૂપવિષયઃ' આ પદો રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે તત્ત્વતઃ ભેદને ઉઘાડો જણાવે છે.]

'અહં સર્વસ્ય પ્રમવઃ' (ગીતા) 'સૌશીલ્યસૌન્દર્યવાત્સલ્યાદિકલ્યાણગુણગણયોગં' એવું ભાષ્ય વાક્ય છે. ભાષ્યકારાભિમત અર્થને જણાવવા તેની ટીકામાં 'સૌશીલ્યવાત્સલ્યેતિ દિવ્યાત્મગુણવર્ગસ્ય પ્રદર્શનાર્થ, 'સૌન્દર્યત્યા-કર્ષકતમદિવ્યમઙ્ગલવિગ્રહગુણવર્ગસ્ય' આણું વિવેચન કર્યું છે. ભાષ્યમાં સ્વરૂપના બે અને રૂપનો એક ગુણ એક સાથે મિશ્રિતપણે વર્ણવ્યા છે. તથાપિ ટીકામાં સૌન્દર્ય ગુણ તો રૂપમાં સંભવે પણ સ્વરૂપમાં સંભવે નહિ અને સૌશીલ્ય વાત્સલ્ય તો સ્વરૂપમાં સંભવે પણ રૂપમાં સંભવે નહિ એમ વિવેકથી બંનેને ભિન્ન ભિન્ન જણાવ્યા અને સ્વરૂપને દિવ્યાત્મસ્વરૂપથી અને રૂપને વિગ્રહ શબ્દથી જણાવ્યા છે. તો બંને વચ્ચે આપણા દેહાત્મા

જેવો શરીર-શરીરભાવ સ્પષ્ટ સાબીત થાય છે. આવી તત્વસ્થિતિ હોવાથી જેમ આપણા આત્માને દેહ ન કહેવાય અને દેહને આત્મા ન કહેવાય એમ સ્વરૂપને રૂપપણે કે રૂપને સ્વરૂપપણે કદાપિ કહેવાય નહિ. 'સ્વયમેવાત્મનાત્માનં' આ શ્લોકના લાઘ્યમાં 'સૌન્દર્યસૌશીલ્યાદિકલ્યાણગુણગર્ણઃ' એવું વાક્ય છે. એનું વિવરણ ટીકામાં 'સૌન્દર્યસૌશીલ્યેતિ વિગ્રહગુણાનામાત્મગુણાનાં ચ ઉપલક્ષણમ્' આ પ્રકારે કર્યું છે. અહીં સ્વરૂપને અહમર્થ આત્મા શબ્દથી અને રૂપને વિગ્રહશબ્દથી કહેવાપૂર્વક અન્તેના ગુણોને પણ પૃથક્ પૃથક્ જણાવેલા હોવાથી અન્તે વચ્ચે દેહાત્મભાવ સુસિદ્ધ થાય છે.

'દ્વાપૃથિવ્યોરિદમન્તરં હિ વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ' આ શ્લોકની લાઘ્યટીકામાં 'વિગ્રહૈકવિષયતયા' 'સ્વરૂપવ્યાપ્તિઃ' 'વિગ્રહસ્ય ચાતિમહત્વેન તદ્વિષયોઽયં વ્યાપ્તિવ્યપદેશઃ' આવાં વાક્યો લખીને સ્વરૂપવ્યાપ્તિ અને વિગ્રહવ્યાપ્તિની પૃથક્તા કહેલી હોવાથી તે અન્તે વચ્ચે સ્વતઃ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે આખા ૧૧ અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપના વર્ણન પ્રસંગે તેતે એક સાથે અપાયેલાં અનેક વિશેષણોમાં સંભવિત અસંભવિતો વિમર્શ કરવા પૂર્વક સંગતિ માટે કોઈ વિશેષણને અહમર્થ પરમાત્મ સ્વરૂપમાત્રો કોઈ વિશેષણને વિગ્રહપર્યાય રૂપમાં લગાડ્યાં છે. આ બધીજ બાબત આપણા શરીરાત્મા જેવો રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે વાસ્તવિક વિભેદ સમજાવવા માટેજ વર્ણવી છે. આ રીતે પ્રાચાર્ય તરીકે પરિગ્રહેલા રામાનુજચાર્યકૃત ગીતાલાઘ્યમાં સાકારત્વ કેવી રીતે સંમાન્યું છે તે સ્પષ્ટ જણાવ્યું. આ લાઘ્ય ટીકામાં આવાં વાક્યો તો બહુ છે.

શ્રીલાઘ્યમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે સાકારત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે. 'અન્તસ્તદ્દર્મોપદેશાત્' આ સૂત્ર કે જે ખાસ રૂપમિરૂપ પર છે તેના લાઘ્યમાં 'યત્તુ શરીરસમ્બન્ધાત્...યદિ ગુણમયઃ પ્રાકૃતોઽસ્ય દેહઃ સ્યાત્, સ તુ સ્વાભિમતઃ સ્વાનુરૂપોઽપ્રાકૃત એવેતિ સર્વમુપપન્નમ્' આવાં વાક્યો લખીને શંકા સમાધાન સાથે પરમાત્માને અપ્રાકૃત શરીરનો સદ્ભાવ સમર્થ્યો છે. આમાં ઉપપાદનને અંતે 'એતદુક્તં ભવતિ-પરસ્ય બ્રહ્મણઃ...અનન્તજ્ઞાનાન્દૈકસ્વરૂપતયા...કલ્યાણગુણગુણાશ્ચ સન્તિઃ' તદ્દેવ સ્વાભિમત...દિવ્યરૂપમપિ સ્વાભાવિકમસ્તિ' આવાં વાક્યો લખીને તાત્પર્ય કહ્યું છે. અભિપ્રાય એ છે કે-જેમ પરમાત્માનું જ્ઞાનાનંદાદિ સ્વરૂપ છે અને જેમ જ્ઞાન શક્તિ આદિક સ્વાભાવિક ગુણો છે તેમ સ્વાભિમત સ્વાનુરૂપ દિવ્ય રૂપ પણ સ્વાભાવિક છે. અહીં સ્વરૂપને અને તેના ગુણોને દૃષ્ટાંતપણે લઈને રૂપનું પૃથક્ નિરૂપણ હોવાથી અને રૂપમાં શરીર તથા દેહ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે આપણા દેહાત્મા જેવો શરીરાત્મભાવ સંબન્ધ સાબીત થાય છે. ઉપરના લાઘ્ય વાક્યોના અર્થની અધિક સ્પષ્ટતા માટે તેની સુદર્શનચરિત્રકૃત અત્યપ્રકાશિકા નામની મહાટીકામાં 'પરમાત્મસ્વરૂપં હિ નિરતિશયાનન્દરૂપં સર્વજ્ઞત્વાચ્ચ તચ્ચ જ્ઞાનાત્યેવેતિ સ્વરૂપાદન્યત્ર ભોગ્યત્વજ્ઞાનં ન વક્તું યોગ્યં, અતઃ સર્વજ્ઞસ્ય તસ્ય વિગ્રહે સ્પૃહણીયે સ્વરૂપસ્ય ભોગ્યતાવૈકલ્યં સ્યાત્' આવાં શંકા વાક્યો લખીને 'સ્વસમ્બન્ધિભોગ્યત્વં સ્વસ્ય ન વિરોધિ, અપિ તુ સ્વભોગ્યત્વાતિશયાવહં, યથા સ્વસમ્બન્ધિગુણગણભોગ્યત્વં, ન હિ સ્વસમ્બન્ધિનામપ્યામોદકરસ્ય કસ્તુરિકાદેરામોદવૈકલ્યમપિ તુ તત્પોષ્કલ્યમેવ, તથા સ્વસમ્બન્ધાદિગ્રહભોગ્યત્વમપિ સ્વભોગ્યત્વાતિશયાવહમ્' આવાં સમાધાન વાક્યો લખ્યાં છે. અર્થ એવો સુજ્ઞેય છે કે-જે પરમાત્મસ્વરૂપ છે તે સ્વતઃ નિરતિશય આનાંદૈકસ્વરૂપ ભોગ્ય છે. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી 'હું આનાંદસ્વરૂપ છું' એમ પણ સ્વયં જાણે છે. આણું પણ અજાણ્યું નથી. એવા પણ આનાંદમય પરમાત્માને જો સ્વરૂપ થકી વ્યતિરિક્ત રૂપમાં ભોગ્યતા (પ્રીતિવિષયતા) મનાય તો સ્વરૂપ ભોગ્યતાની ન્યૂનતા આવે. આવી આશંકાનું સમાધાન આ રીતે કર્યું છે કે-સ્વરૂપ સાથે સંબન્ધ ધરાવનારા અન્યનું ભોગ્યપણું સ્વરૂપભોગ્યતામાં વિરોધિ નથી, પરંતુ સ્વરૂપ ભોગ્યતાના અતિશયને કરનાર છે. જેમ સ્વરૂપસંબન્ધી જ્ઞાનાદિ ગુણોનું ભોગ્યત્વ તે તદાશ્રય સ્વરૂપ ભોગ્યતામાં વિરોધી નથી પણ હલકું સ્વરૂપભોગ્યતાના અતિશયનેજ કરનાર છે. જેમ કે કસ્તુરી કેસર અતર આદિક પદાર્થો પોતાના સંબન્ધમાં આવનારા અન્ય પદાર્થોને પણ સુગન્ધિમાન કરે છે, તે ઉપરથી તેના પોતાના સુગંધની લેશથી પણ ન્યૂનતા આવતી નથી પરંતુ તેની પુષ્કળતાજ આવે છે. તેમ આનાંદમય સ્વાત્મ-સ્વરૂપની ભોગ્યતાના અતિશયને કરનાર છે પણ ન્યૂનતાને કરનાર નથી. તો પરમાત્માને જેમ આત્મસ્વરૂપ

ભોગ્ય (પ્રીતિવિષય) છે તેમ અપ્રાકૃત રૂપને ભોગ્ય કહીએ એમાં કશી ન્યૂનતા આવી જતી નથી. અર્થાત્ જેમ આત્મસ્વરૂપ આનંદમય હોવાથી અતિ વહાલું છે તેમ રૂપ પણ અપ્રાકૃત હોવાથી અતિ વહાલું છે. વળી 'સ્વાભિમત' આ લાભ્યપદનો લાવાર્થ ' કરણાનપેક્ષજ્ઞાનક્રિયાસ્યાપિ પરસ્ય ભોગ્યર્થો વિગ્રહઃ, નિરતિશયાનન્દ- સ્યાપિ તસ્ય પ્રીતિવિશેષાપેક્ષા ઘટતે, પ્રમુતાનન્દાનામપ્યાનન્દાન્તરાપેક્ષાદર્શનાદિતિ ભાવઃ' આવે. ટીકામાં કાઢ્યો છે. વળી ટીકામાં 'યથા પરસ્ય બ્રહ્મણો ધર્મિસ્વરૂપં સ્વાભાવિકાશ્ર ગુણાઃ પ્રામાણિકત્વાદજ્ઞીક્રિયન્તે તથા વિલક્ષણશરીરમપ્યમ્યુપ- ગન્તવ્યમ્' આવું પણ વાક્ય લખ્યું છે. વળી લાભ્યમાં સૂત્રાર્થના ઉપસંહારતરીકે 'અતઃ પરસ્યેવ બ્રહ્મણઃ એવંરૂપરૂપત્વાદય- મપિ તસ્યેવ ધર્મઃ' એવું વાક્ય લખ્યું છે. ઉપરના વાક્યોમાં પ્રથમ નંબરે સ્વરૂપને અને બીજા નંબરે તેના ગુણોને અને ત્રીજા નંબરે રૂપને મુકે છે. વળી રૂપને તો સ્વરૂપના એક ધર્મ તરીકે કહે છે. વળી સ્વરૂપ તથા રૂપની ભોગ્યતાનો પણ પૃથક્ વિચાર કરે છે. વળી સ્વરૂપ અને તેના ગુણોને દૃષ્ટાંત તરીકે લઈને રૂપની સિદ્ધિને કરે છે. વળી પરમાત્માને જ્ઞાન ક્રિયા માટે દેહની અપેક્ષા નથી એમ આશંકાને લીલા ભોગ્યર્થે અપેક્ષાને કહે છે. વળી સ્વરૂપના તથા રૂપના ગુણોને જુદા જુદા વર્ણવ્યા છે. વળી સ્વરૂપને આત્મ શબ્દથી અને રૂપને વિશ્વ શરીર દેહ આદિક શબ્દથી વ્યવહારે છે. વળી આત્મસ્વરૂપને સ્વ શબ્દથી અને રૂપને સ્વના સંબન્ધ તરીકે વર્ણવે છે. આ બધા ભેદક લાવતો તત્વ દૃષ્ટિએ સુવિચાર કરીએ તો આપણા દેહાત્મા જેવો જ પરમાત્માના રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહ દેહિલાવ સંબન્ધ કહીએ એમાં કશો બાધ વાધો નથી. આવી તત્વ સ્થિતિ હોવાથી અહમર્થ સર્વાત્મભૂત જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપને રૂપ કે હસ્તપાદાદિ વિવિધ અવયવવાળા રૂપને સ્વરૂપ પણ કહી શકાય નહિ.

વળી ' ન તુ દૃષ્ટાન્તભાવાત્ ' આ સૂત્રના લાભ્યમાં બીજા વાદિઓએ કરેલાં શરીરલક્ષણોમાં અવ્યોમિ આદિક દોષોનું ઉદ્ઘાટન કરીને, કાષ્ઠપણ દોષ ન આવે એવું સર્વ પ્રયોગને અનુગુણ લક્ષણ 'યસ્ય ચેતનસ્ય યદ્વદ્ભવ્યં સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયન્તું ધારયિતું ચ શબ્દયં, તચ્છેષતૈકસ્વરૂપં ચ, તત્તસ્ય શરીરમ્' આ પ્રકારે કયું છે. આ લક્ષણનો સર્વમાં સમન્વય આ રીતે છે—આપણા ચેતન આત્માએ આપણા આ પ્રાકૃત દેહ સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયમન ધારણ કરી શકાય છે અને તેનું જ એક શેષ (યથેષ્ટ વિનિયોગ યોગ્ય) થાય છે માટે તે આત્માનું શરીર કહેવાય. ચેતનચેતન પરમાત્માએ આ ચેતનાચેતનાત્મક સમસ્ત જગત સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયમન ધારણ કરી શકાય છે અને તેમનું જ એક શેષ થઈ રહે છે માટે આ જગત પરમાત્માનું શરીર કહેવાય. આ જ રીતે ચેતનસ્વરૂપ મુકતોએ પણ મુકિતદશામાં મળતા હસ્તપાદાદિ અવયવવાળા દિવ્ય શરીરનું સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયમન ધારણ કરી શકાય છે અને તેમનું જ એક શેષ થાય છે માટે તેમનું તે શરીર કહેવાય. આ જ સુરીતિએ ચેતનસ્વરૂપ પરમાત્માએ સ્વેચ્છાથી જ ધારેલાં સ્વાભિમત સ્વાનુરૂપ અનેક અપ્રાકૃત શરીરોને સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયમન ધારણ કરી શકાય છે અને તેમના જ એક શેષભૂત (યથેચ્છ વિનિયોગ યોગ્ય) થાય છે માટે તે તેમનાં શરીર કહેવાય. એમ પરમાત્માના દિવ્ય શરીરોમાં પણ શરીર લક્ષણની સંગતિ થાય છે. આ રીતે જેમાં જેમાં શાસ્ત્રથી કે લોકથી શરીર શબ્દનો પ્રયોગ થતો હોય તે તમામને અનુગુણ આ સુલક્ષણ છે. આ રીતે અન્યોક્ત લક્ષણમાં દોષ દર્શાવીને સ્વકૃત લક્ષણની યથાર્થતા જણાવી છે. આ વિવેચનનાં વાક્યો સંસ્કૃતમાં છે. તેનો આ અનુવાદ છે.

આ શરીરલક્ષણથી તો આપણા શરીર આત્મા વચ્ચે જેમ વ્યાપ્યવ્યાપકલાવ ધાર્યધારકલાવ નિયામ્ય- નિયામકલાવ અને શેષશેષિલાવ મુપ્રસિદ્ધ છે તેમ સ્વપ શબ્દવાચ્ય દિવ્ય શરીર અને શરીરી અહમર્થ ચેતન પરમાત્મા વચ્ચે પણ એવોજ સંબન્ધ સુનિશ્ચિત થાય છે. આનું તાત્પર્ય આત્મસ્વરૂપની સ્વતંત્રતામાં અને રૂપની તત્પરતંત્રતામાં આવે છે. આ જોતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ અને દિવ્ય રૂપ વચ્ચે શરીરશરીરિલાવરૂપ ભેદ કહીએ એમાં લેશપણ શંકાને હવે સ્થાન રહેતું નથી. સ્વરૂપનેજ રૂપરૂપે કે રૂપને સ્વરૂપરૂપે નિરૂપવામાં આવે તો ઉપર જે શરીરલક્ષણ કહ્યું તે ખીલકુલ ઘટતું આવે નહિ. જે બન્ને તત્ત્વતઃ અલગ અલગ માનવામાં આવે તોજ શરીર લક્ષણ ઘટતું આવે. ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિના ગુરુના ગુરુ શ્રીરામાનુજનાચાર્યે પરમાત્માનું સાકારત્વ આ રીતનું સમર્થન સોપપત્તિક સુદૃઢ સમ્યક્ કયું છે.

વળી રામાનુજનાયે પહેલવહેલો રચેલો વેદાર્થસંગ્રહ અને તેની સુદર્શનસરિચિત તાત્પર્યદીપિકા ટીકામાં ઉપરનો અર્થ અત્યાદરથી અનુવર્ણવ્યો છે. 'યથા જ્ઞાનાદિકલ્યાણગુણગણનન્યાદપરિમિતકલ્યાણગુણ-વિશિષ્ટં પરંબ્રહ્મેત્યવગમ્યતે, एवं 'આદિત્યવર્ણ...પુરુષ' इत्यादिनिर्देशात् स्वामिमत्स्वानुरूपकल्याणतमरूपः परम-ब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमो नारायण इति ज्ञायते 'આવું વાક્ય લખ્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે-જેમ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણવિશિષ્ટ પરમાત્મા અસંશય મનાય છે તેમજ શ્રુતિસિદ્ધ હોવાથી અપ્રાકૃતરૂપવિશિષ્ટ પણ માનવા જોઈએ. સ્વરૂપ તો સર્વવાદિસંમત છે તે ઉપરાંતરૂપ જે દિવ્ય શરીર તેને કેટલાક માનતા નથી. તેમને મનાવા માટે આ સુપ્રવૃત્તિ છે. જે રૂપને જ સ્વરૂપ કહે તો આ કથન ખીલકુલ ઘટે નહિ. આ નિરૂપણથી જેમ ગુણગુણી વચ્ચે ભેદ છે તેમ સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે પણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે.

વળી મૂળમાં સ્વરૂપ, ગુણ, વિભૂતિ, રૂપના નિરૂપણ માટે કેટલાંક વાક્યો લખ્યાં છે. તેના ઉપરની ટીકામાં 'અપરિચ્છેદ્યેતિ સ્વરૂપમુક્તં' જ્ઞાનેતિ ગુણા ઉક્તાઃ' સ્વસંક્લેપેતિ વિભૂતિમત્ત્વમુક્તં, સ્વરૂપગુણવિભૂતયો દિવ્યરૂપાદીનાં પ્રમાણિકત્વે દૃષ્ટાન્તતયોક્તાઃ, દિવ્યવિગ્રહાદયઃ સાધ્યાઃ' આવાં વાક્યો લખ્યાં છે. કહેવાનું પરમ તાત્પર્ય એ છે કે અહીં દિવ્ય રૂપાદિકની સંસિદ્ધિ કરવાની છે. તેમાં ત્રણ દૃષ્ટાંતો લીધાં છે. દૃષ્ટાંતમાં જે અર્થ નિશ્ચિત હોય તે દાષ્ટાંતિકમાં લેવાનો હોય છે. તો જેમ અહમર્થ સ્વરૂપ અને તેના ગુણો અને જડ-ચિદાત્મક વિભૂતિ આ ત્રણ વસ્તુઓ પ્રમાણ પ્રતિપન્ન હોઈને તેના સ્વીકારમાં કોઈને સંશય કરવાનો નથી. નિશ્ચય જ છે. તેમ દિવ્ય રૂપ પણ પ્રમાણ પ્રતિપન્ન હોઈને તેના સ્વીકારમાં કોઈને સંશય કરવાનો નથી. પ્રમાણ્ય સર્વેનું સરખું છે. આ પ્રકરણ રૂપાદિકની સિદ્ધિ માટે છે. તેને માટે ત્રણને દૃષ્ટાંત તરીકે લીધા છે. આ રથે સ્વરૂપ ગુણ વિભૂતિ અને રૂપ આ ચારેયને પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિપાદે છે. તો જેમ ગુણ સ્વરૂપ વચ્ચે ગુણ ગુણી ભાવ ભેદ સિદ્ધ થાય છે તેમ રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે. જે સ્વરૂપ જ રૂપ હોય તો સ્વરૂપ ઉપરાંત રૂપની સિદ્ધિમાં સ્વરૂપને દૃષ્ટાંતપણે લેવાની જરૂર નહિ. તેમજ જે રૂપ જ સ્વરૂપ હોય તો સ્વરૂપનું નિરૂપણ પહેલું જ પૃથક્ કર્યું છે તેની જરૂર નહિ. સ્વરૂપ તો સિદ્ધ છે અને રૂપ તો સાધ્ય છે. સ્વરૂપમાં કોઈનો વિવાદ નથી. રૂપમાં જ વિવાદ છે. આ બાબતમાં નિઃસંશય થવા માટે 'સ્વરૂપ ગુણવિભૂતયઃ દૃષ્ટાન્તતયોક્તાઃ' 'દિવ્યવિગ્રહાદયઃ સાધ્યાઃ' આ પદોનું પર્વાદિભાવ તત્ત્વ દૃષ્ટિથી કરવું. આ રીતે શ્રીભાષ્ય અને તેની ટીકામાં એવાં અનેક વાક્યો ભેદ પ્રદર્શક છે.

▲ શ્રીરામાનુજના પરમ ગુરુ શ્રીયામુનાયાર્યે રચેલી શ્રીચતુઃશ્લોકીમાં તથા સ્તોત્રરત્નમાં રૂપ સ્વરૂપને ભેદ બહુ ઉઘાડો વર્ણવ્યો છે. અને તેના અર્થનું સ્પષ્ટીકરણ વેદાંતાચાર્યવિરચિત તેના ભાષ્યમાં કર્યું છે. 'શાન્તાનન્તમહાવિભૂતિ પરમં યદ્બ્રહ્મરૂપં હરેઃ' એમ એક પાદથી સ્વરૂપને મળતાં વિશેષણોથી વર્ણવીને 'મૂર્તં બ્રહ્મ તતોઽપિ તત્ત્વિયતરં રૂપં યદત્યદ્ભુતમ્' એમ એક પાદથી રૂપને મળતાં વિશેષણોથી વર્ણવ્યું છે. કેવું રૂપ ? તો 'મૂર્તં બ્રહ્મ મહાભાગ' 'સાલમ્બનો મહાયોગઃ' (વિ. પુ.) ઇત્યાદિકમાં પ્રસિદ્ધ અને સાલંબન યોગના વિષયભૂત, મૂર્ત-રૂપરૂપ રૂપાદિકે યુક્ત, અને ધામવિશેષમાં વિરાજમાન, બ્રહ્મ-બહુ મોટું, અત્યદ્ભુત-સર્વથા વિરમયકારક, એવું રૂપ-દિવ્ય વિગ્રહ છે. આ રૂપ 'આનન્દો બ્રહ્મ' ઇત્યાદિકમાં વર્ણવેલા આનંદમય આત્મસ્વરૂપ કરતાં પણ સૌન્દર્ય લાવણ્ય આદિક આકર્ષણ ગુણયોગને લીધે ભગવાનને પણ પ્રિયતર-નિરતિશય વહાલું છે. અહીં બ્રહ્મસ્વરૂપને શાંત અનંત મહાવિભૂતિ પરમ ઇત્યાદિ વિશેષણોથી નિરૂપ્યું છે. અને રૂપને મૂર્ત બ્રહ્મ આ શબ્દથી નિરૂપ્યું છે. એમ બન્નેને પૃથક્ પૃથક્ વિશેષણો આપેલાં હોવાથી બન્ને વચ્ચે ભેદ સિદ્ધ થાય છે. વળી જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ કરતાં પણ દિવ્ય રૂપની સ્વાતિપ્રિયતા કહેલી હોવાથી તે વચ્ચે ચોખ્ખો ભેદ સાબીત થાય છે. જે બન્ને એક જ તત્ત્વ મિશ્રિત હોય તો આવું ભેદથી નિરૂપણ ઘટે નહિ. વળી સ્તોત્રરત્નમાં "ગુણાઃ પ્રવાનં પુરુષઃ પરં પદં પરાત્પરં બ્રહ્મ ચ તે વિભૂતયઃ" આ શ્લોકમાં પ્રકૃતિ, પ્રાકૃત, પુરુષ, સુકૃતરથાન અને નિત્ય સુકૃતોને પરમાત્માની વિભૂતિ તરીકે કહીને, છેવટે મૂર્તબ્રહ્મ શબ્દ વાચ્ય શુભાશ્રય વિગ્રહને પણ પરમાત્માની એક વિભૂતિપણે નિરૂપે છે.

ને નિયામ્ય શેષભૂત હોય તેને વિભૂતિ કહે છે. ટીકામાં 'બ્રહ્મશબ્દેન શુભાશ્રયનિત્યવિગ્રહ ઉપચર્યતે । સ્વરૂપપરત્વે વિભૂતિત્વોક્તેરનોચિત્યાત્ " આવાં વાક્યો લખ્યાં છે. અર્થ એવો છે કે-મૂળસ્થ બ્રહ્મ શબ્દથી શુભાશ્રય નિત્ય વિગ્રહપર અર્થ ઉપચારથી લેવો પડે. કેમ કે બ્રહ્મ શબ્દ પરમાત્મસ્વરૂપમાંજ મુખ્યપણે પ્રવર્તે તો બાણીને જો અહીં સ્વરૂપપર અર્થ લેવામાં આવે તો તેને જો 'વિમૂતયઃ' એમ વિભૂતિપણે કહે છે તે ઘટતું આવે નહિ. સ્વરૂપને વિભૂતિ કદાપિ કહી શકાય નહિ. જો બ્રહ્મ શબ્દથી વિગ્રહ પર અર્થ ઉપચારથી લઈએ તો સ્વરૂપની અપેક્ષાએ તેમાં વિભૂતિપણું ઘટતું આવે, આ રીતે અહીં રૂપને વિભૂતિપણે અને સ્વરૂપને વિભૂતિમાનપણે વર્ણવે છે. આથી બન્ને વચ્ચે વિભૂતિ વિભૂતિમદ્ ભાવ સંબન્ધ સિદ્ધ થાય છે. આને જ નિયામ્ય નિયામક ભાવ કહે છે. આ જોતાં રૂપને સ્વરૂપ કે સ્વરૂપને રૂપ કદાપિ કહી શકાય નહિ.

વળી " ત્વાં શીલરૂપચરિતઃ " આ શ્લોકના લાખ્યમાં રૂપને નિરૂપીને, " અત્ર કેષાઞ્ચિદ્ભગવત્સ્વરૂપમેવ વા તદ્ગુણભૂતજ્ઞાનબ્રહ્મવાદિ વા પરબ્રહ્મહારિરૂપતયા પ્રકાશતે इति पक्षस्तु तत्र तत्र पृथक्निर्देशस्य बाधकाभावात् निर्विकारत्वनिरवयवत्वादિશ्रुतिविरोधात् निरस्तः " ઇત્યાદિ વાક્યો લખ્યાં છે. અર્થ એવો છે કે-રૂપ બાબતમાં કેટલાકને એવો પક્ષ છે કે-" જો ભગવત્સ્વરૂપ છે એ જ અથવા તેના ગુણભૂત જો જ્ઞાન બળાદિ છે એ જ પર બ્રહ્મ વિજેરે રૂપપણે પ્રકાશે છે. એટલે રૂપને પૃથક્ માનવાની જરૂર નથી. આ પક્ષ તો તેને શ્રુતિ સ્મૃતિમાં જો સ્વરૂપ તથા રૂપનો ભુદો ભુદો નિર્દેશ છે તેમાં કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી, વળી 'સ્વરૂપ જ રૂપરૂપે થાય છે' એમ માનવામાં આવે તો પરમાત્મસ્વરૂપને નિર્વિકારિપણે અને નિરવયવપણે નિરૂપનારી શ્રુતિઓનો વિરોધ આવે છે. માટે આથી એ પક્ષનું ખંડન થઈ જાય છે. આ રીતે અહીં સ્વરૂપ રૂપને એકપણે માનનારાના પક્ષનું સપ્રમાણ સચુકિત ખંડન કરીને સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે ભેદનું સમર્થન સ્પષ્ટ શબ્દોથી કર્યું છે. હવે આમાં અલ્પ પણ શંકાને કે કુતર્કને સ્થાન રહેતું નથી. આ રીતે આ ગ્રંથના પ્રબંધમાં રામાનુજના ગુરુશ્રીએ પણ રૂપ તથા સ્વરૂપ વચ્ચે વિભેદ સાક્ષાત્ શબ્દોથી ઉઘાડો વર્ણવ્યો છે. ગુરુપ્રોક્ત અર્થને શિષ્ય રામાનુજનાર્થ અનુસર્યા છે અને તેનું સમર્થન કર્યું છે. રામાનુજ સંપ્રદાયના પાશ્ચાત્ય પ્રબંધો તત્ત્વત્રય, તત્ત્વશેખર, ગદ્યત્રય, તત્ત્વમુક્તાકલાપ, તત્ત્વત્રયચૂલક યતીન્દ્રમતદીપિકા, વિષ્ણુ નામસહસ્રલાખ્ય, અર્થપ્રયક, વિજેરેમાં ઉપર્યુક્ત પ્રકારે જ સાકારત્વનું સમર્થન વિશદ કર્યું છે. આટલા નિરૂપણથી રામાનુજનાર્થ અભિમત સાકારત્વ કેવું છે તેની સુષુપ્ત સ્પષ્ટતા થઈ. }

રામાનુજનાર્થના ઉપર્યુક્ત સાકારત્વ સિધ્ધાંત થકી શ્રીહરિનો અને તેમના મહાજનોનો અભિપ્રાય ભુદો છે એવી કેટલાક અલ્પશ્રુત તત્ત્વજ્ઞાનવિધુરોને શંકા રહે છે. તેના નિવારણ માટે હવે સંક્ષેપમાં તેમનાં વચનોનો અનુવાદ કરીએ. પ્રથમ તો સંપ્રદાયના પ્રબંધોમાં શ્રીલાખ્ય ગીતાલાખ્યાદિકનાં વાક્યો જ શબ્દોના ફેરફાર વિના જ તે તે સ્થળે પ્રમાણ તરીકે લીધાં છે. તો કોઈ સ્થળે એના એજ અર્થાનુસંધાનથી થોડો શબ્દ ફેરફાર કર્યો છે. કોઈ સ્થળે તેનું વિવરણ સરજતા માટે કર્યું છે. હવે આ બાબત ગ્રંથ વચનોથી બતાવવી એ સારી છે. સંપ્રદાયમાં પણ ગ્રંથો સંસ્કૃત પ્રાકૃત ધણા વર્તે છે અને તેના કર્તા મોટા સંતો શતાનંદ મુક્તાનંદ ગોપાલાનંદ નિત્યાનંદ આદિક પ્રધાન પંડિતવરો છે. સચ્ચાત્ત્વોમાં તત્ત્વજ્ઞાન માટે પ્રધાન પદને યોગ્ય ઉપનિષદો છે એમ શ્રીહરિએ લોયા હ માં વિદિત કર્યું છે. ઉપનિષદો ઉપર ગોપાલાનંદમુનિ વિરચિત સરલ લાખ્ય છે. તેમાં ઉપરનો મળતો અર્થ તે તે પ્રસંગે વર્ણવ્યો છે.

'તદેજતિ તન્નૈજતિ' (ઈ. જ.) આ મંત્રનું 'એજતિ-સ્વાસાધારણદિક્યમજ્જલવિગ્રહેણ ચલતિ । નૈજતિ-સ્વરૂપાન્ન ચલતીતિ વા' એમ વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પરમાત્મામાં ચલન અને અચલન એ બે અર્થો ઘટાવવાના છે. સ્વરૂપ તો અહમર્થ આત્માપણે સર્વવ્યાપક હોવાથી તેમાં ચલન સંભવે નહિ. પાણિપાદાદિ અવયવવાળો વિગ્રહ તો પરિચ્છિન્ન હોઈને ધામવિશેષમાં રહેલો હોવાથી તેમાં ચલન સંભવે છે. એમ સંભવિતનો અસંભવિતનો સુવિચાર કરીને એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જો સ્વરૂપ રૂપ બન્ને એકજ વસ્તુ હોય તો શબ્દ-ભેદથી વ્યાખ્યાનની જરૂર નહિ. 'વિગ્રહેણ ચલતિ' 'સ્વરૂપાન્ન ચલતિ' આટલાજ વાક્યોનો વિમર્શ

કરાય તો સમસ્ત મુદ્દો સુષુ સમજાઈ જાય. 'તં દુર્દશં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં' (કઠ. ૩) આ મંત્રનો અર્થ અનુપ્રવિષ્ટ - સૂષુ સૃષ્ટિમનુપ્રવિષ્ટમ્, હૃદયમનુપ્રવિષ્ટમ્, હૃદયગુહાસન્નિહિતમ્, હૃદયં તુ વિગ્રહતોઽપિ' આ રીતે કર્યો છે અહીં સર્વમાં અંતર્યામી આત્મસ્વરૂપથી સ્થિતિ અને હૃદયમાં વિગ્રહથી સ્થિતિ જણાવીને બંને વચ્ચે ભેદ જણાવ્યો છે. 'યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિ' (ઈ.૩) 'કિમુ ભાતિ વિભાતિ વા' (કઠ. ૩.) 'સ ણોજ્જ્વલતે બહુધા જાયમાનઃ' (મુ. ૩.) 'આકાશશરીરં બ્રહ્મ' (તૈ. ૩.) 'મારૂપઃ આકાશાત્મા' (છાં. ૩.) ઇત્યાદિ બહુ શ્રુતિઓનું રૂપ સ્વરૂપની ભિન્નતાને જણાવનારં વ્યાખ્યાન છે. આ તો દ્વિશામાત્ર દર્શાવ્યું છે.

મુક્તાનંદમુનિ વિરચિત બ્રહ્મસૂત્રલાખ્યમાં પરમાત્માના નિરૂપણ પ્રસંગે રૂપ સ્વરૂપનો ભેદ શબ્દથી 'અર્થાત્ અનુવર્ણવ્યો છે 'અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાત્' આ સૂત્ર કે જે પરબ્રહ્મના ખાસ રૂપ નિરૂપણ પર છે તેમાં શ્રીલાખ્યને અનુસારે શંકા સમાધાન સાથે સ્વરૂપથી રૂપનું પૃથક્ પૃથક્ પ્રતિપાદન છે. ક્રમ પદ વાક્ય રચના બુદ્ધિ છે. રૂપને પ્રતિપાદનારી 'ય ણોજ્જ્વલતે હિરણ્મયઃ પુરુષઃ' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ પણ એવી એજ લીધી છે. 'ન તુ દૃષ્ટાન્તમાવાત્' આ સૂત્રના લાખ્યમાં શ્રીલાખ્યની માફક 'યસ્ય ચેતનસ્ય યદ્ દ્રવ્યં સર્વાત્મના સ્વાર્થે નિયન્તું ધારયિતું ચ શક્યં તત્તસ્ય શરીરં' આ શરીર લક્ષણ લીધું છે. શ્રીલાખ્યમાં એનું વિવેચન હોવાથી અહીં વિવેચન કયું નથી. બીજાં સૂત્રોના લાખ્યમાં પણ એવી જ રીતે વર્ણન કયું છે વિસ્તારભયને લીધે વિવેચન કરતા નથી. ગોપાલાનંદમુનિ વિરચિત સૂત્રાર્થદીપમાં પણ ઉપર મુજબ જ પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રતિપાદન છે. ક્રમ પદ વાક્ય રચના પૃથક્ છે. જણાવ્યો જાણી લેશે. (૨-૧-૨૩)

નિત્યાનંદમુનિરચિત શાંડિલ્ય સૂત્રલાખ્યમાં 'સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવાત્' આ સૂત્રના લાખ્યમાં 'પરસ્ય બ્રહ્મણઃ... કલ્યાણિગુણવત્... દિવ્યરૂપમપિ સ્વાભાવિકમ્' વિગેરે વાક્યો લખીને 'જેમ જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરબ્રહ્મના જ્ઞાનાદિ ગુણો સ્વાભાવિક છે તેમ દિવ્ય રૂપ પણ સ્વાભાવિક છે' એમ સ્વરૂપને અને તેના ગુણોને દૃષ્ટાંતપણે લઈને રૂપને નિરૂપે છે. આ જોતાં બંને વચ્ચે ભેદ ચિહ્ન થાય છે. લાખ્યમાં પ્રથમ સ્વરૂપને ઉપપાદનારી 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને, પછીથી સ્વરૂપના જ્ઞાનાદિ ગુણોને નિરૂપનારી 'અપહૃતપાપ્મા' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને, ત્રીજા નંબરે 'વેદાદ્યમેતં પુરુષં' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને દિવ્ય રૂપનું નિરૂપણ કયું છે. આ રીતે સ્વરૂપ, તેના ગુણો અને રૂપને અલગ અલગ પ્રતિવાદીને ભેદ જણાવ્યો છે. આ લાખ્ય ઉપર સંક્ષિપ્ત ટીકા છે તેમાં પણ સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે ભેદને સાબીત કરે એવાં વાક્યો છે. આજ મુનિએ રચેલા હરિદિગ્વિજયમાંપણ એ બાબત અનુચિત છે. વિસ્તારભયથી વિવેચન કરતા નથી.

શ્રીરઘુવીર્યવિરચિત વિશિષ્ટાદૈત્યવિતામણિ નામના નિબંધમાં સર્વલક્ષ્યાનુસારી શરીરલક્ષણ 'યસ્ય ચેતનસ્ય યદ્ દ્રવ્યં તદ્વચ્ચં દ્રવ્યં નિયમેન નિયન્તું શક્યં તદ્વચ્ચં દ્રવ્યં તચ્ચેતનશરીરં' એ રીતે કરીને તેની સંગતિ જેમાં જેમાં શરીરશબ્દનો પ્રયોગ આવતો હોય તે સર્વમાં કરી છે. તેમાં પ્રથમ આપણા શરીરમાં તથા પરમાત્માના શરીર તરીકે શ્રુતિએ કહેલા ચિદચિતમાં તથા ભગવાનના દિવ્ય ધામસ્થ દિવ્ય રૂપમાં તથા મુક્તોના શરીરમાં પણ આ લક્ષણ ઘટાવ્યું છે. એમ કરીને જેમ આપણા શરીર આત્મા વચ્ચે વ્યાપક વ્યાપકભાવ, ધાર્યધારકભાવ, નિયમનિયામકભાવ અને શેષશેષિભાવ સંબંધ છે, તેમ પરમાત્માના અહમર્થાત્રય સર્વવ્યાપક ચેતનસ્વરૂપ અને વિગ્રહપર્યાય રૂપ વચ્ચે એવો સંબંધ સાબીત કર્યો છે. આ બધાં પદ વાક્યો 'ન તુ દૃષ્ટાન્તમાવાત્' આ બ્રહ્મસૂત્રના શ્રીલાખ્યને સર્વાંશે મળતાં છે. આ ઉપરથી સાકારત્વ કેવા પ્રકારનું સમજવું તેની રૂપરેખા રમ્ય રીતે સદૃષ્ટાંત સમજાવી છે.

ભાગવત સ્કંધ ૧૦ અ. ૨ શ્લોક ૩૦ 'અમલસત્ત્વધામ્નિ' એવું ભગવાનને વિશેષણ આપ્યું છે. એનો ભગવતપ્રસાદાચાર્યરચિત ભક્તારંજની ટીકામાં 'શુદ્ધસત્ત્વમયવિગ્રહયુક્તે' એવો કર્યો છે. 'વિગ્રહે યુક્ત' એમ કહેવાથી રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહદેહિભાવ સિદ્ધ થાય છે. વળી સ્કંધ ૧૧ અ. ૧૪ શ્લોક ૩૧ માં 'યાદશં વા

યદાત્મકં' આવું વાક્ય છે. એની વ્યાખ્યા 'યાદશમિતિ વિગ્રહસંસ્થાનપ્રશ્નઃ' 'યદાત્મકમિતિ દિવ્યાત્મસ્વરૂપપ્રશ્ન'. આ રીતે કરી છે. આમાં એક વિગ્રહવિષયક અને બીજો આત્મવિષયક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો પુછ્યો છે. 'સમં પ્રશાન્તં સુમુખં' ઇત્યાદિ શ્લોકોથી વિગ્રહવિષયક પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપીને, 'તત્ર લબ્ધવદં ચિત્તમાકૃષ્ય વ્યોમ્નિ ધારયેત્' આ શ્લોકથી દિવ્યાત્મસ્વરૂપવિષયક પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે. આની ટીકામાં 'દિવ્યાત્મસ્વરૂપસ્ય વ્યોમોપમત્વં' 'કં બ્રહ્મ ચં બ્રહ્મ' इति श्रुतिसिद्धम् । ' વ્યોમ્નિ ધારયેદિત્યનેન યદાત્મકમિત્યસ્યોત્તરમુક્તં ભવતિ ' આવાં વાક્યો છે. આ ઉપરથી પરમાત્માનો દિવ્ય દેહ અને દિવ્ય આત્મસ્વરૂપ વચ્ચે દેહાત્મભાવ લક્ષણ ભેદ સિદ્ધ થાય છે. જો વિગ્રહમાત્રજ પરમાત્મા હોય તો વિગ્રહથી પૃથક્ દિવ્ય આત્મસ્વરૂપને કહેવાની જરૂર નહિ. હું શબ્દથી જેનો વ્યવહાર થાય તેને આત્મસ્વરૂપ કહે છે. દેહમાં હું શબ્દ નથી. રામાનંદરૂપે પુનઃ અવતરેલા ઉદ્ભવ્યો પ્રશ્ન પુછ્યો છે. અને શ્રીહરિરૂપે પુનઃ પ્રકટેલા શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો છે. આ અંતમાં આવું નિરૂપણ બહુ છે.

મુખ્ય માન્ય ગ્રંથ શિક્ષાપત્રીની શતાનંદ મહાવિંકટ ટીકામાં સ્વરૂપ રૂપ વચ્ચે ભિન્નતાને જણાવનારાં ઘણાં વાક્યો છે. શ્લોક (૨૬)ની ટીકામાં અહંશબ્દોપાધ્ય અને વાચ્ય સર્વાત્માભૂત સર્વવ્યાપક સ્વરૂપ નિરૂપણ માટે 'શ્રૂયતે ચ કૃષ્ણસ્ય સર્વત્રાન્તર્યામિભાવેન સ્થિતિઃ' એવું વાક્ય લખીને તેની પ્રમાણતા માટે 'તેનેદં પૂર્ણં' ઇત્યાદિ બહુ શ્રુતિઓ લખી છે. એમ સ્વરૂપ નિરૂપણ બાદ દિવ્ય રૂપના ઉપપાદનનો પ્રારંભ 'આવયતિ ચ પરસ્ય બ્રહ્મણઃ કૃષ્ણસ્ય કલ્યાણગુણયોગં દિવ્યવિગ્રહયોગં ચ શ્રુતિઃ' એમ કહીને પ્રમાણ માટે પૃથક્, પૃથક્ શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો ઉપન્યાસ કર્યો છે. આ રીતે સર્વાત્માભૂત જ્ઞાનાનંદેક વિભુ સ્વરૂપ અને તેના જ્ઞાનાનંદાદિ શુણો અને સૌન્દર્યાદિ શુણોના આરપદભૂત દિવ્ય રૂપનું નિરૂપણ ક્રમથી કરેલું હોવાથી બન્ને વચ્ચે આપણા દેહાત્મા જેવો યોગ્યો ભેદ સુસિદ્ધ થાય છે. દિવ્ય રૂપ છે તો 'અમુક સ્થાનમાં નિયમથી રહ્યા છે' એમ જણાવાની અપેક્ષા અવશ્ય આવે? એમ આશંકીને, તેમના સ્થાનના નિરૂપણ માટે 'અન્તર્યામિભાવેન સર્વત્ર સમ્બદ્ધસ્ય જ્ઞાનાનંદૈકસ્વરૂપસ્ય દેશવિશેષે મુક્તોપમોગ્યસ્વાસાધારણદિવ્યરૂપેણ સદ્માવો નાપરિચ્છિન્નતાં નિરુદ્ધ્યાત્ 'શ્રૂયતે चास्य स्थानविशेषः श्रुतिषु' આવાં વાક્યો લખ્યાં છે. આમાં સર્વ વિશ્વમાં આત્માપણે વ્યાપ્ત સ્વરૂપનું અને દિવ્ય ધામમાં વિરાજમાન મુક્તોપભોગ્ય દિવ્ય રૂપનું પૃથક્ વર્ણન કર્યું હોવાથી બન્ને વચ્ચે વસ્તુ ભેદ વ્યક્ત થાય છે. જો એકજ વસ્તુ હોય તો શંકા સમાધાન સાથે વિભેદથી વર્ણનની જરૂર નહિ.

વળી 'હૃદયે જીવજ્જીવે યોજન્તર્યામિતયા સ્થિતઃ' આ હૃદયભૂત શ્લોકથી અહમર્થાત્રય અંતર્યામિ વ્યાપક સ્વરૂપને કહીને, 'સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ' ઇત્યાદિ શ્લોકથી આત્મશુણો તથા દિવ્યાકારનો યોગ વર્ણવ્યો છે. ટીકા તથા ભાષ્યમાં 'યઃ સર્વજ્ઞઃ' 'આદિત્યવર્ણ' ઇત્યાદિ શુણ-રૂપને પ્રતિપાદનારી શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો ઉપન્યાસ કરીને, 'તૈઃ પદૈઃ પરંબ્રહ્મણિ કલ્યાણગુણ-દિવ્યાકાર-યોગસ્ય પ્રતીતેઃ' વિગેરે વચ્ચે લખીને સ્વરૂપ અને જ્ઞાનાદિ શુણો અને દિવ્યાકારનું નિરૂપણ કર્યું છે. વળી 'મતં વિશિષ્ટાદ્વૈતં મે મીલોકો ધામ ચૈત્સિતમ્' આ મુદ્દા શ્લોકના ભાષ્યમાં 'નહિ રાજેવ પરિજનૈઃ સેવ્યમાનઃ ક્વચિત્સમિન્વેજ્યં પરમાત્મા, અસ્ય હિ સ્વરૂપં 'સત્યં જ્ઞાનમનન્ત' મિતિ શ્રૂયતે" આ રીતે 'ભગવાનનું' સ્વરૂપ છે પણ રૂપ નથી' એમ આશંકીને, તેના પરિહારમાં 'સત્યજ્ઞાનાનંદસ્વરૂપસ્યૈવાસ્ય દિવ્યવિગ્રહેણ વિરાજમાનસ્ય નિત્યમુક્તાનુભાવ્યસ્યાસ્તિ દેશવિશેષઃ શ્રુતિસમ્પ્રતિપન્નઃ' આવાં વાક્યો લખીને વિભુ આત્મસ્વરૂપથી સર્વત્ર સ્થિતિ અને દિવ્ય વિગ્રહથી ધામવિશેષમાં સ્થિતિ પ્રતિપાદીને બન્ને વચ્ચે આપણા દેહાત્મા જેવો તફાવત સાબીત કર્યો છે. આવું વિભેદથી વર્ણન તો ટીકા-ભાષ્યમાં બહુ છે, એમાંથી આ સાર કહ્યો છે.

મહાગ્રંથ સત્સંગિજીવનમાં "શ્રીવાસુદેવ વિમલામૃતધામવાસં નારાયણં...શ્યામં સિતં દ્વિભુજમેવ ચતુર્ભુજં ચ" એમ એક સાથે શ્રીહરિને અનેક વિશેષણો આપ્યાં છે તેમાં શ્રીવાસુદેવ અને નારાયણ નામનો શાસ્ત્રીય વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ સર્વવ્યાપકતારૂપ અર્થનો સુવિચાર કરીએ તો આ વિશેષણો સર્વાન્તરાત્માભૂત વિભુ જ્ઞાનાનંદૈક સ્વરૂપમાંજ સંભવે છે. અને અમૃત ધામમાં રહેવાપણું, શ્યામ સિતવર્ણપણું, દ્વિભુજવાદિપણું

વિજેરે વિશેષણો દિવ્યાકારમાંજ સંભવે છે. એમ સંભવ અસંભવનો વિવેક કરીને જેને જે વિશેષણ લાગુ થતું હોય તેને લગાડવું પડે. વિશિષ્ટ (સંયુક્ત) હોવાથી રૂપ સ્વરૂપનો એક સાથે વ્યવહાર તો થાય પણ આપણા દેહાત્મભાવે જેવો વિભેદ સમજવો ઘટે. બધાં વિશેષણોનું પૂર્વસાન તો સાક્ષાત્ કે દ્વારથી સ્વરૂપમાં જ છે. વળી આરંભમાં જ 'નરાકૃતિઃ પરંબ્રહ્મ સ્થિતો યોક્ષરધામનિ' નિર્ગુણો નિર્વિકારશ્ચ સન્નિદાનન્દલક્ષણઃ" આમાં 'પરંબ્રહ્મ સન્નિદાનન્દલક્ષણઃ' આ પદો 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' આ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે પરબ્રહ્મનાં જ મુખ્ય વિશેષણો છે. 'નિર્ગુણઃ નિર્વિકારઃ' આ સત્ય શબ્દનો સદર્થ છે. ચિત્ શબ્દ જ્ઞાનપર્યાય છે. આનંદ તો જ્ઞાનની જ એક અવસ્થા છે. પરબ્રહ્મ શબ્દ તો સ્વરૂપનો જ સુવાચક છે. એમ સઘળું અહમર્થ સ્વરૂપમાં સંભવતું આવે છે. 'નરાકૃતિઃ સ્થિતો યોક્ષરધામનિ' આ આકૃતિ શબ્દવાચ્ય દિવ્ય રૂપનું વિશેષણ છે. પરબ્રહ્મ નિરાકાર નથી પણ આકારે સહિત છે. સાકાર છે તો તેમની સ્થિતિનો કોઈ એક દેશ કહેવો જોઈએ ? તો 'અક્ષર ધામમાં રહ્યા છે.' એમ સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. વળી "દિવ્યરૂપોક્ષરાત્મા ચ શ્રુતો યશ્ચાક્ષરાત્પરઃ । અન્તર્યામી ચ સર્વેષામાત્મનાં યોક્ષ્યુતો હરિઃ" આમાં 'અક્ષરાત્મા અન્તર્યામી' ધૃત્યાદિ પદથી અહમર્થભૂત સર્વાન્તરાત્મભૂત સ્વરૂપનું અને 'દિવ્યરૂપઃ' આ પદથી પાણિ પાદાદિ વિવિધ અવયવવાળા રૂપનું નિરૂપણ છે. આ રીતે એક સાથે સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે તથાપિ વસ્તુવિચારથી વિભેદ સમજવો ઘટે. એવો વિવેક વિજ્ઞાન-વૃદ્ધોએ સર્વત્ર કર્યો છે.]

આ રીતે આ પ્રબંધમાં એવું વર્ણન પુષ્કળ છે. કુસંગને લીધે જગતનો પ્રવાહ નિરાકારવાદ તરફ વધારે વળેલો હોવાથી તેનું ન્યાય યુક્તિથી ખંડન કરીને સાકારત્વના સમર્થન માટે વધારે લક્ષ આપ્યો છે. નિરાકારવાદીઓ પરમાત્માને નથી માનતા એમ કહેવાય નહિ. માને છે પણ જ્ઞાનમય સર્વવ્યાપી સ્વરૂપમાત્રને માને છે. એમ માનીને મુખ્ય ભસ્તકાદિ અવયવવાળા વિગ્રહનો પ્રતિષેધ કરે છે. સાકારવાદીઓ સ્વરૂપને સ્વીકારીને વિશેષમાં શાસ્ત્રસિદ્ધ હસ્તપાદાદિ અવયવવાળા દિવ્ય વિગ્રહને પણ માને છે. વિગ્રહતો અમુક માપવાળો હોવાથી તેની સ્થિતિ કોઈ સ્થાનમાં હોવી જોઈએ એમ ધારીને તેનું સ્થાન શાસ્ત્રસિદ્ધ અક્ષરાદિ સ્વીકારે છે. સાકારવાદી રામાનુજાચાર્યનો વિવાદ સ્વરૂપ પ્રત્યે નથી પણ સગુણતા અને સાકારતા માટે છે. એમાં એમણે હસ્તપાદાદિ વિવિધ અવયવવાળા વિગ્રહમાત્રને જ પરમાત્મસ્વરૂપ ઠરાવાનો વિવાદ કોઈ સાથે કર્યો નથી. કોઈ કરતા હશે તો તેનું પુખ્ત ખંડન કર્યું છે. વેદાંત પ્રતિપાદ્ય મુખ્ય સ્વરૂપને સ્વીકારીને વધારામાં તેમના ગુણો અને રૂપને માટે જ વધુ વિવાદ કર્યો છે. એમ કરીને જાનેનું વિભેદથી પ્રતિપાદન સચુકિત સરસ કર્યું છે શ્રીહરિએ પણ પોતાના અખિલ અનુયાયિઓને એજ રીતિએ પ્રમાણપ્રતિપન્ન સગુણત્વ અને સાકારત્વ સમજવાનો સદાગ્રહ કર્યો છે. સંપ્રદાયના પ્રબંધોમાં પણ એમ જ છે. અને વસ્તુતઃ એમ જ હોવું જોઈએ, એ વ્યાજબી ન્યાયસર છે. એકાદ વાક્યનો અવળો અર્થ કરવાથી કૃતાર્થતા થતી નથી. સમૂળ સપ્રમાણ સચુકિત સમુચિત સરસ સત્ય સિદ્ધાંત શો છે ? તે પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી સમજવું ઘટે. પૂર્વાપરના પરામર્શ વિના વિચારેલો અર્થ અન્યથા ગતિને કરે છે. માટે જ વેદો પણ "આ અદ્યપશ્રુત અર્થનો અનર્થ કરીને અમને છેતરશે" એવો ભય રાખે છે. અસ્તુ.]

આર સદ્ગુરુસંગ્રહિત સર્વસચ્ચાસાર વચનામૃતમાં રામાનુજેકિતને અનુસારે સ્વરૂપ અને તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો અને રૂપનું વર્ણન વિભેદથી વિશેષતઃ આવે છે. 'एकोऽहं बहु स्यां' 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहं' 'अहं त्वां सर्वप्रपेभ्यः' 'अहमात्मा' 'अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वान्मा' 'य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' ઇત્યાદિ શ્રુતિ સ્મૃતિઓને, પ્રમાણપણે પરિબ્રહ્મને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નારાયણ વાસુદેવ વિષ્ણુ આદિક લગવત્તામોને આગળ ધરીને સર્વાત્મા સર્વાન્તર્યામી સર્વવ્યાપકપણે અહમર્થથી વ્યવહાર કરાય છે તે સ્વરૂપ સમજવું. જ્ઞાન આનંદ બળ ઐશ્વર્ય વીર્ય કારુણ્ય આદિક જે ગુણો તે સ્વરૂપના સમજવા. અને અમુક ધામ વિશેષમાં સ્થિતિ કહેવાપૂર્વક હસ્તપાદાદિ અવયવવાળું, ગમનાગમનાદિ વ્યવહારવાળું, વસ્ત્ર વિભૂષણ આયુધ આદિકના આશ્રયવાળું, રૂપ આકૃતિ આકાર મૂર્તિ શરીર આદિક શબ્દોથી વર્ણન કરાય છે તે વિગ્રહપર્યાય રૂપ સમજવું. અને

ઔજ્ઞવલ્લ્ય સૌન્દર્ય લાવણ્ય યૌવન આદિક ને ગુણો વર્ણવાય છે તે રૂપના જાણવા. આ રીતે આ ગ્રંથમાં બધીજ આખતો શબ્દથી તો અર્થથી ઉપવર્ણવી છે. યદ્યપિ પરમાત્માને અનેક વિશેષણો એક સાથે અપાય છે પરંતુ તેમાં કયું વિશેષણ કેને લાગુ થાય અને કેને ન થાય એનો વિવેક તો તત્ત્વદષ્ટિએ સમજાયા પછી સ્વરૂપનો અને રૂપનો અને તેના ગુણોનો ભેદ સમજાય છે. જેમ કે ‘આ મનુષ્ય બહુ જ્ઞાની આનંદી દયાળુ ઉદાર છે તથા રૂપાળો યુવા છે’ એમ એક સાથે અનેક વિશેષણો આપ્યાં પણ તેમાં જ્ઞાની આનંદી દયાળુ વિગેરે વિશેષણો તો જીવાત્મામાં જ સંભવે પણ દેહમાં નહિ. તેમ રૂપાળો યુવા વિગેરે વિશેષણો દેહમાં જ સંભવે પણ જીવાત્મામાં સંભવે નહિ. આ ઉદાહરણ મુજબ આમાં પણ સમજી લેવું. સ્વરૂપમાં સ્વતઃસિદ્ધતા અને રૂપમાં તો આવિર્ભાવતિરોભાવ વર્ણવવામાં આવે છે તે પણ એ બંનેના ભેદને જણાવે છે. વળી અહમર્થ સ્વરૂપની એકતા અને રૂપમાં અનેકતા વર્ણવે છે એ પણ એજ અર્થને સુદઢ કરે છે. વળી પરમાત્માની વ્યાપ્તિપણ સ્વરૂપ, તેના જ્ઞાનાદિ ગુણો અને રૂપ એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવેલી પ્રતીત થાય છે. જ્યારે અહમર્થાશ્રય અંતર્યામી સર્વવ્યાપક પરમાત્માતત્ત્વથી આકાશદષ્ટાંતે કરીને અન્વયપણે વ્યાપ્તિ વર્ણવી હોય ત્યારે સ્વરૂપ સંબંધી સમજવી અને જ્યારે એક દેશસ્થપણું અંગીકાર કરીને વ્યાપ્તિ વર્ણવી હોય ત્યારે રૂપની જાણવી અને શક્તિ શબ્દના પ્રયોગ સાથે પરમાત્માવ્યાપ્તિ વર્ણવી હોય ત્યારે ધર્મભૂત જ્ઞાનની જાણવી. અવતાર મૂર્તિઓની પણ વ્યાપકતા ઉપરના અનુસંધાને સમજી લેવી. મુખ્ય સ્વરૂપ વ્યાપ્તિને લીધે જ બધી વ્યાપ્તિની અર્થવત્તા છે. આ ઉપરથી પણ સ્વરૂપ અને રૂપનો ચોખ્ખો ભેદ સુચોને સ્પષ્ટ સમજાય છે.)

ઉપરનો સત્સિદ્ધાંત શ્રીહરિવચનામૃતોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે—પ્ર. ૭ “અક્ષરબ્રહ્મ જીવ હ્રસ્વર માયા અને માયાનાં કાર્ય ને બ્રહ્માંડ એમને વિષે ને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને અંતર્યામિપણે કહેવા અને નિયંતાપણે કહેવા તે એ ભગવાનનું અન્વયપણું છે અને એ સર્વેથી પૃથક્પણે કરીને પોતાના જોલોક ધામને વિષે ને બ્રહ્મ-જ્યોતિ તેને વિષે રહ્યા છે એમ ને કહેવું તે ભગવાનનું વ્યતિરેકપણું છે ” (સર્વની અંદર રહીને નિયમન કરવાનું કહે છે તે સ્વરૂપમાં સંભવે છે અને ધામમાં પૃથક્પણે વિરાજમાનપણું તે રૂપમાં સંભવે છે. એમ અહીં રૂપ સ્વરૂપ બંને અર્થો કહ્યા) પ્ર. ૪૧ ‘एकोहं बहु स्यां प्रजायेय’ એવી રીતે એક પુરુષોત્તમ ભગવાન છે તે અંતર્યામિકરૂપે કરીને એ સર્વને વિષે પ્રવેશ કરી રહ્યા છે ” (આમાં “ હું બહુ રૂપે થઈ ” એવો વ્યવહાર કરનાર અને સર્વને વિષે અંતર્યામિપણે પ્રવેશ કરી રહેલું તે સ્વરૂપ સમજવું) પ્ર. ૪૫ “ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે તે તો સદા સાકારજ છે અને મહાતેજોમય મૂર્તિ છે...ભગવાનનો આકાર છે તે દિવ્ય છે પણ માયિક નથી ” (આથી ભગવાનને પૃથક્ આકારનો યોગ કહ્યો અને તે આકારનું દ્રવ્ય પણ દિવ્ય પૃથક્ કહ્યું) કા. ૮ “તેમ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ સર્વના આત્મારૂપે કરીને સર્વને વિષે રહ્યા છે” (આથી અંતરાત્મા સ્વરૂપ કહ્યું) અંત્ય ૩૧ “તેજોમય ને ભગવાનનું ધામ તેને વિષે ને પુરુષોત્તમ ભગવાનની આકૃતિ રહી છે ને તે આકૃતિમાંથી એ ભગવાન્ અવતાર ધારે છે” (આથી ભગવત્સ્વરૂપને આકૃતિ શબ્દવાચ્ય રૂપનો યોગ પૃથક્ કહ્યો અને આકૃતિનેજ સર્વ અવતારરૂપોનું ઉપાદાન કહ્યું) અંત્ય ૩૮ “અને ભગવાનના અક્ષરધામને વિષે ને ભગવાનનો આકાર છે તથા તે ભગવાનના પાર્ષદ ને મુક્ત તેમના ને આકાર છે તે સર્વે સત્ય છે ને દિવ્ય છે ને અતિશય પ્રકાશયુક્ત છે ” (આથી સ્વરૂપથી રૂપપર્યાય આકારની ભિન્નતા અને તેની દિવ્ય દ્રવ્યતા અને મુક્તાત્માઓને પણ પૃથક્ દિવ્ય આકારનો યોગ કહ્યો) આ રીતે આ ગ્રંથમાં સ્વરૂપ અને રૂપને પૃથક્ દ્રવ્ય ગુણોથી નિરૂપનારાં બહુ વચનો છે. વિસ્તાર લાયકી લીધાં નથી.]

આ રીતે સંપ્રદાયના આ પ્રબંધોમાં સ્વરૂપ અને રૂપને પૃથક્ પૃથક્ દ્રવ્ય ગુણોથી પ્રતિપાદનારાં અનેક વચનો છે. આમાં પ્રાચાર્ય રામાનુજયાર્યની વેદાંત-વિષયિણી તત્ત્વ દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો કશી શંકાને સ્થાન રહે નહિ. સ્વરૂપ છે તે અંતરાત્મ તત્ત્વ અદૃશ્ય છે અને રૂપ છે તે બાહ્ય તત્ત્વ દૃશ્ય છે. બંને મળીને વિશિષ્ટ પરમાત્મ તત્ત્વ છે. તેમાં હું શબ્દથી સદા વ્યવહાર થતું મુખ્ય તત્ત્વ જ્ઞાનનાં દૈકમય વિષુ સત્ય આત્મ-સ્વરૂપ સર્વવાદિસંમત છે, તેનેજ મૂળમાંથી ઉઠાવી દધને “મૂળ કુદાર” એના જેવું ખડન કરીને, જેને માટે

વિવાદ
તેમાંજ
તેમજ
સંપ્રદ
બહિર

પ્રાકૃત
રહુ
‘હું’
સર્વા
‘અહ
આ
વ્યતિ
કહેવ
તેમ
કરે
દિવ
અને
આ
નિત

રૂપ
હતે
વિ
અં
છે
કે
વ્ય
થા

સ્વ
મુ
ઉ
કા
શ
છે
મ
૫

વિવાદ છે એવા કેવળ હસ્તપાદાદિ વિવિધ વિચિત્ર અવયવવાળા રૂપમાત્રનેજ પરબ્રહ્મ પરમાત્મ તત્ત્વ ઠરાવીને તેમાંજ સઘળો શાસ્ત્રાર્થ ઘટાવવો એ તો નાસ્તિકાગ્રેસર દેહાત્મવાદી ચાર્વાકીની માન્યતામાં શોભે તેવો છે. તેમજ આ બાબતમાં રામાનુજચાર્યનો અને શ્રીહરિનો સિદ્ધાંત બુદ્ધે બુદ્ધે છે એમ જાહેરમાં જણવવું તેમજ સંપ્રદાયના ખીન્ન ગ્રંથોનો અને વચનામૃતનો સિદ્ધાંત કઠક અંશે બુદ્ધે છે એમ જણવવું એ પણ સંપ્રદાય બહિર્મુખોમાં શોભે એવું જણવવું છે. તેનો સંપ્રદાયના “શુદ્ધ શાસ્ત્રીય તત્ત્વ સિદ્ધાંત સાથે લેશ સંબંધ નથી.

શંકાણુ સાધારણ માણસને પણ રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહદેહિલાવ સમજવા માટે આટલું સાંપ્રદાયિક પ્રાકૃત પદ પર્યાપ્ત છે. “મારી મૂર્તિ રે મારા લોક ભોગ ને મુક્ત, માઈં ધામ છે રે, તેમાં હું રહું રે દિલુજ દિવ્ય સદા સાકાર, હું તો તમ કારણે રે આવ્યો ધામ થકી ધરી દેહ” આમાં ‘હું મારી માઈં મારા’ ઇત્યાદિ અસ્મત્ શબ્દથી જે શ્રીહરિ સ્વમુખે વ્યવહારે છે તે અહમર્થભૂત સર્વાન્તરાત્મભૂત વિભુ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજવું. જીવાત્મા હોય કે પરમાત્મા હોય પોતપોતાનું આત્મસ્વરૂપ તો ‘અહ’ એમ જ વ્યવહાર થાય છે. ‘અહમર્થ આત્મા’ એમ સપ્રમાણ સુસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. ‘મૂર્તિ આકાર દેહ’ આદિક શબ્દથી અહમર્થના સંબંધિપણે ‘માઈં આ શરીર છે’ એની પેઠે શ્રીહરિએ જે વ્યતિરેકપણે વ્યવહાર કરાય છે તે દેહપર્યાય એમનું રૂપ સમજવું. જેમ લોક ભોગ અને મુક્તને દિવ્ય કહેવાપૂર્વક ‘મારા લોક ભોગ ને મુક્ત’ એમ તેને અહમર્થ આત્મસ્વરૂપ થકી વ્યતિરેકપણે વ્યવહાર કરે છે તેમ મૂર્તિને પણ દિવ્ય કહેવાપૂર્વક તેને ‘મારી મૂર્તિ રે’ એમ આત્મસ્વરૂપ થકી વ્યતિરેકપણે વ્યવહાર કરે છે. આ ઉપરથી રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહદેહિલાવ સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. વળી “તેમાં હું રહું રે દિલુજ દિવ્ય સદા સાકાર” ‘હું તો તમ કારણે રે આવ્યો ધામ થકી ધરી દેહ’ આમાં જે દિવ્ય ધામમાં રહેવાનું અને તે ધામ થકી દેહ ધરવાનું અને ત્યાંથી અહીં પધારવાનું કહે છે તે નિત્યસિદ્ધ અહમર્થભૂત વિભુ આત્મસ્વરૂપમાં નહિ સંલવતું હોવાથી દિવ્ય દેહમાં જ સંલવતું લેવું જોઈએ. ધામરથ દિવ્ય દેહ પણ નિત્યસિદ્ધ હોવાથી તેના જેવો ખીન્ને દેહ ધારવો એ જ અવતાર કહેવાય છે.

વળી વચનામૃતમાં અવતાર અવતારીનો અભેદ કહેવામાં આવ્યો છે. અક્ષરધામસ્થ અવતારનિદાન રૂપતો આપણને અજોયર છે. ભૂમિરથ અવતાર રૂપતો આપણને લોચનગોચર થાય છે. શ્રીહરિનો અવતાર હોતો ત્યારે હું હું એમ વ્યવહાર કરાવું આત્મસ્વરૂપ અને તેમનું હસ્તપાદાદિ બહુવિધ અવયવોવાળું, વસ્ત્ર વિભૂષણ આયુધાદિકના આશ્રયવાળું, ગ્રમનાગમનાદિ વિવિધ યેષ્ટાવાળું, અનેક સેવકોએ સેવા કરાવું અને આવિર્ભાવ અંતર્ધાનના આરપદભૂત વિગ્રહપર્યાય રૂપ આ બન્ને વ્યતિરેકપણે સર્વેએ લોચનગોચર કરેલું છે અને તે બન્નેના શુભો પણ અલગ અલગ અનુભવમાં આવ્યા છે. તે સમયે અહમર્થ આત્મસ્વરૂપનો દેહરૂપે કે દેહનો આત્મરૂપે વ્યવહાર કદાપિ થયો કોઈએ જોયો નથી. આપણા દેહાત્મા જેવો જ ચોખ્ખો પૃથક્ વ્યવહાર થયેલો પ્રત્યક્ષ છે. આ બાબતનો પણ વિમર્શ કરીએ તો રૂપ સ્વરૂપ વચ્ચે દેહદેહિલાવ ભેદ સુસિદ્ધ થાય છે. આથી આસ્તિક તત્ત્વજ્ઞાની સંપ્રદાયી સુજનને વિશેષ પ્રમાણની અપેક્ષા રહેશે નહિ.

હાથી આટલું અવશ્ય સમજવું—રૂપ અને સ્વરૂપ વચ્ચે વસ્તુતઃ ભેદ હોવા છતાં પણ રૂપ વિના સ્વરૂપ કે સ્વરૂપ વિના કેવળ રૂપ ઉપાસ્ય કે સેવ્ય નથી. પરંતુ દિવ્યમૂર્તિ સાકાર ભગવાન જ ઉપાસ્ય અને સેવ્ય છે. મુક્તિદશામાં પ્રાપ્ય પણ કેવળ મૂર્તિ કે કેવળ વિભુ ચેતનસ્વરૂપ નથી પણ દિવ્યમૂર્તિ પુરુષોત્તમ જ પ્રાપ્ય છે. ઉપાસ્યત્વ પ્રાપ્યત્વ અને ભોગ્યત્વ આ ધર્મો રૂપ અને સ્વરૂપને તુલ્ય હોવાથી ઉપચારથી બન્નેનો અભેદ તો કહી શકાય. વસ્તુતાએ નહિ. વળી જીવ અને તેના શરીર વચ્ચે ભેદ છે તેમાં જીવનું સ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને શરીરતો હેય છે તેમ પરમાત્માના સ્વરૂપ અને રૂપમાં નથી. જેમ સ્વરૂપ ઉપાદેય છે તેમ રૂપ પણ ઉપાદેય છે. પણ ત્યાજ્ય નથી. જેમ નાળીયેર ફળ આદિકને જમતાં તે અંદર બહાર એકરસ જણાય છે તેમ મૂર્તિમાન બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ બહાર (મૂર્તિ) અને અંદર (સ્વરૂપ) એકરસ ભોગ્ય જણાય છે. માટેજ પંચાળા ૭ માં “એવી રીતે સર્વના કારણ ને સદા દિવ્ય સાકાર એવા જે પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ નારાયણ તેની મૂર્તિને

વિષે સાકરના રસની મૂર્તિની પેઠે ભાગ્યાગ સમજવો નહિ. ” આ વચનની સારીસંગતિ થાય છે. આથી રૂપ અને સ્વરૂપ એકજ તત્વ છે એમ સાબીત થતું નથી. યદ્યપિ સ્વરૂપ રૂપ બન્નેનું મુમુક્ષુઉપાસ્યપણું અને મુક્તપ્રાપ્ત્યપણું સમાન છે તથાપિ લોકોની નિરાકારની ભ્રાંતિ ટાળવા માટે ત્યાં ત્યાં રૂપનું જ પ્રધાનપણું વર્ણન કર્યું છે. વળી ચિત્તના શુભાશ્રય તરીકે રૂપનેજ પ્રશસ્ત કર્યું છે. વળી સેવારૂપ મુખ્ય મુક્તિ માની છે તે પણ રૂપમાં સ્વરસતઃ સંભવે છે. આ કારણથી પરમાત્માને પણ પોતાનું દિવ્ય રૂપ પરમ પ્રીત્યારૂપ કર્યું છે. માટેજ અનન્ય ભક્તને જ પોતાના સર્વસ્વભૂત રૂપને બતાવે છે. આ અર્થ ‘તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્’ આ શ્રુતિમાં વ્યક્ત છે. એમ ક્રેટલાક રૂપના વિશેષો પણ છે.]

વળી ગીતાના ૧૧ અધ્યાયમાં ભગવાનનું જ જેમ એમ એમના વિગ્રહનું પણ વ્યાપકપણું, કારણપણું, નિરતિશય વિચિત્રપણું, ક્ષણે ક્ષણે અનુભવમાં આવે તથાપિ જાણે પૂર્વે જોયું જ ન હોય એમ આશ્ચર્યને ઉપભવવાપણું, વિચિત્ર વિવિધ અવતારોનું થવાપણું, અદ્ય વટપત ઉપર સુખેથી સુધ્ધ રહેવાપણું, મહતો મહીયાન્ વિશ્વરૂપને પ્રદર્શવવાપણું, વિજેરે મોટો મહિમા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી જગત્સર્ગાદિક અને ભક્ત રક્ષણાદિક કાર્યને કરે છે તે વિગ્રહ વિશિષ્ટ સ્વાત્મસ્વરૂપથી કરે છે. આપણે જે કાંઈ કાર્ય કરીએ છીએ તે વિગ્રહ વિશિષ્ટ આત્મસ્વરૂપથીજ કરીએ છીએ તેમ સઘળું કાર્ય તો આત્મસત્તાથીજ થાય છે પરંતુ તેની સાથે વિગ્રહ અપૃથક્સિદ્ધ હોવાથી તેવો વ્યવહાર થાય છે. કવચિત્ દિવ્ય મૂર્તિમાં જ્ઞાન આનંદ બળશક્તિ આદિક ગુણોનો વ્યપદેશ કરેલો જણાય છે તે તો જ્ઞાનાદિ ગુણોને જણાવનાર હોવાથી કર્યો છે. રૂપદ્વારા જ્ઞાનાદિ ગુણો બહાર પ્રકાશમાં આવે છે. જેમ આત્માના ગુણો શરીરદ્વારા પ્રકાશમાં આવે છે તેથી તે ગુણોનો વ્યપદેશ શરીરમાં થાય છે તેમ પરમાત્મામાં સમજી લેવું. વસ્તુતઃ આ ગુણો આત્માસ્વરૂપના છે પણ રૂપના નથી. તાત્પર્ય એ છે કે સર્વદા વિગ્રહ વિશિષ્ટ અહમર્થ પરમાત્મસ્વરૂપ છે. વળી ‘અજાયમાનો बहुधा विजायते’ ‘तदात्मानं सृजाम्यहम्’ ઈત્યાદિકમાં કહ્યા પ્રમાણે વિવિધ વિચિત્ર વિલક્ષણ અનંત અવતારોના મૂળભૂત વિગ્રહજ છે. આ અર્થની સ્પષ્ટતા અંત્ય ૩૧ “ભગવાનની આકૃતિ રહી છે ને તે આકૃતિમાંથી એ પોતે ભગવાન અવતાર ધરે છે” મધ્ય. ૧૩ ‘અને સર્વે’ અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને પાછા પુરુષોત્તમને વિષે લીન થાય છે’ વિજેરે વચનોમાં વ્યક્ત છે. આ રીતે દિવ્ય રૂપના પણ ઘણા વિશેષો વર્ણવ્યા છે.

આ પ્રકારે વેદાદિ શાસ્ત્રોનો આધાર લઇને તેના વ્યાખ્યાતા આચાર્યો અને તેમણે કરેલા મુખ્ય પ્રબન્ધોને અનુસારે પૂર્વ ગ્રહને પડ્યો મુકીને જો તત્વાર્થ વિમર્શ કરવામાં આવે તે રૂપ સ્વરૂપના ભેદમાં કશી શંકા આવી શકે નહિ. આ પ્રકારે પરમાત્મજ્ઞાનની પરા કાષ્ટા તો આ ઉપર કહી એજ પરમા પ્રકૃષ્ટા છે. “નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે, દિવ્ય સાકારમૂર્તિ પરમાત્માનુંજ જીવ સાધર્મ્ય પામે છે આ સબળ પુરાવો છે” આ અપવાકયની સમાલોચના સર્વેએ સમાલોચન કરવા યોગ્ય સંપૂર્ણ થઇ. આ જ્ઞાન ઉપાસન નામનું અત્યંત અવળું અહિતકર અજ્ઞાન આ તદ્દન નિરાળા મંડળમાં ક્યાંથી આવ્યું હશે ? એ એક વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે. પ. ભ. ગુરુજી નાથજીભાષિતો નહીંજ. કેમકે તેમનો તે વિષય ન હતો. આવું જ્ઞાન આ મંડળથકી અત્યાર સુધી બહારમાં જાણવા મળ્યું નથી. જેથી તેનું મૂળ શોધતાં મળી આવ્યું છે તે રંગ પ્રસંગ આવતાં કહેવાશે. આ રીતે છેલ્લા ૧૦ પેરાની સમાલોચના છે. પ્રાચ્યાર્ય રામાનુજચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનને અસત્ય અયોગ્ય અક્ષમ્ય દૂષણો આપ્યાં હોવાથી તેના નિવારણ માટે આ સમાલોચના અનિવાર્ય હતી. આ વિષયમાં વિશેષતઃ જાણવા ઇચ્છતાએ ઉ. સ. માસિકમાં ૧૮૫ થી ૨૫૬ સુધીના ચાલુ લેખના પ્રેક્ષે વાંચવા લલામણુ છે.

વડતા
હતો.
પરિષ
ધ. હ
વિજેર
ઉત્સુ
સમર
હરિ
રહેત
વિદ્વા
પ્રાસ
પંડિ
વચ્ચે
વિચ
થયા
સર્વે
તથા
અર

છપ
રૂપ
સવ
શપ
નિ
અ
તર
કર
હર
છ

૧
૬
૪
૨
૧
૫

△ આ પ્રવર પ્રસંગે જરૂરી જણવા જેવું—

ખીજના પ. ભ. ભોગીલાલ મણીલાલ ત્રિવેદીએ બન્ને ધ. ધુ. આચાર્યશ્રીની અનુમતિ મેળવીને વડતાલ તથા અમદાવાદમાં વિદ્યુતપરિષદ ભરવાનો પ્રોગ્રામ તા. ૧૬-૩-૩૬ દિને જપાવીને બહેરમાં મુક્યો હતો. આમાં પરિષદ ભરવાનું કારણ પણ (તત્ત્વજ્ઞાનની એકતા કરવાનું) જણાવ્યું હતું. પ્રોગ્રામ પ્રમાણે પરિષદ વડતાલના સભામંડપમાં ભરાઈ હતી. આમાં અધ્યક્ષ તરીકે સ. શાસ્ત્રીશ્રી યોગેશ્વરદાસજીને વર્ધા હતા. ધ. ધુ. આ. આનંદપ્રસાદજી આદ્ય ત બહુધા શ્રવણ લાલ લેતા હતા. ખીજ બધા વિદ્વાન સદ્ગુરુઓ વિજેરે રસ લેવામાં તત્પર રહેતા. ધણુ જ્ઞાતા હરિભક્તો પણ હાજર રહેતા. અમદાવાદથી પણ કેટલાક ઉત્સુક ત્યાગી હરિભક્તો પણ આવ્યા હતા. પત્રિકામાં ૧૨ પ્રશ્નો પ્રથમથી પ્રદર્શાવ્યા હતા. એમાં સંપ્રદાયના સમસ્ત તત્ત્વાર્થનો સમાવેશ સંક્ષેપમાં હતો. ભોગીલાલભાઈ પ્રથમ પ્રશ્નાર્થનું નિવેદન કરતા. ઉત્તરાર્થમાં શાસ્ત્રી હરિજીવનદાસ, શા. કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ, શા. હરિપ્રસાદદાસ, શા. હરિબળદાસ, પુ. ભક્તિજીવનદાસ વિજેરે તત્પર રહેતા. મધ્યે મધ્યે ભોગીલાલભાઈ વિજેરે બહુ બહુ શંકાઓ અને તર્કવિતર્કને કરતા. તેનું સમાધાન સમ્યક્ વિદ્વાનો કરતા. પ્રમુખ સ્વામીશ્રી પણ સપ્રમાણ સચુકિત ઉત્તરાર્થને સંમતિ આપતા અને થોડો પ્રાસંગિક પ્રાસાદિક વાર્તાલાપ પણ સભ્ય જનોના મનોરંજન માટે કરતા. આ સભામાં વડતાલ પાઠશાળાના પ્રધાન પંડિત અણ્ણગરાચાર્યજી પણ વિદ્વાનો સારો લાલ આપતા. ખીજ ત્યાગી હરિભક્તો પણ છુટ હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે શંકાઓને કરતા, તેનું પણ સમાધાન સંતોષકારક કરવામાં આવતું. આમાં જે જે તત્ત્વચર્ચા-વિચારણા થતી તે શ્રીજીમાન્ય મુખ્ય શાસ્ત્રોના આધારે ઉપપત્તિ સહ થતી. સચ્છાત્માનુસારી જે જે નિર્ણયો થયા હતા તેનો સારાંશ ભોગીલાલભાઈએ છેવટે સભામાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો. જેથી પ્રમાણશરણવાળા સર્વે સભાસદો સુપ્રસન્ન થયા હતા. બાદ પરિષદની પરિપૂર્ણતા બહેર કરી હતી. આચાર્યશ્રી તથા અધ્યક્ષશ્રી તથા ખીજ વિદ્વાનો વિજેરે સર્વેએ સંપૂર્ણ સંતોષ મૂલ્યવ્યો હતો. પછીથી સભા વિસર્જન થઈ હતી. અમદાવાદમાં પરિષદ થએલી પણ બાંહોના અવળા પ્રચારથી કશો પરિણામ આવ્યો ન હતો.

આ પરિષદ પ્રસંગે જ રા. રા. ભોગીલાલભાઈએ વળી એક હેંડબીલ દ્વિતીય અધિવેશન નામનું જપાવી વહેંચ્યું હતું. આમાં રામાનુજ સંપ્રદાય અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનાં મંતવ્યોમાં તફાવત જણાવવાની રૂપરેખા શબ્દાંતર રચનાથી લાંબી ગાંઠવવામાં આવી હતી. આ નવીન બાબતની ચર્ચા પણ બે દિવસ સવારની સભામાં અને મોટી સભામાં પણ મધ્યે મધ્યે નીકળતી હતી. છેવટે સુધી તત્ત્વજ્ઞાનમાં કશો તફાવત શબ્દભેદ સિવાયનો સાધી શકાયો ન હતો. શા. હરિપ્રસાદદાસકૃત વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતસંગ્રહ નામના નિબંધમાં 'રામાનુજ સંપ્રદાયનો ઉત્તેજક ઉદ્ધવ સંપ્રદાય છે' એમ સપ્રમાણ સાબીત કરવામાં આવ્યું છે. આ સભામાં તત્ત્વભેદ માટે આડીઅવળી બહુ બાતતો આગળ ધરવામાં આવી હતી પરંતુ રામાનુજને પ્રાચાર્ય તરીકે અને મત વિશિષ્ટાદૈતને અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે શ્રીલાખ્ય ગીતાલાખ્યને શ્રીજીએ સ્વીકારેલ હોવાથી કશો તત્ત્વભેદ સાધી શકાયો ન હતો. ચર્ચામાં સર્વેના મનનું સમાધાન પણ સારી રીતે આપવામાં આવ્યું હતું. બન્ને સંપ્રદાયોની તત્ત્વતઃ સ્થિતિ સપ્રમાણ સૌપપત્તિક સમજવામાં આવે તો ઉપરની બાબત અસંશય છે. આમાં પ્રસંગાત આ બાબતનો પણ નિર્ણય આવી ગયો હતો.

૧૨ પ્રશ્નો અને તેના સંક્ષિપ્ત ઉત્તરો તે વખતે કે. સં. માસિકના (વર્ષ ૧૯૬૬) વર્ષ ૧ અંક ૬ માં ૧ થી ૧૦ સુધીના પેજોમાં જપાયા છે. આ માસિકમાં પરમાત્માના સ્વરૂપ રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિજેરેના નિરૂપણનો લાંબો લેખ ૧ થી ૩૮૦ પેજોમાં ચાલુ આવ્યો છે. તેમાં પરમાત્માના સ્વરૂપ-રૂપની પૃથક્તાવાળો લેખ ૧૮૫ થી ૨૫૬ સુધીના પેજોમાં આવ્યો છે. આત્મજ્ઞાન સંબંધી લેખ શ્રીહરિ માસિકના (સં. ૨૦૧૦) ૧ થી ૮૫ પેજ સુધીમાં ચાલુ આવ્યો છે. તેમાં મુક્તાત્માને અલગ દિવ્ય દેહનો યોગ સપ્રમાણ સચુકિત સમર્થો છે. વિશેષના જ્ઞાસુએ આ લેખો વાંચી વિચારીને નિઃસંશય થવું એવી લલામણ છે. આ ઉપરથી સત્સંગ-પત્રિકાના તત્ત્વ લેખકને સચ્છાત્માનું જ્ઞાન કેટલું અને કેવું છે તેનું આખું ચિત્ર આંકી શકશે.

રામાનુજ સ્વામીજી અને ઉપાસનાની રીતિ કહેવાને બાને (૫) પેરામાં “રામાનુજ સંપ્રદાય મહાલક્ષ્મીએ પ્રવર્તાવેલા છે, આ માન્યતાને કારણે તે શ્રીસંપ્રદાય તરીકે પણ ઓળખાય છે.” એમ બંને મતો મધ્યે નરસાઈ સરસાઈ જણાવીને પૃથક્તા પાડવા માટે પ્રતિવદે છે. એની સ્વદષ સમાલોચના કરીએ.

ગુરુ પરંપરાગત સદુપદેશને સંપ્રદાય કહે છે. ઉ. સંપ્રદાયના પ્રાચાર્ય તરીકે રામાનુજાચાર્યને સ્થાપ્યા છે. એમણે પ્રવર્તાવેલા વિશિષ્ટાદ્વૈત મતને સ્વમત તરીકે સ્વીકાર્યો છે. અને એમણે રચેલા શ્રીભાષ્ય ગીતાભાષ્યને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તરીકે માન્યા છે. અને રામાનુજ મતે માનેલા ઈષ્ટદેવ અક્ષરધામાધિપતિ પુરુષોત્તમને પોતાના ઉપાસ્ય તરીકે શ્રીહરિએ સંમાન્યા છે. અને સાકારત્વ વિજ્ઞાનતો તેમના થકીજ મેળવ્યું છે. અને મુક્તિ પણ સેવારૂપ એમણે માનેલી જ માન્ય રાખી છે. એમ બંધીજ બાળતો તાત્ત્વિકી અંગીકાર કરેલી હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિ બુદ્ધિ છે એમ જરૂપી શકાય એવી સ્થિતિ નથી.

રા. સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરામાં પર્યવસાન ભૂમિ તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આદિનારાયણ જે જે વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રોના યોગિ હોઇને બ્રહ્માદિ સર્વ ગુરુઓના પણ મૂળ સત્ય ગુરુ તરીકે સર્વ શાસ્ત્રસિદ્ધ અને સર્વાચાર્ય સંમાન્ય છે તેમને લીધા છે. એ શ્રીનારાયણને પડતા મુકીને એકલા લક્ષ્મીજીથીજ રા. સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિને કહે છે તે અપકર્ષ કહેવાની એક વંચના છે એમ કેમ ન કહેવાય? શ્રી નારાયણને પ્રથમ મુકીને લક્ષ્મીજીને બીજા નંબરમાં મુકવાં જોઇતાં હતાં. રામાનુજ મતમાં એમજ મનાય છે. અને લેખક પણ અન્યત્ર એમજ કહે છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા શ્રીનારાયણ છે તે સર્વદા અવતારાદિ સર્વ અવસ્થામાં લક્ષ્મીજી વિશિષ્ટ હોવાથી અને તે લક્ષ્મીજી તેમના પ્રધાન પત્ની સહધર્મિણી હોવાથી પોતાના પ્રિયતમ પતિનો પારમ્ય મહિમા સ્વદાસદાસીભૂત બ્રહ્માદિ સમસ્ત જગતને ઉપદેશે એમાં અયોગ્ય અધટિત શું છે? શ્રીનારાયણે કરુણામૂર્તિ લક્ષ્મીજીને અને લક્ષ્મીજીએ વિશ્વકર્સેન મુખ્ય પાર્ષદને પારમ્ય ઉપદેશ આપેલો હોવાથી શ્રીને ગુરુપરંપરામાં સ્મરણીય તરીકે ગ્રહણ કરે અને ‘શ્રીસંપ્રદાય’ નામથી પણ સંપ્રદાયને સ્વમતે ઓળખાવે એ સર્વથા સુયોગ્ય

છે. મહાલક્ષ્મી એ સ્ત્રીરૂપમાં હોવાથી કંઈક અપકર્ષ જણાવાની મનોવૃત્તિ હોય એવો આભાસ થાય છે. આંધ્ર પ્રવર્તકતો સર્વાચાર્ય મતે આદિનારાયણને માન્યા છે. પરંતુ તેમના નામથી વ્યવહાર થતો નથી (કેમ કે તે તો સર્વ સાધારણ છે) પરંપરામાં બહુ પેઢી આવેલા રામાનુજના નામથી સંપ્રદાય મનાય છે. એમાં લક્ષ્મીજીનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ હોવાથી તેમના નામથી પણ કોઈ વ્યવહાર કરે એમાં કશો બાધ નથી. જેમ ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના નામથી સંપ્રદાય કહેવાય છે તેમ તેમના ગુરુ તરીકે ઉદ્ભવજી આવ્યા હોવાથી ઉદ્ભવસંપ્રદાય તરીકે પણ સંબોધાય છે. ઉદ્ભવજીના ગુરુ તરીકે રામાનુજાચાર્યને સત્કાર્યા છે તો તેમની ગુરુપરંપરાની વિશ્રાંતિ ભૂમિ તરીકે તેમણે લક્ષ્મીનારાયણને સંમાન્યા હોવાથી આ સંપ્રદાયના આંધ્ર ગુરુ તરીકે લક્ષ્મીનારાયણને ગુરુપરંપરામાં માન્યા વિના છુટકો નજ થાય એવી પરિસ્થિતિ છે. આ અર્થ ‘સ ચાચાર્યવંશો જ્ઞેયઃ, આચાર્યાણામસાવસાવિત્યામગવતઃ’ આ વચનમાં વિરપદ છે. એમ હોવાથીજ ઉદ્ભવ સંપ્રદાયની નિત્ય સ્મરણીય ગુરુપરંપરામાં અનુક્રમે ઠેઠ લક્ષ્મીનારાયણ સુધી ‘સ્વાચાર્ય તદ્ગુરુશ્રાપ્યથ મુનિ-વિનુતં સ્વામિનારાયણં શ્રીરામાનન્દં યતીન્દ્રં ગુરુમથ ચ મહાપૂર્ણકં યામુનેયમ્ । શ્રીરામં પદ્મનેત્રં ગુરુકુલમહિતં નાયમાદ્યં શઠારિં વિશ્વકર્સેનં શ્રિયં ચ શ્રિતદુરિતહરં નૌમિ નારાયણં ચ ॥’ આ રીતે જણાવી છે. આ પરંપરામાં આવેલા ગુરુઓનું ચરિત્રો સાથે સંવર્ણન સંપ્રદાયશુદ્ધિ નામના સાંપ્રદાયિક નિબંધમાં દેટલુંક કર્યું છે. સંપ્રદાયના એક મોટા શાસ્ત્રીજીએ “વેદાંતસાર” નામના સ્વકૃત નિબંધમાં “સંપ્રદાય પરિચય” નામના પ્રકરણમાં શ્રીજી, રામાનંદ, રામાનુજાચાર્ય, યામુનાચાર્ય, એમ ઠેઠ લક્ષ્મી અને આદિનારાયણ સુધી પરંપરાને વર્ણવી છે. બીજા કોઈ શાસ્ત્રીએ એનું અનુકરણ થોડું “વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત સંગ્રહ” નામના નિબંધમાં કર્યું છે. આ વિશાળ સમન્વય સારગ્રાહી દૃષ્ટિએ દેખીએ તો આ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય કહ્યા વિના છુટકો નથી. અપરિહાર્ય ગુરુ રામાનુજ થકી ઉપરની ગુરુ પરંપરાને પરાસ્ત કરીને, ઉદ્ભવાવતાર ગુરુ શ્રીરામાનંદ સ્વામી અને તેમના ઉપદેષ્ટા ઉપાસ્ય શ્રીકૃષ્ણ તરફ પરંપરાને લઈ જશે તો તેમની સાથે પણ સહધર્મિણી લક્ષ્મીજી

રુદ્ધિમણી રૂપે અવતરેલાં ગુરુ તરીકે અવશ્ય આવશેજ. એટલે લક્ષ્મીનારાયણુ તો આગળ આવવાનાજ છે. શ્રીકૃષ્ણને લક્ષ્મીનારાયણુ નામથી બહુધા સંબોધ્યા છે.]

△રામાનુજ મતે ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે અને પરમાવધિ ગુરુ દેવ તરીકે સંમાનેલા લક્ષ્મીનારાયણુને મુખ્ય ધામ વરતાલમાં મધ્ય મંદિરે પ્રથમ પધરાવ્યા છે. અક્ષરધામમાંથી શ્રી શ્વેતદ્વીપમાં મુક્તો માટે પધાર્યા અને ત્યાંથી પરં તીર્થ સ્થાન દ્વારકાં પધાર્યા અને ત્યાંથી વૈકુંઠતુલ્ય વડતાલ ધામ પધાર્યા. વળી શ્રીરંગથી પધાર્યા, એમ જેમને અપરંપાર મહિમા વર્ણવ્યો છે. અધિક કહીએ તો વડતાલ ગાદીની મીલકતના માલીક તરીકે એમને સ્થાપીને એમનાજ મંગળ નામથી વહીવટ પણ સ્થાપ્યો છે. અને આચાર્યને “વડતાલવાસી લક્ષ્મીનારાયણુ દેવની ગાદીના” એમ બળવંત પીઠિકા પ્રવર્તાવી છે. મુખાઈ વડોદરા કલાણ રાજકોટ વિગેરે ઘણાં ગામોમાં મધ્ય મંદિરે એમનેજ પધરાવ્યા છે. આવાં સર્વ શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત સર્વાચાર્યસંમાન્ય મહાલક્ષ્મીજીને પરંપરામાં માને અને તેમના નામથી સંપ્રદાયને કાઈ કહે એમાં આટલો બધો અણગમો શો ? આધુનિક જીવભૂત ધર્મકુલાંગનાઓને આ સંપ્રદાયની નારીઓના વંશપરંપરાગત ગુર્વા તરીકે ઠરાવી છે તેમાં લેશ શંકા આવતી નથી તો આઘા દેવી લક્ષ્મીજીના ગુરુપરંપરા પ્રવેશમાં શંકા શી ? અને રા. સં.ને અપકર્ષ શો ? અને આ સંપ્રદાયની કયા જ્ઞાનમાર્ગથી અને ઉપાસના રીતિથી બુદ્ધાઈ દેવી ? એ બધી બાબતોને શાંતિથી શાસ્ત્ર ચક્રથી સુવિચાર કરવાનો છે. આ લોકમાં સ્ત્રીઓનાં ગુરુજી સ્ત્રી છે તો ત્યાં પણ કેમ ન જોઈએ ? અહીંથી મુક્ત થઈને ધામમાં જનાર સ્ત્રીરૂપ મુક્તોની આશ્વાસના સંભાળ લેનાર લક્ષ્મીજી વિગેરે જોઈએજ. અક્ષરધામમાં સ્ત્રીરૂપ લક્ષ્મીજી રહ્યાં છે અને તેમની સખીઓ પણ છે. અહીં સ્ત્રી સદ્ગુરુ છે તો ત્યાં પણ હોય તો ઠીક. સ્ત્રીરૂપમાં પણ મુક્તો રહ્યા છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે એટલે શંકાને સ્થાન નથી. જેટલામાં રાજનું રાજ્ય એટલામાં રાણીનું પણ રાજ્ય કહેવાય. જગતમાં જે પુંવદલાવ છે તે નારાયણ છે અને નારીલાવ છે તે લક્ષ્મીજી છે. જગતમાં જેનો જેનો મહિમા છે તે લક્ષ્મીજીને લીધેજ છે. એ સર્વસાક્ષિક છે. એમ પણ કહ્યું છે કે સંપત્તિરૂપે પણ શ્રીજી રહ્યાં છે. એથીજ વ્યવહારમાં શ્રી શબ્દનો પ્રયોગ પ્રથમ કરાય છે.

રા. સંપ્રદાય કરતાં જ. સંપ્રદાયે મહાલક્ષ્મીનો મહામહિમા કાંઈ ઓછો ગાયો નથી. સ. પ્ર. ર. અ. ૩૭ કે જ. ઉ. સં. ના સર્વાર્થના પ્રકાશનપર છે તેમાં શિવરામવિત્રે ‘કા દેવી સમ્પ્રદાયેઽય ભવદીયેઽસ્તિ’ એણુ પુછતાં શ્રીહરિએ ‘આઘા શક્તિર્ભગવતો લક્ષ્મીર્દેવ્યસ્તિ નો મતે’ એમ ઉ. સં. સિદ્ધાંતે ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે માનેલા ભગવાનની આઘા શક્તિ તરીકે લક્ષ્મીદેવીને સંબોધ્યાં છે. પદાંગનાને દેવી નામથી સંબોધવાની બહુધા પદ્ધતિ છે આઘા આ પદ્ધતિ બીજીઓ કરતાં લક્ષ્મીજીનું પ્રાધાન્ય જણાવ્યું છે. કાર્યોપયોગી અપૂર્વક-સિદ્ધિ વિશેષણભૂત હોવાથી લક્ષ્મીજીને શક્તિ તરીકે કહે છે. સ્ત્રીઓનો શક્તિ નામથી પણ વ્યવહાર છે. ઉપાસ્ય પ્રાપ્યે ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે લક્ષ્મીજીનો આવો સદાનો સહધર્મિણી સંબન્ધ હોવાથી સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરામાં પ્રવતિકા તરીકે લક્ષ્મીદેવીને લીધાં છે તે પણ અત્યંત મળતું આવે છે. આથી રા. સંપ્રદાય સાથે શ્રીહરિનો મળતો અભિપ્રાય આવે છે. આતો શાસ્ત્રની અનિવાર્ય વાત છે.]

‘દદર્શં બ્રહ્મતેજઃસ્થં લક્ષ્મીનારાયણં હૃદિ’ એમ શ્રીનારાયણુ સાથે લક્ષ્મીજીને લીધા છે. ઉત્થાપનમંત્રમાં ‘કમલાકાન્ત’ એમ કમલાને સાથે લીધાં છે. ‘લક્ષ્મીકાન્તોઽયં સર્વાસાં દાતા તુષ્યતિ સંપદામ્’ એમ સંપદાઓના દાતા ભગવાન સાથે લક્ષ્મીજીને લીધાં છે. શિક્ષાપત્રીમાં ‘શ્રીશ્ચ યસ્યાસ્તિ વક્ષસિ’ ‘શ્રીમન્નારાયણસ્મૃત્યા’ એમ શ્રીકૃષ્ણ નારાયણુ સાથે લક્ષ્મીજીનો યોગ મુખ્ય માન્યો છે. વચનામૃતમાં-ઉ.માં “અને રાધિકાજી અને લક્ષ્મીજીએ પૂજ્યા છે” લેયા ૧૮ “અને એમની સેવાના કરનારા તો રાધિકાજી તથા લક્ષ્મીજી છે” મધ્ય ૧૦ “સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મીજી નિસર્યાં અને ભગવાનને વર્યાં” મધ્ય ૬૩ “એ ભગવાન તો અનંતકોટી બ્રહ્માંડના આધાર છે અને લક્ષ્મીજીના પતિ છે” વર. ૧૮ “ને રાધિકાજી અને લક્ષ્મીજીએ સહિત છે” એમ પરંબલ ભગવાન સાથે લક્ષ્મીજીને લીધાં છે. જનમંગલમાં “શ્રીકૃષ્ણઃ” આ પ્રથમ નામનું વ્યાખ્યાન ‘શ્રીમ્યાં-રાધા-લક્ષ્મીમ્યાં યુક્તઃ કૃષ્ણઃ’ એમ કહીને, ‘એતેન મૂલસ્વરૂપમુક્ત’ એમ આ યોગ અપર સાથે નહિ પણ મૂળસ્વરૂપ સાથે વર્ણવ્યો છે. બદરીકાશ્રમ સિવાયનાં અક્ષર જોલોક વૈકુંઠ શ્વેતદ્વીપ અવ્યાકૃત રમાવૈકુંઠ વિગેરે સર્વ

ધામેમાં લક્ષ્મીજીનું સાન્નિધ્ય શ્રીનારાયણ સાથે સંપ્રદાયગ્રંથોએ વર્ણવ્યું છે. આવું સાહિત્ય સંપ્રદાયના સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રાચીનમાં પુષ્કળ પરમોત્તમ છે.

વૈષ્ણવાચાર્યો તો વિષ્ણુ નારાયણના પારમ્યવાદી હોવાથી તેમની સાથે લક્ષ્મીજીને સ્વીકારે એ સહજ છે. શંકરાચાર્યે પણ શ્રીનારાયણને આઘ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હોવાથી લક્ષ્મીજીનું સાન્નિધ્ય અનિવાર્ય છે. 'શ્રિયાશ્લિષ્ટો વિષ્ણુઃ' 'ધ્યેયં શ્રીપતિરૂપમજસ્રં' 'શ્રીપતિપદારવિન્દે' એવાં સ્તોત્રો પણ બહુ રચ્યાં છે. કોઇને શંકા કે વાંધો આવ્યો નહિ અને આમને શો વાંધો આવે છે તે સમજાતું નથી.

લક્ષ્મીજી એ કાંઈ સામાન્ય નારી નથી. એમનો મહા મહિમા ભગવાનના જેવો વેદાદિ સર્વ શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્માદિકોએ પણ ગાયો છે. એમના અસાધારણ શ્રી નામનો જ પ્રથમ પ્રયોગ બધી બાબતમાં કરવામાં આવે છે. એમના સમુત્કર્ષ માટે શ્રી નામ જ અલં છે. જેમ નારાયણ માટે પુરુષસૂક્ત વિગેરે છે તેમ લક્ષ્મીજી માટે શ્રીસૂક્ત વિગેરે સૂક્તો છે. 'મહાદેવ્યૈ ચ વિદ્યહે વિષ્ણુપત્ન્યૈ ચ ધીમહિ, તન્નો લક્ષ્મીઃ પ્રચોદયાત્' 'શ્રિયં દેવીમુપહ્સ્યે શ્રીર્માં દેવી જુષતામ્' 'અસ્યેશાના જગતો વિષ્ણુપત્ની' 'લક્ષ્મ્યા સહ હૃષીકેશો દેવ્યા કારણ્યરૂપયા । રક્ષકઃ સર્વસિદ્ધાન્તે વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે ।' ઇત્યાદિ બહુ ઉચ્ચ વર્ણન છે. આવી સર્વોપરી સ્થિતિ હોવાથી ભગવાનને પિતા તરીકે અને લક્ષ્મીજીને માતા તરીકે 'બ્રહ્માણ્ડમાતાપિતરૌ મનુજૌ' 'ત્વં માતા સર્વલોકાનાં દેવદેવો હરિઃ પિતા' ઇત્યાદિ બહુ વચનો કહે છે. આવી પરિસ્થિતિ પરમ હોવાથી 'एकासने ती सह सन्निविष्टौ' એમ બન્નેના એક જ આસનને કહે છે. શ્રીનારાયણને સર્વોપરીપણે નિરૂપનારી બાબતોમાં લક્ષ્મીજી મુખ્ય છે. એમનાથી જ નારાયણનું ખાસ ઓળખાણ છે. આવું નિરતિશય માહાત્મ્ય હોવાથી વિષ્ણુનામસહસ્રમાં માધવ, શ્રીનિવાસ, લક્ષ્મીવાન, શ્રીવાસ, શ્રીપતિ, શ્રીશ, શ્રીનિધિ, શ્રીવિભાવન, શ્રીકર, શ્રીધર, શ્રેયઃશ્રી, ઇત્યાદિ અનેક નામોથી સાર્થક નિરૂપ્યાં છે. એમનાં સહસ્ર નામો પણ ગુણાનુગુણ છે. સંસારમાં, અક્ષરધામમાં અને વૈષ્ણવ માર્ગમાં શ્રેયની સંભાવના શ્રી વિના નથી. લક્ષ્મીજીના અનેક અવતારો પણ સીતા રૂકિમણી વિગેરે વર્ણવ્યા છે. ભગવાન ભક્તરક્ષાદિમાટે જ્યાંજ્યાં જાય છે ત્યાં લક્ષ્મીજી સાથેજ જાય છે.

વેદ વેદાંત વેદ વિષ્ણુનારાયણનો જે સર્વોપરી સમુત્કર્ષ છે તે સર્વથા સ્વાભિમત સ્વાતુરૂપ સહધર્મિણી જગતમાતા શ્રીના સુયોગથી છે. આ અર્થ 'પુષ્પવાનેશ્વરેશ્વરી' ઇત્યાદિમાં વિશદ છે. વચ-મધ્ય પદ માં "ભગવાનતો લક્ષ્મીજીના પતિ છે" આ વચનથી શ્રીમુખે સ્પષ્ટ થયો છે. "લક્ષ્મી મળ્યા થકી થયા રણછોડરાય" એવી અભિયુક્ત છે. સમસ્ત જગતના પાત જે પુરુષોત્તમ છે તે નિત્ય પતિ હોવાથી શ્રીનો સમુત્કર્ષ 'કાન્તસ્તે પુરુષોત્તમઃ' ઇત્યાદિ ચાર શ્લોકથી યામુનાચાર્યે સંગ્રહથી વર્ણવ્યો છે. વક્ષઃસ્થળમાં જેમને નિત્ય નિવાસ આપ્યો છે, જેમનું જન્મ સ્થાન પ્રિયતમ ક્ષીર સમગર છે, જેના માટે ભગવાને સમદ્રમથન કર્યું અને સમુદ્રની પાળ બાંધી, સમસ્ત જગત જેના કૃપા કટાક્ષને આશ્રયે છે. લક્ષ્મીજીનું ઉપાસ્યત્વ પ્રાપ્યત્વ કહ્યું હોવાથી 'લક્ષ્મીનારાયણ' એમ સહોપાસન સર્વત્ર પ્રવર્તે છે. પરમાત્મા શ્રીનારાયણ સ્વયં આત્મારામ આત્મેશ્વર આનંદમૂર્તિ હોવા છતાં લક્ષ્મીજીના નિરીક્ષણથી પોતાને નિત્ય દ્રવ્ય ભાગી માને છે. લક્ષ્મીજીના મહિમાવધિને પોતે અને ભગવાન પણ જાણી શકતા નથી એમ પણ કહ્યું છે. આવાં શ્રીનો સમુત્કર્ષ સર્વાધિક હોય એમાં કાંઈ કહેવાનું હવે રહેતું નથી. વિશેષના જાણીએ ઉ. સં. માસિકમાં ચાલુ આવેલા લેખના ૩૦૫ થી ૩૭૪ સુધીના પેજે વાંચવા. ઉપરની પર્યાલોચના કરતાં ગુરુ પરંપરામાં શ્રીનો સમાવેશ કરીને "શ્રી સંપ્રદાય" કહે છે તે સર્વમતે સુયોગ્ય છે. આ રીતે ૫ પેરાની સમાલોચના છે.

(ક) "નંદ વિષ્ણુસેનાદિ પાર્ષદો અને લક્ષ્મીએ સેવેલા શ્રીનારાયણ સંપ્રદાયના ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ છે." એમ સેવકોથી જુદાઈ જણાવીને ઉભયમત સંમત ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીનારાયણમાં પણ જુદાઈ જણાવીને બન્ને મતો મધ્યે કનિષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતાને સમજાવવા મથે છે. એની સ્વરૂપ સમાલોચના સુષ્ટુ કરીએ.

વિશ્વકુસેન એ કોઈ સામાન્ય પાર્ષદ નથી. એતો એક શ્રીનારાયણના અનાદિ મહામુક્તરાજ સેનાની છે. આત્મેશ્વર્ય આપીને ક્ષરાક્ષર વિભૂતિના રક્ષણનો સમસ્ત ભાર ભગવાને એમને સોંપ્યો છે. જેથી ભગવાન નિશ્ચિંત હોઈને વિશ્રાંતિમાં રહે છે. વિશ્વાસ્ય એ જે કહે તેને ભગવાન અસંશય અનુમોદન આપે

છે. ભગવાન એમને સ્વલુકત પ્રસાદ પ્રથમ આપે છે. એમના નામની એક પાંચરાત્ર સંહિતાપણ વર્તે છે. એમાંથી સંપ્રદાયે થોડું તત્ત્વજ્ઞાન લીધું છે. એમ હોવાથી એમને ગુરુપરંપરામાં પણ ત્રીજા નંબરે લીધા છે. નારાયણ કવચમાં—“વિશ્વક્ષેન પોતાના નામોથી સર્વ કષ્ટોથકી મારી રક્ષા કરો” આ રીતે પ્રાર્થના પ્રસંગે નિર્દેશ્યું છે. આ સંપ્રદાયમાં જેવું મહામહત્ત્વ અક્ષર પુરુષને અપાયું છે એવું જ કે અધિક એમને અપાયું છે. એક જ હશે એવી સંભાવના થઈ શકે. નામભેદ કે રૂપભેદ માની શકાય એવી શક્યતા છે. જેવા વિશ્વક્ષેન છે એવાજ મહાસમર્થ અનાદિ મહામુકતો શેષ ગરુડ છે. શેષજી તો સહસ્રકૃષ્ણાઓ પૈકી એક કૃષ્ણા ઉપર આ આખા ભૂગોળને ધારી રહ્યા છે અને ક્ષીર સાગરમાં કાયમ વિશાળ શય્યારૂપ બનેલા તેમની ઉપર ભગવાન સુવે છે અને વિશ્રાંતિને લે છે. લક્ષ્મીજી ચરણ ચાપે છે. એમને અનંત નામથી પણ નિર્દેશ્યા છે. તે ભગવાનનું સદા યજ્ઞોગાન કર્યા કરે છે. વેદાત્મા ગરુડતો વાહન ધ્વજાદિ બહુ રૂપો ધરીને સેવામાં સદા તત્પર રહે છે. દાસ સખાપણે પણ રહે છે. વિષ્ણુ મંદિરમાં ભગવાનની સામે તેમની સ્થાપના આવશ્યકી જણાવી છે. આ બંનેના ગુણ ઐશ્વર્યો ભગવાન તુલ્ય મહાગ્રંથોમાં ગાયા છે. નારાયણકવચમાં તેમના નામનો નિર્દેશ કરીને તેમના થકી પણ રક્ષણની પ્રાર્થના કરવાની કહી છે. આ ત્રણનું પ્રાધાન્ય શાસ્ત્રોમાં બહુધા વર્ણવ્યું છે. શેષ અને ગરુડજીનું ઐશ્વર્યવર્ણન સંપ્રદાય પ્રબંધોમાં અનુસ્યૂત છે.

આ પ્રવર પાર્ષદોનું સાન્નિધ્ય કેવળ વૈકુંઠમાં છે એમ નથી. અક્ષરધામસ્થ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવનું સ્વરૂપ નિરૂપતાં ‘શ્રીદામવિશ્વક્ષેનાદ્યૈઃ પાર્ષદૈર્દિવ્યવિગ્રહૈઃ’ (સ. પ્ર. ૩ અ. ૨૯) આ રીતે શ્રીદામ સાથે વિશ્વક્ષેનને નિર્દેશ્યા છે. રાધારમાદિ શક્તિઓનો પણ નિર્દેશ છે. પંચાલામાં શ્રીહરિએ દિવ્ય મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણરૂપે સાધુઓને દર્શન દીધાં છે તે પ્રકૃષ્ટ પ્રસંગે ‘શ્રીદામવિશ્વક્ષેનાદ્યૈઃ...સેવિત’ એવુંજ વર્ણન છે પ્ર. ૨. અ. ૪૪ માં ‘મહાવૈકુંઠ લોકમાં મહાલક્ષ્મી અને વિશ્વક્ષેન આદિક પાર્ષદોએ સેવેલા ભૂમાપુરુષને જોયા’ એવું વર્ણન છે. મહાવૈકુંઠ શબ્દનો અર્થ ‘અવ્યાકૃત’ એવો કર્યો છે. આ ધામમાં પણ મહાલક્ષ્મી અને વિશ્વક્ષેન પાર્ષદની સન્નિધિ છે. વચ. વર. ૨ ‘પછી વાસુદેવ ભગવાને પંત્રરાત્ર નામે તત્ર કયું’. તેને વિષે એમ પ્રતિપાદન કર્યું જે શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ છે તે પોતાના અક્ષર ધામને વિષે સદા દિવ્ય સાકાર મૂર્તિમાન રહ્યા છે અને તેજ ભગવાન શ્વેતદ્વીપ-વાસી અનંત નિરન્નમુકત તેમને પાંચ વખત પોતાનું દર્શન આપે છે. તથા વૈકુંઠ લોકને વિષે તેજ ભગવાન ચતુર્ભુજમૂર્તિથકા લક્ષ્મીએ સહિત છે ને તે શંખ ચક્ર ગદા પદ્મને ધરી રહ્યા છે તથા વિશ્વક્ષેનાદિક જે પાર્ષદ તેમણે સેવ્યા છે અને એજ ભગવાન પૂજવા યોગ્ય ભજવા યોગ્ય ને પામવા યોગ્ય છે અને તેજ ભગવાન રામકૃષ્ણાદિક અવતાર ધારણ કરે છે અને વાસુદેવ સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ એ ચતુર્વ્યૂહરૂપે વર્તે છે” આમાં અક્ષર ધામમાં કોઈ પાર્ષદ કે લક્ષ્મીનું નામ લીધું નથી. વૈકુંઠમાં લક્ષ્મી અને વિશ્વક્ષેનને લીધા છે. ધામોને અને પાર્ષદોને પૃથક્ કહીને પણ ધામોને તો એનાએજ કહીને અભેદતાને નિરૂપે છે. ભગવાન જુદા નથી એ મુદ્દો જણાવ્યો છે. વચ. ઉપો. માં જોલોકાંતર્વર્તિ અક્ષરધામના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવતાં “અને મધુરે સ્વરે કરીને વેણુને બજાડે છે અને રાધિકા ને લક્ષ્મીજી તેમણે પૂજ્યા છે તથા નંદ સુનંદ ને શ્રીદામાદિક જે અસંખ્ય પાર્ષદ તેમણે સેવ્યા છે” અહીં શ્રીદામાદિક સાથે નંદ સુનંદને પણ મુક્યા છે “અને કેટલાકને તો વૈકુંઠ લોકને વિષે લક્ષ્મી ને નંદ સુનંદાદિક પાર્ષદ સહિત વિષ્ણુરૂપે દર્શન દેતા હતા” આમાં નંદ સુનંદ લક્ષ્મીજીને લીધાં છે ત્યારે મુખ્ય પાર્ષદ વિશ્વક્ષેનને લીધા નથી. નંદ સુનંદને અક્ષરમાં અને વૈકુંઠમાં પણ લીધા છે. વર. ૧૮ માં “માયાના તમ થકી પર એવો જે જોલોક તેને મધ્યે જે અક્ષરધામ તેને વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન (પરોક્ષ) રહ્યા છે...તે રાધિકા ને લક્ષ્મીજીએ સહિત છે ને નંદ સુનંદ ને શ્રીદામાદિક જે પાર્ષદ તેમણે સેવ્યા છે” આ રીતે અક્ષરમાં શ્રીદામાદિક સાથે નંદ સુનંદને પણ લીધા છે. સંપ્રદાયના મૂળ ગ્રંથ તરીકે માનેલા વા. મા. માં જોલોકાંતર્વર્તિ અક્ષરધામમાં ‘નન્દસુનન્દમુખ્યૈઃ...શ્રીદામમુખ્યૈશ્ચ ગોપવૈષ્ઠૈઃ...’ ઉપાસ્યમાન ગરુડેન ચાગ્રતઃ...નન્દતાર્ક્યાર્દિમિર્જુષ્ટં પાર્ષદૈશ્ચ ચતુર્મુજૈઃ” આ રીતે અહીં તો નંદ સુનંદ ગરુડ શ્રીદામ આદિકને લીધા છે. પાર્ષદોને ચતુર્ભુજપણે પણ વર્ણવ્યા છે. પ્રેમાનંદમુનિ “વહાલો દ્વિભુજ ચતુર્ભુજ શ્રીદામ આદિકને લીધા છે. પાર્ષદોને ચતુર્ભુજપણે પણ વર્ણવ્યા છે. પ્રેમાનંદમુનિ “વહાલો દ્વિભુજ ચતુર્ભુજ શ્રીહરિ રે, સદા સેવિત નંદ સુનંદ” એમ શ્રીકૃષ્ણશ્રીહરિને નંદ સુનંદ પાર્ષદ સેવિતપણે વર્ણવે છે. આનું

સાહિત્ય સંપ્રદાય પ્રબન્ધોમાં પુષ્કળ પડ્યું છે. ઉપરનાં સુવાક્યોનો પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી પૂર્વ ગ્રહને પડ્યો મુકાને જરા શાંતિથી સુવિચારવામાં આવે તો બન્ને મતો વચ્ચે લક્ષ્મી અને નંદ અને વિશ્વક્ષેન પાર્ષદથી કશો ઉપાસ્ય ભેદ પડતો નથી. જે લક્ષ્મી નંદ સુનંદ વિશ્વક્ષેનનું સાનિધ્ય વૈકુંઠ ભગવાન સાથે માને છે એનાં એજ લક્ષ્મીજી અને નંદ સુનંદ વિશ્વક્ષેનને જોડોકમધ્યવર્તી અક્ષરધામમાં પણ ક્યાં નથી વર્ણવ્યાં ? એક બદરીકાશ્રમ સિવાયનાં જે જે અક્ષરાદિ ધામો વર્ણવ્યાં છે તે સર્વેમાં શ્રીનું સાનિધ્ય તો નિત્ય છે. સ. પ્ર. ૨ અ. ૪૪ માં “જય દેવ જય દેવ” આ એક નીરાજન પદ છે તેને વાંચી વિચારી જુવો. બીજે પણ બહુ સ્થળે એવું વર્ણન બહુધા છે. રામાનુજ સંપ્રદાયે જે જે માન્યું છે તે સઘળું આ સંપ્રદાયે પણ સારી રીતે અવિરોધથી સ્વીકાર્યું છે. રામાનુજની તો શું ? પણ ઉ. સંપ્રદાયની ઉપાસનામાં પણ એનાએજ નામાંકિત નિત્ય પાર્ષદો અને મુક્તમાતા મહાલક્ષ્મીજીને લીધા વિના રહ્યા નથી. આ સઘળું નિત્ય મુક્તમંડળ પ્રથમ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે વર્ણવીને પર્યવસાન તો ભગવાન શ્રીહરિમાં લાવી મેળવ્યું છે. એમણે દિવ્ય રૂપના દર્શનમાં એ બધું બતાવેલું અંશસ્થ છે. એટલે જરા જેટલી પણ જુદાઈ જલ્પાય એવી સ્થિતિ નથી. આગ્રહવશાત્ સર્વ ધામોમાં વિરાજમાન લક્ષ્મીજી અને તેમના મુખ્ય પાર્ષદ નંદ સુનંદ ગરુડ વિશ્વક્ષેન શેષ વિગેરેને અમાન્ય કરવા જશો પણ બીજા રાધિકાજી અને તેમના ગોપવેષધારી શ્રીદામાદિકને માન્યા વિના છુટકો નથી. આ બાબતનો તત્ત્વસિદ્ધાંતે કશો ખાસ ઉપયોગ નથી.

ઉપરનું અવર્જનીય વર્ણન જોતાં કશા ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવવું અશક્ય બને છે. તો આ રીતે સમજવું ઘટે. મુક્તભેદથી ધામભેદ માનવો અને ધામભેદથી ભગવદ્ભેદ માનવો એતો યોગ્ય નથી. પરસ્પર એક વિરોધો અનિરોધાર્ય આવે. જેમનો યોગ જોડોક મધ્યવર્તી અક્ષરધામમાં વર્ણવ્યો છે તેમનો જ યોગ પર વૈકુંઠ શ્વેતદ્વીપાદિ ધામોને વિષે પણ નામનિર્દેશ સાથે અનુવર્ણવ્યો છે. તો વર-ર વિગેરેમાં કહ્યાં મુજબ જેમ મૂળ અક્ષરધામી ભગવાન વ્યૂહ અવતારાદિ અન્ય રૂપથી વૈકુંઠ શ્વેતદ્વીપાદિકમાં રહ્યા છે તેમ રાધાજી લક્ષ્મીજી અન્ય રૂપથી રહ્યાં છે, તેમ નાગધારી નિત્ય મુક્તા પણ અન્ય રૂપથી રહ્યા છે. એમજ માનવું અનિવાર્ય છે. તોજ સમન્વય સંગત થાય. મુક્તોને પણ અનેક રૂપો ધારવાનું એશ્વર્ય ‘સ એકઘા ભવતિ ત્રિધા ભવતિ’ આ શ્રુતિમાં કહ્યું છે. ‘શરીરમેદૈસ્તવ શેષતાં ગતૈઃ’ આ સ્તોત્ર રતનમાં ગરુડ શેષ વિશ્વક્ષેન આદિકના નાનાવિધ રૂપો ભગવત્સેવાર્થે સ્વીકારેલાં વર્ણવ્યાં છે. અક્ષરધામમાંથી શ્રી વાસુદેવની સેવાર્થે શ્વેતદ્વીપમાં મુકતો આવી રહ્યા છે તે પ્રલય થતાં પાછા બળ્ય છે. એમ વા. મા. માં કહ્યું છે શ્રીહરિને અંતર્ધાન સમયે તેડવા માટે શ્રીદામાદિક પાર્ષદો અક્ષરધામ થકી આવ્યા હતા. એમ સ. જી. કહે છે. એમનોજ યોગ બીજાં ધામોમાં પણ વર્ણવ્યો છે. લક્ષ્મીજી અને પાર્ષદોની સેળસેળ વર્ણવી છે તે આ રીતે સમન્વિત સમાધેય થઈ શકે છે. જુદુ જુદુ જલ્પન જરા જેટલું પણ બંધ બેસતું આવે તેમ નથી. આ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ સુવિચારીએ તો શંકાને સ્થાન રહેશે નહિ. હવે ‘સુષુ સમગ્રશે કે આ વિષયમાં બન્ને મતો વચ્ચે ઉપાસનમાં સેવક ભેદથી ભેદ નથી. અને તેથી કનિષ્ઠતા શ્રેષ્ઠતા નથી. ‘અતશ્ચાસ્ય સ્વરૂપેષુ ભેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા’ આટલું શ્રીમુખનું સુવાક્ય સુવિચારમાં સદા રાખે તો ખસ છે. અતિવાદ કરતાં ભગવદ્-પરાધો ન થાય તે તરફ જરા દષ્ટિ રાખવી ઘટે છે. આ રીતે સતી સમાલોચના છે.]

“(૭) વૈકુંઠ એ એમનું પરમ ધામ છે” એમ ધામથી જુદાઈ જણાવીને ધામાધિપતિ શ્રીનારાયણ અને તેમને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવપણે ભજનારાઓની પણ હલકાઈ જણાવાનો દુરાશય દેખાડે છે. જેથી કાંઈ સત્ય કહેવું પડે છે. વૈકુંઠને પરમ કહે છે તે અંતરમાં ખુબ ખુબ્યું જણાય છે. જ્યારે રામાનુજનો વિશિષ્ટાદૈત મત સ્વમત તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને તેમણે રચેલા શ્રીભાષ્ય ગીતાભાષ્યને પોતાના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને ગુરુપરંપરામાં પ્રાચાર્ય તરીકે વર્ધા છે અને રામાનુજનાર્યાભિમત પુરુષોત્તમને ઉપાસ્યપણે સંમાન્યા છે, તો પછી આવી અનિચ્છનીય અવળાઈ એમની સાથે શોભિત ઘટિત નથી. અને કશા લાભ માટે પણ નથી.

રામાનુજવાળા વૈકુંઠને પરમ અપુનરાવૃત્તિ માને છે તે ‘વૈકુણ્ઠે તુ પરે લોકે શ્રિયા સાર્થં જગત્પતિઃ । આસ્તે’ ‘ભક્ત્યા પરમયા ચૈવ પ્રપત્યા ચ મહામુને । પ્રાપ્યં વૈકુણ્ઠમામાદ્ય ન નિવર્તન્તિ તેઽવ્યયાઃ (વિ. સં.) ‘લોકં વિકુણ્ઠ-

૨૯ માં અવ્યાકૃતનેજ ' પ્રકૃતિપર બ્રહ્મધામ ' શબ્દથી કહ્યું છે. વિચ. પ્ર. ૬૬ માં " તેજઃપુજને વિષે પ્રવેશ કરીને ભૂમા પુરુષ પાસેથી બ્રાહ્મણના પુત્રને લઈ આવ્યા " એવા શબ્દો છે. આ શબ્દોના અર્થો ઉ. વા. સુ.ની ટીકામાં તેજઃપુજ શબ્દનો " જ્યોતિર્મય અક્ષરબ્રહ્મધામ " અને બ્રહ્મ શબ્દનો " અક્ષર બ્રહ્મધામ " અને 'ભૂમા' શબ્દનો અર્થ પણ ' અપરિચિન્ન સુખસ્વરૂપ ' એવો શ્રીહરિ પર ઘટાવ્યો છે. આ બધી કથા અને શબ્દો મેળવીએ તો મહાવૈકુંઠ કે અવ્યાકૃતધામ કે બ્રહ્મધામ કે અક્ષરધામ એ બધા શબ્દો એકાર્થ બની જાય છે. અર્થભેદ રહેતો નથી. જ્યારે ધામી ભગવાન અને લક્ષ્મીજી રાધાજી પત્નીઓ અને ગરુડાદિ પાર્ષદો અને બીજી વિભૂતિઓ એકજ રૂપની આવે છે તો ધામભેદમાં કશો અર્થ રહેતો નથી. વળી અપુનરાવૃત્તિ અપ્રાકૃત અવિનાશી અવિકારી અનાદિ માયાતીત સનાતન દિવ્ય વિગેરે વિશેષણો ત્રણેયને સામાન્યતા અપાય છે. કાષ્ઠ એવું ભેદક વ્યાવર્તક અસાધારણ વિશેષણ નહિ હોવાથી ત્રણેયની એકાર્થતા અકામે પણ અવશ્ય અંગીકાર કરવી પડે. વળી ધણે રથને ગોલોકાદિ શબ્દોને આગળ ધરીને તેમાં રહેલાઓનું વર્ણન આપતાં રાધા લક્ષ્મી પત્નીઓ અને નંદ સુનંદ, વિશ્વકુસેન ગરુડ શ્રીદામાદિક પાર્ષદો અને તે સર્વેના સ્વામી પરમાત્મા એના એજને વર્ણવે છે. આ જોતાં આ ઉપરથી પણ ખરી રીતે જુદી ધામવ્યક્તિઓ નિરાળી નહિ પણ એકજ હોવી જોઈએ.

અથવા ભલે અપ્રાકૃત ભુવનો અનેક હોય પરંતુ સર્વત્ર એકજ ભગવાન સર્વત્ર સર્વેશ્વર પુરુષોત્તમનારાયણ શ્રીકૃષ્ણ સર્વ ધામાધિપતિ, રાધાલક્ષ્મી આદિક મહિલાઓ અને નંદ સુનંદ ગરુડ વિશ્વકુસેન વિગેરે પાર્ષદોએ પરિચર્યા કરાતા, ઐચ્છિક ભુજ્ઞદિકના વિકલ્પવાળા, નિત્યમુક્તોને તેમની રુચિને અનુસારે આનંદ આપતા એકજ વિરાજે છે. ધામીનું એકત્વ પણ સંપ્રદાયગ્રંથોમાં ' ચતુર્મુજં ચાષ્ટમુજં સ સહજમુજં તથા । ધામાન્તરેષુ રૂપં સ્વં ધૃત્વાઽસ્તે ચ પૃથક્પૃથક્ ' ' ગોલોકવૈકુંઠવૃહત્પુરસ્વેતાદિધામપઃ ' આ રીતે જણાવ્યું છે. જેમ એકજ સ્થાનમાં રૂપભેદ છતાં ધર્મભેદ નથી. એમ સ્થાનભેદ છતાં પણ ધર્મભેદ નથી. જેમ સૌભરી મહર્ષિ પત્યાસરૂપે થઈને જુદા જુદા સ્થાનમાં અને જુદી જુદી પત્નીઓ સાથે રહ્યા હતા પણ પોતે એક જ હતા.

સ. પ્ર. ૧ અ. ૩૬ માં " ગોલોકે સોઽક્ષરે ધામ્નિ વૈકુંઠે વાપિ મક્તરાદ્ । કૃષ્ણસ્ય વર્તેતેજ્ઞવંદં સેવાયાં સર્વવન્દિતઃ " આમાં ત્રણ ધામો શબ્દથી લીધાં છે. તેમાં ગોલોકને એક દેશ તરીકે લઈને તેમાં અક્ષર નામનું ધામ લઈને એને વૈકુંઠ અપર નામથી લઈને ત્રણેયની એકાર્થમાં સંગતિ કરી છે. પામનારો લક્ષ્મી એકજ છે અને પામનારા શ્રીકૃષ્ણ એક જ છે અને કૃષ્ણસેવારૂપ ફળ પણ એકજ છે. સેવા પ્રાપ્ત સુખને " અનંત અક્ષય દિવ્ય " એવાં વિશેષણોથી વધાવ્યું છે. આ બધું જો એકજ પ્રાપ્ય ધામ લઈએ તોજ ઘટતું આવે. નહિ તો ખડુ વિરોધ અસમાધેય આવે. આ પ્રકારે ટીકામાં અર્થ ઘટાવ્યો છે. ગોલોક કે અક્ષર કે વૈકુંઠને આગળ ધરે છે પણ ધામી તો એકજ લક્ષ્મીપતિ રાધિકાપતિને નક્કી કરે છે અને ઉપસુંહારમાં એજ શ્રીહરિ છે એમ પણ કહે છે. આવી સેનભેજનો સુખદ ઉકેલ તો આવી સમાધાન વૃત્તિ સંગતિ સમન્વયથી થાય પણ એકતા નિકંદન કરવાથી ન થાય. એમાં પરસ્પર વિરોધનો અવધિ ન રહે અને કશું સિદ્ધ થાય નહિ. એમ કરવાથી રામાનુજ મતની કનિષ્ઠતા થવાની નથી અને ઉ. મતની શ્રેષ્ઠતા આવી જવાની નથી. મુધા મધામણ છે. આ ઉપર્યુક્ત વિશદ શાસ્ત્રીય સોપાનતિક વિવેચન વિચારથી વિભાગથી સુવિચારવામાં આવે તો રામાનુજની અને ઉ. સંપ્રદાયની ધામવિષયની માન્યતામાં કશો ફરક આવતો નથી. બીજા પરાયા ભલે જુદું જુદું માને પણ આ સંપ્રદાયે એમ માની શકાય એવી બીલકુલ સ્થિતિ નથી. મુક્તાનંદમુનિકૃત નાનો ગ્રંથ હીંદી "વૈકુંઠ ધામ દર્શન" વાંચો. લક્ષ્મીનારાયણને મુખ્ય માન્યા હોવાથી એમના મુખ્ય ધામ વૈકુંઠને માન્યા વિના છુટકો નથી. આતો શ્રીજીમાન્ય ઉપર્યુક્ત બધી બાબતને સાવ ઉતારી જુદી પાડવાની પ્રખર પ્રવૃત્તિ જાહેરમાં જણાવી, જેથી આટલું ઉચિત ઉપયોગી વિવેચનથી કહેવાની મહેનત લેવી પડી છે. અધુર અને અવળું જ્ઞાન અહિતકર છે તે આનું નામ. આ રીતે વૈકુંઠ ધામની અકુંઠ પર્યાલોચના પરિપૂર્ણ થઈ.

(૮) મુક્તિ એ પંચભૂતાત્મક દેહના પતન પછીજ પ્રાપ્ત થતી સ્થિતિ છે, જેને દેહે મુક્તિ શક્ય નથી. આ જે બાબત છે તે રામાનુજની શાસ્ત્રીય શુદ્ધ સત્ય સંપ્રદાયોપયોગી સમજણ છે તેમાં ખોટી રીતે મોટો દોષ દર્શાવીને, 'એ જીવનમુક્તિ ઉ. સંપ્રદાયમાન્ય છે' એમ મહાગુણ મનાવીને બંને મતો વચ્ચે નીચ ઉચ્ચ

ભેદ જાહેરમાં જણાવવાની અસપ્તવૃત્તિ છે. આતો અત્યંત અવળી વાત છે. જે માનવાનું છે તેને માનતા નથી અને ન માનવાનું છે તેને મનાવવા મથે છે. રામાનુજને જેનું ખૂબ ખંડન કર્યું છે તેનું મંડન કરાય છે અને જેનું મંડન કર્યું છે તેનું ખંડન ઉઘાડું કરાય છે. વિપરીત ભાવની કંઈક હદ હોવી જોઈએ. છતાં દેહે મુક્તિ માનવાની ખાતરા. સંપ્રદાયમાં તો નહિજ પણ ખીજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં પણ આ માન્યતા નથી. રામાનુજ તત્ત્વ પ્રક્રિયાને માનનારા ઉ. સંપ્રદાયમાં તો હોયજ નહિ અને નજ હોવી જોઈએ. આ વિપરીત ભાવના આ નિરાળા જ્ઞાની મંડળમાં કયા ગુરુચક્રી પ્રવેશવા પામી હશે એ જાણવા જેવી ખાતરા છે. છેક છેતરાયા છે. સાચા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપકારી રામાનુજને જે તે તત્ત્વ ખાતરામાં ખોટી રીતે દોષારોપણ કરવું એ દેખી રોષીનું કામ કેમ ન કહેવાય ? ઉ. સંપ્રદાયમાં આ અદ્વૈતમાન્ય મુક્તિનો ઉઘાડે છેજે પેપરદારા પ્રચાર થાય એ ઇચ્છનીય નથી. અતિ અનુશોચનીય છે. આનું સમાલોચન ૧૦ પેરાના વિવેચનના પ્રથમ ભાગમાંજ સવિસ્તર આવી ગયું છે. જેથી ફરીથી કરવાની જરૂર નથી.

(૬) ‘પ્રપત્તિ (શરણાગતિ) એજ મુખ્ય સાધન છે, પ્રપત્તિમાં જે રીતે છે’ એમ આરંભીને ‘મર્કટ ન્યાય અને માર્જર ન્યાય’ એવાં જે નિહીત દષ્ટાંત આપીને મનસ્વી વિવેચન કર્યું છે. આ પ્રકરણ રામાનુજની માન્યતામાં દોષારોપણ કરવાનું પ્રખર આલે છે. કેવી રીતે કેવો દોષ છે તે તો સ્પષ્ટ કહેતા નથી. પોતે શરણાગતિનું સ્વરૂપ નિરૂપણ લેશ કરતા નથી. પ્રથમ તો તે કરવું જોઈતું હતું. સેવા મંડળમાં ઉપયોગી તો થાત. દોષ કહેવો હોય તો તેના મંતવ્યનો અનુવાદ કરવો જોઈએ એ રીત છે. આચાર્યોમાં જે કાંઈએ ‘મામેકં શરણં વ્રજ’ ‘મામેવ યં પ્રપદ્યન્તે’ આ ગીતા શ્લોકોને લઈને શરણાગતિનું ખરૂં સ્વરૂપ નિરૂપણ હોય તો તે પ્રથમ છે. શરણાગતિ ગદ્યમાં એ સવિસ્તર છે. ખીજા ગ્રંથોમાં પણ બહુ છે. એની એજ પ્રવર પદ્ધતિએ સંપ્રદાયના પ્રખ્યાતોમાં એના એજ શ્લોકોને અને વિવરણોને લઈને અન્યૂન વર્ણવ્યું છે કંઈક વિશેષ કહ્યું હશે. જે કાંઈ રામાનુજને દોષ દેવા જશે તો એ એ દોષ પોતાને શિરે વળવ્યું છે કંઈક વિશેષ કહ્યું હશે. જે કાંઈ રામાનુજને દોષ દેવા જશે તો એ એ દોષ પોતાને શિરે વળવ્યું છે કંઈક વિશેષ કહ્યું હશે. શરણાગતિ વિષયનાં રામાનુજ વિવેચનો પ્રથમ વાંચો અને પછી ‘શ્રીકૃષ્ણદેવં શરણં પ્રપન્નોઽસ્મિ’ (પ્ર. ૪ અ. ૫૦) આ શરણ વરણ મંત્રની વ્યાખ્યા વાંચો. પછી શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૨૧ નું ભાષ્ય વાંચો. વળી સંપ્રદાયમાન્ય ‘શ્રીકૃષ્ણ ત્વં ગતિર્મમ’ ‘બ્રહ્માહં કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ’ આ દીક્ષા મંત્રાર્થને સમજો. એના એજ ગીતાના શ્લોકોનો અનેકવાર આધાર લઈને શરણાગતિનું આખું ચિત્ર વચનામૃતમાં વિશેષતઃ આંક્યું છે. પ્ર. ૩૩ પ્ર. ૩૭ લોયા ૧૩ મધ્ય ૯ મધ્ય ૬૬ વર. ૫ અંત્ય ૧૩-૧૪-૨૫ છંદાદિકને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન રાખીને સમજપૂર્વક વાંચો અને રામાનુજ માન્યતા સાથે અક્ષરશઃ મેળવણી કરો. કાનામાત્ર તક્ષવત નિકળશે નહિ, જે ન્યાયથી અર્થ કહેવા ઇચ્છ્યો છે તેનો પ્રપત્તિની પરા કાળા પરા ગતિ છે. આમાં નિહીત દષ્ટાંત નહિ આપતાં અર્જુન દ્રૌપદીજી ગજેન્દ્ર વિભીષણ કાક વિજેરેનાં સારાં સિદ્ધાર્થ આપ્યાં હોત તો સંગત સમીચીન હતાં. જે દષ્ટાંતથી જે કહેવા ધાર્યું છે તે એ શરણાગતોની કથાઓમાં સ્પષ્ટ છે. આ વિષયનું વિસ્તારભયથી વિવેચન કરાવું નથી. એજ મોક્ષનું સર્વોત્તમ સાધન છે. એ હવે સમ્યક્ સમજશે. પ્રપત્તિ એ સર્વોત્તમ સાધન છે, પણ તેમાં સાધન બુદ્ધિ નહિ રાખતાં એક ભગવાન વિષેજ સાધન (ઉપાય) બુદ્ધિ કરવી એજ એનું તત્ત્વ છે. સર્વ સિદ્ધિને કરનારો મુખ્ય ઉપાય સ્વયં ભગવાન છે એ સહચ છે. અસ્તુ. કાંઈ ગુણદષ્ટિ નહિ રાખતાં કેવળ દોષદષ્ટિ રાખવી એ દોષ અસંધાનું કાર્ય છે. આમાં કાંઈ ખીજ અવર સામાન્ય નથી પણ ગુરુના ગુરુ પૂજ્ય માન્ય છે. આ નવમા પૃથક્ પેરાથી રામાનુજ જ્ઞાનમાર્ગમાં અને ઉપાસના રીતિમાં મિથ્યાદોષોપણની જ દુર્વૃત્તિ અસહ્ય જણાયાથી આટલી સમાલોચના કરવાની મહેનત લેવી પડી છે.]

ઉપરના વિષયમાં અવશ્ય જાણવા જેવું

વર્ષ ૨ અંક ૩ ‘આજ્ઞા અને ઉપાસના’ મથાળાવાળા લેખના આરંભના ઉપોદ્ધાતમાં પેજ ૪ ઉપર “રામાનુજનાયે” જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપ અને સંબંધનું જે નિરૂપણ કર્યું છે તે મહાપ્રભુને

રુચિકર અને યોગ્ય લાગ્યું છે. (વચ.લો. ૧૪) વળી રામાનુજ તરફ રુચિ દાખવવા માટે ખીબુ પણ એક કારણ હતું કે રામાનુજનાર્ય મહાપ્રભુના ગુરુ રામાનંદ સ્વામીના દીક્ષા ગુરુ હતા. આ હકીકતને કારણે મહાપ્રભુએ સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરામાં તેમને પહેલું સ્થાન આપેલું છે. અને એમની નિરૂપણ પદ્ધતિનો અંશતઃ સ્વીકાર કરેલો છે. (સ. પ્ર. ૧ અ. ૧૫-૨૩) પણ એમણે એ અંશતઃ સ્વીકાર પણ પોતાની રીતે અને શરતે જ કરેલો છે. મુદ્દાની વાતની વિગતો સંપ્રદાયના આશ્રિતમાત્રે અવશ્ય જાણી લેવી જોઈએ ” એમ ઉપોદ્ધાત કરીને પછી મનસ્વી વિગતો વિસ્તારથી એમ તેમ વિતથ વિગીત જણાવી છે. આની સમાલોચના સમ્યક્ કરીએ.

મનધાર્યા ગોઠવી મુકેલા એના એ જ શબ્દોને જે તે તત્ત્વ બાબતમાં અકાળ્યા કરે છે, પણ અંશ કયો ? કેટલો ? અને કેવી રીતે ? અને કેવી શરતે ? તેની ચોખવટ ચકાસણીથી કરતા નથી. સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી ફેંક્યા કરે છે. એમ કરીને અલિન્ન તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભેદ પાડ્યા કરે છે. વળી આ ઉદાગ બાબતને બહુ મુદ્દાની ઠરાવીને, તેની વિગતો આશ્રિતમાત્રે જાણી લેવાનીપણ અવશ્યકતા જણાવે છે. જ્યારે રામાનુજનું તત્ત્વજ્ઞાન મહાપ્રભુને રુચિકર અને યોગ્ય લાગ્યું છે અને ગુરુના ગુરુ તરીકે રામાનુજ રુચિકર થયા છે અને પરંપરામાં તેમને મહાપ્રભુએ પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે તો પછી તેમના શિષ્યોએ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવની માન્યતાને રુચિકર યોગ્ય અવશ્ય માનવી જ જોઈએ. આશ્રિતોનો એ જ ધર્મ છે. ગુરુપરંપરાગત સદુપદેશને સંપ્રદાય કહે છે.

જીવ ઇશ્વરના સ્વરૂપનિરૂપણ પદ્ધતિના અંશતઃ સ્વીકારમાં સ. પ્ર. ૧ અ. ૧૫ શ્લો. ૨૩ નો પુરાવો આપે છે તેની પોલમ પોલની પરીક્ષા હવે કરીએ—એ શ્લોકનો અર્થ છે તેને ટાંકીને જે વિરુદ્ધ અર્થ કયો છે અને વિકૃત રજુઆત કરી છે તે આશ્રિતમાત્ર અવશ્ય જાતે જુઓ. “રામાનંદ મુનિએ જીવ ઇશ્વર અને માયાના સ્વરૂપનો નિર્ણય તો રામાનુજનાર્યે કરેલા જે ગ્રંથો શ્રીભાષ્યાદિક તેમાં કહેલાનેજ બહુધા પ્રતિપાદન કર્યો ” એટલીજ ચોખ્ખી વાત છે. એમાં ‘અંશતઃ કે પોતાની રીતે કે શરતે ’ એવું કંઈ જણાવ્યું નથી. ઉદાગ હાંક્યું જણાય છે. વળી એજ રામાનંદસ્વામી ધર્મદેવને ઉપદેશ છે કે—“જીવ ઇશ્વર અને માયાનું સ્વરૂપ તત્ત્વતઃ જાણવા માટે તમારે રામાનુજને કરેલા શ્રીભાષ્યાદિ ગ્રંથો આદરથી જાણવા અને જાણાવવા, કારણ કે-જ્ઞાનાંશ નિર્ણયમાં જેવું રામાનુજનું નૈપુણ્ય છે તેવું ખીબ આચાર્યોનું નથી જ એથી એમણે કરેલા ગ્રંથો મને સંમત છે ” (પ્ર. ૧ અ. ૧૬ શ્લો. ૪૮-૪૯) આ રીતે ધર્મને ઉપદેશ આપ્યો છે. “ઘેર ગએલા ધર્મદેવે ગુરુ રામાનંદજીની આજ્ઞા હોવાથી રામાનુજકૃત ગીતાભાષ્યાદિકને આદરથી પોતે જાણ્યા અને શિષ્યોને જાણાવ્યા ” (શ્લો. ૫૫) આવી વાત છે. આ નિર્મળ વાત રામાનંદ અને ધર્મદેવ વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવે થએલી છે. તત્ત્વતઃ જ્ઞાન મેળવવા માટે રામાનુજ ગ્રંથોને જ જાણવા જાણાવવાનું કહે છે અને તેમાં જ્ઞાનાંશ નિર્ણયમાં એમના નૈપુણ્યને કારણ તરીકે કહે છે. આમાં એકેયે અંશતઃ કે પોતાની રીતે કે શરતે સ્વીકારવાનો ગંધમાત્ર પણ કાઢ્યો નથી. સંપ્રદાયના અત્યાર સુધીના ઇતિહાસમાં ધણા વિદ્વાનો વિવેચકો વિલેખકો થઈ ગયા છે અને મુખ્ય ગ્રંથોને વાંચી વિચારી ગયા છે પરંતુ કોઈએ આવો વિચિત્ર અર્થ કે વિકૃત રજુઆત અદાપિ કરી જાણી સાંભળી નથી. આ બાબત કોર્ટમાં પણ ચર્ચાઈ છે તેમાં પણ કોઈએ આવી ચર્ચા કરી જાણી નથી. “કેટલાક લોકો વિચિત્ર અર્થો કરે છે અને વિકૃત રજુઆત કરે છે. ” એમ ખીબજોને અપવેદ છે પરંતુ પોતાને તો તેની ખબર જ નથી. પરોપદેશ પાડિત્ય છે. સર્વધર્મસમન્વય સાધવાની અને સર્વમાંથી સારગ્રહણ કરવાની અને કોઈ ધર્મનું ખંડન નહિ કરવાની વફોલાતો થાય છે પણ વર્તનમાં તો શૂન્ય છે. ઉપરની સઘળી સમાલોચનાઓ સુવાંચીને અને સુવિચારીને કાષ્ઠનલ નિર્ણય લેવામાં આવે તો અંશતઃ કે અમુક રીતે કે શરતે નહિ પણ સર્વાંશે સર્વ રીતે સપ્રતિષ્ઠ રામાનુજીય તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્વીકાર ચોખ્ખો દિવા જેવો કરવામાં આવે છે એ સેવામંડળ-વાળાને સમ્યક્ સમજશે.

આત્માર સુધી તો સઘળું સમુદ્રમયન ધૃતરત્તઃ કયું, હવે તત્વામૃતને તારવી કાઢે છે. “આ સંપ્રદાયના જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિની વિચારણાના પ્રારંભમાં, શ્રીજીમાન્ય આઠ શાસ્ત્રોને તો શું ? પણ જેને પોતે જ મુખ્ય માને છે એ ચારમાંથી શિક્ષાપત્રી સત્સંગીજીવનને પણ ગૌણ ગણીને કે અતત્વ અનુપયોગી માનીને ફક્ત એક વચનામૃતને જ મુખ્ય આધાર તરીકે લે છે. બીજી વાણીને અપરા અને વચનામૃતને પરા વાણી તરીકે વખાણીને, જોપાલાનંદ સ્વામી (મુખ્ય તો મુક્તાનંદ સ્વામી છે પણ અહીં જા. ને મુખ્ય માને છે) વિગેરેએ પ્રત્યક્ષ શ્રીમુખના ઉપદેશોને જેવા છે તેવા જ પોતે ધારીને જનકદયાળુ માટે સંપાદિત કરેલા છે. તત્ત્વજ્ઞાનની અટપટી વાતોને સરલ, સાદી ગુજરાતી ભાષામાં સમજાવનાર આવો બીજો કોઈ ગ્રંથ જગતમાં નથી, મહાત્મા ગાંધી જેવા સંપ્રદાયના બહારના વિચારકોએ પણ કહેલું છે. સંપ્રદાય બહાર આ મૂલ્ય છે પણ એજ વચનામૃતોના કેટલાક લોકોએ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરેલી છે અને આજે પણ કરે છે. એ વિકૃત વાતોને વેગળી રાખીને આપણે આ વચનામૃતના શબ્દોને જ આધારે જ ઉપયુક્ત બાજતોનો વિચાર કરીશું ” એમ ફક્ત વચનામૃતને વિવિધ રીતે વિશેષ વખાણીને, તેની ઉપર જ પ્રધાન આધાર રાખ્યો છે, તો ભલે ભલે.

ઉપર પ્રમાણે વચનામૃતો ઉપર પ્રધાન આધાર લાવીને, તેમાં પણ બીજાને ગૌણ ગણીને કે અતત્વ અનુપયોગી માનીને, ફક્ત ચારને જ પરમ મુદ્દા તરીકે તારવી કાઢવાનું દોડડહાપણ છે. એટલે આમાં પણ ત્યાજ્ય ગ્રાહ્યની ભાંગફોડ મનસ્વી કરી છે. ચારમાં પણ કંઈક તારતમ્ય માન્યું હોય એવો અર્થ થાય એવો અનુક્રમ “ સોયા ૧૪ મધ્ય ૧૩ વરતાલ ૧૮, અંત્ય ૩૮ ” એમ મનમાન્યો ગોઠવ્યો છે. વરતાલ ૧૮ ને વધારે સ્પષ્ટતાવાળા તરીકે અને અંત્ય ૩૮ ને અતિ કૃપાવાક્ય તરીકે નવાળે છે. એટલું જ નહિ પણ એક જ વચનામૃતમાં ચાલુ એક જ વિષયનાં શ્રીમુખનાં જ વચનોમાં પણ પૂર્વોત્તર વાક્યોને પડયાં મુકીને, પોતાને કાવનાં જ વચ્ચેથી કે છેલ્લેથી લેવાનું અખતર ડહાપણ કર્યું છે. રામાનુજના શ્રીજીસંમાન્ય તત્ત્વમંતવ્યમાં અંશતઃ સ્વીકાર પોતાની રીતે અને શરતે કહેતા હતા, તે કરતાં પણ આમાં તો અંશાંશ બહુ રીતે જોડવો ઘટાવો છે. એમ તત્ત્વ અમૃતમાં પણ વિષની જાણે સેળભેળ હોય એમ અત્યંત તારતમ્ય માન્યું છે. આ રીતે જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિના ઉપપાદનમાં ચાર ફક્ત પાકા પાયા અનુક્રમે જોડવા છે. આમાં આપ ડહાપણ સિવાય બીજો કોઈ સદ્ધર આધાર છે ? સંપ્રદાયના મુખ્ય માન્ય ગ્રંથોમાં અને તેમાં પણ વળી વચનામૃતમાં આવી ભાંગફોડ કોઈએ અઘાપિ કરી છે ? બીજાઓને અપવદે છે પણ પોતે વિચિત્ર અર્થો કરે અને વિકૃત રજુઆત કરે તેને તો કાંઈ કહેતા નથી. ઉંટનાં અઢારે ય અંજો વાંકાં છે પણ તે બીજાના એક અંગને નિદવા જાય એના જેવી આ વાત ન કહેવાય ? હવે પ્રકૃત ઉપર આવીએ.

(૭) ઉપાસના અંગે મહાપ્રભુ કહે છે કે—“અને આવી રીતે (એટલે નીચે જણાવેલી રીતે) અમારે (એટલે અમે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયમાં) ઉપાસના છે—જે સર્વથી પર એક મોટો તેજનો સમૂહ છે તે તેજનો સમૂહ અધો ઊર્ધ્વ તથા ચારેકારે પ્રમાણે રહિત અને અનંત છે અને તે તેજના મધ્ય ભાગ વિષે એક મોટું સિંહાસન છે ને તેની ઉપર દિવ્યમૂર્તિ એવા જે શ્રીનારાયણ પુરુષોત્તમ ભગવાન તે (એટલે અમે) વિરાજમાન છે ને તે સિંહાસનની ચારેકારે અનંત કાટિ મુક્ત ખેઠા થકા તે નારાયણનાં (એટલે અમારાં) દર્શન કરે છે. અમારે (એટલે અમે પ્રવર્તાવેલા સંપ્રદાયમાં) એવી રીતે ઉપાસના છે “ (સોયા ૧૪) આવો પ્રથમારંભ છે. આમાં કૌંસમાં પોતાને ચિત્તચાહતા આડા અવળા શબ્દોને મુકીને અર્થનો અનર્થ અનવધિ કર્યો છે. જે શબ્દ શ્રીમુખે શ્રીકૃષ્ણ વિષે મુક્યો છે તેને બીજામાં ઘટાવવો એ ઉપપાદનની સુરીત ન કહેવાય. “જે અર્થ પૂર્વાપરના પરામર્શ વિનાનો છે તે અન્યથા અર્થની પ્રતિતિ કરેછે” એવી અભિયુક્તિ છે. એટલે અવળો અર્થ થવાનો સંભવ છે.

“અને આવી રીતે તો અમારે ઉપાસના છે” આ વાક્યો પહેલાં “અને એ ત્રણે અવતાર કરતાં કાટિ ઘણું શ્રીકૃષ્ણને વિષે અમારે હેત છે અને એમ જાણીએ છીએ જે બીજા સર્વે અવતાર કરતાં આ અવતાર બહુ મોટો થયો ને બહુ સમર્થ છે અને એમાં અવતાર અવતારી એવો ભેદ જણાતો નથી”

આ વાક્યો શ્રીમુખનાં આવેલાં છે તે આ અનુસંધાનમાં લેવાં જોઈતાં હતાં તે લીધાં નથી. આમાં જેમાં કોટી ઘણું હેત કહે છે અને જેમાં અવતાર અવતારી ભેદને નકારે છે એવા ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને આરંભમાં લીધા છે. આ બાબતને પડતી મુશ્કેલી, “સર્વથા પર એક મોટો તેજનો સમૂહ છે” એ વાક્યથી લેખકે આરંભ કર્યો છે. (તેજ એ દ્રવ્ય છે કે કાષ્ઠનો ધર્મ છે તે કાઈ વિચારતા નથી)

વળી “અમારે એવી રીતે ઉપાસના છે” આ વાક્યની પાછળનાં જે વાક્યો ઉપરના અર્થના ખાસ અનુસંધાનવાળાં શ્રીમુખનાં છે તે લેવાં જોઈતાં હતાં તે પણ લીધાં નથી. “દર્શન કરે છે” એ વાક્ય પછી “એવા જે મુકતે સહિત શ્રીનારાયણ તેને અમે નિરંતર દેખીએ છીએ અને તે ભગવાનને વિષે તેજનું અતિશયપણું છે તેણે કરીને જ્યારે એ સલાએ સાંહત તે ભગવાનનાં દર્શન નથી થતાં ત્યારે અમને અતિશય કષ્ટ થાય છે અને તે તેજનો સમૂહનો નિરંતર દેખાય છે તો પણ તેને વિષે રુચિ નથી અને ભગવાનની મૂર્તિનાં દર્શને કરીનેજ અતિશય સુખ થાય છે” આ વાક્યો આવે છે. પછીથી “અમારે એવી રીતે ઉપાસના છે” આ પૂરણાર્થ વાક્ય આવે છે. આ વાક્ય પછી વિષય બદલાય છે. એમ એકજ વિષયવાળાં એકજ અનુસંધાનવાળાં શ્રીમુખનાં અખંડ વચનોને એમ તેમ તોડફોડ કરીને, શ્રીહરિ જે બાબતને નિરૂપવા માગે છે તેમાં ભારે લંગ્રાણ પાડ્યું છે. એની હવે અપેક્ષિત સમાલોચના સુરીતે કરીએ.

આમાં એક તો મોટો તેજનો સમૂહ, તેના મધ્યવર્તિ સિદ્ધાસનમાં વિરાજમાન દિવ્યમૂર્તિ શ્રીનારાયણ પુરુષોત્તમ ભગવાન, તેમનાં દર્શન કરનારા અનંત કોટિ મુકતો, મુકતોએ સહિત એ શ્રીનારાયણનાં દર્શન કરનારા સ્વયં શ્રીહરિ, તેજના અતિશયને લીધે દર્શન નહિ થતાં અતિશય કષ્ટને પામનારા પોતે શ્રીહરિ, દર્શને કરીને જ અતિશય સુખ પામનારા ખુદ શ્રીહરિ, આટલી બાબતો અનુસંધાનમાં છે. આ બાબત પહેલાં સર્વ અવતાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણાવતારની મહત્તાનો આરંભ છે. એટલે એમને જ લેવા પડે એ ચોખ્ખી ખરી વાત છે. બીજાનો પ્રસંગ નથી. આમાં દર્શનીય દિવ્ય મૂર્તિ શ્રીનારાયણ અને તેમનાં દર્શન કરનારા શ્રીહરિ એવો દૃશ્ય દૃષ્ટાનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. તેજ શું? શ્રીનારાયણ કોણ? અને મુકતમંડળ કયું? એની કશી સ્પષ્ટતા લેખકશ્રી તો કરતા જ નથી. તેજમાં જે વિરાજમાન છે તે શ્રીજી પોતે છે એવો ઉતાંગ અર્થ કોઈમાં પોતાના ધરના શબ્દોને ધાલીને ઉધડ કરે છે. શ્રીજી પોતાને માટે આ બધું કહેતા નથી એ તો ઉધાડી વાત છે. પદ વાક્યોનો સદર્થ કરવામાં અવશ્ય અપેક્ષિત સમન્વય જોઈએ તે લેશથી પણ નથી. ઉતાંગ ઉલાંગડ જાણ્યું છે તે તત્ત્વને માન્ય થાય ખરું?

વચનામૃતના સંસ્કૃતમાં અનુવાદરૂપ હ. વા. સુ. માં આ પદ વાક્યોના અર્થની સ્પષ્ટતા કરી છે. શ્રીકૃષ્ણના સખન્ધવાળાં પૂર્વવાક્યો સાથે સોનેરી સ્મેરણ સાધવાનો હોવાથી ‘તેજના સમૂહ’નો અર્થ આત્મતેજ કે મૂર્તિતેજ કે બીજું કાઈ તેજ નહિ પણ ‘અક્ષરબ્રહ્મ પ્રકાશ’ એવો કર્યો છે. ‘શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ’નો અર્થ પૂર્વના ચાલુ અનુસંધાનથી ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એવો સંગત કર્યો છે. તે શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમનાં દર્શનથી શ્રીહરિ પરમાનંદને પામે છે, તે મૂર્તિનાં દર્શન ન થતાં અતિ ખેદને પામે છે, (તે જ અખંડ દેખાય છે પણ અમને રૂચિ નથી, છેવટે “મૂર્તિ તુ તત્ર પશ્યામિ યદા શ્રીરાધિકાપતે: । તદેવ તત્રાતિરુચિર્જાયતે મે સ્વભાવત:” (તેજ:પુંજમાં જ્યારે શ્રી રાધિકાપતિની મૂર્તિને હું જોઉં છું ત્યારે જ મને સહજપણે મૂર્તિમાં અતિ રૂચિ ઉપજે છે) એમ ઉપસંહાર કર્યો છે. દીકામાં ‘શ્રીરાધિકાપતે:’ એનો અર્થ ‘લક્ષ્મીરાધાકાંત’ એવો કર્યો છે. એમ તેજ:પુંજ શબ્દ અને શ્રીનારાયણ પુરુષોત્તમ શબ્દના અર્થની સ્પષ્ટતા કરી છે.

▷ આમાં અક્ષરધામ અને તેના અધિપતિ લક્ષ્મીરાધાપતિ શ્રીકૃષ્ણની વાત શ્રીમુખે કહે છે. શ્રીહરિ કેની ઉપાસના કરવાની કહે છે એ અર્થ અતિ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ એ બીજા કાઈ નહિ પણ જે લક્ષ્મી રાધાના પતિ છે (શિ. ૧ શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ) એવી પણ સ્પષ્ટતા કરી છે. મુકતો કયા? તો અહીં મુકતોનાં માતા તરીકે મનાતાં લક્ષ્મી રાધા મુખ્ય છે. એમનો અહીં સખન્ધ હોવાથી વર-૧૮ માં કહ્યા મુજબ નંદ સુનંદ શ્રીદામાદિકનેજ લેવા પડે. એમ થતાં સઘળું સુસમંજસ સંગત થાય છે. હવે શ્રીમુખનાં અમૃતવચનોમાં

કશેા સંશય રહેતો નથી. પંડ્યાશ્રી કહે છે એમ આ વચનામૃત ઉપર વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆતો અનેકવિધ થયેલી જોવા મળે છે.

આ વચનામૃતનો આરંભ એ રીતે થયો છે કે-પ્રથમ આચાર્યોની ભિન્ન ભિન્ન રુચિ કહેતાં, શંકરાચાર્યની અદ્વૈતજ્ઞાનાંશપ્રધાન રુચિ કહીને પછીથી રામાનુજાચાર્યની “જીવ માયા અને પુરુષોત્તમ એ ત્રણે નિત્ય છે ને પુરુષોત્તમ છે તે જીવ માયાના નિયંત્રતા છે ને સર્વેના કારણ છે ને પોતાના અક્ષર ધામને વિષે સદા દિવ્યાકાર થકા વિરામાન છે ને સર્વે ને અવતાર તે તેના છે એવા ને પુરુષોત્તમ નારાયણ તેની ઉપાસના જીવને કરવી” એવી રામાનુજની સમજણ જણાય છે” આ રીતે રુચિ જણાવી છે. આ વાક્યો ઉપક્રમમાં છે. આ પછી ઉપર્યુક્ત બધી ચર્ચા વિચારણા શ્રીકૃષ્ણના ઉપાસન વિષયની વિશદ આવી છે. આ પછી કેટલીક ખીણ રુચિઓ વિજેરેની વિચારણા કરીને ઉપસંહારમાં “અને એ સર્વે ને અમારો અભિપ્રાય તે થોડાકમાં કહીએ ને, જેવી રીતે શંકર સ્વામિએ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને વિષે તો અમારે રુચિ નથી. તથા રામાનુજ સ્વામિએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી પર ને પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાનને વિષે તો અમારે ઉપાસના છે” આ રીતે રામાનુજાચાર્ય નિરૂપિત ક્ષરાક્ષર-પર પુરુષોત્તમને વિષે પોતાની ઉપાસનાને અંતે કહે છે. સંગ્રહકર્તા સદ્ગુરુઓ “એવી રીતે પોતાના ભક્ત-જનની શિક્ષાને અર્થે શ્રીજી મહારાજે વાર્તા કરી ને પોતે તો સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે” એમ તાત્પર્યને કહે છે. એટલે લેખકશ્રી ને પોતે શ્રીમુખના શબ્દોને આડાઅવળા જોઈને તુટક છુટક કરીને તાત્પર્યને કહેવા માગે છે તેને સદ્ગુરુઓએ અંતે કહે છે. હવે આ નિરૂપણમાં કોઈ અપૂર્ણ સંદિગ્ધ રહેતું નથી. રામાનુજે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે “યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહં” આ શ્લોકથી કહ્યા મુજબ ક્ષરાક્ષરપરપણે નિરૂપેલા પુરુષોત્તમ ભગવાન કે જેને વિષે શ્રીહરિ પોતાની ઉપાસનાને કહે છે તે એક પુરુષોત્તમ. અને ખીજા અક્ષરબ્રહ્મના પ્રકાશમાં વિરાજમાન લક્ષ્મીરાધાપતિ શ્રીકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ કે જેને વિષે પોતાની રુચિ હેતુ ઉપાસનાને કહે છે તે પુરુષોત્તમ નારાયણ અને ત્રીજા સદ્ગુરુઓએ નિર્દેશિત સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ નારાયણ આ ત્રણ પુરુષોત્તમ ભગવાનોની વાત આ વચનામૃતમાં આવે છે. હવે આ બધા પુરુષોત્તમો અને તેમનાં અક્ષર ધામો અને મુક્તો તત્ત્વતઃ ભિન્ન ભિન્ન છે કે તે એકમેક છે તે ઉપર્યુક્ત શ્રીમુખનાં વચનામૃતોના શબ્દોના પૂર્વાપરના અનુસંધાનવાળા સંગત સુવિચારથી સુજ્ઞે સ્વયં સમજી શકશે. ક્ષાણવણીની કે સારદોહનની જરૂર રહેશે નહિ. અર્થ અતિ સ્પષ્ટ અને અતિસૂક્ષ્મ છે. શ્રીહરિ તો “કૃષ્ણાત્પરં કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને” એમ માને છે અને આશ્રિતોને મનાવા મથે છે. શ્રીકૃષ્ણ એજ પોતે છે એવો તો આખો ખરો પ્રલોભ શાસ્ત્રાર્થ છે. આ વચનામૃતનો બહુધા રામાનુજની માન્યતાના નિરૂપણપર હોવાથી એમાં લેખકશ્રીએ અંશથી પણ પ્રવેશવા જવું ન હતું. “વિશિષ્ટાદ્વૈતસિદ્ધાન્તો મતો રામાનુજેન તુ” “રામાનુજાચાર્યમતશ્રોપાસ્યઃ પુરુષોત્તમઃ” એમ સંસ્કૃત અનુવાદમાં ઉલ્લેખ છે.

ઉપર પ્રમાણે લોયા ૧૪ નાં અર્ધતાલ અપૂર્ણ વાક્યોને એમતેમ અર્થાંતરમાં ઉધડ જોઈને, હવે ખીજા નંબરે મધ્ય ૧૩ નાં “મહાપ્રભુજી વળી કહે છે કે-અને એ ને એકરસ તેજ છે તેને આત્મા કહીએ તથા બ્રહ્મ કહીએ અને અક્ષરધામ કહીએ અને એ પ્રકાશને વિષે ને ભગવાનની મૂર્તિ છે (એટલે અમારી મૂર્તિ છે) તેને આત્માનું તત્ત્વ કહીએ તથા પરબ્રહ્મ કહીએ તથા પુરુષોત્તમ કહીએ...તેજ ભગવાન રામકૃષ્ણાદિરૂપે કરીને પોતાની ઇચ્છાએ જીવોના કલ્યાણ અર્થે યુગયુગને વિષે પ્રગટ થાય છે...અને એ તેજને વિષે ને મૂર્તિ છે તેજ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે (એટલે અમે છીએ)” (ગઢડા મધ્ય ૧૩) આ વાક્યોને લીધાં છે. સુમેળમાટે અને સત્યાર્થની સિદ્ધિમાટે આગળ પાછળનાં ઉપયોગી શ્રીમુખનાં વચનો લેવાં જોઈએ તે લીધાં નથી.

આ વાક્યો પહેલાં “તે આ ને એમ (અનાદિ મુક્તો જેવી ઉચ્ચ સ્થિતિ) વર્તે છે તેનું શું કારણ છે તો મારી ઇન્દ્રિયોની ને વૃત્તિ છે તે પાછી વળીને સદા હૃદયને વિષે ને આકાશ છે તેને વિષે વર્તે છે અને તેને વિષે અતિશય તેજ દેખાય છે...અને તે તેજને વિષે એક ભગવાનની મૂર્તિ દેખાય છે...અને તે મૂર્તિ ધનશ્યામ છે. દ્વિજીવ છે. મનુષ્યના જેવી આકૃતિ છે...એ મૂર્તિ તેજમાં ઉભી બેઠી હરતી ફરતી

જણાય છે. એ મૂર્તિની ચારે કારે મુક્તનાં મંડળ ભરાઈને બેઠાં છે... એ મૂર્તિને અમે પ્રગટ પ્રમાણ હમણું પહેલા સર્વકાળમાં દેખીએ છીએ વિગેરે બહુ વાક્યો છે. આ પછી ઉપર નોંધેલાં લેખકનાં અધ્યવચ્ચેનાં વાક્યો આવે છે. એનો હવે સુસંગત સુવિચાર કરીએ.

હ. વા. સુ. માં આ વાક્યોના અર્થની સ્પષ્ટતા કરી છે. હૃદયાકાશમાં રહેલા તેજનો ‘અક્ષરબ્રહ્મા-ત્યંતપ્રકાશ’ એવો અર્થ કર્યો છે. તેજમાં વર્ણવેલી બેઠી બેઠી હરતી ફરતી મૂર્તિ કેની છે? તો તે ‘શ્રીકૃષ્ણની છે’ એમ કહીને, તે મૂર્તિને અનંત મુક્તો એક નજરે જોઈ રહ્યા છે. તે મૂર્તિને હું સર્વ કાળમાં સર્વ અવસ્થામાં સર્વત્ર જોઈ રહ્યો છું. હું અને તમે (સભામાં બેઠેલા) બધા તે તેજમાં બેઠા છીએ. એમ શ્રીકૃષ્ણ અને પોતે શ્રીહરિની અભિન્નતા જણાવીને, એકરસ તેજમાં મૂર્તિ કેની છે? તો તે શ્રીકૃષ્ણની છે એમ કહીને, તેજ એ શું વસ્તુ છે? તો તેને આત્મા બ્રહ્મ અક્ષર આ ત્રણ નામથી સંબોધે છે. ટીકામાં ‘બ્રહ્મપુર પરમદ્વ’ આ બે વધારે લીધાં છે. મળીને પાંચ નામ થાય છે. એ તેજમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણને આત્મતત્ત્વ પર બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ નામથી કહ્યા છે. એજ ભગવાન અનંત અવતારોને યુગયુગને વિષે ધારે છે. “અને એ તેજને વિષે જે મૂર્તિ છે તેજ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે” આ વાક્ય તો બહુ પાછળ આવે છે તેનું વિવેચન પાછળથી આવશે. લેખકે લીધેલાં સંકીર્ણ વાક્યો અહીં પુરાં થાય છે. તેજનો અર્થ અક્ષરધામ અને તેમાં રહેલી મૂર્તિ તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એમ નિર્ણય અનિવાર્ય લીધો છે.

આ પછી વળી એ અક્ષરધામના અધિપતિ બીજા કોઈ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણજ છે એમ સાબીત કરવા માટે એજ શ્રીકૃષ્ણે કહેલા ‘ન તદ્વાસયતે સૂર્યઃ’ આ ગીતાશ્લોકને અનુવદીને, શ્રીકૃષ્ણ અક્ષરાતીત કેવલમૂર્તિ છે, તેમના સંબંધને જે જે પામે તે પણ નિર્ણય થાય છે, એમ કહીને વળી “અક્ષરાતીત જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેજ સર્વ અવતારનું કારણ છે અને સર્વે અવતાર પુરુષોત્તમમાંથી પ્રગટ થાય છે અને બાછા એમને વિષે લીન થાય છે” એમ શ્રીકૃષ્ણનું સર્વાવતારધર્તાપણું નિરૂપીને, તેમના અવતાર ધારણની અને દેહ મુક્યાની રીતિ અલૌકિક અતિવિલક્ષણ અતિવિચિત્ર કહીને, ખીજ બહુ બહુ વાતો આશ્રિતોપયોગી સુદાની કહીને, ‘જે તેજને વિષે મૂર્તિ છે તેજ આ પ્રત્યક્ષ મહારાજ છે’ એમ પોતાની (શ્રીહરિની) અને શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિની અભિન્નતા જણાવીને, જે કોઈને એમ ન મનાય તો “અક્ષરરૂપ જે તેજ તેને વિષે જે મૂર્તિ છે તેને મહારાજ દેખે છે” એટલું જણવાથી પણ કલ્યાણદાનની ઉદારતા દાખવીને, પછી આ વાતનો મહિમા દર્શાવીને પૂર્ણ કરી છે. સંબ્રહ્મર્તા સદ્ગુરુઓ અંતે એવી રીતે શ્રીજીમહારાજ પોતાના ભક્તની શિક્ષાને અર્થે પરોક્ષપણે પોતાની પુરુષોત્તમપણાની વર્તા કહી તેને સાંભળીને સર્વે સાધુ તથા હરિભક્ત તે એમજ માનતા હવા જે તેજને વિષે મૂર્તિ કહી તેજ આ શ્રીજીમહારાજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે” એ રીતે પરમ તાત્પર્યને કહે છે.

હવે આ આખા વચનામૃતનો પૂર્વાપર વાક્યોના અનુસંધાનથી શાસ્ત્રીય સાંપ્રદાયિક તત્ત્વદષ્ટિના સહકારથી સદ્વિચાર કરવામાં આવે તો અક્ષરધામાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીહરિની અખિલ અંશે અભિન્નતાજ સાધવાનો સુપ્રયાસ છે. લોયા ૧૪ માં જે પરતત્ત્વનિરૂપણ છે એજ અનુસંધાનવાળું મધ્ય. ૧૩ મળતું છે અને હોવાં જ જોઈએ. વાક્યાર્થ નિરૂપણમાં પરસ્પર વિરોધ અવરોધ ન આવે અને સમન્વયથી એકાર્થતા સધાય એજ મુખ્ય જોવાનું છે. એકાદ અપૂર્ણ અર્ધતાળ વાક્યનો અવળો અર્થ જોઈવાથી કશી સિદ્ધિ પ્રમાણિતી મળતી નથી. બીજાં શાસ્ત્રો સાથે તેમજ બીજાં વચનામૃતો સાથે તો નહિ, પણ તારવી કાઢેલ ચાર વચનામૃતો સાથે તો સમન્વય સાધવો જ પડે. આમાંજ શ્રીજી પણ કહે છે કે “આ વાત સર્વ શાસ્ત્રોમાં મળતી આવે છે” એમ શાસ્ત્રો સાથે મળતું તો રાખવું જ પડે. શ્રીજીને ‘સચ્ચાસ્ત્રાનુગતપ્રજ્ઞઃ’ એવા મંત્રણ નામથી સંબોધ્યા છે. આમાં લેખક પંડ્યાશ્રીની અવમાન્યતાને મળતું આવે એવું કંઈ નથી. આ વચનામૃત ઉપર તો વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆતો વધુ થઈ છે તેમાં તેજ શબ્દનો અર્થ કરવામાં તો હલજ વાળી છે. તેજ એ કોઈ દ્રવ્ય છે કે દ્રવ્યનો ધર્મ છે. એટલું સમજ્યા હોત તો આ ભાંજગડ આવત નહિ.

△ મધ્ય ૧૩ ની વિયુક્ત વિચારણા કરીને, હવે વધારે સ્પષ્ટતાવાળા તરીકે અભિમાનેલા વર. ૧૮ નાં મને

આમાં મુખ્ય દ્વેષ રોષ ઈર્ષ્યા તો શ્રીકૃષ્ણ નામ ઉપર, તેમ માયાપર જોડોકાંતર્વર્તિ અક્ષરધામ ઉપર, શ્રીકૃષ્ણની સહધર્મિણી સહચારિણી શક્તિભૂત આદ્યાદેવી લક્ષ્મીજી રાધાજી ઉપર અને સપત્નીક શ્રીકૃષ્ણના પરિચારક નંદ સુનંદ શ્રીદામાદિક નિત્ય પાષંદો ઉપર ઉધારી ઉગ્ર દાખવી છે. આ સંઘળી સંપ્રદાયમાન્ય પૂજ્ય ધ્યેય વસ્તુનું નામ નિશાન પણ આવવા દીધું નથી. આમાં પણ શ્રીહરિએ સંપ્રદાયમાં ઉપાસ્ય ઈષ્ટદેવ તરીકે માનેલા પરબ્રહ્મ ભગવાન પુરુષોત્તમ સર્વાવિર્ભાવકારણ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તો પૂર્ણ પ્રદેષ ચોખ્ખો યોગાનમાં જણાવ્યો છે. “અક્ષરધામ તેને વિષે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન રહ્યા છે. તે દ્વિભુજ છે” આમાં ભગવાન નામતી પહેલાં જે શ્રીકૃષ્ણ નામ છે તેજ કાઢી નાખ્યું છે. ફક્ત ‘તે ભગવાન’ એકલો શબ્દજ લીધો છે. “શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન” આ બે સંયુક્ત શબ્દમાંજ ભાગલા પાડ્યા છે. ભગવાન શબ્દતો સર્વસાધારણ છે. શ્રીકૃષ્ણ તો અસાધારણ એમનાજ યોગ-ખાણ માટેનો છે. એ શબ્દતો અવશ્ય જોઈએ જ. વૈષ્ણવો તો નહિજ પણ કોઈ આસ્તિક ખીજો હિંદુ આતું કરે ખરો ? શ્રીકૃષ્ણ નામ ઉપરજ ફેટલો બધો દ્વેષ રોષ અસૂયા છે તેનો આ પ્રબળ પુરાવો પ્રસિદ્ધ છે. કોઈને એમ મનાવું હોય કે આતો દ્વેષ ઈર્ષ્યાવિશાત કે પૂર્વગ્રહવશાત એમ કહે છે, તો તેમણે આ ચાર વચનામૃતોના ફકરા ધ્વજવત્ ફરકાવ્યા છે તે વારંવાર વાંચી વિચારી જીવો. એમાં એકવાર ભુલે પણ શ્રીકૃષ્ણ નામ આવવા દીધું છે ? કૃષ્ણ નામ વિનાની ચોખ્ખી ઉપાસના જંડીયા રાખી છે. સંપ્રદાયમાં આવાજ દુરલિપ્રાપ્યવાળાં ફેટલાંક મંડળો અંદર બહાર પડ્યાં છે તેમાં આ એક ઉમદા મંડળનો ઉમેરો થાય છે. “વચનામૃતોના સંપ્રદાયમાં ફેટલાંક લોકોએ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરેલી છે, આજે પણ કરે છે” એમ ખીજાં ફેટલાંક

મંડોને નામનિર્દેશ વિના અપવદે છે (આ કટુ કટાક્ષ બોચાસણવાળા અને અંબજીઆપાવાળા ઉપર ખાસ જણાય છે) પરંતુ પોતે તેમજ કે તેથી પણ અધિક વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરે છે તેને કેમ કહેતા જણતા નથી? “આજે પણ કરે છે” એમાં આમનો સમાવેશ સમજવો ઘટે. “વિકૃત વાતોને વેગળી રાખીને” એમ પ્રતિજ્ઞા તો સારી કરે છે પણ ખીજ કરતાં વધુ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરી છે. તેનો પદેપદે ભંગ પોતેજ કરેલો પ્રત્યક્ષ છે. આ વચનામૃતતો ખાસ શ્રીકૃષ્ણનાજ નિરૂપણ પર છે. આમાં પચીશ વાર મંગળ શ્રીકૃષ્ણ નામની આવૃત્તિ છે. અને શ્રીમુખે એમને પોતાના ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવપણે સંબોધ્યા છે. અને અક્ષરાધીશ અવતારી સર્વોપરી પરબ્રહ્મ ભગવાન પુરુષોત્તમપણે પ્રતિપાદ્યા છે. અને ઉ. સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં એમનીજ જુદાં જુદાં નામવાળી મૂર્તિઓ ઉપાસના માટે શ્રીહરિએ પધરાવી છે. એમની મૂર્તિ હોવીજ જોઈએ એ ઉ. સંપ્રદાયના મંદિરોનું લક્ષણ કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણ એજ શ્રીહરિ છે એવો તો આખો સાંપ્રદાયિક ઉપોદ્ધાત ઉઘાડો છે. આ ઉ. સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તકતો શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ભવજ છે. આવા પણ પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણનું નામજ કાઢી નાંખે એતો સર્વ સત્સંગિસમાજે અત્યંત શોચનીય નિંદનીય અને ધિક્કારણીય છે. આથી ગુરુદોહી વચનદ્રોહી બનવામાં કાંઈ ખાટી રહે છે? આ ઉપાસના કયા મત પંથની? કયા બંડની? તે મેળવીને કહેશે.

બહુધા આવીજ ચર્ચા-વિચારણા દલીલો બોચાસણવાળા તરફથી ખોરસદ ઢાટમાં થએલી. તેને માટે ઢાટ જન્મન્ટમાં લખ્યું છે કે-“શ્રીભહારાજ પોતાને શ્રીકૃષ્ણના અવતાર સિવાય ખીજ કાંઈ જ માનતા ન હોતા...શ્રીકૃષ્ણને સંપ્રદાયમાંથી દૂર કરવામાં આવે તો કાંઈપણ કલ્પનાથી એ ઉદ્ભવ સંપ્રદાય કહી શકાય નહિ...અધાજ અવતારો પુરુષોત્તમ નારાયણના છે...શ્રીકૃષ્ણ, પુરુષોત્તમ નારાયણ હતા. અને અવતારના અવતારી હતા. અને શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીભહારાજ એકજ હતા. એટલે કે શ્રીભહારાજ એ શ્રીકૃષ્ણના અવતાર હતા, તેથી શ્રીકૃષ્ણને માટે જે જે કહી શકાય તે તમામ શ્રીભહારાજને માટે પણ કહી શકાય અને શ્રીભહારાજ વિષે જે જે કહી શકાય તે તમામ શ્રીકૃષ્ણ વિષે પણ કહી શકાય...વચનામૃત વર. ૧૮ શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર સર્વ અવતારોમાં મોટો છે અને તે અવતારના અવતારી છે અને પોતેજ પુરુષોત્તમ નારાયણ છે આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ, પુરુષોત્તમ નારાયણ, સર્વોપરી અને અવતારના અવતારી હતા. અને શ્રીભહારાજ ખીજ કાંઈ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણજ હોવાથી એ પણ પુરુષોત્તમ નારાયણ, સર્વોપરી અને અવતારના અવતારી હતા...શ્રીકૃષ્ણને સંપ્રદાયમાંથી ખસેડી મુકવા કાંઈપણ પ્રયત્ન કરે, અથવા શ્રીકૃષ્ણની જગાએ ખીજને દાખલ કરે અથવા શ્રીભહારાજ એ શ્રીકૃષ્ણથી જુદા છે અને ઉંચી ઢાટિના છે એમ કહે તો તે દેહમાંથી આત્માને કાઢી લે છે અને ખર જોતા આખા સંપ્રદાયને ભાંગી નાંખે છે...શ્રીભહારાજે ‘સર્વોપરી’ અને ‘અવતારના અવતારી’ અને ‘પુરુષોત્તમ નારાયણ’ એ શબ્દો બંને શ્રીકૃષ્ણ અને પોતાના સંબંધે વાપરેલા...સંપ્રદાયના કાંઈપણ પુસ્તકમાં શ્રીકૃષ્ણને ઉતારી પાડવામાં આવ્યા નથી અથવા હલકા સ્થાને મુકવામાં આવ્યા નથી. એમ ચોક્કસ કહી શકાય...સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે એ બાબતમાં કાંઈ શંકા નથી. પ્રતિવાદીઓ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના ઇષ્ટદેવ તરીકે ગણતા નથી. જો શ્રીકૃષ્ણને કાઢી નાંખવામાં આવે અથવા શ્રીભહારાજથી ઉતરતી ઢાટિએ ઉતારી પાડવામાં આવે તો શિક્ષાપત્રોના ઘણાખરા શ્લોકોનો ખીલકુલ કંઈજ અર્થ રહે નહિ એમ હું માનું છું...સંપ્રદાયના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે અને શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની છે. શ્રીભહારાજ અને શ્રીકૃષ્ણ એકજ હતા. અને શ્રીકૃષ્ણ સર્વોપરી અને અવતારના અવતારી બંને હતા. ઇત્યાદિ બહુ છે. આ ત્રણેય મુખ્ય માન્ય ગ્રંથનો કપરી કસોટીએ ઢાટમાં ચઢાવેલો અને યોગાનમાં ચકાસણી કરેલો ગલિતાર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણને વિશિષ્ટ અદ્વૈત કહે છે. ત્યારે પંડ્યાશ્રી વિશ્વિષ્ટ દ્વૈત કહે છે. શ્રીભહારાજને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ કહે છે ત્યારે વકીલ શ્રી અનુપાસ્ય અનિષ્ટદેવ ઠરાવે છે. શ્રીભહારાજનું સંપ્રદાયમાં સ્થાપન કરે છે ત્યારે મોટા ભાગ ઉત્થાપન કરે છે. એમ દરેક પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ સામાવાડી બંડીયા જેવી કરે છે.

હવે ચાલુ બાબત ઉપર આવીએ. “અવતાર ધારે છે” એ વાક્ય પછી “તે પોતે તો સદા દ્વિભુજ છે અને ઉપનિષદ તથા સાંખ્ય શાસ્ત્ર ને યોગ શાસ્ત્ર તથા પંચરાત્ર એમને વિષે એજ સ્વરૂપનું

(શ્રીકૃષ્ણનું) વર્ણન કર્યું છે. એવી રીતે પરોક્ષપણે (અક્ષરધામસ્થ રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ) ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું (પ્રત્યક્ષ રૂપ તો ભૂતળ ઉપર વર્તી નરાકાર બાળવું) એમ શ્રીકૃષ્ણનાં પરોક્ષ રૂપ અને પ્રત્યક્ષ રૂપને બાળવાની વાત પુરી કરી છે. આ પછી પ્રત્યક્ષ નરાકાર શ્રીકૃષ્ણનાં સમગ્ર દિવ્ય ચરિત્રોને ગાવા સાંભળવામાં ઉપયોગી થવા માટે પ્રથમ સર્વાચાર્ય કરતાં વ્યાસની વિવિધ રીતે ભગવાનના એક અવતારપણા સુધીની મહત્તા વર્ણવવા પૂર્વક નિરપેક્ષ પ્રમાણુ તેમના જ વચનને અનુસરવાનું જણાવીને, તેમણે કરેલા સમગ્ર ગ્રંથો કરતાં શ્રીમદ્ ભાગવતને 'સમગ્ર વેદ પુરાણ ઇતિહાસ પંચરાત્ર યોગ શાસ્ત્ર સાંખ્ય શાસ્ત્રનો સાર છે' એમ વિશેષ વખાણીને, "તે ભાગવતને વિષે સર્વ અવતાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને જ અધિકપણે કહ્યા છે ને સર્વ અવતારના ધરનારા જે છે તેજ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે" એમ જણાવીને, શ્રીકૃષ્ણના ભાગવતોક્ત વચનથી જ તેમની નિર્ગુણતા અને તેમના જે કોઈ કામ-દ્વેષ ભય સંબંધ રનેહાદિ ભાવથી આશ્રયાદિ સંબંધને પામેલાઓની પણ નિર્ગુણતા નિરૂપીને, વળી વ્યાસજીનો સિદ્ધાંત "સર્વ અવતારના ધરતળ જે પરમેશ્વર તેજ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે ને બીજા જે અવતાર તે એના છે આ રીતે કહીને, વળી કોઈ શ્રીકૃષ્ણને શુદ્ધ સત્વાત્મક કહેતા હશે તેનું પણ નિરાકરણ કરીને પુનઃ નિર્ગુણતા ગોપીઓની નિર્ગુણતાને નિદર્શન કરીને સાબીત કરીને, શ્રીકૃષ્ણનાજ "જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યં" આ વચનથી દિવ્યતાને જણાવીને, તેની પુષ્ટિમાં શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવ દેવકીને તથા બ્રહ્માને પ્રદર્શવેલાં અનેક ચતુર્ભુજ રૂપો તથા અકુરને ગતાવેલું શેષશાયી રૂપ તથા અર્જુનને દર્શાવેલું વિશ્વરૂપ તેની પણ વાત કરીને, વિવિધરૂપધારી શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનામાં ભેદ નહિ પાડવાની ઉપયોગી વાત કરીને, પછીથી તેમના આચરણ પ્રમાણે ભક્તોએ આચરણ ન કરવું એમ શિષ્યામણ આપીને, વધુમાં તમારા સર્વેના આચાર્ય ગુરુ અને ઉપદેષ્ટા એવા પોતાના આચરણ પ્રમાણે પણ આચરણ નહિ કરવાનો પ્રતિબંધ કરીને, અંતે આ બધી વાતને શિષ્યા લેવાનો અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો આદેશ આપીને ભોજન કરવા પધાર્યા" એમ પાંચમી વાંત ઇષ્ટદેવની પુરી થાય છે. છેવટે સંગ્રહકર્તા સદ્ગુરુઓ "એવી રીતની વાતોને સાંભળીને સર્વે સાધુ ને સત્સંગી તે એમ સમજતા હવા જે "એ જે પરોક્ષ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા તેજ આ ભક્તિ ધર્મના પુત્ર શ્રીભક્તારાજ છે પણ એ થકી પર કોઈ નથી. અને એજ આપણા ઇષ્ટદેવ છે અને ગુરુ પણ એજ છે" એમ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિની અભિન્નતામાં પરમ તાત્પર્યને લઈ જાય છે.

આ આખું વચનામૃત વચ્ચે વચ્ચે શબ્દથી અને અર્થથી ભાંગફોડ કર્યા વિના પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી વાંચવા વિચારવામાં આવે તો જે શ્રીકૃષ્ણ વિસ્તારથી વર્ણવ્યા એજ શ્રીહરિ છે એ તાત્પર્ય નિશ્ચિત થાય છે. શ્રીકૃષ્ણથકી શ્રીહરિને કે શ્રીહરિથકી શ્રીકૃષ્ણને કોઈ રીતે ભુદા પાડવામાં આવે તો ઉદ્ધવસંપ્રદાયનો મૂળથીજ વિધાત થાય છે અને પરસ્પર વિરોધનો અવધિ રહેતો નથી. કશુંજ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. સંપ્રદાયના મૂળમાં શ્રીકૃષ્ણ ઇષ્ટદેવ અને ઉદ્ધવાવતાર રામાનંદ અને શ્રીકૃષ્ણના અવતાર પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ આ ત્રણ બાબતોજ રહેલી છે. આ ધનિષ્ઠ સંબંધને છિન્નભિન્ન કરવાથી કરોજ તત્ત્વાર્થ સાધી શકાતો નથી. વચનામૃતના પરચારમાં મંગળ પ્રારંભમાંજ ગોલોકાન્તર્વર્તિ અક્ષરધામના અધિપતિ, રાધાલક્ષ્મીવિશિષ્ટ નંદ સુનંદાદિ પાર્ષદ પરિ-સેવિત શ્રીકૃષ્ણજ શ્રીહરિરૂપે અવતર્યા છે એમ સંગ્રહકર્તા સદ્ગુરુઓજ નિરૂપે છે. એની એજ બાબત પ્રત્યેક વચનામૃતોમાં અનુસૂત અખંડિત છે. શિક્ષાપત્રીમાં 'શ્રીકૃષ્ણં હૃદિ ચિન્તયે' એવો મંગળ આરંભ છે. સ. જી.માં "શ્રીકૃષ્ણાય નમસ્તસ્મૈ યઃ સાક્ષાદ્ધર્મનન્દનઃ" એવો સુમંગળ સમારંભ છે. જનસંગલમાં 'શ્રીકૃષ્ણઃ' એવા મંગળ નામથી આરંભ છે. ભગવાન શ્રીહરિ, સંગ્રહકર્તા સદ્ગુરુઓ અને ત્યાગી ગૃહી આશ્રિતો અઘાપિ એ બાબતને બીલકુલ સમજ્યાજ ન હોય તેમ તેમને સમજાવવા માટે બાળે આ મંડળી નવી અવતરી આવી હોય એવો દંભ દેખાવ કરે છે. ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ઉપાસના તો આરંભથી શ્રીકૃષ્ણ નામઘટિતા ધનિષ્ઠ વરિષ્ઠ છે. તે શ્રીકૃષ્ણનું અસાધારણ નામ ચાર વચનામૃતોમાંથી કાઢી નાખ્યું તેમ શિક્ષાપત્રી સત્સંગિજીવનમાંથી પણ કાઢી નાખવું પડશે. અને મહાદીક્ષામંત્રમાં 'કૃષ્ણદાસોઽસ્મિ' 'શ્રીકૃષ્ણ ત્વં ગતિર્મમ' એમ શ્રીકૃષ્ણ નામ આવે છે તેને પણ કાઢી નાખવું પડશે. ત્યારે જ મનમાની ગોખી ઉપાસના નિષ્પન્ન થશે. કોઈ 'અનાદિ કૃષ્ણ' એવો

અર્થ કરે છે પણ તેને સ્થળે મુકેલા શ્રીકૃષ્ણ શબ્દને કાઢી નાખતા નથી. આતો તેથી આગળ વધ્યા છે. શ્રીભૂતો કૃષ્ણ અને તેમના અવતારોનું યુક્તિથી ખંડન કરવાની મના કરે છે અને ખંડન કરનારાને અસુર કહે છે અને તેમને મહાપરાધી કહે છે. “શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન” આમાંના અસાધારણ ઓળખણ આપનારા શ્રીકૃષ્ણ શબ્દને જ કાઢી નાખીને જે વિશેષણો અનંત કોટી બ્રહ્માંડના કર્તા છે. રાત્રિધિરાજ છે. અવતારી છે, ચતુર્બુદ્ધાદિકને ધરનારા છે, વિગેરે શ્રીમુખે શ્રીકૃષ્ણમાં ઘટાવ્યાં છે તેને શ્રીહરિમાં ઉધડ ઘટાવવાનું રતેય કર્મ કરવાથી શું શ્રીહરિ બહુ રાજ થઈ જશે ? અને પરમ એકાંતિક માની લેશે ? અને મોટી માંજ સાધન કયાં વિના આપી દેશે ? રામાનુજ મત માન્ય લક્ષ્મીનારાયણને, તેમના પર ધામને, તેમના મુક્ત પાર્ષદોને પ્રથમ જુદા કાઢી મુક્યા, તે પછી ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને, તેમના જોલોકસ્થ અક્ષરધામને, તેમના પત્નીભૂત લક્ષ્મી રાધાને અને તેમના પરિચર્યાપર નંદાદિ પાર્ષદોને પણ કાઢી નાખ્યા. એમ ઉપાસનામાં ઉપયોગી શ્રીહરિચીકૃત વિશિષ્ટ દિવ્ય વસ્તુઓને કાઢી નાખતાં શ્રીહરિ તો એકલા નિરાશ્રિત નિરાળા જેવા થઈ રહ્યા. દુળી દુળીને કુલડીમાં વાળ્યા જેવું કયું છે. પ્રથમ સારી મોઠૂ કુળા બતાવીને પ્રાછળથી પુંક બતાવ્યા જેવું કયું છે.

હવે જ્યારે પરીક્ષાપરીક્ષણે પ્રતિપાદેના શ્રીકૃષ્ણ, તેમના જોલોકાન્તર્વર્તિ અક્ષરધામ, તેમના રાધા લક્ષ્મી નંદ સુનંદ શ્રીદામાદિક મુક્તો, એ સર્વેને વિદૂર કરીને. તેમના થકી ભગવાન શ્રીહરિને તદ્દન જુદા માનવા જશે તો તેમનું નિરાળું ધામ અને તેમના નિરાળા મુક્તો, વિગેરે બધી જ વ્યવસ્થા જુદી જ જોઈવવી પડશે. બીજાં કેટલાંક નિરાળાં મંડળોએ એવી ધામ, મુક્તો વિગેરેની સઘળી અલગ વ્યવસ્થા જોઈવી છે તેમાં ભળવું પડશે. તેઓ અવકાશ ન આપે કે પછી ન ગમે તો વળી તેમનાથી પણ ભિન્ન ધામ અને મુક્તોને ઠરાવવા પડશે. એમાં વાધો પડે તો પછી ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ ‘અન્નબ્રહ્મ સમસ્તુતે’ ‘ગુર્બ્રહ્મા’ એમ બધું અહીં જ જીવન્મુક્તિ જેવું ઉધડ ઉભાંગડ જોઈવવું પડશે. વાધો તો આવશે નહિ. ચાર વચનામૃતોના નિષ્પણમાં તો તેજના સમૂહની વાત કરી છે, કોઈ ધામનું નામ સ્પષ્ટ નથી મુક્તોનાં મંડળો લખ્યાં છે પણ કોઈનો નામથી નિર્દેશ કર્યો નથી. સઘળું સંદિગ્ધ છે. અંત્ય. ૩૮ માં અક્ષરધામ શબ્દ આવે છે તેતો શ્રીકૃષ્ણના ધામ તરીકે કહ્યું છે. એટલે હવે તો તદ્દન નિરાળું જ માનવું પડશે. એ વિના બીજી ગતિ નથી. ‘અતો અષ્ટસ્તતો અષ્ટઃ’ એવી રિયાત થાય છે. માટે ગુરુ અને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિએ જે કહ્યું છે તેને જ વળગી રહેવામાં લાભ અને શાં (સુખ) છે. આ ૧૮ તો શ્રીકૃષ્ણપર સ્પષ્ટ હોવાથી આમાં અંશથી પણ પ્રવેશ કરવા જેવો ન હતો. જોયાસણવાળા પણ આમાં પ્રવેશીને બહુ બન્યા છે. પાંચમું દૈવ જુલાવે તેનો ઉપાય નથી. શ્રીમુખે સમુચ્ચારેલા શ્રીકૃષ્ણ શબ્દને કાઢી નાખવાથી કેટલી બધી અનર્થપરંપરા સર્જાય છે તે જોઈ લેશો. પ્રસંગ આવશે તો અધિક કહેવાશે. મૂળમાં જ અતિ સ્પષ્ટ હોવાથી સંસ્કૃત હ. વા. સુ. નો કાંઈપણ આધાર લેવો પડ્યો નથી. આ રીતે વ. ૧૮ ની વાત ચોખ્ખી ખરી ખુલ્લી થઈ

સુપ્રધાયના સર્વાર્થને સંનિરૂપનારા વિરતૂત ૧૮ વચનામૃતની સવિસ્તાર વિચારણા થઈ. હવે અતિકૃપા વાક્ય તરીકે અંત્ય ૩૮ નાં વાક્યોને “અતિકૃપા કરીને મહાપ્રભુજી વળી કહે છે કે-” અને એવા જે પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં (એટલે અમારા સ્વરૂપમાં) અને અક્ષરધામને વિષે રહ્યા જે ભગવાન તેના સ્વરૂપમાં કાષ્ઠપણુ ભેદ નથી. એ જે એકજ છે. અને એવા જે પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ ભગવાન (એટલે અમે) અક્ષરાદિક સર્વના નિયંતા છે, ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર છે, સર્વ કારણના પણ કારણ છે, ને સર્વોપરી વર્તે છે ને સર્વ અવતારના અવતારી છે ને તમારે સર્વેએ એકાંતિક લાવે કહીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે” (ગદડા અંત્ય ૩૮) આ રીતે નોંધ્યાં છે.

આ વચનામૃતને પોતાની મનાકદપનાને અધિક અતુકૂળ સમજતા જણાય છે પણ આમાં જે ઉપરનાં ત્રણ કહ્યાં તેને સર્વાંશે મળતું છે. આ વાક્યોતો આરંભનાં નહિ પણ અંતિમ ઉપસંહારનાં છે, આની ઉપર બીજાં ઉપક્રમ વાક્યો વધારે છે. એમાં આરંભ એવો છે કે-સાંખ્યાદિક શાસ્ત્રને વિચારે કરીને અમે એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે માયિક આકારમાત્ર મિથ્યા હોઈને નાશ થાય છે. ભગવાનના અક્ષર ધામમાં જે

લગવાનનો આકાર અને મુક્તોના જે આકાર છે તે સત્ય છે, દિવ્ય છે, પ્રકાશે યુક્ત સવિધ્યાનંદરૂપ છે અને તે ધામમાં રહેલા જે લગવાન છે તે મુક્તોએ કરાંતી સેવાને સ્વીકારતા થકા અને તેમને સુખ આપતા થકા વિરાજે છે. અને એવા સર્વોપરી જે પુરુષોત્તમ લગવાન તેજ દયાએ કરીને જીવોના કલ્યાણને અર્થે પૃથ્વીને વિષે પ્રગટ થયા થકા સર્વ જનના નયનગોચર વર્તે છે ને તમારા ઇષ્ટદેવ છે ને તમારી સેવાને અંગીકાર કરે છે ” આટલાં પૂર્વ વાક્યો સામાન્યતઃ છે.

આ અતિકૃપા વાક્યોની સ્પષ્ટતા હ. વા. સુ. માં કરી છે. “અક્ષરે ધામ્નિ કૃષ્ણસ્ય” આ રીતે કૃષ્ણ શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ કર્યો છે. (મ્લો. ૫) ‘સ ચ તે તત્ર ધામ્નિ’ આમાંના ‘સ ચ’ શબ્દનો ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એવો અર્થ ટીકામાં અનુગત કર્યો છે. ‘તૈઃ સેવિતોઽસૌ’ આમાંના ‘અસૌ’ આ પદનો પણ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એવો સંગત અર્થ કર્યો છે. ‘एतादृशोऽयं’ આમાંના ‘अयं’ શબ્દનો પણ ‘શ્રીકૃષ્ણ’ એવો અનુરૂપ અર્થ કર્યો છે. આવા મહા-મહિમાવાળા આ શ્રીકૃષ્ણ કલ્યાણ માટે કરુણાથી પ્રગટ થયા છે. હરિનામના આ શ્રીકૃષ્ણ તમારી દૃષ્ટિગોચર હોઇને તમારી સેવાને સ્વીકારે છે. આ શ્રીહરિના દૃષ્ટિગોચર રૂપમાં અને અક્ષરધામરથ મૂળ રૂપમાં કાઈ ભેદ નથી એમ જાણો. એમને તમે એકાંત લાવે લાજો એમ છેવટે કહે છે. હવે આ અખંડ વાક્યોને પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી સુવિચાર કરવામાં આવે તો અક્ષરધામી શ્રીકૃષ્ણને પ્રથમ નિરૂપીને એજ શ્રીહરિરૂપે પ્રગટ થયા છે એટલા ઉપયોગી મુખ્ય મુદ્દાને કહે છે. આ વિવેચનથી તો શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિની લિન્નતા નહિ પણ તત્ત્વથી અલિન્નતાજ સાખીત થાય છે. સામાન્ય શબ્દો અસ્પષ્ટ કે શંકિત હતા તેને પણ મૂળ ટીકામાં શ્રીકૃષ્ણપર લીધા છે એમ સામાન્ય શબ્દોને પણ વિશેષમાં લઇને અર્થની સુસ્પષ્ટતા કરી છે. આ અત્ય વચનામૃતમાં શ્રીકૃષ્ણને અક્ષરધામાધિપતિ, સર્વોપરી, મુક્તસેવ્ય, લગવાન, પુરુષોત્તમ વિગેરે વિશેષણો આપ્યાં છે એજ વિશેષણો શ્રીહરિમાં પણ ઘટાવ્યાં છે. આ જોતાં બંને વચ્ચે લિન્નતાનો ગંધ પણ સાખીત થાય તેમ નથી. ઉપક્રમેપસંહારનો સમન્વય અવશ્ય સાધવો પડે. શ્રીકૃષ્ણનું જે ધામ અક્ષર કહ્યું એજ શ્રીહરિનું કહ્યું છે. બંનેનું ધામ જુદુ જુદુ જણાવ્યું નથી. “અક્ષરે ધામ્નિ કૃષ્ણસ્ય” એમજ આરંભ છે. સળંગ વાક્યોમાં ભાંગફાટ કરીને કે આડાં અવળાં જોડવીને કે અંશતઃ સ્વીકાર અસ્વીકાર કરીને કે કૌંસમાં વિશેષ શબ્દને મુકીને અર્થાંતર કે સિદ્ધાંતાંતર કરવાની ચોર ચાલાકી કરવા જઇએ પણ તે અતે પકડાયા વિના રહે નહિ. એનુંજ નામ છળ કહેવાય. જજમેન્ટનાં વાક્યો ઉપર નોંધ્યાં છે તે આ વચનામૃતના અર્થને બહુ મળતાં છે તે અહીં વાંચી લેવાથી સંગતિ સારી સમજાશે અને સર્વ સંશયો સંછિન્ન થશે. આ રીતે અત્ય ૩૮ ની સમાલોચના સંપૂર્ણ થઈ. ચાર મુદ્દાનાં તારવી કાઢેલાં વચનામૃતની ચર્ચા પરિપૂર્ણ થઈ.

આ પ્રસંગમાં આટલું અવશ્ય સમજવા જેવું છે. શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિજીવન અને વચનામૃતનું સમાન પ્રામાણ્ય સંપ્રદાયે સ્વીકાર્યું છે. અને કોર્ટેએ પણ એવુંજ સર્ટીફિકેટ આપ્યું છે. કંઈક અર્થભેદ જેવું જણાય તો ન્યાય યુક્તિ ઉપપત્તિના સહકારથી એકાર્થપણ સાધવું પડે. વિજ્ઞાનવૃદ્ધિએ એમજ કહ્યું છે. એમાં આ ચાર વચનામૃતોનું વિવરણજ નિદેશન છે. બોરસદ કોર્ટમાં બોચાસણવાળાએ શિક્ષાપત્રી સત્સંગિ-જીવનને ગોણુ ગણીને વચનામૃતને મુખ્ય મનાવીને નિર્ણય લેવાની દલીલો દીર્ઘ કરેલી પરંતુ કોર્ટે નકારતું જજમેન્ટ આપ્યું. કોર્ટના અસંદિગ્ધ શબ્દો-“શિક્ષાપત્રી ઉપર કંઈજ આધાર રાખવામાં આવેલો નહિ. અને દલીલ (પ્રતિવાદી તરફથી) કરવામાં આવેલી કે વચનામૃત ચારેય ગ્રંથોમાં શ્રેષ્ઠ છે. હું આ વસ્તુ માન્ય રાખવા તૈયાર નથી. અને આ દલીલને ટેકા આપવા કોઈ આધાર નથી...બોચાસણના ચુસ્ત અનુયાયી પંડ્યા ઉલ્લાસરામે સુધા માસિકમાં આપેલા લેખમાં “હાલમાં તો એટલું કહેવું બસ થશે કે જેમ બંને દેશની શિક્ષાપત્રી તથા સત્સંગિજીવન ગ્રંથો સર્વમાન્ય છે તેમ વચનામૃત ગ્રંથ આચાર્યોની તકરારોમાં અમદાવાદ તથા મુંબઈ કોર્ટે સર્વમાન્ય તરીકે ગ્રાહ્ય કર્યો નથી” આ રીતે છે. આવી પરમ સ્થિતિને જાણવા છતાં પણ પંડ્યાશ્રી શિક્ષાપત્રી સત્સંગિજીવનને ગોણુ ગણીને વચનામૃતને પ્રધાન માનીને, તેમાં પણ સીરનેજ પ્રધાન પદ આપીને તેમાં પણ ત્યાજ્યોપાદેય વિભાગ કરીને સંપ્રદાયના જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિનું ચિત્ર આંકે છે એ કેટલું બહુ વિકૃત વિચિત્ર છે. સમન્વય સાધવાની વાત તો વાણીમાં જ વિરમી ગઈ જણાય છે.

વળી બોચાસણવાળા કોર્ટમાં ગમે તે ગ્રંથને અને તેનાં અર્થતાળ વાક્યોને અને ક્ષેપક બનાવટને સ્વમાન્યતાની સિદ્ધિ માટે જ્યારે અડાવતા ત્યારે તેની યોગાનમાં ચોમેરની ચકાસણી થાય ત્યારે બુદ્ધ કે બુદ્ધ જે બનાવટી નીકળે. એ ઉપરથી કોર્ટ બહુવાર ટકાર કરેલી તે જજમેન્ટમાં “આ વચનામૃતો વાંચતાં અક્ષરધામ જોલોકથી બુદ્ધ છે એમ કબૂલ કરવા હું તૈયાર નથી. આગળ પાછળનો પુરેપુરો સંબંધ ધ્યાનમાં લેવો જ જોઈએ. અર્થ સમજવા માટે પુરેપુરું વચનામૃત વાંચવું જોઈએ.” આ રીતે નોંધી છે. શ્રીજી પણ વ. ૧૮ માંજ “ભાગવતના પૂર્વાપર સંબંધની ખબર નથી” એમ તત્ત્વવિમર્શ કરવામાં પૂર્વાપર સંબંધની ખબર રાખવાની કહે છે. એવાં તો બહુ વચનો છે. ‘જે અર્થ પૂર્વાપરના પરામર્શ વિનાનો છે તે અન્યથા ગતિને કરે છે’ એવી અભિયુક્તિ છે. લોકમાં પણ એ પ્રચ્છાલિકા પ્રામાણિકી છે. કોર્ટના અને શ્રીજીવચનના વિશેષ જાણકાર પંડ્યા વડીલશ્રી જાણીનેજ બોચાસણવાળા જેવું અપાત્તરણ કરે છે એમજ માનવું રહ્યું.

આ પ્રસંગે આ પણ એક વાત ઉપયોગી જણાવી દીધા જેવી સમ્યક્ છે. પોતે આ લેખમાંજ સંપ્રદાયની વિશિષ્ટતા દાખવવા માટે-“ધર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગમાં પરમત સહિષ્ણુતા હમેશાં અગ્ર પદે હોવી જોઈએ. ખીજને ધર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિના માર્ગે વાળનાર અને દોરનારની દૃષ્ટિ અને નીતિ રીતિ હમેશાં રચનાત્મકજ રહેવી જોઈએ. સ્વમતનું મંડન કરવાનો દરેકને પૂર્ણ અધિકાર છે. પણ તેની નીતિ રીતિ ખંડનાત્મકતો નજ હોવી જોઈએ...મહાપ્રભુએ સર્વ સમ્બાલો અને સર્વ ધર્મોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની અને સર્વેનો સમન્વય સાધવાની અંગળ નીતિ અખત્યાર કરી છે.” આ રીતે બહુ સમ્યક્ કહે છે. પણ વર્તનમાં મોટું મીઠું મુક્યું છે. ખીજ પરમતો માટે સહિષ્ણુતા અગ્ર પદે ન રહે તેમજ રચનાત્મક દૃષ્ટિ નીતિ રીતિ સદા ન રહે તેનું કાંઈ નહિ પણ રામાનુજનાયક કે જેમને સ્વમતના તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેનું તત્ત્વજ્ઞાન શ્રીજી સ્વીકૃત અવશ્ય સહન કરવું જોઈએ તે પણ સહન થયું નથી. અને તેમને માટે રચનાત્મક દૃષ્ટિ નીતિ રીતિ રાખવી જોઈએ તે ખીલકુલ રહી નથી. ઉલટું રચનાત્મક કે ક્રયાત્મક દૃષ્ટિ નીતિ રીતિ અગ્ર પદે રહી છે. રામાનુજ કે જે સ્વમતનાજ છે તેમના મતવ્યને ખંડન નહિ કરતાં મંડન કરવું જોઈએ. તેમાં પણ અતિ અવળાઈ કરી છે. મંડનને બદલે ખંડન કર્યું છે. મહાપ્રભુએ સર્વ શાસ્ત્રો અને ધર્મોમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરી છે. ત્યારે આમાં જેનો તત્ત્વસાર શ્રીહરિએ સ્વીકાર્યો છે તેમાંજ અસાર બુદ્ધિ ઉપજવીને તેને નહિ કરવાની અવળી નીતિ અખત્યાર કરી છે. જ્યારે શ્રીજીએ સર્વ ધર્મ સમન્વય સાધવાની મંગળ નીતિ અખત્યાર કરી છે. ત્યારે અહીંતો શ્રીજીસ્વીકૃત રામાનુજકૃત સમન્વયને પણ અનન્વય કે દુરન્વય કે અન્યથા અન્વય કરવાની અવળી નીતિ અપનાવી છે. બધુંજ વિપરીત છે. વળી વર્ષ ૧ અંક ૬ માં “એ શાસ્ત્રોમાં (સંપ્રદાયનાં) ખીજ શાસ્ત્રો કે આચાર્યોની અવગણના કે હીન મૂલ્યાંકન કદી કરવામાં આવ્યું નથી.” એમ કહે છે. ખીજ આચાર્યોને બાબુ પર મુકો. જેને પ્રાચાર્ય તરીકે સ્વીકાર્યા છે. અને જેમનો મત વિશિષ્ટાદૃત સ્વીકાર્યો છે તે રામાનુજનીજ અવગણના અગ્ર પદે કરી છે અને હીન મૂલ્યાંકન કરવામાં જરા ખાટી રાખી નથી. જેને ન કરવાનું કહે છે તે બધુંજ ઉઘાડું કર્યું છે. રચ પણ રચનાત્મક નીતિ રીતિ દાખવી નથી. વળી “મુખ્ય પ્રમાણ શાસ્ત્રોમાં કહેલા સિદ્ધાંતો અને દાખવેલી જીવન પ્રચ્છાલિકા વિરુદ્ધની કોઈ વાત સંપ્રદાયમાં પ્રમાણ ન માનવી જોઈએ.” એમ પણ કહે છે. પરંતુ તેમણે જ મુખ્ય પ્રમાણ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધની બહુ વાતને પ્રમાણિત કરેલી છે. આ રીતની વાતો તો ડાહી બહુ સારી કરેલી છે પણ વર્તનમાં લીધી જણાતી નથી. જે ઉપર્યુક્ત વાત વર્તનમાં લીધી હોત તો પ્રાચાર્ય તરીકે વરેલા રામાનુજનાયકના મતે ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે સંમાનેલા સપરિવાર શ્રીલક્ષ્મીનારાયણને અને મહાપ્રભુએ ઇષ્ટદેવતા તરીકે સંમાનેલા સપરિવાર શ્રીકૃષ્ણને પણ “બ્રહ્મ સત્ય” જગન્નિમિથ્યા” એમ સંપ્રદાયમાંથી બાધિત કરતજ નહિ. ઉ. સંપ્રદાયની આ કંઈ જાત ભાતની સર્વોપરી ઉપાસના છે કે જેમાં તમામ પૂજ્ય ઉપાસ્ય પ્રાપ્ય પરમાત્મતત્ત્વનેજ મૂળમાંથી બાધિત કરવામાં આવે છે. શ્રીમુખ ઉચ્ચારિત ગ્રંથગ્રથિત શ્રીકૃષ્ણને કાઢી નાંખવા એ કંઈ જાતના સત્સંગી સત્પુરુષ પરમ એકાતિક કે અનાદિ મુક્ત થઈ પડ્યા છે ? વરતાલ ૧૮ ના શ્રીમુખના શ્રીકૃષ્ણ શબ્દને કાઢી નાંખે તે વડતાલ ગાદીના આશ્રિત ગણાય ?

આ એક વાત મુદ્દાની જાણવા જેવી કહેવાની રહી જાય છે તે કહીએ-૧૧ અંક-૪ માં કુળની પેઠે આશ્રિતે પાંચ બાબતો અવશ્ય જાણવી એવો પ્રથમ આરંભ છે. આ બાબતો વડતાલ ૧૮ માં સવિવેચન છે. આ વચનામૃતો ઉ. સંપ્રદાયનું એકાંતિક છે. પાંચ બાબતો પણ શ્રીમુખેજ કહી છે. ચારને કહીને “પાંચમા આપણા ઇશ્વર શ્રીજીને, તેમની મૂર્તિઓના બહુપણાને અને તેમના પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ રૂપને જાણવાનું કહીને, પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ રૂપનું સવિશેષ નિરૂપણ ઠેક સુધી સવિસ્તર સોપાનિતક કયું” છે. નિરૂપિત શ્રીકૃષ્ણજ પોતે છે એમ અભિનિતાનો ઉપસંહાર છે. આમાં કશું અધુરું રહેવા દીધું નથી વળી વળીને એજ પાંચમા બાબતનું પ્રતિપાદન પૂર્ણ કયું છે. જે તત્ત્વ વાત અતિ ટુંકી હતી તેને ચક્રાવે ચઢાવીને બહુ લાંબી કરી દીધી છે. કંઈક લોકોની સમજ માટે વિવરણ કરવું હોય તો તે કરી શકે છે પરંતુ મૂળાર્થનું મંડન થાય તેમજ કરવું જોઈએ પણ વિરુદ્ધ કે વિકૃત રજુઆત ન કરવી જોઈએ. વ્યાખ્યાતાઓ એમજ વિવેચન કરે છે. એ દેખીતી વાત છે. આ વચનામૃત ઉપર અલજાપાવાળાઓ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરી છે. તેના કરતાં આમણે ઓછી કરી નથી. ફક્ત પ્રકારભેદ છે. ૧૧ અંક-૩ના મથાળામાં ઉપાસના સાથે આજ્ઞાને લંડોળી છે તે યોગ્ય નથી. આજ્ઞા એટલે નિયમો કહેવાય. તેને તો યોથી બાબતમાં ગણી છે. એ નિયમો વાસુદેવમાહાત્મ્ય થકી જાણવા એમ શ્રીમુખેજ કહી દીધું છે. છતાં તેનું વિવેચન પૂર્વે વારે વારે કયું છે. જેથી ઉપાસના સાથે લંડોળવાની જરૂર નથી. ઉપાસનામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ કરીને તેમાં અન્ય આચાર્યોના મતોનો વિચિત્ર વિકૃત રીતે અનુવાદ કરીને જે ચર્ચા કરી છે તે પ્રકૃતમાં કશા ઉપયોગની નથી. રામાનુજની તત્ત્વ પ્રક્રિયાનો એમ તેમ વારે વારે અનુવાદ કર્યો છે. તેનો તો બહુધા ખંડનમાંજ દુરુપયોગ કરીને આ સંપ્રદાયની લિનનતા આડી અવળી અનિચ્છનીય સાધી છે. આ પ્રયત્ન સંપ્રદાયમાં નિરર્થક અને અનર્થક છે. અંતિમ ૬-૭-૮-૯-૧૦ પેરાથી સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિને સારે નામે વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત સંપ્રદાયધાતી કરી છે તેની સમાલોચના સમ્યક્ અસંદિગ્ધ આ થઈ છે. ઉપયોગી કહેવાનું ઘણું ખરું કહેવાઈ ગયું છે.

૧૧ પેરામાં શાસ્ત્રો જેને નેતિ નેતિ, સર્વશરીરી, અક્ષરાધિપતિ, પરબ્રહ્મપણે વર્ણવે છે. એજ એકજ પ્રત્યક્ષ ભક્તિધર્મપુત્ર શ્રી સ્વામિનારાયણ ભગવાન આશ્રિતમાત્રે ઉપાસનીય છે. એમ ‘एको हि देवो, सहजानन्देत्युपासीत’ આ સ્વ સૂત્રથી નિરૂપીને, સંપ્રદાયનો એકશ્વરવાદ સ્વીકારે છે. તે અતિ સમ્યક્ છે.

એક પરમાત્માને પ્રતિપાદવા ‘નેતિ નેતિ’ જે પદ વપરાય છે તે અર્થ સમજ્યા વિનાનું ઉઠાંગ છે. ‘અથાત્ અદિશો નેતિ નેતિ’ આ શ્રુતિ છે. તે પહેલાં ‘દેવા બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તિ ચામૂર્તમેવ ચ’ એમ પરમાત્માને નિરૂપતાં તેમનાં એ રૂપ મૂર્તિ અમૂર્ત (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ) વર્ણવે છે. બ્રહ્મ તો અપરિચિન્ન છે તો તેમનાં એ રૂપ કયાં? એ ઉપરથી એમનું પરિચિન્નપણું (માપ) આવી જાય છે. તેના નિષેધ માટે ‘નેતિ નેતિ’ એમ આવતી ધ્યતાને નિષેધ કરે છે. આ અર્થમાં આદર હોવાથી દ્વિરુક્તિ છે. એવો અર્થ શાથી થાય? તો અનુપદ્ધન ‘न ह्येतस्मादिति नैत्यन्यत्परमस्ति’ આ શ્રુતિ, બ્રહ્મના બીજા બહુ ગુણગણોને પ્રતિપાદે છે; એમ કહીને બ્રહ્મની સ્વરૂપ ગુણાદિકથી પરિચિન્નતા નથી એમ સાબિત કરે છે. જે અર્થ પોતે કહેવા માગે છે તે ‘નેતિ નેતિ’ પદનો નથી. પરબ્રહ્મના નિરૂપણમાં આ વિશેષણ કાંઈ મુખ્ય મનાવું નથી. એટલે ઉઠાંગ કે ઉપરચોટીઓ ગણવો પડે. આ અર્થ મુ. મુનિકૃત સૂત્રલાખ્યમાં કર્યો છે. (૩-૨-૨૧).

સર્વ વેદાદિ શાસ્ત્રોતો ‘एको देवः सर्वभूतेषु गुढः’ ‘एकमेवाद्वितीयं’ એમ સર્વવ્યાપી સર્વશરીરી અક્ષરાધિપતિ પરબ્રહ્મને એકજપણે નિરૂપે છે. કાંઈ અધિક સંખ્યાથી પરમેશ્વરને કહેતા નથી. એમનીજ ઉપાસના ભક્તિ કરવાની કહે છે. અને એથીજ અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ કહે છે. એમાં કાંઈનો વિવાદ નથી. અહમર્થ સવાતમશૂત સર્વશરીરી વિશુ સ્વરૂપથી પરમાત્મા એકજ છે એજ એકશ્વરવાદ કહેવાય છે. એમની રૂપથી પંચવિધતા નિરૂપી છે. ‘ઇશ્વરતત્ત્વં પંચવિધં’ એવી અભિયુક્તિ છે. ‘अनन्तमूर्तये’ એવું શાસ્ત્ર છે. અનેક નામ રૂપાદિકથી વર્ણવેલા એજ પરાતપર પરમાત્મા સર્વજનોને નયનજોયર નહિ હોવાથી પરોક્ષ

કહેવાય છે. એજ ભગવાન ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે પોતાના ગુણો ઐશ્વર્યાદિ સાથે ભક્તોને માટે સન્નતીય દ્વિતીય રૂપ રામકૃષ્ણાદિ અવતારોને ધારણ કરે ત્યારે આપણા લોચનજોયર થતા હોવાથી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. પરોક્ષ પ્રત્યક્ષને એક તત્ત્વ માનીને ઉપાસના કરવી એ વર. ૧૮ કહે છે. અને લોચા ૧૮ તો બહુ વિવેચનથી કહે છે. એક તત્ત્વ હોવાથી જેવો પરોક્ષનો મહિમા નામો ગુણો વિગેરેનો વર્ણવ્યો છે તેવો જ મહિમા ગુણો વિગેરે અવતારોનો પણ વર્ણવ્યો છે. અવતાર અવતારીતું એકય હોવાથી અવતારોને પણ અવતારી તરીકે વર્ણવે છે. અવતારોની ઉપાસનાથી અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ સ. પ્ર. ૩ અ-૪૧માં શ્રીમુખે કહ્યું છે. આ સર્વાવતાર માટે સાધારણ છે. આ સંપ્રદાયમાં વિશેષ એ છે કે-શ્રીકૃષ્ણ જ ફરીથી શ્રીહરિરૂપે પ્રગટયા છે એવો ઉપોદ્દાત ધનિષ્ઠ ઘડ્યો છે. જેથી તેમની અભિન્નતા 'કૃષ્ણહરિકૃષ્ણયોરેકાવતારત્વાત્' એમ મુખ્ય શાસ્ત્રોમાં વર્ણવી છે. હરિકૃષ્ણ મંગળ નામમાં જ બનેનો સમાવેશ છે. કૃષ્ણ તો મૂળ હોવાથી તેમનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. [જેને જે રૂપ મળ્યું] હોય તેની તે દૃઢ પતિવ્રતભાવથી ઉપાસના કરે. પ્રાપ્તિ તો સર્વશરીરી અક્ષરધિપતિ પરબ્રહ્મની છે. નિરપેક્ષ પ્રમાણ વ્યાસાચાર્ય આ બાબત "વિકલ્પોડ-વિશિષ્ટફલત્વાત્" આ સૂત્રથી નિરૂપી ગયા છે. સૌભરી મહર્ષિ પ્રથમ એક હતા; પચાસ કન્યાઓને પરણી લાવ્યા પછી પોતે પચાસ રૂપે થયા, જે સ્ત્રીને જે રૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું, તેની પતિભાવથી પરિચર્યા તેણીએ કરી. કદ્યાણુ તો સર્વેનું સરખું જ શ્રીહરિ કહે છે. આમાં પરસ્પર સૌભરીનાં રૂપો દ્વેષ, નિંદા, અસૂચનાં સ્થાન ન થયાં હતાં, કેમકે સર્વે જાણતી હતી કે એક જ સૌભરી પચાસ રૂપે થયા છે. આત્મતત્ત્વથી એક હતા. રૂપથી અનેક હતા. આવાં તો દૃષ્ટાંતો તુલસીદાસ, હનુમાનજી વિગેરેનાં ઘણાં છે. આજ સુરીતિએ જેને ભગવાન શ્રીહરિની પ્રાપ્તિ ઓળખાણ થઈ હોય તે તેમને દૃઢ પતિવ્રત ટેકથી ભજે ઉપાસે. પ્રાપ્તિ તો મૂળ સ્વરૂપની થાય છે. એ સ્વરૂપને પરોક્ષપણે આપણા શાસ્ત્રોમાં બહુધા વર્ણવ્યું છે. પરચારે વાંચી જુવો. સત્સંગિજીવનનો મંગળ આરંભ વાંચી જુઓ. વ. ૧૮ તો ચાલુ વિચારમાંજ રમે છે. આ બાબત અન્યત્ર અને આ આલોચનામાં કહેવાઈ ગયું છે. જરૂર પડશે તો પુનઃ કહેવાશે.]

૧૨ પેરામાં 'શ્રીહરિ સિવાય અક્ષર' પર્યંત બીજા કાઈપણ મુક્ત પુરુષ ધ્યાન ઉપાસના કરવા યોગ્ય નથી' આ ઉપદેશ 'કૃષ્ણસ્તદતારાશ્ચ' આ શ્રીહરિના આદેશ મુજબનો હોઈને સર્વેએ અનિવાર્ય સ્વીકાર્ય છે. અક્ષરને તો મુક્તોમાં પ્રથમ પદ આપેલું હોવાથી ધ્યાન ઉપાસન કાઈ અર્થે કરે તે સદ્ય છે પરંતુ અત્યારે તો જેને નિરક્ષરને પરમ એકાંતિક કે અનાદિ મુક્ત કે મૂળ અક્ષર કે એવી બીજી સર્વોચ્ચ પદવીઓ આપી તેનુંજ ધ્યાન ઉપાસન કરવા કરાવવા લાગી ગયા છે. સ્વામિનારાયણ તો નામશેષ રહ્યા છે. ન છુટકે આગળ ધરે છે. તાનતો બીજીજી હોય છે. એને માટે મોટા મોટા ઝઘડા અને પક્ષો પડ્યા છે અને બંડ બંડ્યાં છે. કેટલાક અંદર ગૂઢ રહ્યા છે. આમાં ન લખદાયા હોય એવા તો થોડાકજ નીકળે. પંડ્યાશ્રી કયાં નથી જાણતા ? આ પરિસ્થિતિમાં આ ઉપદેશ કેટલો સફળ થાય છે તે જોઈશું.

૧૨ માં છેવટે "સંપ્રદાયના જ્ઞાનમાર્ગ ઉપાસના રીતિની આત દૂંકી રૂપરેખા છે" એમ જણાવીને વિરતિને લે છે. રૂપરેખા બહુ લાંબી હતી તે સપરિવાર સવિભૂતિ લક્ષ્મીનારાયણ અને સપરિવાર સવિભૂતિ શ્રીકૃષ્ણને કાઢી નાખીને અતિ ટુંકી કરી નાખી તે બહુ સાફ થયું. સેવક ઉપાસક સેવામંડળના નોંધાએલા સભ્યોને ધ્યાન ઉપાસન અતિસરલ અને અતિસુગમ થશે ઉપર્યુક્ત સઘળું જ્ઞાન કયા ગુરુથકી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ નથી. પ. ભ. ગુરુજી નાથજીભાઈ થકી તો મેળવ્યું જણાતું નથી. સેવામંડળનું પરમ ધ્યેય અને જ્ઞાન લેખકશ્રીએ ઉપર વર્ણવ્યું તેની ઉપર આ સમાલોચના એજ શાસ્ત્રોનાં આધારે કરી છે તે પણ મંડળે વાંચીને સમાલોચના કરવા જેવી અતિ સમ્યક્ છે. એક જણ વિચિત્ર અર્થ અને વિકૃત રજુઆત આપખુદી કરે ત્યારે તેની સામે બીજાએ લોકોની જાણ માટે તેની સમાલોચના કરવી પડે છે. આ લેખના વલણ વળાંક ઉપરથી "સંપ્રદાયમાં અમે જ શ્રીજીની શુદ્ધ દૃઢ એકાંતિક અનન્ય પતિવ્રત ટેકવાળી ભક્તિ ઉપાસના કરનારા છીએ. બીજાઓ નથી એવું ધમંડ સેવતા હોય એમ જણાય છે. પ્રસંગ પડતાં વિશેષ કહેવાશે. અત્યારે અલ" છે. આ રીતે વર્ષ ૨ અંક ૩ ની સમાલોચના સમુપયોગી સંપૂર્ણ થઈ.

વર્ષ ૨ અંક ૨ માં “સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો” એવું હેડિંગ ગાંધીને, “સત્સંગિઓએ અવશ્ય જાણવા જોગ ત્રીજી મહત્ત્વની બાબત” એવો આરંભ કરીને, સંપ્રદાયના શાસ્ત્રો વિષે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે તેમાં કયાં શાસ્ત્રો વડતાલ ૧૮ માં અને શિ. શ્લોક ૯૩ થી ૯૬ સુધીમાં ગણેલાં છે તે શાસ્ત્રો કે બીજાં શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે તેનો આપણે સૌ પ્રથમ નિર્ણય કરવો ઘટે છે” આ રીતે શ્રીજીપ્રોકત આઠમાં સંપ્રદાયનાં બીજાં પાશ્ચાત્યપ્રણીત શાસ્ત્રોનો સમાવેશ થાય છે કે નહિ? તેનો પ્રથમ નિર્ણય લેવા માગે છે. વર ૧૮ માં શ્રીમુખે ગણેલાં આઠ શાસ્ત્રોની નામવાર ચર્ચા પ્રકૃતમાં ચાલે છે. લેખક પણ એને “ત્રીજી મહત્ત્વની બાબત” એમ જોળખાવે છે અને વધુમાં ‘સત્સંગિમાત્રે અવશ્ય જાણવા જોગ’ એમ ૧૮ ના શબ્દોને સંભારી આપે છે એનો જ વિચાર કરવાનો હોય. બીજાં સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. તે વખતે તે હતાં નહિ. જેનું અસ્તિત્વ નથી તેના સમાવેશનો નિર્ણય લેવાનો હોય નહિ. શિ. શ્લોક ૯૩ થી ૯૬ સુધીમાં અને વડતાલ ૧૮ માં ગણાવેલાંની જ આ મૂળ વાત છે. ત્રીજી નંબરમાં બીજા પાશ્ચાત્ય નંબરોનો સમાવેશ સમુચિત ન કહેવાય. આ તો પુરાતત્ત્વની વિચારણા છે. સંપ્રદાયનાં બીજાં શાસ્ત્રોની કૃતિ વિચારણા વ. મ. ૫૮ માં શ્રીમુખે કરી છે અને તેવાં શાસ્ત્રો રચવાની પણ ભલામણ મોટા સંતોને કરી છે, એટલે કશી ન્યૂનતા નથી. સમાવેશ કરીને જે એકાધર્મતા સમન્વય (ધ્યેય મુજબ) સાધવા માગતા હોય તો ઠીક છે, પરંતુ બન્નેને સાથે લાડોળીને બન્ને વચ્ચે ગૌણ મુખ્ય-પણાનો અયોગ્ય અનિચ્છનીય ભેદ કદપીને, જેમ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને દૂર કર્યા તેમજ તેમને જે કોઈ શુભ પ્રકારે પરંબલ પરમાત્મા તરીકે પ્રતિપાદનારાં આઠ શાસ્ત્રોને પણ વિદૂર કરવાની બદ્ધાનત દેખાય છે. શ્રીજીએ અવશ્ય જાણવાની કહેલી ત્રીજી બાબતમાં આ અવળી બાબત જાણવાની જરા જેટલી પણ જરૂર નથી.

આ રીતે ઉદાંગ ઉપોદ્ધાત ધડીને, શિ. અને વ. માં શ્રીમુખે નિર્દેશેલાં શાસ્ત્રોને ગણીને, ૧૦૦ સુધી તેની વધુ બીજી વિચિત્ર ચર્ચા એમ તેમ કરીને “શાસ્ત્રોને સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તરીકે કોઈ માને મનાવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નથી.” એમ આંતર ઉપેક્ષાથી કહીને, “પણ જરા શાંતિથી ધ્યાન પૂર્વક વાંચવા વિચારવામાં આવે તો એ માન્યતા (સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો છે) ખરાખર નથી. એવી પ્રતીતિ તરતજ થાય તેમ આ વિધાનના સમર્થનમાં નીચે પ્રમાણે કારણો આપી શકાય છે.” એમ પોતે જરા શાંતિથી ધ્યાન પૂર્વક નહિ વાંચી વિચારીને એ માન્યતા (સંપ્રદાયનાં છે) ખરાખર નથી એવો જોખમો સુકાદો કોઇને પણ પૂછ્યા વિના એકદમ સનસવી આપી દઇને, આ શાસ્ત્રો સંપ્રદાયનાં નહિ એવી તત્ક્ષણ પ્રતીતિ આવી જાય એવાં મન ઉદ્ભવનાં ઉઠાં ભણાવ્યા જેવાં કારણો કહેવાનો આડંબર કરે છે.

૨ “વચનામૃત અને શિક્ષાપત્રીમાં, કોઈપણ ઠેકાણે આઠ ગ્રંથોને સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તરીકે જોળખાવેલાં નથી. વચનામૃતમાં આઠ શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં “અમારા સંપ્રદાયમાં” એવો શબ્દો વપરાયેલા છે. જે આઠ શાસ્ત્રોને સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તરીકે જોળખવાનાં હોય તો “અમારા સંપ્રદાયનાં” એ પ્રમાણે શબ્દો અવશ્ય વપરાયા હોત. “સંપ્રદાયનાં પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રો અને સંપ્રદાયમાં પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રો” એ શબ્દોનો અર્થ ફેર સુઘ વાંચક સહજ સમજી શકે તેમ છે. આ પ્રથમ કારણ અકારણ અતકર્થ આલેખ્યું છે. તેની હવે જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક પર્યાલોચના કરીએ.

સંપ્રદાય શબ્દનો ઉઘાડો ત્યાગ થઇ શકે તેમ નહિ હોવાથી તેની પછી સપ્તમી વિલક્ષિતા અર્થરૂપ ‘નાં’ અને ‘માં’ આ બે અક્ષરો ઉપરજ મોટો પ્રમાણશાસ્ત્રાર્થ જોડો કન્દિત કર્યો છે. વ. માં અને શિ. માં કોઈપણ ઠેકાણે આઠ શાસ્ત્રોને સંપ્રદાયનાં તરીકે જોળખાવ્યાં નથી. વ. માં આઠના સંદર્ભમાં ‘માં’ એવો શબ્દ વાપર્યો છે, સંપ્રદાયનાં તરીકે હોત તો ‘નાં’ શબ્દ અવશ્ય વાપરત, ‘માં’ અને ‘નાં’માં અર્થ ફેર સુઘ વાંચક સહજ સમજી શકે છે, ઇત્યાદિ અર્થ ફેર કરવામાં અખિલ કિલ વહીલાત વસુલ કરી છે. બે શબ્દ ફેરથીજ અર્થ ફેર પ્રમાણાંતરથી અસાધ્ય સાધી નાખ્યો, અત્યાશ્ચર્ય પામવા જેવું અને હસવા જેવું છે. ઇષ્ટદેવ ઇષ્ટ આઠ શાસ્ત્રો સંપ્રદાયમાં ખાલી ગણાય પણ ખરી રીતે તે સંપ્રદાયનાં નહિ. આ કેવા વિચિત્ર

અર્થો અને કેવી વિકૃત રજુઆત બહારમાં કરી છે તેનો નૂતન નમૂનો સંપ્રદાયમાં શોધો મળે નહિ. આવો શાસ્ત્રાર્થ કોઈ પંડિતમન્યે કે પંડ્યા પાંડેએ કે બીજા કોઈ તત્ત્વશોધકે અત્યાર સુધી કયો જાણ્યો સાંભળ્યો નથી. આ તો કોઈ પુરા તત્ત્વનું ખાનગી સંશોધન હશે કે શું? કાશીના પંડિતો જીત્યાની કહેવતને મળતું છે, જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચે વિચારે તો આ અર્થ ફેર નહિ પણ બુદ્ધિ ફેરનો અર્થનો અનર્થ અર્થાંતર સુઝો સમજી શકે તેમ છે. સુઝ હોય તે તો આ અર્થનો અનર્થ કયો છે એમ તુરત સમજી જાય. અરો હોય તે ન સમજી શકે એ સહજ છે.

• બ્યારે મધ્યે રહેલાં (સર્વને પ્રમાણિત કરનારાં) વેદાદિ શાસ્ત્રોને માટે આવું અવળું જોડવું ત્યારે ઉપર નીચે રહેલી ચાર બાબતો માટે પણ એમ જ જોડવું પડેને? નિષ્પેક્ષપાત ન્યાય તો સર્વને માટે સરખો જ રહેવો જોઈએ ને? સર્વને માટે 'માં' શબ્દ વાપર્યો છે. 'ના' શબ્દ વાપર્યો નથી. વડતાલ ૧૮ ના વિવેચનમાં પાંચમા ઉપાય ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને તો અન્યત્ર પહેલા જ કાઢી મુક્યા છે. એ શ્રીકૃષ્ણને જે કોઈ રીતે પ્રતિપાદનારાં બીજા નંબરનાં શાસ્ત્રોને આ વિવેચનથી કાઢી નાંખ્યાં. ગુરુપરંપરામાં માનેલા રામાનુજ-ચાર્યને તો તેમના તત્ત્વજ્ઞાન સાથે જ પંડિત કયાં છે. રામાનંદરવામી તો કૃષ્ણલક્ષ્મી ઉદ્ધવજીના અવતાર હોવાથી કૃષ્ણની સાથે જ આપોઆપ પરાસ્ત થાય છે. ચોથા સત્સંગિઓના નિયમોને તો કોઈ પુછતું ગાછતું જ નથી. “આપણા સંપ્રદાયમાં” એનો અર્થ ફેર પણ ‘આપણા’ એટલે ‘શ્રીજીના એકલાના’ એમ કરીને એકલા શ્રીજીને માન્ય શ્રીકૃષ્ણ છે. પણ બીજા આશ્રિતો શ્રીકૃષ્ણને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનવા બંધાએલા નથી, એવો પણ અર્થ ફેર થઈ શકે? જે પાંચ બાબતો અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય કહી તે આ અર્થ ફેરને હિસાબે જ્ઞાતવ્ય થાય છે. સંપ્રદાયમાંથી બહિષ્કૃત કયાં જેવી અવદશા થઈ. શ્રીજીએ સંપ્રદાયમાં કહ્યા હોવાથી ઉપલેક્ષ ખાતે ખાલી ગણવાના, પણ કશા ઉપયોગના નહિ. અર્થ ફેર અતિ મહત્ત્વનો તક્ષાવતસાધક અપૂર્વ શોધી કાઢ્યો છે?

“વચનામૃતમાં કોઈ ઠેકાણે આઠ ગ્રંથોને સંપ્રદાયના તરીકે જોળખાવ્યા નથી. ‘માં’ હોય તે સંપ્રદાયનાં નહિ અને ‘ના’ હોય તે સંપ્રદાયના” એવો મોટો પ્રમાણ શાસ્ત્રાર્થ ઉઠાવ્યો છે. વચ. ૧૮ માંના ‘માં’ શબ્દનો પ્રબલ આધાર લઈને પોતાની મનોમય માન્યતા ધરમેળે સાબીત કરી લીધી. પણ “વચનામૃતમાં કોઈ ઠેકાણે ‘ના’ શબ્દ નથી એમ કહેનારા મોટાભાઈએ લોયા ૧૪ નો છેલ્લો ભાગ વાંચી લેવો ઘટે. “અમારી વાર્તાએ કરીને તથા અમે મન્યા જે અમારા સંપ્રદાયના ગ્રંથ તેણે કરીને જે પૂર્વાપર વિચારીને બુદ્ધિ તો હોય તેને જાણ્યામાં આવે છે” આવા શ્રીમુખના શબ્દો છે. “અમે માન્યા જે અમારા સંપ્રદાયના ગ્રંથ” આ વચનામૃત ઉપર જરા શાંતિથી ધ્યાન આપે. આમાં ‘ના’ શબ્દ શ્રીમુખે કહેલો છે. આથી “આ ગ્રંથો સંપ્રદાયના જ છે” એમ સુનિશ્ચિત થાય છે. શ્રીજીએ પોતાના સંપ્રદાયના તરીકે માનેલા ગ્રંથો બીજા કોઈ ન હતા પણ આ આઠજ ઇષ્ટ વિદિત હતા. છતાં શંકા રહેતી હોય તો સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ હ. વા. સુ. માં “મયા મતાનામણ્ડાનાં સચ્છાસ્ત્રાણામપિ સ્ફુટમ્ । અયમેવાશયોસ્તીતિ બુદ્ધિમદ્ભિર્વિભાવ્યતામ્” એમ અષ્ટ શબ્દો રૂપે નિર્દેશ કરેલો છે તેને વાંચી લેવો ઘટે. આઠ શાસ્ત્રોની જ આ વાત છે એમાં હવે શંકા રહેતી નથી. “આઠ સચ્છાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય અને મારો અભિપ્રાય એક જ છે” એમ પણ વિદિત કરે છે. આ શાસ્ત્રો થકી પોતાના અભિપ્રાયને બિન્ન કહે તો બહુ બહુ દોષો અવેદિકપણું વિજેરે અનિવાર્ય આવે. તેની ખબર બુદ્ધિવાનોને જ પડતી હોવાથી બુદ્ધિવાનોનેજ આ બાબત સુષ્ટુ સમજવાની સચના કરે છે. વચનામૃતમાંથી જ ‘ના’ શબ્દ નીકળતો હોવાથી વકીલશ્રીની વકીલાત સાચી બુઝી પડે છે. શ્રીજી પૂર્વાપરનું અનુસંધાન રાખવાનો આદેશ આપે છે તેમ જો કયું હોત તો બુઝા પડવાનો અને લોકોમાં ખોટા દેખાવાનો અપ્રસંગ ન આવત, થયું તે ખરું, હવે શું થાય?

આ વિસંવાદી બાબતમાં નિર્ણય શો? તો કોર્ટ નીચે મુજબ આપ્યો છે. ખોચાસજીવાળા ઉપર ખોરસદ કોર્ટમાં સંપ્રદાય તરફથી સિદ્ધાંતવિષયમાં કેસ થયેલો. તેમાં પ્રબંધોની પ્રમાણતા વિષયમાં ઉલટ સુલટ દલીલો બંને તરફના વકીલો તરફથી થયેલી. તેમાં કોર્ટ નીચે મુજબ ચુકાદો આપ્યો છે—૭૪ “હવે

આપણે સ્થાપકના સિદ્ધાંતો ઉપર આવીએ અને તેમના ઉપદેશો વિષે કાંઈ શંકા નથી. સ. પ્ર. ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૯૧ પ્રમાણે શ્રીજી મહારાજે કહ્યું છે કે—“આપણો સંપ્રદાય ઉદ્ભવ છે” તેમણે પોતાના અનુયાયિઓને શું જણાવવા જરૂરી છે એ પણ કહ્યું છે. વચનામૃત વડતાલ ૧૮ અને તે નીચે મુજબ છે—

(૧) સંપ્રદાય ઉદ્ભવસંપ્રદાય છે. (૨) ચુરુપરંપરા (૩) સંપ્રદાયના પ્રમાણપાત્ર ગ્રંથો નીચે મુજબ—(૧) વેદ (૨) વ્યાસસૂત્ર (૩) શ્રીમદ્ ભાગવત (૪) વિષ્ણુસહસ્ર નામ (૫) શ્રીતા (૬) વિદુરનીતિ (૭) વાસુદેવ માહાત્મ્ય (૮) યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ.....ગ્રંથો અતો સિદ્ધાંતો-વક્ષનામૃત વડતાલ ૧૮ માં જે ગ્રંથો પ્રમાણપાત્ર તરીકે જણાવવામાં આવેલા છે તે શિક્ષાપત્રી શ્લો. ૯૩ થી ૧૦૦ માં પણ જણાવ્યા છે. સ. પ્ર. ૨. અ. ૩૭ માં પણ જુઓ. હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રના બધાજ મતો ૧-૨ અને પાંચ નંબરના ગ્રંથોને તેમના પાયા તરીકે ગણે છે” આ રીતના સ્પષ્ટ શબ્દો છે. આ નિર્ણય જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા વિચારવામાં આવે તો અર્થફરની ભ્રમણા નિઃશેષ લાગી જાય તેમ છે. જેવા શિક્ષાપત્રી વિગેરે ચાર ગ્રંથોને સંપ્રદાયના પ્રમાણપાત્ર તરીકે ગણ્યા છે તેવા જ આઠને ગણ્યા છે. બન્નેને માટે ‘ના’ શબ્દ વાપર્યો છે. ચારને ‘ના’ અને આઠને ‘મા’ શબ્દ વાપર્યો નથી. આઠ પૈકી ત્રણને તો હિંદુ માત્રના મતના પાયા તરીકે કહે છે. સંપ્રદાયના માન્યા વિના છુટકો જ નથી. બીજા ગ્રંથો પણ એવાજ પ્રમાણ માન્યા છે. હવે જજમેન્ટના સહેતુક સ્પષ્ટ શબ્દોને પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી વાંચે વિચારે તો તરત જ પ્રતીતિ થાય તેમ છે કે—આ આઠ ગ્રંથો સંપ્રદાયના જ છે એ માન્યતા બરોબર છે અને આ માન્યતા (સંપ્રદાયના નહિ) બરોબર નથી. એવી પણ પ્રતીતિ તુરત આપોઆપ આવી જાય. અને ‘મા’ અને ‘ના’ તો ખોટા ઝઘડો ઉકલી જાય છે. આ નાની કોર્ટ આપેલા નિર્ણયમાં સંદિગ્ધતા રહેતી હોય તો કાઠનલ નિર્ણય માટે સુપ્રીમ કોર્ટ જવું પડે. એ તો મોટા જજને અને વકીલોને સુશક છે. શ્રીજીમાન્ય આઠ શાસ્ત્રોને સંપ્રદાયનાં પણ કહેવા દેવાં નથી. કહેનારાને પણ દુષિત માને મનાવે છે. આ દુરાગ્રહ પૂર્વ ગ્રહ નહિ તો બીજું શું કહેવાય ?

ઉપર પ્રમાણે એક કારણ ઉઠાંગ કહ્યું. હવે બીજું કારણ કહે છે—“શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૨૦૩ માં ખુબ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવેલું છે કે—તેમાં શિક્ષાપત્રીમાં સમજાવેલા ધર્મોના વિસ્તાર જણાવો હોય ત્યારે તે આઠ ગ્રંથોમાંથી નહિ પણ ‘સાંપ્રદાયિકગ્રન્થેભ્યો’ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાંથીજ જણાવો આદેશ આપવામાં આવેલો છે. એ દેખીતું છે કે જો આ આઠ શાસ્ત્રોનેજ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો ગણેલાં હોય તો ગણવાનો હેતુ હોય તો શિક્ષાપત્રીમાં કહેલા ધર્મોના વિસ્તાર પણ એ ગ્રંથોમાંથીજ જણાવી લેવાનું કહેવામાં આવ્યું હોત” એમ શિક્ષાપત્રીના શબ્દોનો મનમાન્યો અર્થોત્તર કરીને ખુબ અનર્થોત્તર કર્યો છે. આ બાબતમાં પડ્યા વકીલશ્રી આખીજ ભીંત ભુલ્યા છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોના શ્રીજીમાન્ય ગ્રંથોમાં અનભિજ્ઞતા આદર્શ દેખાડી છે એમજ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આની હવે સમાલોચના સમીચીત કરીએ.

‘સાંપ્રદાયિક ગ્રંથેભ્યઃ’ એનો અર્થ—સંપ્રદાયે માનેલા કે તેને ઇષ્ટ કે સંપ્રદાયમાં વિદિત તે સાંપ્રદાયિક કહેવાય. એવા ગ્રંથો તે સાંપ્રદાયિક ગ્રંથો કહેવાય. અમારા સંપ્રદાયમાં ઇષ્ટપણે અભિમાનેલા શ્રીભાગવતાદિ સમ્પ્રદાયિક ધર્મો વિસ્તાર જણાવો” એવો શતાનંદમુનિકૃત અર્થદીપિકા ટીકામાં સંગત અર્થ ઘટાવ્યો છે. ધર્મો સંક્ષેપમાં લખ્યા છે તેનો વિસ્તાર જણાવો હોય તો જે પ્રથમ આઠ ગ્રંથો કહ્યા તે ધર્મોજ જણાવો “ચોખ્ખું” ખરું કહે છે. અર્થની સત્યતા માટે ‘ભાગવતાદિ સમ્પ્રદાયિકો’ એવા ખુબ સ્પષ્ટ શબ્દો વાપર્યા છે. રઘુવીરાચાર્યકૃત ભાષ્યમાં પણ એવોજ અર્થ ઘટાવ્યો છે—ગ્રંથને ‘સાંપ્રદાયિક’ એવું વિશેષણ આપ્યું હોવાથી તેનો અર્થ સંપ્રદાયપ્રાપ્ત હોવો જોઈએ અને તેના પ્રણયો પણ સંપ્રદાયગમ્ય હોવા જોઈએ. કેમકે ચુરુપરંપરાથી નહિ અવધારેલો અર્થ ફળ માટે ઘટો નથી એવો વિશેષાર્થ કાઢ્યો છે. ટીકા ભાષ્યકારે કહેલો અર્થ ન્યાય યુક્તિ અને ઉપપત્તિના સહકારવાળો હોવાથી સર્વાંશે વ્યાજબી પ્રામાણિક છે. પછીના શ્લોકમાં જ “સર્વે સમ્પ્રદાયોમાંથી સારાર્થ સમુદ્ધરીને આ શિક્ષાપત્રી લખી છે” એમ કહે છે. ટીકામાં—“પોતાના લેખની સમૂળતાને કહે છે” એવું પ્રતીક આપ્યું છે. આશ્રિતોને તો વિશ્વાસ છે પણ અનાશ્રિતોને

પણ વિશ્વાસ લાવવા માટે કહ્યું કે—આ તો સર્વ સમ્બંધોમાંથી સારોદ્ધાર કરીને આ શિક્ષાપત્રી લખી છે. જેમાંથી સારાથ સમુદ્ધર્ષો હોય તેમાંથી જ વિસ્તાર જાણવાનું કહેવું એ દેખીતી રીતે જ ન્યાય યુક્તિ અને ઉપપત્તિવાળું સુસંગત છે. સાર ઉદ્ધર્ષો ખીજમાંથી અને વિસ્તાર ખીજ થકી જાણવાની વાત બધેએ સતી ન કહેવાય. લાભમાં ‘જે શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ શ્રુતિઓ અને તે મૂળવાળાં ખીજ શાસ્ત્રો વ્યાસસૂત્રાદિ પૂર્વે કહ્યાં તેનો સારભૂત અર્થ આમાં ઉપદેશો છે’ એમ કહ્યું છે. આ બંને શ્લોકોના અર્થને મેળવતાં સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોતો વેદાદિ આઠ કહ્યાં તે જ સુનિશ્ચિત થાય છે. સંપ્રદાયનાં તરીકે મનાતાં સત્સંગિજીવન વચનામૃત વિગેરે હતાં નહિ એ તો આઠની જ પ્રમાણતામાં વધુ પ્રમાણભૂત થાય છે. સર્વ સમ્બંધોનો સારસંગ્રહ હોવાથી આ શિક્ષાપત્રીને અનુસરીને નિરંતર વર્તવાનું કહે છે. એમ વર્તનમાં હેતુપણે સમ્બંધ સાર સંગ્રહને કહે છે. ખીજુ-શતાનંદમુનિએ શિક્ષાપત્ર્યર્થદીપિકા નામની મોટી ટીકા કરી છે. તેમાં ગણાવેલાં આઠ આદિક શાસ્ત્રોનાં જ પ્રમાણ લીધાં છે. પણ સ. જ. તુ. તથા વચ. નાં લીધાં નથી. પંડ્યાશ્રીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો ટીકા લાભકારે પણ અન્ય શાસ્ત્રોમાંથી નહિ લેતાં સ. જ. અને વચ. માંથી જ લેવાં જોઈતાં હતાં. ખીજ લાભકાર વિગેરેએ પણ આઠ ગ્રંથોનાં જ પુષ્કળ પ્રમાણો સ્વકૃત ગ્રંથની પ્રમાણતા માટે લીધાં છે. મૂળમાં સંક્ષેપ છે તેનો વિસ્તાર ટીકામાં છે. મૂળાર્થની દૃઢમૂળતા કરવા માટે ટીકામાં અષ્ટ ગ્રંથોનાં પ્રમાણોનો સંગ્રહ કર્યો છે. આ પંડ્યાશ્રીની અપાર્થ માન્યતાને અલ્પ પણ આધાર નથી એ ખુબ સ્પષ્ટ છે.

તત્ત્વ સ્થિતિ એવી છે કે મુમુક્ષુએ તત્ત્વ ઉપાય અને પુરુષાર્થ આ ત્રણ બાબતો અવશ્ય પ્રથમ જાણવી જોઈએ. આ બાબત ખીજ અનુમાનાદિ પ્રમાણોથી નહિ પણ એક શાસ્ત્રોથી જ જાણવી. એને માટે એજ મુખ્ય છે. શ્લોક. ૬૩ ની ટીકાના પ્રતીકમાં—જે શાસ્ત્રો છે તેજ સકળ ધર્મ જ્ઞાતમાં હેતુ છે એમ જણાવ્યું છે વ્યાસ-મુનિ પણ ‘શાસ્ત્રયોનિત્વાત્’ એમ બ્રહ્મને એક શાસ્ત્રથી જ જાણવા યોગ્ય કહે છે. આગળ ઉપર ‘હૃત્સ્થોઞ્ઞુઃ’ ઇત્યાદિકથી તત્ત્વ સ્વરૂપ, ‘ધર્મો જ્ઞેયઃ’ ઇત્યાદિકથી ઉપાય સ્વરૂપ અને ‘તત્ર બ્રહ્મસ્મિન્’ આથી પુરુષાર્થ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનું હોવાથી તે કયાં પ્રમાણોથી મુખ્યપણે કરવું એને માટે પ્રથમ આઠને સ્વાભાવિક તરીકે કહે છે. વેદો, તેની પેઠે વ્યાસસૂત્ર, ભાગવત, વિષ્ણુનામસહસ્ર, ભગવદ્ગીતા, વિદુર નીતિ, વાસુદેવમાહાત્મ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ. આઠમાં પરા પ્રીતિ-પ્રદર્શવેલી હોવાથી તેમાં કાઈ કોઈ વિશેષો વિલક્ષણ વિજ્ઞેય છે તેનું વિવરણ લાભમાં કરેલું છે તે થકી જાણવું. ઇશ્વરના સ્વરૂપાદિકને સત્યપણે સ્વીકારનાર હોવાથી એને સમ્બંધ શબ્દથી સંબોધે છે. અષ્ટ શાસ્ત્રો છતાં તેથી શું ? તો કહે છે કે—આ શાસ્ત્રો હિતની ઇચ્છાવાળા અમારા સર્વ આત્રિતોએ સાંભળવાં અને જાણવાં અને તેની કથા કરવી. (૬૬) પછીના ચાર શ્લોકોથી આ શાસ્ત્રો વિષે જે જે વિશેષો જાણવા જેવા હતા તે કહ્યાં. એમ આ પ્રમાણ પ્રકરણ પરિપૂરણ કર્યું છે.

આજ ચાલુ પ્રસંગમાં આ એક વાત અવશ્ય વિદિત કરવા જેવી સત્સંગિ માત્રે અવશ્ય સમજવા જેવી છે. સ. પ્ર. ૩ અ. ૨૨ માં “ આ ઉદ્ધવસંપ્રદાયમાં સર્વ કાર્ધ જનો સત્સંગિસંજ્ઞાથી સંબોધાતા હોવાથી એ સંજ્ઞા સાર્થક ધારવી ” એમ સ્વયં કહીને, તે નામનું નિર્વચનપણ પોતેજ કરે છે કે—(૧) સત્ શબ્દથી પરબ્રહ્મ ભગવાન (૨) તેમના આત્રિત સાધુઓ (૩) તે ભગવાને કહેલો સદ્ધર્મ (૪) આ ત્રણનું જેમાં નિરૂપણ હોય તે શાસ્ત્ર. એમ ચાર અર્થો સત્ શબ્દના કયાં છે. અને સંગશબ્દના પણ ચાર અર્થો કયાં છે. આમાં સત્ શબ્દથી કહેલાં શાસ્ત્રો કયાં ? તો વેદાદિ આઠ ગણ્યાં છે. આનો સંગ તો કૃષ્ણલક્ષિત આદિની પુષ્ટિ માટે પ્રીતિથી સાંભળવું, કીર્તન કરવું, જાણાવવું વિગેરે કહ્યો છે. ઉક્ત શાસ્ત્રોનો ઉક્ત સંગ તે સત્સંગ કહેવાય. આવો સત્સંગ જેને હોય તે સત્સંગી કહેવાય. શ્રીહરિ સત્સંગિપદના વ્યાખ્યાનમાંજ આઠ સમ્બંધોના શ્રવણાદિ સંગવાળાનેજ સાર્થક સંજ્ઞાવાળા સત્સંગી કહે છે. જેનો નિત્ય સંગ રાખવાથી સત્સંગી મનાય એવાં આઠ સત્ શાસ્ત્રોનો સંગ ત્યાગ થઈ શકે ખરો ? અને તે ‘શાસ્ત્રો સંપ્રદાયનાં નહિ’ એવો અપલાપ થાય ખરો ? અને એને ઔપચારિક ખીજ મહત્વનાં કહેવાય ખરું ? આ બધી નિરાધાર માન્યતા કયોજકલ્પિત હોઈને સંપ્રદાયને માન્ય

ન થાય એ સહજ છે. આ બે નંબરના કારણની સમાલોચના આલોચતાં એક નંબરના કારણની તો કોડી નેટલી પણ કિંમત રહેતી નથી. તદ્દન નિરર્થક અને અનર્થક હરે છે. ઉપર પ્રમાણે આઠ શાસ્ત્રોને સહેલુંક સ્વાલીષ્ટ કહીને, તેને સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તરીકે શ્રીહરિએ અને વિજ્ઞાનશૂદ્ધોએ સ્પષ્ટ શબ્દોથી સ્વીકાર્યાં છે. એટલે એની સામે કોઈ આશ્રિતે વિચિત્ર અર્થો કે વિકૃત રજુઆત કરવાની હોય નહિ. આ રીતે બીજા કારણની સમાલોચના સંપૂર્ણ થઈ.

અવ્ય. મધ્ય પદના શ્રીમુખના સ્પષ્ટ શબ્દોનો આધાર લઈને સંપ્રદાયની સંપૂર્ણ સંપ્રદાયના પ્રબંધોથીજ થાય એ ને ત્રીજું મહત્ત્વનું કારણ કહે છે તે બરોબર છે. આ વિષયમાં કોઈનો વિવાદ નથી. સર્વ આશ્રિતો એજ પ્રમાણે માને છે અને આચરે છે. પોતાના સંપ્રદાયની પુષ્ટિ માટે સંપ્રદાયના પ્રબંધોની જરૂર ખરી પરંતુ પોતાના સંપ્રદાયનું સ્વરૂપ શું ? અને સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શો ? અને એની પુષ્ટિ કેવી રીતની ? આ સનાતન સત્ય પ્રથમ સમજવાની જરૂર છે. આ બાબત વર. ૧૮ માં અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય પાંચ બાબતોના વિવરણથી સ્પષ્ટ જણાવી છે. સંપ્રદાયના પ્રબંધોનું પ્રમાણપદે મહત્ત્વ કે ગૌરવ કે વિશિષ્ટપણું કેવળ “આ સંપ્રદાયના છે” એવા કથનમાત્રથી નહિ પણ આઠ ગ્રંથોના અને તદ્દુક્ત બાબતોના અનુસરણથી અને આચરણ પ્રમાણથી છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોનું મહત્ત્વ કે ગૌરવ કે વિશિષ્ટપણું મનાયું છે તે અલીષ્ટ અષ્ટ શાસ્ત્રોના સર્વ રીતે અનુસરણથી છે. તેથી જ શિક્ષાપત્રીને “સર્વ સચ્છાસ્ત્રોના સાર સમુદ્ધરીને આ શિક્ષાપત્રી લખી છે” એમ મહત્ત્વને કહે છે. સ. જ. માં પણ “સર્વ સચ્છાસ્ત્રોના સારાંશને સદ્બુદ્ધિથી સમાકર્ષીને શિક્ષાપત્રી લખી” એમ કહે છે. આશીર્વાદ આપવા જેવી સામાન્ય બાબતમાં પણ ‘શાસ્ત્રસંમતાઃ’ એમ કહે છે. સદાચારોને પણ ‘સચ્છાસ્ત્રપ્રતિપાદિતાનુ’ એમ કહે છે. અષ્ટ શાસ્ત્રોનો કેવળ સ્વીકાર નહિ પણ તેના શ્રવણ પઠન પાઠનાદિકની પણ આજ્ઞા કરી છે. એમ શિક્ષાપત્રીનું મહત્ત્વ કહ્યું છે. સત્સંગિજીવેનની પ્રમાણ્યતા માટે ‘વેદશાસ્ત્રપુરાણનાં સારરૂપમિદં પરં’ એમ કહે છે. સચ્છાસ્ત્રોના અનુસરણવાળાં સેંકડો વ્યક્તો એ ગ્રંથમાં જ છે. વિસ્તારભયથી લીધાં નથી. વ્યક્તનામૃતને ‘સચ્છાસ્ત્રઃ સંમિતાનિ ચ’ ‘સચ્છાસ્ત્રસંમાનિતઃ’ એવું વિશેષણ આપીને તેની સચ્છાસ્ત્રોનું સારિતા સારી રીતે સમર્થન કરી છે. મધ્ય ૩૫ ‘અમે આઠ ગ્રંથનું અતિશય પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે તે ગ્રંથને સાંભળવા અને ભણવા’ એમ શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે કહે છે. લોયા ૧૪ માં “અમે ઇષ્ટપણે માનેલા આઠ ગ્રંથો અને મારો અભિપ્રાય એક જ છે એમ બુદ્ધિવાનોએ બાણનું” એમ કહ્યું છે. આ રીતે વ્યક્તનામૃતમાં બહુધા બાબતમાં સચ્છાસ્ત્રાનુસરણને શ્રીમુખે કહે છે. ગ્રંથકર્તાને ‘વેદશાસ્ત્રપુરાણજ્ઞઃ’ ‘પંચચરાત્રાર્યકોવિદઃ’ એવું વિશેષણ આપ્યું છે એમાં પણ એજ બાબત ગર્ભિત છે. ગ્રંથના ઇષ્ટદેવને ઉપરના અનુસંધાને ‘વ્યાસસિદ્ધાન્તબોધકઃ’ ‘સચ્છાસ્ત્રાનુગતપ્રજ્ઞઃ’ ‘વેદાન્તતત્ત્વપ્રથનઃ’ ‘દ્વૈતાદ્વૈતાર્યનિગમહાર્દબોધી’ ‘સર્વસચ્છાસ્ત્રસંવોહનઃ’ ‘નિગમાદ્યષ્ટસચ્છાસ્ત્રાતિરુચિઃ’ ‘વિશિષ્ટાદ્વૈતમતધૃત્’ ‘રામાનુજકૃતગ્રન્થશ્રુતિપાઠપ્રવર્તકઃ’ ઇત્યાદિ મંગળ નામોથી નિર્દેશ્યા છે. આ દીર્ઘ દષ્ટિએ દેખીએ તો સંપ્રદાયના પ્રબંધોમાં જે જે વિષયો વર્ણવ્યા છે તેને મેળવીએ તો અક્ષરશઃ સચ્છાસ્ત્રમૂળક છે. વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં મોક્ષોપયોગી આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન ભક્તિ વૈરાગ્ય ધર્મ વિગેરે વિષયો વર્ણવ્યા છે તેને અનુસારે તેના અવિરોધથી વિશેષાર્થ સાથે વર્ણવ્યા છે. તેમાં કેટલાંક તો તેતે શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણ વિગેરેનાં વ્યક્તો સાક્ષાત્ જ મુક્યાં છે. તો કેટલાંક વ્યક્તોનો ગુર્જર અનુવાદ કર્યો છે. તો કેટલાંકનો ભાવાર્થ તાત્પર્યાર્થ વર્ણવ્યો છે. તેની તપાસણી કરીએ તો એકપણ વ્યક્ત એવું ન નિકળે કે જેનું મૂળ સચ્છાસ્ત્રોમાંથી મળી ન આવે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોની મહત્તા, પ્રમાણ્યતા અને ગૌરવને માટેજ આઠ સચ્છાસ્ત્રોની સ્વાલીષ્ટતા સકારણ્ય કહેવા પૂર્વક તેના પઠન શ્રવણાદિકની આવશ્યકતા શ્રીમુખે કહી છે. આવી તત્ત્વસ્થિતિ પ્રામાણ્યિક હોવાથી જેવાં સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તેવાંજ આઠ શાસ્ત્રો છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એમાં પર અપર, અધિક ન્યૂન, ગ્રાહ્ય ત્યાજ્ય એવો વિભાગ કરવા જેવો નથી. સર્વેને સમાનભાવે સમુપયોગનાં માનવાં જોઈએ. ‘માં’ અને ‘નાં’ એવા ઉદાંગ ઉઠાવથી ભેદ પાડવા જતાં બહુ વાક્યોનો પરસ્પર વિરોધ અપરિહાર્ય આવે અને વિલેપનો પણ અવધિ રહે નહિ. ખરે ખુલ્લું કહીએ તો

આ ચર્ચા કરવા જેવી જ નથી. એનો કશો ઉપયોગ નથી. એમ તોડફોડ કરવાથી સંપ્રદાયનું મહત્ત્વ કે વિશિષ્ટતા કે પ્રગતિ થઈ જવાની નથી. જેમ છે તેમ રહેવા દેવામાં ખરડાપણું છે. સર્વોપરી ઉપાસનાના ઉધડ ધમંડથી કે યુક્તિ પ્રયુક્તિ કુયુક્તિના બળથી શ્રીજીમાન્ય તત્ત્વવસ્તુને એકેએકે ખંડન તંડન ભંડન કંડન કરવા માંડી છે તે સર્વથા અયોગ્ય અનર્થક છે. સર્વધર્મ સમન્વયની અને સાર ગ્રંથણની સ્વીકૃત વડી વાતને જરા સ્થાન અપાય તો સાર. એકે ચર્ચા કરી એટલે બીજાએ કરવી પડે છે.

△ સંપ્રદાયની પરમ વિશિષ્ટતા ઉપર વારે વારે બહુ ભાર મુકવામાં આવે છે તે ઠીક છે. પરંતુ તે શ્રીજીએ જે માન્ય કરેલી હોય તેજ સ્વીકાર્ય છે. એ સંપ્રદાય ગ્રંથમાંજ ગ્રંથિત છે. પરંબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવતા, પોતાની તેમની સાથે તત્ત્વતઃ અભિન્નતા, કૃષ્ણ, તેમના અવતાર, તેમની પ્રતિમાઓની ધ્યેયતા, રાધાકૃષ્ણ લક્ષ્મીનારાયણ નરનારાયણાદિકની અભિન્નતા, કૃષ્ણ, તદ્વતારોની યુક્તિથી અખંડનતા, નારાયણ-મહેશની એકાત્મતા, પંચાયતન દેવોની પૂજ્યતા, વિશિષ્ટદ્વૈત મતની સ્વમતતા, જોલોકધામની ઇષ્ટિતતા, સેવામુક્તિની મુખ્યતા, વલ્લભાચાર્યોક્ત સેવા રીતિની સ્વીકાર્યતા, પંચસંસ્કારી સૌમ્ય દીક્ષાની ગ્રંથણતા, અર્હિસાદિ ધર્મોની વિશુદ્ધતા, ધર્માદિ અંગસહિત ભક્તિની કર્તવ્યતા, બ્રહ્મરૂપ થઈને કૃષ્ણભક્તિની કર્તવ્યતા, પ્રતિદિન સાવંસમયે ભગવન્મંદિરપ્રતિ ગતવ્યતા, વિગેરે બહુ પ્રકારની વિશિષ્ટતા વર્ણવી છે. મનઃકલ્પિત વિશિષ્ટતાનો આમાં સમાવેશ નથી. વિશિષ્ટતા કે મહત્તા સુરીતની હોવી જોઈએ પણ કુરીતની નહિ. એમાં સંપ્રદાયનો અનુરોધ પ્રથમ જોઈએ. વિશિષ્ટતાને છેતરપીંડી ન જોઈએ. પરસ્પર શાસ્ત્રવિરોધ ન આવવો જોઈએ. આ ત્રીજા કારણની સમાલોચના થઈ. આજ રીતે સંપ્રદાયની સંપુષ્ટિ ઇચ્છનીય છે. તોડ ફોડ કરીને નહિ.

— ત્રીજું અતિ મહત્ત્વનું કારણ કહેવાના પ્રસંગમાં, સંપ્રદાયની પુષ્ટિમાં સંપ્રદાયના જ પ્રબન્ધોની ઉપયોગિતા જણાવાની સાથે આઠની તો અનુપયોગિતા જેવી અવદશા કરી દીધી. જ્યારે એવી ત્યાગ્ય જેવી સ્થિતિ છે તો પછી તેને શ્રીમુખે અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ એવાં વિશેષણો શા કારણે વાપર્યાં છે ? એવો કોઈ પ્રતિપ્રશ્ન પુછે તો તેનો જવાબ અન્યત્ર શોધવાનો નથી. પરંતુ વરતાલ ૧૮ માં જે પ્રશ્ન એજ એનો પ્રાથમિક જવાબ છે એમ રોકડો હબ્બર જવાબ જોઈવી દીધો છે. જેમાં અતિ પ્રમાણરૂપ કહ્યાં છે તેમાં જ અતિ પ્રમાણ નહિ એવી અપૂર્વ શોધખોળ કે જે કોઈપણ ચોખ્ખાણી છુદ્ધિવાળો પણ ન કરી શકે એવી કરી લાગ્યા છે. જુઓ—“પણ. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે—આ આઠ ગ્રંથો માટે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ એ વિશેષણો શા કારણે વપરાયેલાં છે ? પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ તેનો જવાબ, વચનામૃતમાં અને શિક્ષાપત્રીમાં જ આપવામાં આવ્યો છે. (શિક્ષાપત્રીમાં એ વાત નથી.) વચનામૃત ૧૮નો પ્રશ્ન એજ આ પ્રશ્નનો પ્રાથમિક જવાબ છે, સત્સંગી પુછે અથવા તેનું પોતાનું મન કંઈ તર્ક કરે ત્યારે જો તેણે આ શાસ્ત્રો બધાં વચાર્યાં હોય તો પ્રશ્ન અને તર્કનું સમાધાન થઈ શકે, એવી સ્પષ્ટતા એ વચનામૃતમાંજ કરવામાં આવેલી છે.” આ રીતે જેમાં મંડન છે તેમાંથીજ ખંડન અપાર છુદ્ધિ યુક્તિના બળથી શોધી જોઈવી કાઢ્યું છે. કોઈ પુછે અથવા પોતાના મનમાં તર્ક થઈ આવે તેના સમાધાન માટે એ શાસ્ત્રો બધાં વાંચવાની જરૂર છે. બીજા કશામાં ઉપયોગનાં નથી એવો ઉત્તરાર્થ ઉધડ જોઈવી કાઢ્યો છે. પ્રશ્નને સ્વાભાવિક કહે છે એટલું સારું છે. આ કારણથી શ્રીજીએ એ શાસ્ત્રોને અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ એવાં વિશેષણો આપ્યાં છે. વિશેષણો આપવાનું આ કારણ છે. બીજું કંઈ ખાસ તાત્પર્ય એમાં નથી. એમ કહીને વાતને ઉચે મૂકી દે છે. શ્રીજી જે બાબતને અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ માને છે તેની સાથે પણ હદ બદી બાકરી બાંધવાની ધૃષ્ટતા કરી છે.

આ વાક્યોમાં જે પોલખપોલ છે તેની હવે વાત કરીએ. ‘માં-નાં’ કરતાં પણ આમાં ઘણી ધાલમેલ જોવા બળ્યવા મળે છે. શ્રીમુખના શબ્દોમાં પોતાના ઘરના (ક્ષેપક) શબ્દો ઘુસાડ્યા છે. અમૃતમાં વિષ મિશ્રણ જેવું કહ્યું છે. મનમાન્યો અર્થકેર સાધવાની તમન્ના કેટલી છે તેનો આ સળંગ પુરાવો છે. ‘અતિ પ્રમાણરૂપ ઇષ્ટ’ આ વાક્યો તો બહુ દૂર છે તેને લાવીને આ વિચારમાં એમતેમ અડાવ્યાં છે. શ્રીજી તો પ્રથમ મોઢા

મોટા સંતોને પુછે છે કે-સત્સંગી હોય તેને અવશ્યપણે શી શી વાર્તા જાણી જોઈએ, કેમ ને તેને કોઈક પુછે અથવા પોતાના મનમાં કોઈક તર્ક થઈ આવે ત્યારે જો તે વાર્તા જાણી ન હોય તો તેનું સમાધાન કેમ થાય ?” આ રીતે સામાન્યતઃ પુછે છે. કોઈ વિષયનો નિર્દેશ કરતા નથી. સામાન્યતઃ પ્રશ્ન પુછીને ઉત્તરમાં પાંચ બાબતો જાણવાની કહી-એમ પ્રશ્નોત્તર પૂર્ણ થાય છે. આમાં “કોઈક” શબ્દ છે તેને સ્થાને સત્સંગી શબ્દ મુક્યો. કેવળ સત્સંગી પુછે અને શું કુસંગી ન પુછે ? “કોઈક” એ સામાન્ય શબ્દ હતો તે ઠીક હતો. “આ શાસ્ત્રો જાણ્યાં વિચાર્યાં હોય તો” આ શબ્દો શ્રીજીના પ્રશ્નમાં નથી. જેથી ભ્રેષ્ઠ ભાવ નિશ્ચિત થાય છે. શ્રીજીનું તો “જો એ વાર્તા જાણી ન હોય” એવું વાક્ય છે. સર્વસાધારણ વાતમાં એકલી અસાધારણ વાત “આ શાસ્ત્રો જાણ્યાં વિચાર્યાં હોત તો” એમ ઘુસાડી દીધી. એમ જોટાજો વાળ્યો. એકલાં શાસ્ત્રોને માટેજ આવે આગ્રહ કેમ રખાય છે. ખીજી ચાર બાબતોને બાકાત કેમ રાખી છે ? અનુપયોગિતા તો પાંચેય માટે સરખી છે. તો પાંચેય બાબતોને એજ પ્રશ્ન અને એજ ઉત્તર અડાવી દેવાનો હતો. પાંચમાં ભેદ પાડવાની કશી જરૂર ન હતી. શ્રીજીએ ચોથે નંબરે મુઠેલાં આઠ શાસ્ત્રોને દેવ પછી ખીજ નંબરે મુકીને પણ દશા તો બહુ ધુરી સર્વાધિક કરી દેખાય છે. ચાર બાબતો તો લારે લાગ્યશાળી કહેવી પડે. કેમકે આ કિલકિતામાં રહી ગયાં. એકલાં નિરાધાર શાસ્ત્રો દુર્ભાગી કે જેથી આ કિલકિતામાં આવી ગયાં. જે શબ્દો શ્રીજીપ્રશ્નમાં નથી તે નવાને ધાલીને પણ આઠ શાસ્ત્રોને અનુપયોગી જેવાં ઠરાવી દીધાં ? કેવી ધાપ મારી છે ? કોઈને પણ આવડે ? આમાં વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરવામાં કાંઈ બાકી છે ? અને અનન્વય દુરન્વય કરવામાં કાંઈ બાકી છે ? તેનો મુકાબલો સુચ સમાજ સ્વયં કરી લેશે.

પ્રશ્નગાત્ર કહીએ—આના અનુવાદરૂપ સંસ્કૃત હ. વા. સુ.માં શ્રીજીએ પોતે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો કે-સત્સંગિઓએ તત્વત શું શું જાણવું જરૂરી છે. એનો ઉત્તર પોતેજ કર્યો કે-સંપ્રદાય આદિક ચાર બાબતો જાણવી. આમાં પંડ્યાશ્રી જેની ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે તે શબ્દો (કેમકે તેને કોઈક પુછે અથવા પોતાના મનમાં કોઈ તર્ક થઈ આવે ત્યારે જો તે વાર્તા ન જાણી હોય તો તેનું સમાધાન કેમ થાય ?) આમાં લીધા નથી. પંડ્યાશ્રીને જેમ સમજવું હોય તેમ સમજે. અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ આ એ વિશેષણો શાસ્ત્રોને શ્રીમુખે આપ્યાં છે તે પોતાની ઉદાગ માન્યતામાં બહુ આડે આવતાં હતાં તે ઉપરની બુંડ કુલંડ રીતે ટાળી નાંખ્યાં. જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી શ્રીજી વાક્યોને મેળવી વાંચો વિચારો તો ખરા કે શી રીતે એનાએજ પ્રશ્નમાં ઉત્તર થઈ ગયો ?

ભલે વકીલ પંડ્યાશ્રી પંડાબળથી કે વકીલાત બળથી આઠ સચ્ચાસ્ત્રોને અનુપયોગી જેવાં ઠરાવે પરંતુ મહાપ્રભુએ આઠને અતિપ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ એવાં વિશેષણોથી વધાવ્યાં છે તે યાવચ્ચંદ્ર દિવાકર કાયમ રહેવાનાં છે કેમકે સંપ્રદાયનાં તરીકે મનાતાં સઘળાં શાસ્ત્રોમાં આઠ શાસ્ત્રોના વચનોનો સંગ્રહ બહુધા કર્યો છે. (‘સર્વંધર્માન્’ ‘યસ્માક્ષર’ ‘કૃષ્ણસ્તુ મગવાન સ્વયં’ ‘અન્યોર્ઽર્ષિ ધર્મરક્ષાયે’ ‘કલો લલ મવિવ્યન્તિ’ ઇત્યાદિ સહસ્રશઃ છે) એ કોઈ રીતે કાઢ્યાં નીકળે તેમ નથી. બ્યારે બ્યારે બહારનું આક્રમણ આવે છે ત્યારે એજ વાક્યો પ્રમાણ તરીકે કામ લાગ્યાં છે. અને લાગશે શંકરાચાર્ય અને કાશીનો દાખલો તાજે છે. એટલે શ્રીજી વાક્યતો અવિચળ રહેવાનું છે. શ્રીજીની માન્યતા મુજબ માનનારા ચુસ્ત આશ્રિતો છે એટલે કશી ન્યૂનતા નથી. વિરોધિ-ઓએ પણ સમજી વિચારીને અનુરોધી થવું પડશે. સંપ્રદાયના થઈને તેવાં શાસ્ત્રોને ગોણુ કે અનુપયોગી કે અન્યાર્થે ઠરાવીને તક્કાવત સાધવાની આડાઅવળી મહેનત કરે છે તે મુધા અને કુધા છે. આ સતી સમા-લોચના સર્વેએ સ્વીકાર્ય છે.

શ્રીજીએ અષ્ટ સચ્ચાસ્ત્રોને અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટપણે માન્યાં છે તેનું એક કારણ શ્રીજી માન્યતાની વિરુદ્ધનું કહ્યું. હવે ખીજું વધારે વાસ્તવિક કારણ એના જેવું જ હુધડ કહે છે. લિન્નલિન્ન આચાર્યો અને પંડિતોએ તત્ત્વજ્ઞાન વિષયમાં લિન્નલિન્ન મતો ઉચ્ચાર્યા છે. એ સર્વેએ વ્યાસજીને આદિ આચાર્ય તરીકે અને એમનાં વચનોને પરમ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારેલાં છે, અને મહાપ્રભુએ પણ એવો જ

અભિપ્રાય અંત્ય ૧૦ માં ઉચ્ચાર્યો છે. સાતને વ્યાસપ્રણીત (વેદ સાથે) ગણીને અને યાગવલ્ક્યને ભારતીય સમાજના અગ્રગણ્ય અને તેમની સરકારમાન્ય ગણી છે. આ હકીકતને કારણે અત્રે આશ્રિતો સરળતાથી શ્રેય સાધી શકે એ કારણે એ આઠને અતિ પ્રમાણરૂપ અને ઇષ્ટ માનેલાં છે. આ રીતે લાંબી પ્રસ્તાવના રમ્ય રીતે જાઠવીને, હવે નાસાંકિત સર્વમાન્ય ઉક્ત આચાર્યવર્યોના સદભિપ્રાયને પણ હિતાંગ રીતે ઉલટાવે છે. “પણ તે સાથે જ તેમણે દેટલીક ચોખવટ પણ કરેલી છે. આ ચોખવટ આશ્રિતમાત્રે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. પહેલી બાબત એ છે કે સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાના નિરાકરણ માટે તો આ આઠ શાસ્ત્રોને નહિ પણ સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોને જ મુખ્ય પ્રમાણ સમજવાં જોઈએ.” આ રીતે પોતે ચોરટી ચોખવટ કરે છે. સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓ તો આઠ શાસ્ત્રોને આધારે મહાપ્રભુએ જ વ્યવસ્થિત કરી છે. વાત કરવાની બાકી રાખી નથી. તત્ત્વજ્ઞાન માટે તો રામાનુજકૃત સૂત્રભાષ્ય તથા ગીતાભાષ્યને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે. અમારા સંપ્રદાયનું મૂળ છે, એના જેવો કોઈ ગ્રંથ નથી, એમ અતિશય પ્રશંસેલા વાસુદેવમાહાત્મ્ય થકી ધર્મ પ્રણાલિકા જણવાની અનુરા આશ્રિતોને શ્રીહરિએ કરી છે. લોયા ૧૪ માં ‘આઠ સચ્ચાસ્રો અને મારો અભિપ્રાય એક મળતો છે એમ બુદ્ધિવાનોએ જણવું’ એમ શ્રીમુખે જ ચોખવટ કરી છે. ધર્મ તો શ્રુતિ સ્મૃતિ સદાચારે પ્રતિ પાદેલો સ્વીકાર્યો છે. દીક્ષા તો પંચસંસ્કારવાળી શુરુપરંપરા પ્રાપ્ત પ્રામાણિક છે. દીક્ષામાં ઉપાસ્ય ઇષ્ટ દેવતા તો શ્રીકૃષ્ણ છે એમ પણ ચોખવટ કરી છે. સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો, આઠ શાસ્ત્રોના સારસિદ્ધાંત સંગ્રહરૂપ છે એવી પણ ચોખવટ કરી છે. પંડ્યાશ્રી પણ ‘વ્યાસસિદ્ધાન્તબોધક:’ આ બાબતને માને છે. આ સમન્વય દૃષ્ટિએ દેખીએ તો સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકા પૃથક્ નથી. (વેષભૂવાની આમાં વાંત નથી) તો પછી સિદ્ધાંત અને પ્રણાલિકા બાબતમાં આઠ અમુખ્ય અને સંપ્રદાયનાં મુખ્ય એવી વિભાગીય ભાંગફોડ કોઈ રીતે યોગ્ય સમન્વિત ઘટિત નથી. શ્રીજીકૃત આ ચોખવટ આશ્રિતમાત્ર અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખે છે. ભાંગફોડીયા ચોખવટની જરૂર નથી. ભલે સેવામંડળવાળા એવી સેવાને કર્યા કરે. ખરું ખુલ્લું કહીએ તો આ ચોખવટ નહિ પણ આપ્તતમ મહાપ્રભુ અને મોટા મોટા વ્યાસાદિ આચાર્યોનાં પ્રમાણ વાક્યોની ચોખ્ખી ચોરવટ (અર્થાંતરરૂપ) યોગાનમાં થાય છે અને સત્સંગિ સમાજની છેક છેતરપીંડી થાય છે. વધારે વાસ્તવિક કારણની સમીક્ષા થઈ.

“ખીજી બાબત એમ છે કે—આ શાસ્ત્રોમાં વિવિધ પ્રકારનાં જે વચનો કહેલાં છે તે વચનો ભગવાનની ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ધર્મ, એટલે કે એકાંતિક ધર્મનો અત્યુત્કર્ષ દાખવતાં હોય તેને જ મુખ્ય પ્રમાણો માનવાં જોઈએ. અને ત્રીજી બાબત એ છે કે જુદા જુદા આચાર્યો અને વિદ્વાનોએ આ શાસ્ત્રોના રહસ્ય અંગે ગમે તે કહેલું હોય, પણ “ધર્મેણ સહિતા કૃષ્ણમક્તિઃ કાર્યંતિ તદ્વહઃ” (શિ. શ્લો. ૧૦૨) ભગવાનની ભક્તિ હંમેશાં ધર્મયુક્ત જ કરવી એજ આ ગ્રંથોનો સાર છે. એવું સૌ કોઈએ નિશ્ચિત માનવું જોઈએ.” આ રીતે શાસ્ત્રવચનોમાં ઉત્કર્ષાપકર્ષનો અને મુખ્ય અમુખ્યનો મોટો શાસ્ત્રાર્થ વિચિત્ર વિકૃત ઉપાડયો છે. એની સમાલોચના સમીચીન કરીએ—

આ બંને શ્લોકો એક સાથે છે તેમાં અર્ધાને નંબર આપ્યો અને ખીજીને નહિ આપીને ભેદ પાડયો છે. અર્ધાને સંસ્કૃતમાં મુક્યો અને ખીજીનું ગુજરાતી ભાષાંતર માત્ર આપીને ભેદ પાડયો છે. પુરાતત્ત્વખાતાની શિક્ષાપત્રીમાં સાથેજ બંને શ્લોકો અને અર્થો મુક્યા છે. ભેદનું ખરૂં કારણ ભેદવાદી બાણે. આ બાબત સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોને નહિ પણ આઠ શાસ્ત્રોને લગતી છે. શિક્ષાપત્રી ટીકામાં—“પોતે કહેલાં શાસ્ત્રોના તાત્પર્યના અવધારણ્યમાં વિશેષને કહે છે” એવું પ્રતીક પૂર્વાપરના અનુસંધાને આપ્યું છે. જેથી આ બાબત આઠ શાસ્ત્રોને લગતી છે એ નિશ્ચિત થાય છે. “પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રોમાં (આઠ) જે વાક્યો શ્રીકૃષ્ણ, ધર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્યના ઉત્કર્ષને કહેનારાં હોય તેને, જરા અપકર્ષને જણાવનારાં વાક્યો કરતાં પ્રધાનપણે માનવાં. એટલે એનાથી નિષ્પ્રય કરવો” એવી ચોખવટ કરી છે. ટીકામાં કૃષ્ણ ધર્મ, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય વિષયમાં અપકર્ષ ઉત્કર્ષને જણાવનારાં આઠ શાસ્ત્રોનાંજ વાક્યોને વિષયવાર વિસ્તારથી લઈને રમ્ય રીતે શ્લોકાર્થ ઘટાડ્યો છે. એટલે આમાં

સંપ્રદાયની કશી વસ્તુ નથી. તે વખતે સંપ્રદાયના ગ્રંથો જ અસ્તિત્વમાં ન હતા. સંપ્રદાયે તો આ બાબત સ્વાર્થે સર્વાત્મના સ્વીકારવાની છે.

આ બધું તો ઠીક છે, પરંતુ જેને માટે શ્રીજીની આ બધી મુખ્ય મહેનત છે તે ઇજ્જદેવ શ્રીકૃષ્ણનેજ મૂળમાંથી કાઢી નાંખ્યા છે. બીજે સ્થળે તો કંઈક ઠીક પણ આ અંત્યુક્ત પ્રસક્ત શ્લોકોમાંથી કાઢી નાંખ્યા છે. જાણે શ્રીકૃષ્ણને જ અપકર્ષમાં ગણ્યા હોય. આતો સત્સંગીમાત્રે અતિઅસહ્ય હોષને ધિક્કારવા યોગ્ય છે. જે જ્ઞાનને શ્લોકમાં સ્થાન નથી તેને લક્ષિત સાથે બીજું સ્થાન આપીને 'શ્રીકૃષ્ણસ્ય' એમ જેમને મુખ્ય સ્થાન સ્પષ્ટ શબ્દથી જ આપ્યું છે તેને તો મૂળમાંથીજ કાઢી નાંખ્યા છે. શ્રીહરિસ્વરૂપ ઉપાસ્ય ઇજ્જદેવ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મને કાઢી નાખવાની આતો પ્રત્યક્ષ ચોરી છે. આતો ઉઘાડું પ્રદેશનું લક્ષણ છે. આવી ધાલમેલ અને જાળમાલ શ્રીજીની શબ્દમૂર્તિભૂત શિક્ષાપત્રીના અર્થમાં કંઈ આશ્રિતે થાય ખરી? આ કંઈ અભાણુથી થયેલી ભુલ નથી. પણ બાણીને કરેલું ચોખ્ખું ચોર્સ જણાય છે.

શ્રીજીસ્વીકૃત ટીકામાં-શ્રીકૃષ્ણના અપકર્ષને કહેનારાં વચનોને અપ્રધાન ગણીને અને ઉત્કર્ષને કહેનારાં વચનોને પ્રધાન ગણીને શ્રીકૃષ્ણનો અપરંપાર ઉત્કર્ષ સવિસ્તર શતાનંદ મુનિએ સમર્થ્યો છે. આતો તો ગ્રંથ પણ આવવા દીધો નથી. લાખ્યમાં તો—“પ્રાપ્ય પરમપુરુષ શ્રીકૃષ્ણ, તેમની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી ધર્મ, તેમને વિષે લક્ષિત અને તેમના થકી અન્યત્ર (શ્રીકૃષ્ણ થકી અન્ય વિષયોમાં) અરુચિ એવું વૈરાગ્યનું લક્ષણ કયું” છે. આમાં તો શ્રીકૃષ્ણને પ્રાપ્ય કહીને ધર્મ લક્ષિત વૈરાગ્યને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાય તરીકે કહે છે. એમ ઉપેયઉપાય ભાવ સમર્થ્યો છે. જેને પ્રાપ્ય તરીકે સ્પષ્ટ શબ્દોથી કહે છે તે શ્રીકૃષ્ણને મૂળથીજ નિરસ્ત કરીને, જે તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાયો ધર્માદિક છે તેને ગ્રહણ કરે છે. આ કેવો વિચિત્ર અર્થ અને કેવી વિકૃત રજુઆત કે જેનો જોડો કોઈ સ્થળે જડે નહિ. શ્રીકૃષ્ણનું તો ઠીક છે પરંતુ જેને શ્રીહરિની અપરમૂર્તિ માને છે તે સડીક શિક્ષાપત્રીના અર્થનું પણ ઉઘાડું ઉઠાંગ રીતે ખંડન પ્રસિદ્ધમાં થાય છે. કૃષ્ણને કાઢી નાખવાનું આ કપટ કાવત્રું કુલંડલયું ક્યાંથી કાઢ્યું? સેવા મંડળનું પરમ ધ્યેય અને જ્ઞાન આવું કૃષ્ણદેષી ક્યાંથી નિવડ્યું? કૃષ્ણનું નામ કાઢી નાખવું એ કયા સંપ્રદાયનો જ્ઞાનમાર્ગ અને ઉપાસના રીતિ? તેની જાહેરમાં ચોખ્ખવટ કરવાની જરૂર છે. બોચાસણવાળા તો કોર્ટમાં પણ ચોખ્ખું કહેતા કે અમે બોચાસણવાળા શ્રીકૃષ્ણને માનતા નથી. આ તો છાની રીતે ધા કરે છે. એટલો ફેર છે. પ્રગટ કે અમે બોચાસણવાળા શ્રીકૃષ્ણને માનતા નથી. આ તો છાની રીતે ધા કરે છે. એટલો ફેર છે. પ્રગટ ઉપાસના આવીજ અપલક્ષણી કૃષ્ણદેષી હશે? આ છળકપટ ખંડ કુલંડ નહિ તો બીજું શું? જેમ વચ. ૧૮ માંથી શ્રીકૃષ્ણ નામ કેનસલ કયું છે તેમ આ. ૧૦૧ શ્લોકમાંથી પણ કેનસલ કયું છે આ કેવી કૃષ્ણ સેવા?

હવે ત્રીજી બાબતની વાત કરીએ આ બાબત પણ જુદા જુદા આચાર્યો અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાય પ્રસંગની નથી કિંતુ પૂર્વપ્રકૃત અણશાસ્ત્રોના અનુસંધાનવાળી છે. ટીકામાં “આ સમગ્રાઓ સ્વધર્મસંહિત ભગવદ્ ભક્તિના પ્રતિપાદન પર છે, એ તેના સિદ્ધાંતને હવે કહે છે” એવું અવતરણ આપ્યું છે. “કૃષ્ણની ભક્તિ ધર્મ સંહિતજ કરવી પણ તેને ત્યજીને નહિ કેમકે જે ધર્મ છે તે ભક્તિનો પોષક છે. સર્વ સમગ્રાઓનો એજ રહસ્ય સિદ્ધાંત છે” આ રીતે શ્લોકાર્થ છે ટીકામાં આ વિષયનું વિસ્તૃત વર્ણન શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી કરવામાં આવ્યું છે. તે તે ટીકા થકી જાણવું લાખ્યમાં-ઉત્કર્ષ કહેનારાં શાસ્ત્રોને પ્રધાન શા માટે માનવા? તો જે સર્વે વેદો અને તે મૂળ જેમાં છે એવાં બીજાં શાસ્ત્રોનું રહસ્ય (હૃદય) ધર્મસંહિત ભક્તિ કરવામાં છે” એમ ભક્તિમાં પરમ તાત્પર્યને લઈ ગયા છે. ભક્તિ કેની કરવી? તો ‘શ્રીકૃષ્ણસ્ય’ અને ‘કૃષ્ણમક્તિઃ’ એમ કૃષ્ણ શબ્દ વાપર્યો હોવાથી કૃષ્ણની જ ભક્તિ કરવાનું કહે છે. બીજાનો પ્રસંગ નથી. “તસ્યૈવ સર્વથા મક્તિઃ કર્તવ્યા” (૧૧૩) એમ ‘કૃષ્ણનીજ ભક્તિ કરવી’ એવો નિર્ણય લીધો છે. કેમકે એમનુંજ પ્રકરણ ચાલુ છે. લાખ્યમાં-ચોખ્ખવટ કરી છે કે “જે પુરુષોત્તમ ભગવાન કૃષ્ણ સર્વાવિભાવકારણ પ્રતિપાદા છે તેમનીજ ભક્તિ કરવી” બીજાં પદોનું આડુઅવળું મનભાવ્યું વિવેચન કયું પણ કૃષ્ણપદનું તો કશુંજ કયું નહિ. ફક્ત કૃષ્ણપદનું નિષ્કાસન કયું અને જ્ઞાનપદનું પ્રવેશન કયું. ‘કૃષ્ણમક્તિઃ’ ત્યાં કૃષ્ણ શબ્દ રાખ્યો છે તેમ ‘શ્રીકૃષ્ણસ્ય’ એ શબ્દ રાખ્યો હોત તો શું બોલું હતું?

આ દોઢડાપણનો કશો અર્થ નથી. શિક્ષાપત્રીમાં આવો ઉધડ અર્થ ફેર કરવાનો અધિકાર સહનનંદસ્વામીએ કે શતાનંદમુનિએ આપ્યો છે કે શું? કેવું હું હું શોધે છે? અને કેવું કુટુંબુ ચુંથું કરે છે તેની આ ટુંકી રૂપરેખા આલેખનીયા છે.

ઉપર પ્રમાણે યદ્વા તદ્વા અપલપીને, આગળ ચાલતાં વળી કટલીક વિચિત્ર વિચારણા કરીને, ‘એટલે આ આઠ શાસ્ત્રો મહાપ્રભુને ઈષ્ટ એટલે પ્રિય છે...શ્રીમદ્દરામાનુજચાર્યનાં બે ભાષ્યો મહાપ્રભુને ઈષ્ટ એટલે પ્રિય છે એવો સ્વાભાવિક અર્થ આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે. મહાપ્રભુ સ્વા. ના. ની જીવન રીતિ હંમેશાં રચનાત્મક (બહુવિધ જીવોનું બહુ રીતે કલ્યાણ કરવું એ એમનું અવતાર કાર્ય હતું. એમનું અવતરણ ધર્મો ભાગવા માટે નહિ પણ ધર્મોની ભાજેલી પાળોને સમારી સુધારી તેમાં સુમેળ અને સમન્વય સાધવા માટેજ હતું. એટલે સર્વધર્મ સમન્વય એજ જેમની જીવન દષ્ટિ હતી એવા મહાપ્રભુ સ્વા. ના. વેદાદિક આઠ સમ્ભાષ્યોમાં અતિપ્રિય શાસ્ત્રો તરીકે ગણાવે એમાં શું આશ્ચર્ય?’ આ રીતે સ્વસ્થાનમાં સ્વરૂપ આવીને ડહાપણ કરે છે. જો આ રીતે સાચા નિખાલસ મનથી માનતા હોય તો ઉપર વર્ણવી એવી કિલણ કલ્પના, જટિલ જલ્પના, વિગીત વિતંડા કરવાનું મનજ ન થાત. વિચાર વાણી અને વર્તનની એકતા નહિ એનોજ વિપરિણામ છે. મહાપ્રભુએ જેવી રીતે અવતાર કાર્ય અને જીવન રીતિ (દર્શાવ્યા સુજળની) અપનાવી છે તેને સાચી રીતે અનુસર્યા હોત તો આ વિરોધી કડાકુટ માથાકુટ અને હેયાકુટ કરવાની જરૂરજ નહિ. સુમેળ અને સમન્વયની તો વૃથા વાતો વડાઈ માટે કરવાની છે. વર્તનમાં મોડું મીડું છે.

ઉપર પ્રમાણે લાંબુ ચુંથું ચર્વિતચર્વણ રૂપનું કરીને, સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોના વિચાર ઉપર આવતાં તેને સંપ્રદાયના સાહિત્યના ભંડાર તરીકે અને અન્નેડ તરીકે વખાણીને, તેના કર્તા ત્યાગિવર્ચ મુક્તાનંદાદિ સદૃશુ સંતોને નામનિર્દેશ અને ગ્રંથનિર્દેશ સાથે તેની કૃતિની બહુ રીતે પ્રશંસા કરીને. પર્યંતે “પણ એક હું ખદ આશ્ચર્ય છે કે—સંપ્રદાય બહારના જગતમાં હજી એનો પ્રચાર પરિચય નહિવત્ થએલો છે. એ માટે સંપ્રદાય બહારની વ્યક્તિઓના પૂર્વ ગ્રહે જેટલીજ સંપ્રદાયના સંચાલકો અને શિક્ષિતવર્ગની બેદરકારી પણ કારણભૂત ગણી શકાય તેમ છે” એમ પરિતાપને પર્યવસાનમાં લાવ્યા છે. સંચાલકમાં કે શિક્ષિતવર્ગમાં પોતે લેખકશ્રી આવી જાય છે. પોતે બેદરકારીને સમજ્યા છે તે સમ્યક્ છે. શ્રીજીએ ચોથા નંબરે મુકેલાં શાસ્ત્રોને બીજે નંબરે સેવ્ય તરીકે મુક્યાં છે તો તેની કંઈપણ સેવા પ્રમુખશ્રી અને સેવામંડળ કરશે એવી આશા છે. કેમકે “સંપ્રદાયની શોભા, ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠાનું મૂલ્યાંકન તથા તેની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ તેનાં શાસ્ત્રો ઉપરથીજ થાય છે. તેથી સંપ્રદાયના પ્રમાણિત શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું કરાવવું, તેનું સંશોધન કરી યોગ્ય સ્વરૂપે અને રીતે રબુઆત કરવી—કરાવવી એ અમારું એટલે શ્રીસ્વામિ નારાયણ સત્સંગ સેવા મંડળનું પરમ ધ્યેય છે” એમ સેવા મંડળનું પરમ ધ્યેય સત્સંગમાં જહેરમાં જણાવ્યું છે. પૂર્વેના સંચાલકો અને શિક્ષિતવર્ગે સંપ્રદાયના સાહિત્યના પ્રચાર પરિચય માટે યથાશક્તિ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમને અપ-વદવા જેવા નથી. આધુનિકોએ પોતાની બેદરકારી સમજવી ઘટે છે. જે સર્વ સત્તાધીશ છે આચાર્ય છે તેને તો કાંઈ કહેતા નથી, બીજાઓને જહેરમાં કહેવાથી કશું વળે નહિ. અપ્રકૃત આશ્ચર્યને અનુભવે છે એટલે બસ છે. આ બાબતમાં કદા જેવું બહુ છે પણ લાંબુ થઈ જાય છે. પ્રસંગ મળતાં કહેવાશે.

વળી સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રોમાં પણ શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિ જીવન વચનામૃત અને દેશવિભાગનો લેખ, આ ચાર મહાપ્રભુના પ્રત્યક્ષ પ્રસાદભૂત ગણીને સંપ્રદાયરૂપી ધમારતને ચાર મહાશાસ્ત્રોરૂપ પાયા ઉપર રચાયેલી ગણીને, તેનું થોડું વિવેચન મનલાભ્યું કરીને, “સંપ્રદાયમાં આ ચાર શાસ્ત્રોથી પર બીજું કોઈ નથી તેથી તે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ મનાય છે” એમ ચારનેજ શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ તરીકે સ્થાપીને, “સંપ્રદાયનાં કે સંપ્રદાય બહારનાં બીજાં શાસ્ત્રો જેટલા પ્રમાણમાં આ ચાર શાસ્ત્રોથી વિરુદ્ધ હોય તેટલા પ્રમાણમાં સંપ્રદાયના આશ્રિતો માટે પ્રમાણરૂપ ન ગણાય” એમ ‘વિરોધે ત્વનપેક્ષં સ્યાત્’ આ વિરોધાધિકરણ ન્યાયથી (શ્રુતિવિરુદ્ધ જે સ્મૃતિ હોય તો તે અનપેક્ષિત છે) સંપ્રદાયનાં બીજાં બધાં શાસ્ત્રોને અનપેક્ષિત ગણીને, જો સંપ્રદાયનાં ચાર શાસ્ત્રો થકી

છેવટે શાસ્ત્રોમાં પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ એવો ભેદ પાડીને મુખ્ય ગૌણપણાની કુદૃષ્ટપનાને કરે છે—પૂર્વ
 ઇતિહાસમાં જે અવતારો ગણવામાં આવ્યા છે તે બધા મહાપ્રભુ “પુરુષોત્તમમાંથી જ પ્રગટ થાય છે અને
 તેમાંજ પાછા લીન થાય છે” એ કારણે જ જે શાસ્ત્રોમાં એ અવતારોની લીલાઓનું વર્ણન કરેલું છે તેને
 સંપ્રદાયમાં પ્રમાણરૂપ અને પ્રિય માનવામાં આવેલાં છે” એમ અન્ય શાસ્ત્રોને અતિપ્રમાણરૂપ અને પ્રિય
 માનવામાં અવતાર લીલા વર્ણન રૂપ કારણ કહીને પછીથી પ્રત્યક્ષ પરોક્ષની સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી વિચિત્ર વિકૃત
 ચર્ચાને કરે છે. પંડ્યાશ્રી અંગુલિનિર્દેશની વાત વારે વારે કરે છે તે સર્વોત્તમ હોઈને સર્વેએ સ્વીકાર્ય છે.
 પરંતુ તત્ત્વતઃ અત્યંત તક્ષાવત પાડીને કરે છે તે અર્થ સ્વીકાર્ય નથી. અંગુલિનિર્દેશના કર્તા શ્રીહરિ તો
 ‘શ્રીકૃષ્ણં હૃદિ ચિન્તયે’ ‘સ શ્રીકૃષ્ણઃ પરંબ્રહ્મ...ઉપાસ્ય દૃષ્ટદેવો નઃ’ ‘તનોતુ કૃષ્ણોઽસ્થિલમજ્જલં નઃ’ (શિક્ષાપત્રી પ્રત્યક્ષ-
 શાસ્ત્ર) અને પાંચમા આપણા ઇષ્ટદેવ જે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેમને જાણુવા...અને એ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં જે પરોક્ષરૂપ
 ને પ્રત્યક્ષરૂપ તેને જાણુવાં’ (પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર વચ. વર. ૧૮) એમ પરોક્ષ શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ પણે સ્વીકારીને
 પોતાને તેમના થકી અત્યંત અભિન્નપણે ‘અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયે’ ‘કલૌ લલુ મવિષ્યન્તિ’ ઇત્યાદિ પરોક્ષ શાસ્ત્રોને અનુ-
 સંધાને કહે છે. આ બાબત શતાનંદસ્વામીએ ‘યઃ સાક્ષાત્ ભગવાન્ ક્ષરાક્ષરપરઃ શ્રીકૃષ્ણ એવ સ્વયં...કૃષ્ણં પ્રાહ
 પરોક્ષવન્તતુ તતોઽન્યઃ સોઽસ્તિ યત્સ સ્વયમ્’ આ રીતે પ્રત્યક્ષશાસ્ત્ર શિ.ટીકામાં સ્પષ્ટ કહી છે. પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર વચ.
 વર ૧૮ માં “એવી રીતની વાર્તાને સંભાળીને સર્વે સાધુ ને સત્સંગી તે એમ સમજતા હવા જે એ પરોક્ષ જે
 શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કહ્યા તેજ આ લકિત ધર્મના પુત્ર શ્રીજી મહારાજ છે પણ એ થકી પર કોઈ નથી અને એજ
 આપણા ઇષ્ટદેવ છે ને ગુરુ પણ એજ છે” એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં તત્ત્વતઃ અભિન્નતાને કહે છે. પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર
 વચનામૃતની પ્રસ્તાવના એજ બાબતને સુરસ્પષ્ટ કહે છે. ‘શ્રીકૃષ્ણાય નમસ્તસ્મૈ યઃ સાક્ષાદ્ધર્મનન્દનઃ’ ‘અવતીર્ણો નિજગૃહે
 શ્રીકૃષ્ણો હરિસંજ્ઞયા’ (પ્ર. શા. સ. જી.) એવાં સેંકડો વચનો સંપ્રદાયના પ્રત્યક્ષ ગ્રંથોમાં શ્રીમુખે કહેલાં છે;
 સંપ્રદાયનો ઉપોદ્ધાત જ એવો સુદૃઢ ઘડ્યો છે. આ જોતાં અંગુલિનિર્દેશ તો તલમાત્ર તક્ષાવતનો નહિ પણ
 સર્વ રીતે અભિન્નતાને સાખીત કરે છે. પંડ્યાશ્રી લખે છે એવો શ્રીકૃષ્ણને, તેમના અક્ષર ધામને, તેમની
 પત્નીભૂત રાધાલક્ષ્મીને, તેમના પરિચારકરૂપ પાવંદો વિજેરેને મૂળમાંથી કાઢી નાખવાનો અંગુલિનિર્દેશ
 લેશથી પણ કરતા નથી. શ્રીહરિની અને પંડ્યાશ્રીની માન્યતા વચ્ચે તેજસ્તિમિર જેટલો તક્ષાવત છે.
 જે પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્ર ‘પુરુષોત્તમમાંથી અવતાર થવાનું અને જેમાં અંતર્ધાન થવાનું’ કહે છે તે પણ શ્રીહરિ તો

શ્રીકૃષ્ણને માટે કહે છે. આ બાબત 'સર્વાર્થાભિકારણ' આ વચનમાં વ્યક્ત છે. એવાં તો સે'કડો વચનો પ્રત્યક્ષના ગ્રંથોમાં છે. આ જોતાં શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિ વચ્ચે તલમાત્ર તફાવત નથી એમ કહેવું એ પ્રત્યક્ષ સર્વ શાસ્ત્રોને મળતું સર્વસંમત થાય છે. વગર પ્રમાણે કેવળ કર પ્રહારથી કે મૂસળ પ્રહારથી ભેદ પાડવા બળ છે તે પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોને સંમત નહિ હોઇને કોઈપણ સત્સંગિને સંમત ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. મૂળસ્વરૂપ અને અવતારસ્વરૂપની તત્વતઃ સર્વથા અભિન્નતાને કહે છે તે પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ ખરાબર છે. પરંતુ શ્રીહરિનું મૂળસ્વરૂપ કયું? તેમનું ધામ કયું? તેમનું રૂપ ગુણ વિભૂતિ વિજેરે કયું? એની ચોખવટ ખીલકુલ કરતા નથી. સંદિગ્ધ દ્વિઅર્થી રાખે છે. જે ચોખવટ કરતા હોય તો આ વિવાદી વાતને તત્ક્ષણ ફાઇનલ ફેંસલો આવી જાય. આ વિષયની વિચારણા ઉપરના લેખમાં અને અન્યત્ર પણ થઇ છે, તે થકી વિસ્તાર જાણી લેવો. છેવટે લેખકશ્રી “શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો વચ્ચે રહેલી આ સૂક્ષ્મ ભેદરેખા, સર્વ સુદ જનોએ અવશ્ય સમજી વિચારી ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે” એમ ભલામણ કરીને આ વિષયથી વિરામને લે છે. ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રીય તત્વાર્થને જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચે વિચારે તો સૂક્ષ્મ ભેદરેખાની આખી ભ્રમણા ભાગી જશે અને ઉપર્યુક્ત તત્વાર્થમાં સુદૃઢ નિષ્ઠા સ્થિર થશે. તો સંપ્રદાયના સર્વ સુદ જનોએ ઉપર નિરૂપ્યાં મુજબની શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો વચ્ચે રહેલી શાસ્ત્રીય તાત્ત્વિક સૂક્ષ્મ અભેદરેખા અવશ્ય સમજી વિચારી ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે. વર્ષ ૧ અંક ૬ માં “સંપ્રદાયની રીત” (૩) આ મથાળાથી લખાએલા લેખમાં ૬-૭ પેરાથી શાસ્ત્રોની ચર્ચા કવચિદ્દશે પ્રકારાંતરે સંક્ષેપમાં કરી છે તેની પણ સમાલોચના ઉપરના વિવેચનમાં આવી જાય છે. જેથી વધુ કરવાની હાલ જરૂર નથી. આ રીતે “સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો” એ હેડીંગવાળા લેખની સમાલોચના અતિસમ્યક્ થઇ.

વર્ષ ૨ અંક ૧ માં “સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા” એ શીર્ષકવાળા લેખમાં પાંચ પૈકી બીજી બાબત ગુરુપરંપરાનો સંક્ષેપમાં વિચાર આરંભે છે. આમાં તો ગુરુ જોડાળો જોડાડયો છે. ગાવનું ભેંસ તળે અને ભેંસનું ગાય તળે એ કહેવત જેવું એમતેમ ફેંકાફેંક કયું જણાય છે. એકેએક દોષ દર્શાવીને શ્રીજીપ્રોક્ત પરંપરાના ગુરુઓના પરાસ્તનો પેંતરો રચ્યો દેખાય છે. વર. ૧૮ નું અનુસંધાન લઇને શ્રીજીના કહ્યા મુજબ તે પરંપરાને પ્રથમ કહે છે-“આ પ્રકારની સ્પષ્ટતા પછી સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા અંજે કોઇપણ પ્રકારની આશંકા ન રહેવી જોઇએ; છતાં તે અંજે જે કોઈ શ્રીમુખના શબ્દોથી જુદી વાત કરતું હોય તો “તેની ખુદ્દિ ફરી છે” એમજ માનવું રહ્યું. આ રીતે આશંકા કરનાર ઉપર ખુદ્દિ ક્યાંનો કદ્દ કટાક્ષને કરે છે. એમ કરીને પોતેજ અનેક આશંકાને અને ખુદ્દિફેરને અવતાર આપે છે. કોણ કેવી શંકાને કરનારા છે. અને શ્રીમુખના શબ્દોથી જુદી વાત કરનારા કોણ છે અને કેની કેવી ખુદ્દિ ફરી વિધરી છે? તે આ લાંબો લેખ અને તે ઉપરની આ સમાલોચના જ નિઃશંક પ્રબળ પુરાવો પ્રત્યક્ષ છે. આ કટાક્ષની આ પ્રસંગે અપેક્ષા ન હતી. “સદૃશં ચેષ્ટતે સ્વસ્યા:” એમજ માનવું રહ્યું. આ પ્રકારે ૧ પેરાથી પ્રસ્તાવના પાથરી છે.

૨. પેરામાં “સંપ્રદાયની પરંપરા એટલે શું? તેનો અર્થ આપણે પ્રથમ સમજી લેવાની જરૂર છે. ‘સંપ્રદાયો ગુરુક્રમઃ’ સંપ્રદાય એટલે ગુરુપરંપરા એવો એક અર્થ કરવામાં આવે છે. આ અર્થ પ્રમાણે સંપ્રદાય અને ગુરુપરંપરા, પર્યાયવાચી શબ્દો કહેવાય, પણ ખરેખર તેમ નથી” એમ સચ્છાસ્ત્રોને, તેના અભિજ્ઞ આચાર્યોને અને ઉ. સંપ્રદાયના જ્ઞાનવૃદ્ધોને પણ “પણ ખરેખર તેમ નથી” એમ ઉઘાડું અપલપીને ખોટા ઠરાવે છે. “સ્વાત્પારમ્પર્યમામ્નાયઃ સમ્પ્રદાયો ગુરુક્રમઃ” આ કોશવચનમાંથી જે શબ્દો લેખકે લીધા છે. આ ચારેય શબ્દો પર્યાયવાંચી છે. “ગુરુપરંપરાગતસદુપદેશઃ” એવો એનો અર્થ એજ ગ્રંથકારોએ ઉપયોગી ઘટાવ્યો છે. વચનામૃતના સંસ્કૃત અનુવાદરૂપ હ. વા. સુ. માં “સમ્પ્રદાયસ્તથાભીષ્ટાઃ...તત્રાદ્યઃ સંપ્રદાયસ્તુ સ્વગુરુણાં તુ પરંપરા” એમ સંપ્રદાયશબ્દમાંજ ગુરુપરંપરાનો સમાવેશ કરીને ચાર બાબતો સ્પષ્ટ ગણી છે. તો હવે સંપ્રદાય અને ગુરુપરંપરાને એકાર્થમાં ગણીને પરંપરાને સંપ્રદાય શબ્દમાં સમાવેશ કરનારા શતાનંદમુનિને “પણ ખરેખર એમ નથી” એમ વિરુદ્ધ કહેવાશે ખરૂં? ખુદ્દિ ફરી હોય તે કહે. સ. પ્ર. ૩) અ-૩૭ માં

તમારો સંપ્રદાય કયો? અને વિષ્ણુદીક્ષાપ્રદ ગુરુ કયા? આ બંને પ્રશ્નનાં ઉત્તરમાં બહુ વિવેચનને અંતે બંનેને એકાર્થમાં લઇ ગયા છે, તેથી જ અધ્યાયની ઇતિમાં “ઉદ્ધવ સંપ્રદાય પ્રકાશન” એમ એકલો સંપ્રદાય શબ્દ વાપર્યો છે. કોઇ સ્થળે પૃથક્ કહીને પણ સંપ્રદાય શબ્દમાં જ સમાવેશ કરે છે. સંપ્રદાય શબ્દનો અવયવાર્થ કર્યો છે તેમાં ગુરુ શબ્દાર્થ પણ આવી જાય છે. એમાં એક ગુરુ, બીજા શિષ્ય અને ત્રીજા જ્ઞાન એ ત્રણનો સંબંધ આવે છે. જ્ઞાન કેનું? તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું, ગુરુ કેવો? તો શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ, શિષ્ય કેવો? તો મુમુક્ષુ. એમ ત્રણ બાબતનું નિરૂપણ છે. શ્રીજીએ અમારા ગુરુ રામાનંદ, તેમના ગુરુ રામાનુજાચાર્ય, રામાનંદના અમે એમ કહીને વૈષ્ણવી દીક્ષાનું દાન કર્યું છે. દીક્ષામાં મંત્રાદિ સઘળા ઉપદેશ લગવત્સંબંધી આવી જાય છે. તો શ્રીહરિકૃત સદ્ગુરુમાન્ય શાસ્ત્રીય સદ્યર્થને “ખરેખર તેમ નથી” એમ સામું કહેવાય ખરું? આ કેની સાથે વિવાદ થાય છે એટલું ભાન રખાય તો સારું છે. છું કેની ફરી છે તેને માટે આ સબળ પુરાવો છે.

આ પછી સર્વમાન્ય સદ્યર્થમાં આવેલો કે અધુરો અર્થ આપમેળે સમજીને પોતે અર્થાંતર કરે છે. “હોયો, યુનો અને સીમેન્ટના ઢગલાના સમૂહને જેમ દિવાલ કહેવાય નહિ, તેમ ભિન્ન ભિન્ન જાતિ, વર્ગ, વિચાર, બુદ્ધિ અને શક્તિ ધરાવનારા માણસોના સમૂહને સંપ્રદાય કહેવાય નહિ” એમ અર્થશૂન્ય આરંભ કરીને. “સંપ્રદાયની રચના માટે (૧) એક અને સમાન દ્યેય, (૨) નિશ્ચિત અને એક સરખાં સાધનો, (૩) ચોક્કસ નિયમો, (૪) સુયોગ્ય બંધારણ, (૫) સમર્થ પ્રવર્તક તથા તેમને પુષ્ટિકર્તા આચાર્યશ્રેણી (૬) અને આ બધું જોના અર્થે યોગ્યએલું હોય તે આશ્રિતો. આ છ અંગોનું સહઅસ્તિત્વ, સહજીવન અને સહક્રિયાકરણ અનિવાર્ય છે. આ છ પૈકી એક પણ અંગ નબળું યા શિથિલ ન હોવું જોઈએ. એકમેકની પુષ્ટિ થાય એ રીતે આ અંગો સદા-સર્વદા સંગઠિત રહેવાં જોઈએ.” આ પ્રકારે સંપ્રદાયની રચના માટે બહુ સારું કહીને, “સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા એટલે આ છ અંગોવાળા ધર્મજીવનના વિકાસના ઇતિહાસની પરંપરા.” એવો સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરાનો અર્થાંતર જોડીને, “સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરાનો આ અર્થ, સુદ્ધ વાંચકે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે છે” એમ સ્વકૃત અર્થાંતરને સુદ્ધ વાંચકને હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની ભલામણ કરે છે. સંપ્રદાયનાં છ અંગો અને તેનું સહઅસ્તિત્વ, સહજીવન અને સહક્રિયાકરણને કહે છે તે સંપ્રદાય માટે સારું ઇચ્છવું યોગ્ય છે. પણ કદાપિ એમ બન્યું નથી, બનતું નથી અને બનશે પણ નહિ, એ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. સંપ્રદાયનાં ચાર અંગો પાયાનાં પ્રથમ કહ્યાં છે. આ વળી સંપ્રદાય ગુરુપરંપરાનાં છ અંગો કહ્યાં. ધારનાર અંગીતું ઠેકાણું નથી. સંપ્રદાય અને ગુરુપરંપરાનો જે સત્યાર્થ શાસ્ત્રાધારે પૂર્વાચાર્યો અને શ્રીહરિ અને તેમના જ્ઞાનવૃદ્ધાએ કર્યા છે એ જ સુયોગ્ય સુસંગત સમુપયોગી સરસ છે, જેથી આ અર્થાંતર ઉદાંગ હોઇને ઉપેક્ષણીય છે.

ઉપર પ્રમાણે ૨ પેરામાં ગુરુપરંપરાનો ઉપપત્તિશૂન્ય ઉપલેક ઉદાંગ અર્થાંતર કરીને, ૩ પેરાથી રા. સ્વામીને ગુરુપરંપરામાં લીધા છે અને તેમને ઉદ્ધવજીના અવતાર કહ્યા છે તેનું ઉપપાદન કરતાં, ભાગ. સ્કં. ૧૧ ના અનુસંધાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અંતર્ધાન પહેલાં ઉદ્ધવજીને ખાસ બોલાવીને સ્વસ્વરૂપનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપી, તેનો પ્રચાર કરવાની અને બદરીકાશ્રમમાં જઈ રહેવાની આજ્ઞા કરેલી. તે મુજબ બદરીકાશ્રમમાં જઈ રહેલા ઉદ્ધવજીને શ્રીજીના અવતાર પહેલાં બદરીકાશ્રમમાં નરનારાયણ ભગવાન પાસે મળેલી સભામાં દુર્વાસા મુનિનો શાપ થવાથી અયોધ્યામાં જન્મ ધારીને સૌરાષ્ટ્રમાં આત્માનંદમુનિ પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તે મુનિએ ભગવાનને નિરાકાર કહેતાં સાકાર બ્રહ્મના પ્રતિપાદક ગુરુની જોત કરવા શ્રીરંગમાં ગયા. ત્યાં રામાનુજાચાર્યધર્મી વૈષ્ણવી દીક્ષા પામીને ઉપદ્રવ થતાં તેનો ત્યાગ કરીને વૃંદાવનમાં આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણનું આરાધન કરતાં તેમણે દિવ્યરૂપે દર્શન આપીને પૂર્વે જે જ્ઞાન દ્વારકામાં આપ્યું હતું અને તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી હતી તેની યાદ આપી. આ પરાક્ષ પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોની હકીકતથી રામાનંદસ્વામી ઉદ્ધવજીનો અવતાર હતા એની સાબીતી કરીને ૧૮ વચનામૃતમાં શ્રીજીએ કહેલી બાબતને સમર્થન કરીને, “આમ છતાં પણ રામાનંદ સ્વામી પૂર્વાવતારમાં ઉદ્ધવજી ન હતા એવું જો કોઈ કહેતું હોય તો તે કપોળકલ્પિત છે એમજ

માનવું રહ્યું.” એમ વિરુદ્ધ કહેનારાનું ખંડન કરીને પેરા પુરા કર્યો છે. વાત વિદિત છે કે-વચનામૃત ઉપર અખળખાપાના નામથી રહસ્યદીપિકા નામની ટીકા કરી છે. તેમાં ૧૮ વચનામૃતમાં આવેલા “ ઉદ્ધવ તે રામાનંદરૂપે હતા ” આ શ્રીમુખના શબ્દોનો ઉત્-કટક્ટ એવા ધવ-સ્વામી તે ઉદ્ધવ કહેવાય. એવો કપોળ-કલપત અર્થ કરીને રામાનંદ સ્વામી એ ઉદ્ધવજીનો અવતાર ન હતા પણ શ્રીજીના મુક્ત અવતાર હતા એવું જોઈવું છે. તેમનો નામથી નિર્દેશ નહિ કરતાં સામાન્ય વાત કરી છે. કારણ કે એ સિવાય ખીજ કોઈ પણ ઉદ્ધવજીનો અવતાર રામાનંદ સ્વામી હતા એ ખાખતમાં મતભેદ ધરાવતાજ નથી. રચિતમંડળવાળા અને ખીજ બધા આ વાતને જાણે છે. જેથી વિવેચનની જરૂર નથી.

આ મંડળવાળાએ ઉદ્ધવ શબ્દની અવળી વાત કરી તેમ ખીજ મંડળવાળાએ ‘રામાનુજાચાર્યકૃતં માણ્યં’ એ શિ. વચનની કરેલી સાંભળી છે. ભોગીલાલભાઈએ વિદ્યપરિવહ મેળવેલી ત્યારે એક સાહેબ સભામાં આવેલા. ચાલુ ચર્ચામાં-રામ એટલે રામપ્રતાપજી, તેના અનુજ એટલે નાનાભાઈ, તે કોણ તે શ્રીજીમહારાજ. એટલે શ્રીજીએ કરેલું સૂત્રભાષ્ય અને ગીતાભાષ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. એવો અર્થ કરેલો. પછીથી એનો અર્થ ટીકામાં કરેલો કોઈએ કહ્યો કે-શ્રીજીએ કરેલું ભાષ્ય ઉપલબ્ધ નથી. અને ટીકામાં રામાનુજનો અર્થ લક્ષ્મણાચાર્ય એવો કર્યો છે. એટલે એ અર્થ સંગત નથી. પછીથી તે સાહેબ મૌન થઈ ગયા. એમ વિરુદ્ધ અર્થ અને અવળી રજુઆત કરવાની પ્રણાલિકા કોઈ કોઈ મંડળોમાં અને વ્યક્તિઓમાં બંધાઈ ગયેલી હોય છે. સંપ્રદાયના કોઈપણ મુખ્ય શબ્દનો અવળો અર્થ કર્યા વિના રહ્યા નથી. એક સ્વા. ના. શબ્દનાજ કેટલા અવળા અર્થો કર્યા છે તે જોઈ લ્યો.

૪ પેરામાં તો મોટો આડંબર આટાટોપ લાંબો નિરર્થક કર્યો છે. પાંડિત્યની રૂઝિત સિવાય કશો ઉપયોગી અર્થ નથી. સંપ્રદાયના પ્રબન્ધોમાં ચાર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોની ચર્ચા કોઈ સ્થળે આવે છે. આમાં શંકરાચાર્યના કેવલાદ્વૈતને ઉમેરીને પાંચ કર્યા અને તેનું ચિત્ર પણ ગુરુપરંપરાને પ્રદર્શાવતું નામવાર દોર્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો ખુબ જુદા પડે છે પણ આદ્ય ગુરુસ્થાને નારાયણને લીધાનો વિશેષ જણાવ્યો છે. કયા કેવા નારાયણ ? તેની સ્પષ્ટતા નથી. “ એ પ્રણાલિકા રામાનંદ સ્વામીને ઉદ્ધવના અવતાર ગણવામાં આવે તો સંપૂર્ણ સચવાય છે ” એમ કહે છે પણ તેની કશી સ્પષ્ટતા નથી. પાંચ સંપ્રદાયોની ગુરુપરંપરા ક્રમવાર જોઈ છે તેમાં તેમનું નામ નથી. ચારમાં તો ન હોય પરંતુ રામાનંદના ગુરુ રામાનુજ છે તો તેમની પરંપરામાં પણ તેમનું નામ નથી. એટલે આ તો સભા માનવું રહ્યું.

હવે રામાનંદને રામાનુજે દીક્ષા આપી છે તેમાં વચનામૃતમાં ‘સ્વપ્નમાં આપેલી છે’ એમ લખ્યું છે. ‘સ્વપ્નાવસ્થા ખોટી છે’ એ કારણે અને રામાનુજચાર્ય અને રામાનંદના જીવન કાળને ૭૦૦ વર્ષનું અંતર છે એ કારણે દીક્ષાની યથાર્થતામાં શંકા જેવું આવે છે. પણ એવી શંકા સેવવી યોગ્ય નથી એમ કહીને તેના ઉપપાદનમાં પરમ ભાગવતોને અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં સમય અને સ્થળાંતર કદી નડતાં નથી. એ તો સદાય જગત અવસ્થામાં જ વર્તે છે એમ કહીને તેમાં ગીતાના ‘યા નિશ્ચા સર્વભૂતાનાં’ આ શ્લોકને પ્રમાણ તરીકે લઈને વાતને પુરી કરે છે. આ બધી લાંબી લપસંદ કરવાની જરૂર ન હતી. સ. જ. માં ‘સ્વપ્ને’ શબ્દ છે તેનો અર્થ બન્ને ટીકાઓમાં છે તે લેવાનો હતો. પ્રકરણ મળતું જ છે. શા કારણથી આ અર્થ ન લેતાં આ જુદી રીત અજમાવી છે તે તો તે પંડ્યાશ્રી જાણે. રામાનુજચાર્યે તો સ્વપ્નસૃષ્ટિને પણ સર્વેશ્વરે કરેલી હોવાથી સમી છે એમ સૂત્રભાષ્યમાં સમર્થન કર્યું છે. શ્રીજી મહારાજે પણ શ્રીમુખે વચનામૃતમાં તેનું જ સમર્થન કર્યું છે. ગમે તેમ જોઈવું પણ રામાનુજે રામાનંદને આપેલી વૈષ્ણવી દીક્ષાની સત્યતા સાબીત કરી છે.

આ રીતે ઉપરથી જરા સાફ કહીને, હવે રામાનુજચાર્ય અને તેમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કોઈ કોઈ મનઃ-કલ્પિત દોષો આરોપીને તેમને આ સંપ્રદાયમાંથી મૂળમાંથી કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન પેતરો રચે છે. તે જુઓ-

“ એ હકીકત સાથેજ (સત્ય દીક્ષાદાન) રામાનંદસ્વામીએ એ પછી રામાનુજ વર્તમાનો ત્યાગ કર્યો અને અલક્ષ્યપણે ફરતી ફરતા વૃંદાવનમાં આવ્યા ” આ ખાખતની થોડી સમાલોચના કરવી પડશે.

રામાનુજના વર્ત્મનો ત્યાગ કર્યો એની સાથે ખીજી જે મહત્વની બાબત છે તેની ચોરી અને વંચના કરી છે. આ બાબત સ. પ્ર. ૧ અ. ૧૪ માં છે. રામાનુજચાર્યથકી દીક્ષાને પામેલાં રામાનંદજીની પ્રતિષ્ઠાને નહિ સહન કરનારા કેટલાકે ઉપદ્રવ કર્યો? કેવો? તો—જિર્વપુંડ્રુ ભુશી નાખવું, તુલસીમાલા તોડી નાખવી, સિંહાસન ભાંગી નાખવું, પૂજ્ય પ્રતિમાને લંઘ જવી વિગેરે. આ ઉપદ્રવમાં કોઈ ન ઝોળખે એવા ચિહ્નો રાખીને વિચર્યા. આ પછી “ત્યક્ત્વા રામાનુજાચાર્યવર્ત્મ સોપદ્રવં બહિઃ । મજન્ નારાયણં ચિત્તે” (પ્ર. ૧ અ. ૧૪ શ્લો. ૮) આ શ્લોક આવે છે. આનો સંગત યથાર્થ અર્થ ટીકામાં—પૂર્વોક્ત ઉપદ્રવવાળા રામાનુજ વર્ત્મને બહિઃ (ઉપરથી) ત્યાગ કરીને ચિત્તમાં નારાયણને ભજતા થકા વૃંદાવનમાં આવ્યા. ‘બહિઃ’ આ પદનો અર્થ ટીકામાં— ‘બહારથી સર્વ જનો ભુવે એવો બાર જિર્વપુંડ્રાદિ ધારણરૂપ જે વર્ત્મ તેને ત્યાગ કરીને, પણ આંતર જે જીવેશ્વરસ્વરૂપ નિરૂપણરૂપ માર્ગ છે તેને ત્યાગ કરીને નહિ.” આ રીતે સંગત અર્થ કર્યો છે. ઉપદ્રવ તો બાહ્ય ચિહ્નો વિષે હતો. જ્ઞાનાદિક તો આંતર હોવાથી તેમાં કોઈનું ચાલે તેમ નથી અને તેમાં ઉપદ્રવ પણ હતો નહિ. જેથી તેના ત્યાગનો પ્રશ્ન જ નથી. ખીજી ટીકામાં—“આ ઉપદ્રવમાં આત્મરક્ષણ માટે બાહ્ય ચિહ્નોનો ત્યાગ કરીને, ચિત્તમાં તો નારાયણને ભજતા થકા—એટલે નારાયણના પારમ્યરૂપ જે પોતાનો સિદ્ધાંત છે તેને નહિ ત્યાગ કરીને” એવો મળતો અર્થ કર્યો છે. લેખકે આ અર્થ સાથે લઈને સમન્વય સાધવાનો હતો તેમ નહિ કરતાં ફક્ત “વર્ત્મનો ત્યાગ કર્યો” એટલી અધુરી વાતને લઈને અર્થનો અનર્થ કર્યો છે. આને શબ્દછળ ન કહેવાય? વાક્યાર્થ મેળવતાં રામાનુજને સંપ્રદાયમાંથી (શુરુ પરંપરામાંથી) કાઢી મુકવાની વિકૃત રજુઆતની આ શરૂઆત કહેવી ધટે.

“વૃંદાવનમાં આવેલા રામાનંદરામાનીએ શ્રીકૃષ્ણનું સમાધાન કરતાં પ્રસન્ન થયેલા પ્રત્યક્ષ તેમણે મે નવીન મંત્રનો ઉપદેશ કર્યો અને પોતે જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ પહેલાં દ્વારકામાં કર્યો હતો તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી.” એમ કહે છે. અર્થ એ નીકળે છે કે—રામાનુજે જે મંત્રો આપ્યા હતા અને ઉપદેશ આપ્યો હતો તેનો ત્યાગ કર્યો. “આમ છતાં એ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરતી વખતે તેમણે જીવ ઈશ્વર અને માયાના સ્વરૂપ અને સંબંધનું નિરૂપણ કરવામાં શ્રીરામાનુજચાર્યે જે પદ્ધતિ અપનાવી હતી તેનો અમુક અંશે આશ્રય લીધો હતો.” એમ કહીને સ્વીકૃત જ્ઞાનાંશમાં અદ્વૈતાંશ સ્વીકાર ઉપર આવ્યા. સંપ્રદાયના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી આ બધી હકીકતનો અર્થ એ થયો કે—રામાનંદ પહેલાં આત્માનંદનો જેમ સમૂળ ત્યાગ કર્યો હતો. તેવી રીતે શ્રીરામાનુજચાર્ય પાસેથી લીધેલી દીક્ષા અને ઉપદેશનો તેમણે સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો ન હતો (થોડો રાખ્યો અને થોડાનો ત્યાગ કર્યો) સ્થિતિ એ પ્રમાણે હોવાથીજ (અર્ધદગ્ધ) શ્રીજીએ રામાનુજચાર્યનો પોતાના શુરુના શુરુ તરીકે સ્વીકાર કરેલો છે. (ખરું જોતાં તો આત્માનંદનો જેમ ત્યાગ તેમ રામાનુજનો પણ ત્યાગ છે). ન છુટકે શ્રીજી શુરુના શુરુ તરીકે રાખ્યા છે. પંચસંસ્કારવાળી દીક્ષાનો પ્રથમ ત્યાગ, તે પછી દીક્ષામંત્રો ગયા. જ્ઞાનોપદેશ કર્યો, તત્ત્વજ્ઞાનમાં અંશથી સ્વીકાર આવ્યો એમ ક્રમેક્રમે ટાળતા ગયા.

હવે તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી નિઃશેષ કાઢી નાખે છે—“શ્રીજીએ દાખવેલી હિદારતા (શુરુના શુરુ તરીકે નામ રાખ્યું એ) નો અવળો અર્થ કરીને જે કોઈ આ સંપ્રદાયને રામાનુજ સંપ્રદાયની ગુજરાતની શાખા ગણવું હોય તો તે ખરેખર ભીંત ભુલવા જેવું કહેવાય” એમ શ્રીજી કૃત ઉપયોગી હિદારતા ઉપર રોષે ભરાઈને, તેમજ કોઈએ “અમારો મત વિશિષ્ટાદૈત છે” “રામાનુજચાર્યે કરેલું સૂત્રલાભ્ય અને ગીતાલાભ્ય એ બે અમારું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે” આ શ્રીમુખની શબ્દો ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનમાં રામાનુજની શાખા તરીકે આ સંપ્રદાયને કહ્યો હોય તેની ઉપર વધુ દ્રેષ રોષે ભરાઈને, રામાનુજના મુખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનમાં પણ મિથ્યા દોષારોપણ કરીને તેમને હવે સંપ્રદાયમાંથી સમૂળ કાઢવાની ફટ કુટિલ કપટ કાશીષ હાડી કરે છે. તે હવે ભુજો.

“જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે શરીર શરીરિભાવ પ્રતિપાદન કરવું એ વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતનું મુખ્ય લક્ષણ છે, પણ એ શરીરશરીરિભાવ જે રીતે રામાનુજચાર્યે સમજાવ્યો છે તે કરતાં કંઈક જુદી પણ ખુદ્ધિમાં બેસે એવી અપૂર્વ રીતે શ્રીજી મહારાજે વચનામૃત ગઢડા પ્રથમ ૬૪ માં સમજાવ્યો છે” એમ

હવે મૂળમાં જ કુદાર વળગાડયો છે. રામાનુજના વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંતનું મુખ્ય લક્ષણ જીવેશ્વર વચ્ચે શરીર શરીરિલાવ છે એમ પંડ્યાશ્રી પોતે સમજીને, શ્રીજીમાન્ય વિશિષ્ટાદૈતને વિશિષ્ટાદૈત કરવા મથે છે. પોતાને સમજાય છે તેમ કહીએ છીએ એમ નહિ પણ આતો સ્વીકર્તા ઇજદેવ શ્રીજીને માથે આળ ચઢાવે છે. એટલે અમે નહિ પણ શ્રીજી કહે છે. શ્રીજીએ તો ઉધાડા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુખ્ય ગ્રંથ શિક્ષાપત્રીમાં જ કહ્યું છે કે રામાનુજનાર્યે પ્રવર્તાવેલો જે વિશિષ્ટાદૈત મત છે તે અમારો મત છે. વારે વારે શું ઢોલ ટીપવું ? શ્રીજીના સ્પષ્ટ અભિપ્રાયને ફેરવવા માટે વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત પોતાના ઘરની કરે છે. ” રામાનુજનાર્યે સમજાવેલા અર્થ કરતાં કંઈક જુદી પણ બુદ્ધિમાં ખેસે એવી અપૂર્વ રીતે ” શ્રીજીએ અર્થ ઘટાવ્યો છે. ” કંઈક જુદી પણ બુદ્ધિમાં ખેસે એવી અપૂર્વ રીતે ” એમ કહે છે એ ઉપરથી જણાય છે કે એ વાતમાં કંઈપણ તત્ત્વ નથી. ” કંઈક જુદી ” એમ કહેવા ઉપરથી જ બધો ભ્રમ ભાગી જાય છે. કંઈક જુદી અપૂર્વ રીતિની હવે સમાલોચના સ્વરૂપ સમ્યક્ કરીએ—

૬૪ વચનામૃતના સંગ્રહકર્તા ચાર પૈકી મુક્તાનંદ અને જોપાળાનંદ એ બે મુખ્ય સંપ્રદાયના જ્ઞાનધુરંધર છે. તેમણે સત્ર લાખમાં અને ઉપનિષદ લાખમાં રામાનુજે કરેલા લક્ષણને અનુસારે જ શરીરલક્ષણ કયું છે. શિક્ષાપત્રીલાખમાં શતાનંદમુનિએ એજ પદ્ધતિ પરિગ્રહી છે. રઘુવીરાચાર્યે વિશિષ્ટાદૈત નિબંધમાં એજ પ્રણાલિકા લીધી છે. રામાનુજે એક શરીર લક્ષણમાં ત્રણનો સમાવેશ કર્યો છે. કાઈ એક લે, કાઈ બે લે, અને કાઈ સર્વાંશે લે છે. એથી કરીને કાંઈ શરીરલક્ષણમાં કંઈક અંશે જુદી બુદ્ધિમાં ખેસે એવી અપૂર્વ રીતિ આવી જતી નથી. પ્રથમ ૬૪ માં “ ચિદચિત્તમા પ્રવેશ કરીને નિયંતાપણું ” એ નિબંધન લક્ષણ ઘટાવ્યું છે. એટલે કશી ન્યૂનતા નથી. આમાં કંઈક જુદી પણ બુદ્ધિમાં ખેસે એવી અપૂર્વ રીતિ અદ્ય પણ આવતી નથી. સર્વાંશે સર્વેની બુદ્ધિમાં ખેસી જાય એવી પૂર્વ રીતિજ પ્રમાણમાં આવે છે. આની આજ શરીર લક્ષણની વિચિત્ર ચર્ચા પ્રથમ ૬૪ વચનામૃતના શબ્દોને અનુલક્ષીને વર્ષ ૨ અંક ૩ માં પણ કરી છે. તેની સમાલોચના સવિસ્તર ત્યાંજ કરી છે. વિશેષ ત્યાં થકી જણાવે. આ તો ચર્વિત ચર્ચા થાય છે. અખજાપાવાળાએ વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંત ઘણી જુદી અપૂર્વ રીતે બુદ્ધિમાં ન ખેસે એવો ઘટાવ્યો છે. ચોપડી પણ જુદી જાપી છે. પંડ્યાશ્રી પણ કંઈક અંશે જુદો પણ બુદ્ધિમાં ઉતરે એવી અપૂર્વ રીતિનો વિશિષ્ટાદૈત સિદ્ધાંત લાવ્યા છે. અખજાપાવાળાને જોડ ન હતી. આથી હવે તેમને જોડ મળવાથી સજ્જ થશે. ખુશ ખુશી થવા જેવું છે. ખીજા કાંઈ પડિતે વળી જુદો ઘટાવ્યો છે. જુદા જુદા વિશિષ્ટાદૈતો બહુ થઈ ગયા. વિશિષ્ટ હવે તેડું દૈત થઈ ગયું. રામાનુજ અને શ્રીજીમાન્ય વિશિષ્ટાદૈતેલો ઉરાડી મૂક્યો. ઉપર પ્રમાણે રામાનુજનો શ્રીજીમાન્ય જે મુખ્ય સિદ્ધાંત શરીર શરીરિલાવ લક્ષણનો હતો તેમાંથી તેમને કાઢી નાંખ્યા. હવે ખીજા બાકી રહેલી બાબતોમાંથી કાઢી નાંખે છે—“ આ સિવાય સંપ્રદાયના ખીજા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓની દૃષ્ટિએ ખન્ને વચ્ચે ધ્યાન ખેંચે તેવો તફાવત રહેલો છે. એટલે આ સંપ્રદાયને રામાનુજ સંપ્રદાયની ગુજરાતની શાખા તરીકે ગણાવી શકાય એવી સ્થિતિ કાંઈપણ દૃષ્ટિએ પ્રાપ્ત થતી નથી ” આ રીતે ખીજા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓની દૃષ્ટિએ ધ્યાન ખેંચે એવો તફાવત જરૂરથી જણાવી રામાનુજના બાકીના બધા સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓને કેનસલ કરે છે. ખીજા સિદ્ધાંતોમાં તો વિશિષ્ટાદૈત શબ્દનો જે મુખ્યાર્થ ચિદચિદ્વિશિષ્ટપણાનો છે તેમાં ચિદચિત્તજ જોડે એમ નહિ પણ ખીજી રીતે વિશિષ્ટ-પણું ઘટી શકે છે. એમ અભિમાનીને તે સિદ્ધાંતને પણ અમાન્ય કર્યો છે. જેને માટે દીક્ષાચુરનો ત્યાગ કરીને, મહાક્રોડે કરીને શ્રીરંગ જેટલે બહુ દુર જઈને ત્યાં રામાનુજનું આરાધન કરીને સાકાર બ્રહ્મ લક્ષ્મીનારાયણનાં દર્શન મેળવીને સાકારત્વ સંપ્રદાયમાં લાવ્યા છે તેનો તો અત્યંત અવજો અર્થ (ઉપર આવી ગયો છે) કરીને તેને પણ ટાળી નાંખ્યું છે. ખીજા જણી જણી બહુ બાબતો તાત્વિક પણ અમુક અમુક દોષનું આરોપણ કરીને કાઢી નાંખી છે. આની આખી નોંધ વર્ષ ૨ અંક ૩ ની સમાલોચનામાં સમ્યક્ આવી છે તે થકી જણાવી. ક્રમે ક્રમે એકે એક વારે વારે રામાનુજની સઘળી માન્યતા કે જે સંપ્રદાયના સ્થાપક પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીહરિ અને તેમના મુખ્ય સદ્ગુરુઓએ સર્વાંશે સ્વીકારીને સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ગ્રંથિત કરી છે તેને પણ જોળી જોળીને

જુદી તારીને કાઢી નાખી છે. અંશતઃ પોતાની રીતે અને શરતે સ્વીકાર હતો તેને પણ છેવટે માંડી વાળીને સર્વાંશે અસ્વીકાર પોતાની રીતે ગાઢવો છે. શ્રીજીની માન્યતાના વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરવામાં કશી બાકી રાખી નથી. આત્માનંદનો સંપ્રદાયમાંથી સમૂળ ત્યાગ તેમજ રામાનુજયાર્યનો પણ સમૂળ ત્યાગ ગુણ ગર્હ્ય ગાઢવો.

ઉપર પ્રમાણે બંને વચ્ચે બહુ ધ્યાન ખેંચે એવો તફાવત મનફાવતો ઠાઠીને “ પરિણામે રામાનુજ-યાર્યની પરંપરા એ જ આ સંપ્રદાયની પરંપરા છે એવું માનવા મનાવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ” એવું પરિણામ રામાનુજ થકી આ સંપ્રદાયની પૃથક્ પરંપરામાં લાવ્યા છે. એમ પરિણામ લાવીને પુરવારી ગયા છે. સંપ્રદાયશુદ્ધિ વિગેરે ગ્રંથોમાં આ સંપ્રદાયની પરંપરાને રામાનુજયાર્યની પરંપરાને ઠેક શ્રીમન્નારાયણ સુધી લઈ ગયા છે તેવું હવે શું થશે ? એ મોટી ચિંતા આવે છે. એક મોટા શાસ્ત્રીજીએ “ સંપ્રદાય પરિચય ” નામના પ્રકરણમાં શ્રીજીથી આરંભીને રામાનુજયાર્ય યામુનાચાર્ય, એમ ઠેક શ્રી અને નારાયણ સુધી ગુરુપરંપરાને પહોંચાડી છે. અંકિત પાંચેય સંપ્રદાયોની પરંપરામાં વિશ્રાંતિભૂમિ તરીકે શ્રીમન્નારાયણને મુક્યા છે. તેમની સાથેનો સંબંધ પણ રામાનુજના ત્યાગથી જ છુટી બધ છે. શિ. ૧૨૧ શ્લોકની ટીકામાં “ આ સંપ્રદાયનું મૂળ રામાનુજ સંપ્રદાય છે એમ સૂચવ્યું છે. ” એમ કહ્યું છે તેની શી ગતિ થશે ?

રામાનુજને ગુરુપરંપરામાં નિત્ય સંભારવાં એમ શિ. ૧૦૦ શ્લોકના ભાષ્યમાં કહ્યું છે તે પણ નિરર્થક થશે. સ્વામિનારાયણ મંડળ નામમાં “ નારાયણ ” નામનો નિવેશ છે. તે નામના નિવેશવાળા જે મંત્રો રામાનુજે રામાનંદજીને દીક્ષાદાન અવસરે આપ્યા હતા તેનો પણ ત્યાગ આપોઆપ થઈ ગયો. રામાનુજયાર્યે તો સ્તુતિમાં ‘સ્વામિન્નારાયણ’ એવું સંબોધન કર્યું છે તે પણ ટળી ગયું. રામાનંદે અને રામાનુજે શિષ્ય ગુરુ થઈને કરેલી મહા મહેનતને નિષ્ફળ કરી. સર્વસ્વ ગયા જેવું થયું. શ્રીરંગ બહુ દૂર જવું, કાવેરીમાં નિત્ય સ્નાન, શ્રીરંગનાથનાં નિત્ય દર્શન, શ્રીભાષ્યાદિ ગ્રંથોનું પઠન, પ્રપન્નામૃતનો પાઠ, રામાનુજયાર્યનું આરાધન, પ્રસન્ન તેમના થકી વૈષ્ણવી દીક્ષાનું ગ્રહણ, સાકારમૂર્તિ શ્રીમન્નારાયણનાં દર્શન વિગેરે બધું જ એજે ગયું. જેમ ગુરુ આત્માનંદનો ત્યાગ તેમ ગુરુ રામાનુજનો પણ છેવટે સમૂળ ત્યાગ કર્યા જેવી અવદશા લાવ્યા છે. આ તો એજાણું ખુલ્લું ખુલ્લું કહીએ તો કઠોર કૃતદ્વનીપણું કહેવાય.

આ સંપ્રદાયની પરંપરા રામાનુજની નહિ ? ત્યારે કેની ? એ જટિલ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો આવ્યો. પરંપરા તેને માટે હવે તદ્દન જુદું પાસુ બદલે છે—“ રામાનંદસ્વામી ઉદ્ધવરૂપે હતા ત્યારે તેમને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જાનોપદેશ આપ્યો હતો. તેજ જ્ઞાનો તેમણે રામાનંદસ્વામીરૂપે પ્રચાર કરેલો છે. અર્થાત્ એમના જ્ઞાનગુરુ નારાયણ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતે હતા. એટલે જેમ ઉપર જણાવેલા સંપ્રદાયોની (પાંચ) ગુરુપરંપરામાં આદ્ય-સ્થાને નારાયણ રહેલા છે તેમ આ સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરામાં પણ નારાયણજ અગ્રપદે રહેલા છે ” એમ પાંચેય સંપ્રદાયોથકી પોતાની પૃથક્તા તેમની પેઠે આદ્ય સ્થાને નારાયણ (શ્રીકૃષ્ણ)ની અગ્રપદે સ્થાપના કરીને ચાર પેરાથી પુરવારી ગયા. (કૃષ્ણ નામ તો આવવા દેતા નથી).

આ તો હવે “ ઉદ્ધવ તે રામાનંદરૂપ, શ્રીકૃષ્ણ તે આ શ્રીહરિ સ્વરૂપ ” આ મૂળ સિદ્ધાંત ઉપર વાત લાવ્યા. આ બાબત તો સંપ્રદાયના ઉપોદ્ધાતમાં સુદૃઢ ઘડી હોવાથી ઢાઢથી બીજું બોલાયજ નહિ. અહીં રામાનુજની પરંપરા કાઢવા પુરતાજ ન છુટકે શ્રીકૃષ્ણને આગળ ધર્યા છે. શ્રીકૃષ્ણની જે વલ્લે અક્ષમ્ય અવાચ્ય કરી છે તેતો ઉપરની સમાલોચનામાં આવી ગઈ છે. અને અન્ય અવશિષ્ટ આવશે. રામાનુજયાર્યનું નામ-હામતો મૂળમાંથીજ ટાળી નાંખ્યું. તેની બહુ ચિંતા કરવા જેવી નથી. કેમકે સંપ્રદાયના પ્રવર્તક ભગવાન શ્રીહરિ અને તેમના મહાયુક્તો દૃઢ પક્ષમાં છે. સંપ્રદાયમાન્ય મહાગ્રંથોમાં હીરની ગ્રંથોની પેઠે એવું ગ્રથિત કર્યું છે કે તે છોડ્યું છુટે કે તુટે તેમ નથી. લલે વિરોધિઓ વિરોધ અવરોધ કર્યા કરે. ગુજરાતમાં ભલે આ અદ્ય મંડળ નહિ માને, પણ બીજો સમજી બહુ વર્ગ તેમને માનનારો છે. મદ્રાસ વિગેરે પ્રાંતમાં તો તેમને ભગવાન તરીકે માનનારા હજારો વૈષ્ણવો છે. સેવામંડળવાળા ભલે અવળા પ્રચારની કુસેવા કર્યા કરે. સંપ્ર-દાયનો બીજો બહોળો વર્ગ શ્રીજીની માન્યતાને અનુસરનારો હજાર છે.

હવે ગુરુ રામાનંદજીનો છેલ્લો વારો આવે છે. ૫ પેરામાં “પાંચ સંપ્રદાયોની પરંપરા ઉપરથી બીજી કેટલીક મહત્વની બાબતો ફલિતાર્થ” તરીકે તારવી કાઢે છે. જેમ પાંચ સંપ્રદાયની પરંપરામાં બીજી બીજી ગુરુઓને ગણ્યા છે તેમાં પ્રવર્તક તરીકે તેઓની ગણના નથી. કેવલાદ્વૈતમાં શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદ્વૈતમાં રામાનુજાચાર્ય, દ્વૈતાદ્વૈતમાં નિંબાકાચાર્ય, દ્વૈતમાં મધ્વાચાર્ય અને શુદ્ધાદ્વૈતમાં વલ્લભાચાર્ય પ્રવર્તક તરીકે આવે છે. તેમ આ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક તરીકે શ્રીરામાનંદસ્વામીને નહિ પણ તેમના શિષ્ય મહાપ્રભુ સ્વામીના. નેજ ગણવામાં આવે છે. એ સંપ્રદાયો ગુરુના નામથી નહિ પણ શંકરાચાર્ય વગેરે પ્રવર્તકોનાં નામથી ઓળખાય છે તેમ આ સંપ્રદાય પણ ગુરુ રામાનંદજીના નામથી નહિ પણ મહાપ્રભુના નામથીજ ઓળખાય છે. (આ એક પહેલી મહત્વની બાબત કહી) બીજી બાબતમાં પરંપરામાં ગુરુઓનાં પ્રત્યક્ષ નામો કે કોઈ કારણે પરોક્ષ નામો દાખવવાની પ્રણાલિકા પ્રચલિત હતી. આમાં સિદ્ધાંતો અને પ્રણાલિકાઓનો મૂળ આધાર નારાયણથી શરૂ કરીને વ્યાસાદિક આચાર્યો છે એમ બતાવવાનો આશય જણાય છે. ” આ રીતે યથા તથા અપલપીને એ બંનેમાંથી સાર સારવે છે. પ્રવર્તકના નામ પહેલાં જે નામો (વ્યાસાદિ) ગણવામાં આવે તે પ્રવર્તક તરીકે નહિ પણ માત્ર દીક્ષાગુરુ તરીકે ગણાવેલાં છે. આ ઉપરથી નિષ્પન્ન થાય છે કે-સંપ્રદાયનું ગુરુપદ-આચાર્યપદ હમેશાં તેના પ્રવર્તકથીજ શરૂ થાય છે. હકીકત આ પ્રમાણે હોવાથી “આ સંપ્રદાયનું ગુરુપદ મૂળ ત્યાગિવર્ગમાં હતું તે સહજનંદસ્વામીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આપી દીધું છે ” એવું કહેવાનો ખરેખર કોઈ અર્થ નથી. કારણકે સંપ્રદાયનું ગુરુપદ-આચાર્યપદ મહાપ્રભુથીજ શરૂ થાય છે. એમ રામાનંદને સંપ્રદાયના પ્રવર્તક પદેથી દૂર કરીને મહાપ્રભુમાં પ્રતિષ્ઠા કરીને ત્યાંથી ગુરુપદની શરૂઆત સમર્થ છે આ દુરાલોચનાની સમાલોચના જરા કરીએ.

આમાં જે ખરી વસ્તુ છે તેને મૂળથીજ નિકંદન કરવા માગે છે. જેને પ્રવર્તક તરીકે માને છે તે રામાનુજાદિ બધાજ આચાર્યોજ પોતાના પૂર્વગુરુઓને પ્રવર્તક તરીકે નવાજે છે તો પછી તેમાં આવું અવળું શા માટે અપલપવું જોઈએ ? પૂર્વ પરંપરામાં કોઈ સામાન્ય વ્યક્તિઓ નથી. પરંતુ ભવ બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નારાયણ વ્યાસ વગેરે પણ આવે છે. તેમને પણ પ્રવર્તકપદેથી શું કમી કરવા ? આ કેવી વિપરીત યુદ્ધિ છે ? આ બાબતમાં બહુ દાખલા છે. મુ. ઉ. માં-“બ્રહ્માએ અથર્વાને, અથર્વાએ અંગિરાને, અંગિરાએ ભારદ્વાજને બ્રહ્મવિદ્યા આપી એમ ગુરુપરંપરા કહી છે. આના ભાષ્યમાં જોપાળાનંદમુનિએ “વિદ્યામાં શ્રદ્ધા ઉપજવવા માટે પ્રથમ વિદ્યાપ્રવર્તક ગુરુઓની પરંપરાને નિરૂપે છે ” એવું પ્રતીક આપ્યું છે. ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ કહે છે. આ તત્વાર્થ અતિરપષ્ટ છે કે-પૂર્વ ગુરુઓને પ્રવર્તક તરીકે સંબોધે છે. આ પ્રવર્તક અને આ નહિ એવો ભેદ પાડતા નથી. આ બાબત બહુ મહત્વની સમજવા જેવી છે. જો એમજ હોવાય તો પ્રવર્તકમાં શ્રીનારાયણ ક્યાં આવે છે ? એટલે એ પણ પ્રવર્તક નહિ એવો અત્યંત અવળો અર્થ થશે. મૂળનેજ નાશ જેવી અપરિસ્થિતિ થાય છે. માટે આ પ્રવાદનો અત્યંત ધિક્કારણીય શાસ્ત્રનીય નિંદનીય છે. આઘ પ્રવર્તકની પણ બહુ ગુરી દશા લાગ્યા. યુદ્ધિ કરે વિકરે ત્યારે શું અકાર્ય ન થાય ?

ઉદ્ધવાવતાર રામાનંદસ્વામી આ સંપ્રદાયમાં ગુરુ તરીકે એક ગણાય ખરા, પણ પ્રવર્તક તરીકે નહિ. (એમણે કશી પ્રવૃત્તિ કરી નથી. સુષ્ઠ કે ખેસી રહ્યા) એમ કહીને પ્રવર્તક પદેથી ખસેડી મુક્યા. ભલે મહાપ્રભુએ તેમને દીક્ષાગુરુ જ્ઞાનગુરુ તરીકે વરીને, તેમનું આચાર્યપદ પણ લીધું છે. અને ગુરુપરંપરામાં તેમનું નામ અગ્રપદે પધરાવ્યું છે. અને “અમારો આ સંપ્રદાય ઔદ્ધવ નામથી રહો ” એમ ભરસલામાં ગુરુના ચૌદમાને દિવસે પ્રતિપાદ્યું હોય પણ તે કશા હિસાબમાં નથી. ગુરુઓના ગુરુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન આપીને તેની પ્રવૃત્તિ માટે આચાર્યપદ આપીને અને વધુમાં પૂજવાની પાદુકા આપીને બદરીકાશ્રમ મોકલ્યા હોય અને વૃંદાવનમાં મંત્રાદિ આપીને પોતાનું જ્ઞાન પ્રવર્તાવાની આજ્ઞા આપી હોય તે પણ અદ્ય લેખામાં નથી. સઘળું નકામું છે. દીક્ષાદાતા જ્ઞાનદાતા રામાનુજાચાર્યે પણ તેમને સંપ્રદાયનું પ્રવર્તક પદ આપ્યું છે તેતો જરાપણ ગણતરીમાં નથી. મહાપ્રભુને ‘ઉદ્ધવાધ્વપ્રવર્તક:’ ‘કૃષ્ણોદ્ધવાધ્વસમ્પોષ્ટા’ આવા

મંગળમય નામથી નિરૂપ્યા છે. હિલ્લ અધ્યાના પ્રવર્તક મહાપ્રભુ ખરા. પણ હિલ્લ પ્રવર્તક નહિ, આ કેવી બેહુદી બેવકુફ ભરેલી વિકૃત વાત? જેણે માર્ગ સ્થાપ્યો છે તે પ્રવર્તક નહિ અને એમણે સ્થાપેલા માર્ગને ચલાવનારા તે પ્રવર્તક, આ સાવ અવળી વાત કોઈને ગળે ઉતરે એવી છે? આ વામ વાતને નિષ્પન્ન મહત્ત્વની કહેવી? કે અનિષ્પન્ન અમહત્ત્વની? એનો પરામર્શ સુણો પ્રણો અને વિણો બેળા મળીને કરે. અને નિર્ણય જાહેરમાં જાહેર કરે. ખીજી વાત-જ્યારે મહાપ્રભુથીજ સંપ્રદાયની શરૂઆત છે તો રામાનંદજીનો નંબર કયાં મુકવો? શ્રીજી પહેલાં કે તેમના પછી? એ પણ વિચારણીય છે. આ સંપ્રદાયની ગુરુપરંપરા એક શ્રીકૃષ્ણચક્રી અને ખીજી રામાનુજચક્રી એમ બે રીતે રામાનંદજીમાં આવીને બેળા થાય છે. આમાં પ્રથમ પ્રવર્તક તરીકે કેને માનવા? એ પ્રશ્ન સહેજે ઉદ્ભવે છે. પ્રવર્તકના નામ પહેલાં જે નામો ગણવામાં આવે છે તે પ્રવર્તક તરીકે નહિ પણ દીક્ષાગુરુ યા જ્ઞાનગુરુ તરીકેજ ગણવામાં આવે છે" આ રજુઆત કેવી વિચિત્ર? કોઈ જ્ઞાનગુરુ હોય કે કોઈ દીક્ષાગુરુ હોય તેથી તેમનાં નામો દાખલ કરેલાં હોય. એકજ વ્યક્તિ દીક્ષાગુરુ કે જ્ઞાનગુરુ બન્ને હોય તો પણ તેનો સમાવેશ તેમાંજ કરવાનો રહ્યો. રામાનંદ તો બન્ને રીતના ગુરુ હતા. રામાનંદજીના ગુરુ આત્માનંદજી અને તેમના ગુરુ ગોપાલાનંદજી. એમ ત્યાં સુધીની પૂર્વ ગુરુપરંપરા અંતમાં અંતિત કરેલી જોવામાં આવે છે. આ બધાજ ગુરુઓને ઘેર બેસાડી દઇને મહાપ્રભુથીજ ગુરુપદની શરૂઆત કરી તે બહુ સાફ થયું. શ્રીજી તો સંપ્રદાયમાં સ્વયં લગવાન તરીકે મનાય છે પૂજ્ય છે બળ્ય છે. તેમને આ પદથી શો વધુ લાભ હતો. જે બધા પૂર્વ ગુરુઓ શ્રીજીએ માન્યા છે તેમને તેતે સ્થાને રિયત રાખ્યા હોત તો સાફ હવું. હવે શું થાય? શુદ્ધિ કરે વિકરે ત્યાં શું ન થાય?

કોઈએ "આ સંપ્રદાયનું ગુરુપદ મૂળ ત્યાગિવર્ગમાં હવું તે સહજનંદ સ્વામીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં આપી દીધું છે" એમ પ્રસંગવશાત્ કહ્યું હોય એ રોષ ત્યાગી રામાનંદજીને પ્રવર્તક ગુરુપદથી ઉતારી પાડવામાં બાપરવો તે ઠીક નહિ. કોઈને અપરાધ અને કોઈને શિક્ષા એ ન્યાય નહિ. એમ કરવાથી એ પ્રશ્ન ઉકલતો નથી. જેવા રામાનંદજી ત્યાગી છે તેવા જ સહજનંદજી છે. બન્ને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ છે. જેમ મહાપ્રભુને ત્યાગી નહિ પણ પ્રથમાશ્રમી ઠરાવાનો અપ્રયત્ન કર્યો છે તેમ રામાનંદજીને પણ પ્રથમાશ્રમી ઠરાવવા હતા. એટલે તે ત્યાગી તરીકે મનાત નહિ. ગુરુશિષ્યની એકરૂપતા સારી રહત. તે સ્વામી પણ સ્વેત વસ્ત્રોને ધારતા હતા. આત્માનંદજી પણ બ્રહ્મચારી હતા. ગુરુ રામાનુજાચાર્ય ત્રિદંડી સંન્યાસી હતા પણ તે કશો હક્ક ત્યાગી તરીકેનો કરવા માટે આવવાના ન હતા. આમાં હક્કનો પ્રશ્ન છે. હવે મૂળ જ્ઞાનગુરુ તો શ્રીકૃષ્ણને નક્કી કર્યા છે. તે તો મહાપ્રભુ પોતે જ છે. કૃષ્ણ-હરિકૃષ્ણની એકાવતારતા વ્યવસ્થિત છે. આમની વચ્ચે હક્કનો પ્રશ્ન તો હોય જ નહિ અને ત્યાગી ગૃહીની ચર્ચા પણ કરવાની ન જ હોય. હક્કને માટે આ ચર્ચા કરાતી હોય તો તે અસ્થાને છે. આ તો પરસ્પર પારાવાર એવો ગરબડ જોટાજો વાળ્યો છે કે કદાપિ ઉકલે એવો નથી. આ ચર્ચાની બીલકુલ જરૂર નથી, અને કશો ઉપયોગ નથી. અને કોઈને પ્રશ્ન નથી. પેટ ચોળીને શળ ઉભુ કર્યા જેવી વાત છે. હવે શું થાય? શુદ્ધિ કરે ત્યાં બીજો ઉપાય નહિ.

ઉપરના પ્રવર્તક ગુરુઓને કમી કરીને શ્રીજીથીજ ગુરુપદની શરૂઆત જોઈવી તે ઠીક છે. હવે શ્રીજી ત્યાગી ન હતા એ ઠરાવવા માટે જખરી જહેમત ચોમેરની ઉઠાવે છે. "સંપ્રદાયના ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાપ્રભુએ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. એ કારણે તે ત્યાગાશ્રમી કહેવાય. પણ તે સંન્યાસી ત્યાગી ન હતા. એ તો વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા પ્રથમાશ્રમી ત્યાગી હતા. બધા જ પ્રમાણિત ગ્રંથોમાં મહાપ્રભુના સર્વાંગસ્વરૂપનાં અનેક વર્ણનો આલેખાયેલાં છે. તેમનાં અનેક ચિત્રો અંકિત થયેલાં છે. પણ તે કોઈમાં તેમણે ભગવું વસ્ત્ર યા સંન્યાસીત્યાગીનું કોઈ ચિહ્ન ધારણ કરેલું કદી જોવા મળે તેમ નથી. સંપ્રદાયના બન્ને વહીવટી વિભાગોમાં ધર્મપદ અંગે જે જે દિવાની દાવાઓ થયા હતા તેમાં પણ એમને "બ્રહ્મચારી ત્યાગી" તરીકેજ ઓળખાવવામાં આવેલા છે. આ રીતે બહુ યુક્તિપૂર્વકની દીર્ઘ દલીલો કરીને 'શ્રીજી ત્યાગી ન હતા' એમ ઉધડ ઠરાવે છે. તેની સમાલોચના આવશ્યકી કરવી પડશે.

મહાપ્રભુએ ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર ન કર્યો હોવાને કારણે તે ત્યાગાશ્રમી કહેવાય ખરા પણ તે સંન્યાસી ત્યાગી ન હતા. એતો વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા પ્રથમાશ્રમી ત્યાગી હતા. આ કેવી પરસ્પર વિરુદ્ધ રજુઆત સ્વજનવંચની છે તે જોઈ લ્યો. ‘ગૃહસ્થાશ્રમના અસ્વીકારને કારણે તે ત્યાગી કહેવાય ખરા’ એમતો પ્રથમ સ્વીકાર છે. ગૃહસ્થ કે ત્યાગી એ બેજ આશ્રમો છે એમ પણ લેખકશ્રી માને છે. “ગૃહિમિસ્ત્યાગિમિશ્ર” એમ બેની વાત જનમંગળ જણાવે છે. કાં ગૃહસ્થ કે કાં ત્યાગી એ બેમાંથી એકમાં નિશ્ચિત હોવો જોઈએ એમ પણ પોતે સ્વીકારે છે. બ્રહ્મચારી મરણ સુધી રહે તેને નૈષ્ઠિક કહેવામાં આવે છે સંપ્રદાયના બ્રહ્મચારીઓને નૈષ્ઠિક નામથી કહેવામાં આવે છે. પ્રથમથી જ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો આશ્રય છે. પ્રથમાશ્રમી બ્રહ્મચારી કરતાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. એ કારણેજ મહાપ્રભુને વર્ણિરાજ અને નૈષ્ઠિકાગ્રણી તરીકે બહુધા સંબોધ્યા છે. સિયાદિકનો પરિગ્રહ નથી, વર્ણિવેષે વિચર્યા છે, ત્યાગિઓના આશ્રમમાં તેમની ભેગા રહ્યા છે. ત્યાગી ગુરુ થકી વૈષ્ણવી દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે. અને ત્યાગી ગુરુતા પદે વિરાજ્યા છે, ઈત્યાદિ મહાકારણે તેમને ત્યાગી તરીકે કહેવામાં આવે એમાં શા મોટો શાસ્ત્ર બાધ કે કાયદા બાધ આવી જાય છે કે જેથી આ આડુંઅવળું સુધણું ફુટણું જાહેરમાં કરવાની જરૂર પડે છે. એમજ હોય તો સંપ્રદાયના સાધુ બ્રહ્મચારી પાળાઓ પણ ત્યાગી નહિ પણ પ્રથમાશ્રમી બ્રહ્મચારી કેમ ન કહેવાય ? કેમકે પ્રથમથી જ બ્રહ્મચર્યવ્રત રાખેલું છે. ઘણા લોકો એ બધાને બ્રહ્મચારી તરીકે વ્યવહારે છે. (કોઈ ભક્ત પાર્ષદે કોઈ પ્રસંગે એવો જવાબ આપેલો કે “હું ત્યાગી નથી પણ પાર્ષદ છું. મને ત્યાગી કહેનારા અજ્ઞાની છે”, એના જેવી આ દલીલ છે. શું પાર્ષદો ત્યાગીમાં નથી ? વિચારી જુવો. તે વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા પ્રથમાશ્રમી ત્યાગી હતા, પણ સંન્યાસી ત્યાગી ન હતા.” આમાં ત્યાગિપણાને તો સ્વીકારે છે પણ સંન્યાસી ત્યાગિપણાને નહિ. જો “ભગવંતુ વસ્ત્ર યા સંન્યાસી ત્યાગિનું કોઈ ચિન્હ ધાયું” હોય તો તે સંન્યાસી ત્યાગી કહેવાય” એમ બાહ્ય ચિન્હો ઉપર પરમ તાત્પર્યને લાવ્યા. ત્યાગી ખરા પણ તે પ્રથમાશ્રમી ત્યાગી પણ સંન્યાસી ત્યાગી નહિ એ મહાન મુદ્દો તારવી લાવ્યા. આમાં બીજું તો શું પ્રબળ પ્રમાણ આપે ? ‘મહાપ્રભુનાં સર્વાંગ સ્વરૂપનાં અનેક વર્ણનો ગ્રંથમાં છે અને ચિત્રો અંકિત થયાં છે. તેમાં કોઈમાં પણ ભગવંતુ વસ્ત્ર ધાર્યાનું કે સંન્યાસીનું ચિહ્ન ધાર્યાનું નિકળતું નથી’ એ પરમ પ્રમાણને આપે છે. શ્રીજીના વખતમાં ચિત્રો અંકિત થતાં નહિ, થતાં પણ સાધનને અભાવે નહિવત થતાં. અંકિત કરવાની પદ્ધતિ પણ હતી નહિ. ગ્રંથમાં વર્ણનો છે તેમાં બહુધા વર્ણિવેષનાં છે. ‘સુનીશારં... નિર્ચોલ’ ‘પ્રચન્નતપ્રાવારં’ એવું પણ વર્ણન આવે છે. મહાપ્રભુની વેષભૂષા તો બહુધા ભક્તોની ઇચ્છા ઉપર હતી. પ્રત્યેક વયનામૃતના પ્રારંભમાં જુદી જુદી વર્ણવેલી જોવા મળે છે. એટલે વેષભૂષાથી ત્યાગીપણાનો નિર્ણય લાવવામાં મહા મુશ્કેલી જેવું છે. હવે જો ‘ભગવંતુ વસ્ત્ર ધાયું’ હોય તોજ ત્યાગી’ એવો અનિવાર્ય નિર્ણય જ હોય તો ‘ભગવાં વસ્ત્ર’ ધારણ પણ વૃદ્ધપરંપરાથી જણાવા મળે છે. નાસિકવાળા વર્ણી શાસ્ત્રી બાળકૃષ્ણાનંદજી બહુ વર્ષોથી નિર્ણયની ચોપડી બહાર પાડે છે. તેના સંવત ૨૦૨૨ ના નિર્ણયમાં પાન ૪૪ ઉપર “શ્રીજીએ ધોરાજી લાલ વડે ભગવાં વસ્ત્ર ઉતારીને જરીયાની ધારણ કર્યા અને રંગ ઉત્સવ કર્યો. સં. ૧૮૫૮” એમ લખ્યું છે. ચૈત્ર માસની ૧૧ તિથિ પણ નોંધી છે. આ ઉપરથી સાબીત થાય છે કે ભગવાં વસ્ત્રો ધાર્યા હતાં. સંવત માસ તિથિ મેળવતાં ગાદીએ બેઠા પછીની આ વાત જણાય છે. આની સામે કેઈ સંચાલક કે શિક્ષિત વર્ગે અદ્યપિ વાંધો લીધો નથી. વૃદ્ધવ્યવહાર પણ પ્રમાણ તરીકે મનાય છે. સંપ્રદાયમાં વેષભૂષા બાબતમાં અનેક પ્રકરણો ફર્યા છે. ભગવંતુ વસ્ત્ર તો લોકમાં પૂજ્ય પવિત્ર મનાય છે. ‘કાષાયમગૃહસ્થાનાં’ ગૃહસ્થ સિવાયના બીજા આશ્રમિઓને તેની છુટ છે. ઘણા ગૃહસ્થો પણ પવિત્ર માનીને તેને કોઈ રીતે ધારતા દેખાય છે. આ એક વાત થઈ. બીજી વાત-મહાપ્રભુ વન વિચરીને વર્ણિવેષમાં લોજ આવ્યા. સાધુમંડળ સાથે મન મળતાં ત્યાં જ રહેવાના નિશ્ચયવાળા થયા. એટલે મહંતપદે વિરાજમાન મુક્તાનંદમુનિએ વર્ણને કહ્યું કે—“તમે હવે અમો ત્યાગી સાધુઓ સાથે રહ્યા છો, જેથી અમને જેવી ગુરુશ્રી રામાનંદજીની આરા છે તે પ્રમાણે વેષ રાખવો પડશે. પછીથી ખપવાળા વર્ણીન્દ્રે તથાસ્તુ કહેતાં-મુક્તમુનિએ મસ્તકના કેશ ઉતારાવીને બે કોપીન, તે ઉપર ધારવાનાં બે વસ્ત્રો, અલકી, એક ચાદર અને એક મસ્તકે બાંધવાનો અભુરીયો આપીને

‘સળુંદાસ’ એવું મંગળ નામ પાડ્યું. પછી એ સરલ નામથી સર્વે વ્યવહાર કરવા લાગ્યા.” આ રીતે વાર્તા પ્રથમથી વાત મળે છે. હવે આ વેષ સંન્યાસી ત્યાગીના જેવો જ છે. ત્યાગીઓ ભેગા આ વેષે રહ્યા છે, દાસાન્ત નામ રાખ્યું છે, આ બધું ત્યાગીપણામાં મળતું શોભતું છે. શ્રીજીએ તો શ્રીમુખે સેંકડોવાર ‘અમે સાધુ છીએ’ કે ‘અમે ત્યાગી છીએ’ એમ ખુલ્લું કહ્યું છે તેનો પણ વિચાર કરવા રહ્યા નથી. હવે જેમ માનવું હોય અને ઘટાવવું હોય તેમ માનો ઘટાવો. ભગવાં વસ્ત્ર ધાર્યાનું અને ત્યાગી હોવાનું ચિહ્ન તો બાજુવા મળે છે. સંપ્રદાયમાં અનેક પ્રકરણ કર્યાં છે. તેમાં આ પણ એક પ્રકરણ સમજવું ઘટે. આ પણ એક લીલાકૈવલ્ય કેમ ન બન્યું હોય ? વળી સ્વમાન્યતાની વધુ મજબુતી માટે બન્ને ગાદીએ ધનપદ માટે થએલા વિભાગી દીવાની દાવાઓનો પુરાવો “બ્રહ્મચારી ત્યાગી” એવો રજુ કર્યો છે. એનો અર્થ પણ ઉપર વર્ણવ્યો તેનેજ મળતો થાય છે. આમાં કોઈ વિશેષ અર્થ નથી. બ્રહ્મચારી પણ ત્યાગી કહેવાય અને સંન્યાસી પણ ત્યાગી કહેવાય. ગૃહસ્થ કે ત્યાગી એ બેમાંથી એક નામમાં નિષ્કિત રહે એ વધુ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. પંડ્યાશ્રીના કથનો પ્રમાણે તો ફક્ત ભગવું વસ્ત્ર પહેરનારા સાધુનેજ સંન્યાસી ત્યાગી કહેવાય. પાળા બ્રહ્મચારી ભગવું નહિ ધારતા હોવાથી તે સંન્યાસી ત્યાગી ન કહેવાય. સંપ્રદાયમાં ‘સંન્યાસી ત્યાગી’ એવી કોઈની અટક નથી. ત્યાગીને સંન્યાસી કોઈ કહેતું નથી. શ્રીજીના સમયમાં પૃથક સંન્યાસી હતા પણ તે પછી તે પ્રથા બંધ કરી છે. શંકરાચાર્ય સાથેના વિવાદમાં આ જેવા ઘણા પ્રશ્નો પુછાએલા. એના ઉત્તરો તો “ભગવાનને કશો બાધ નથી” એ રીતે અપાએલા છે. નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી કહેવામાં અને સંન્યાસી ત્યાગી કહેવામાં ધર્મશાસ્ત્રથી કે કાયદાથી બાધ આવે છે એમ માનીને નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી નહિ અને સંન્યાસી ત્યાગી પણ નહિ એવી વિચિત્ર દલીલ કરતા હશે એમ સમજાય છે. હવે કોઈ પ્રતિવાદીતો ભય નથી. આવે તો “ભગવાનને કશો બાધ નથી” એ ઉત્તર સહેલો તૈયાર છે. તો એવા ભયને કારણે આવી વિકૃત વિચિત્ર રજુઆત કરવાની કશી જરૂર નથી. કોઈનો અત્યારે પ્રશ્ન નથી. કશો ઉપયોગ નથી. અનેક અતિ શંકાઓને પ્રસવનાર આ ચર્ચા બહુ ધુરી છે. આ પ્રસંગમાં દીવાની દાવાની ચર્ચા લાવ્યા છે. તેમાં તો અનેક ચુંચણાં થયાં છે અને ચુકાદાઓ પણ વિચિત્ર થયા છે. અને હજુ પણ ચાલુ છે. ભગવાને અને મહાજનોએ જે વ્યવસ્થા કરી તે ખરી. એમાં કહાપણ કરવામાં જ આ બધી પ્રપંચ પંચાતો રચવી પડે છે.

પ્રસંગાત્ કહેવાનું મન થાય છે. રામાનુજચાર્ય તરફની શ્રીનારાયણ સુધીની નિરવધિ ગુરુપરંપરાને પડી મુકીને, શ્રીકૃષ્ણ ઉદ્ધવની અવધિવાળી પરંપરામાં પ્રવેશ્યા એ સાર થયું. રા. પરંપરામાં નિષ્ઠાભૂત આદિનારાયણ સર્વાચાર્યસંમાન્ય હતા. આમાં તો અવતારભૂત શ્રીકૃષ્ણ આવે છે. ચાર હજાર વર્ષ ઉપરની આ જ્ઞાનદાનની વાત છે. શ્રીકૃષ્ણ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા અને ઉદ્ધવજી પણ એવાજ હતા. આ હિસાબે આ ગાદી ગૃહસ્થની હતી અને બહુ જુની હતી એ કથન બરાબર છે. આ જોતાં હવે મૂળ ગાદીસ્થાન દ્વારકાં જવું પડશે. કેમકે ત્યાંથી આરંભ થાય છે પણ આ બન્ને બહુ અંતરવાળા બીજા ભવમાં ગૃહસ્થ મટીને ત્યાગાશ્રમમાં આવી ગયા અને તેને પૂર્ણ ભજવ્યો એ કારણે જ ત્યાગીની ગાદી છે એમ પાછળના લઈ પડ્યા છે. એક વખત જે શ્રીકૃષ્ણ ગુરુ હતા તે બીજી વખત શ્રીહરિરૂપમાં શિષ્ય થયા અને એક વખત જે ઉદ્ધવજી શિષ્ય હતા તે બીજી વખત રામાનંદજી રૂપમાં ગુરુ થયા. કોણ ગુરુ અને કોણ શિષ્ય ? કોણ જ્ઞાનદાતા અને કોણ જ્ઞાન ગ્રહીતા ? કોણ મોટા અને કોણ નાના ? આ બધું વિવર્ધાસ જેવું લૌકિક દષ્ટિએ દેખાય છે. પરંતુ અલૌકિક દિવ્ય દષ્ટિએ કેવળ લીલાકૈવલ્ય માનવું ઘટે. શ્રીકૃષ્ણ, ઉદ્ધવજી અને શ્રીજી એમ ગુરુ પરંપરા સ્થપાય છે. એમનો ગુરુપદમાં ધનિષ્ઠ સંબંધ આવે છે. ઉપરના પ્રવર્તકને બેને પડ્યા મુકીને શ્રીજીથી જ પ્રવર્તક ગુરુપરંપરા માનો તો પરંપરાનો કશો અર્થ રહેતો નથી. “આના ગુરુ આ, આના ગુરુ આ, એને જ પરંપરા કહે છે. એકથી પરંપરા ન કહેવાય. શ્રીનારાયણ ન ગમ્યા તો કાંઈ નહિ. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તરફ જતાં તેમની બધી જ વસ્તુઓ અનિરિસત રાધા લક્ષ્મી જોલોક સુનંદાદિ પાર્ષદો વિજેરે વળગશે. સંપ્રદાયનાં મુખ્ય શાસ્ત્રો પ્રમાણે બધું પ્રમાણિત હોવાથી કશો બાધ કે વાધો આવતો નથી. રામાનુજની ગુરુપરંપરા લાંબી હતી. તે આમાં ટુંકાટય થઈ તે આશ્રિતો માટે સાર છે. પાંચ સંપ્રદાયોની પરંપરાનું ચિત્ર આંક્યું છે. તેમાં આ સંપ્રદાયનું

દોરવાનું હતું. ખીજનું દોરું અને પોતાનું ન દોરું. આશ્રિતોને તો પોતાનું જ ઉપયોગનું હતું. પાંચ સંપ્રદાયો સાથે પોતાના છઠ્ઠા સંપ્રદાયનું ચિત્ર દોરવાનું કેમ યાદ આવ્યું નહિ? એ ચિત્રને સંપ્રદાયને કશી જ જરૂર ન હતી. મહેનત મુધા અને કુધા છે. આગળમાં કોઈ નથી. શ્રીજીથી પાછળના આચાર્યો ચિતરવા પડે. હવે સુમેળ અને સમન્વય સાધ્યા કરો અને સાર ગ્રહણ કર્યા કરો. ત્યાગીનું ઠામ ટાળવા માટે કેટલી બધી જોરદાર જહેમત જહેરમાં જગવી છે તે જોઈ લ્યો. તેનું તો કાંઈ દુઃખ નથી. પરંતુ ઉપરના ગુરુદેવાની દુર્દશા દેખીએ છીએ ત્યારે દુરંત દુઃખ સાથે આશ્ચર્ય ઉપજે છે. ન બોલ્યામાં નવ ગુણ કહેવાય છે. આ રીતે આ વિચારણા વિરામને પામે છે.

હવે પૂર્વે ત્યાગિઓના કોઈ કોઈ બાબતમાં અમુક અંશે હોંકા હતા તેને વિકૃત રખવાતો વારેવારે કરીને નિર્મૂળ કરે છે. આની આજ ચર્યા વર્ષ ૧ અંક ૪ માં 'સંપ્રદાયની રીત' એ શીર્ષકથી બહુધા કરી છે છતાં કંઈક અંશે બાકી રહી ગઈ હશે તેને પુરી કરે છે. સંપ્રદાયના પ્રથમ પ્રવર્તક શ્રીજીએ "પોતેજ પોતાના સંપ્રદાયનું ગુરુપદ ધર્મકુળના ગૃહસ્થ પુરુષોમાં પ્રસ્થાપિત કરેલું છે. એમને જેઓ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ દેવાધિદેવતા તરીકે માને છે તેતો એ પગલાને સંપ્રદાય અને સકળ જગતના હિતાર્થે કરેલી દિવ્ય લીલા તરીકે જ સ્વીકારે છે. એમ ન માનતા હોય તેમણે પણ ત્યાગી ગૃહીના ધર્મની રક્ષાર્થે તથા જગતના સંપ્રદાયોને એક ઉચ્ચ આદર્શ પુરો પાડવાના મંત્રણ આશયથી લેવામાં આવ્યું છે એમ સ્વીકાર કર્યેજ છુટકો છે. કારણકે તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમી આચાર્ય માટે સ્ત્રી અને દ્રવ્ય અંગે ત્યાગી જેવા ભારે કડક અંકુશો ચોળ્યા છે." આ દુરાલોચનાની સમલોચના કરવા જેવી જરૂરી કરીએ.

સંપ્રદાયના આશ્રિતો ભગવાને જે કયું તેને દિવ્ય લીલા તરીકે માનતા આવ્યા છે અને માને છે. એમાં એક માને છે અને એક માનતા નથી એવા ભાગલા પાડીને ઉચ્ચ નીચ નંબરોને મુકે છે. જે માને છે તે સંપ્રદાય અને જગદ્દિતાર્થે દિવ્ય લીલા તરીકે માને છે અને ન માનતા હોય તેણે સંપ્રદાયના ત્યાગીગૃહીના ધર્મની રક્ષાર્થે તથા જગતના સંપ્રદાયના ઉચ્ચ આદર્શ પુરો પાડવાના આશયથી છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. એમ વિષયમાં પણ બહુ ભાર મુકીને ભાગલા પાડે છે. અર્થમાં કાંઈ ફરક નથી. પરમેશ્વરકૃત જગત્સર્ગાદિક તો સ્વાર્થે અને પરાર્થે મનાય છે. ગૃહસ્થ ધર્મકુળમાં આચાર્ય સ્થાપના તો કેવળ પરાર્થે છે. એમાં સ્વાર્થને ગ્રંથ પણ નથી. સંપ્રદાય અને સકળ જગતના હિતાર્થે અને ત્યાગી ગૃહીના ધર્મની રક્ષાર્થે અને જગતના સંપ્રદાયોને ઉચ્ચ આદર્શ પુરો પાડવા અર્થે થઈ છે. ગૃહસ્થ ધર્મકુળના આચાર્યને તો કશો સ્વાર્થ જ નથી. સંપ્રદાયનું અને સકળ જગતનું હિત થયું હોય અને ત્યાગી ગૃહીના ધર્મની રક્ષા અને જગતના સંપ્રદાયોને ઉચ્ચ આદર્શ પુરો પડયો હોય અને પડતો હોય તો બહુ સારી વાત છે. નહિ તો પોતાના રોગણાં જેવું કે વાતે વડાં કરવા જેવું કે ખતાવાના જુદા અને ચાવવાના જુદા, એના જેવું હોય તો નિરર્થક છે. વિચિત્ર વૈષરીત્ય જનપ્રત્યક્ષ હોવાથી જણાવવાની જરૂર નથી. અંતરમાં સર્વ કોઈ સુજનો સમજે છે. ગૃહસ્થ આચાર્યો માટે કડક અંકુશોની વાત કરે છે તે સાચું છે. અંકુશ તો ત્યાગીગૃહી દરેકને માટે છે. હાથીને અંકુશ અને ઘોડાને પણ રાશો છે. પરંતુ જ્યાં સ્ત્રી દ્રવ્યની છુટ છે ત્યાં ખીજ અંકુશ કશા કામના નથી. 'કનકકાન્તાસૂત્રેણ વેષ્ટિતં સર્વલં જગત્' એમ શાસ્ત્ર કહે છે. આચાર્ય પરંપરામાં સેંકડો કળ્યા કોટ સુધીના સ્ત્રી દ્રવ્યાદિ અંગે થયા છે. પરંતુ તેને લીલાકુળની દિવ્ય લીલા માનીને આશ્રિતોએ ગાવાના જ રહ્યા. કશું બોલાય જ નહિ. વળી વળીને વારેવારે આ વામ વાંતને ચોળવા ચુંથવા જેવી જહેરમાં નથી પણ હવે કરવું શું? કશો અંકુશ નથી.

આ પ્રસંગે જરા કહ્યા જેવું તો છેજ—સંપ્રદાયના સમારંભ સમયથી ત્યાગિઓની પણ ગુરુપરંપરા પ્રચલિત અદ્યાપિ ચાલુ છે. (કારણ કે ગુરુપણું જોઈન્ટ જાણ્યું છે) તે પરંપરાના સ્થાપનથી સંપ્રદાયને, ધર્મકુળ અને ત્યાગી ગૃહી સમાશ્રિતોને અલબ્ધ લાભ થયો છે અને બધી બાબતોનું સંરક્ષણ થયું છે. અને જગતના સંપ્રદાયોને ઉચ્ચ આદર્શ પણ પહોંચાડ્યો છે. આ બધું સુજન પ્રત્યક્ષ અંતઃપ્રચલિત છે. આ વાતો જરા જેટલી કરતાં નથી. પક્ષદષ્ટિ નહિ રાખતાં સમદષ્ટિ રાખે તો સાચું કહેવાય.

૭ પેરાથી પૂર્વે પ્રસંગવશાત ત્યાગિઓની પરંપરામાં શ્રીજીએ જ પ્રવર્તાવેલા અમુક હક્કોને પણ નિર્મૂળ કરવા માટે જૂનામાં જૂના પુરાતત્ત્વના પ્રબળ પુરાવાને એમ તેમથી વિણી લાવીને અડાવે છે. “કેટલાક (નામદામ આપતા નથી) કહેતા હશે કે-મહારાજના જન્મકુળમાં સંપ્રદાયનું ગુરુકુલ સ્થાપન કર્યા પહેલાં થોડા થોડા સમય માટે જુદા જુદા વર્ગના જે પુરુષોમાં સ્થાપ્યું હતું. આ માન્યતામાં કોઈ પ્રમાણ અંથનો આધાર નથી. કોઈની વાતોમાં ઉલ્લેખ હોય પણ ખીજા પ્રમાણ અંથોનું સીધું કે આડકતરું સમર્થન મળતું નહિ હોવાથી આધારહીન જ માનવો જોઈએ.” આવો એકતરફી નકારમાં નિર્ણય આપી દીધો. હવે આ વાત આટલા વિવેચનથી પતી જાય છે. પરંતુ તેને વધુ મજબૂત બનાવવા માટે મોટા પુરાતત્ત્વનો પરમ પ્રસાદીનો પુરાવો અડાવે છે-“આચાર્યપ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ જેવો તેવો ન કહેવાય? (અપૂર્વ કહેવાય) એને અંજ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કરવો પડે છે. તેમાં કંઈક ખર્ચ પણ થાય. સં. ૧૮૮૨માં આચાર્યની પ્રતિષ્ઠાની વિગતો જો સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તથા હિસાબોમાં લખેલી મળે તો ઉપર જણાવેલી માન્યતાવાળા (ખીજા પુરુષમાં ગુરુપદસ્થાપનની) ના પ્રસંગોની વિગતો પણ મળવી જ જોઈએ.” (કોઈ વિધિ કે ખર્ચો કર્યો મળતો નથી) આ એક પુરાવો થયો. હવે ખીજો મહાપ્રબળ પુરાવો બતાવે છે-“મંદિરમાં વ્યવસ્થિત હિસાબો રાખવાનું શરૂ થયું તે પહેલાં શ્રીજી, કોઈને જનોઈ આપે કે એવા જ કોઈ પ્રસંગે કંઈ ખર્ચ થાય તો તે ખર્ચ દાદાઆચરના ચોપડે લખાતો હતો. આ હિસાબના ચોપડાઓમાં ઉપર જણાવેલી માન્યતાને આડકતરી રીતે પણ ટેકો આપે એવી કોઈ નોંધ જણાતી નથી” આ રીતે પ્રસાદીના પુરાવાને પ્રદર્શાવીને ખીજા પુરુષને ગુરુપદ સ્થાપનાની વાત સાવ ખોટી ઠરાવે છે. હિસાબે તો અનુપયોગી છે પણ બનેલી કોઈ લીલા વાતને વાર્તાઅંથમાં નોંધેલીને ખંડન કરવા આકાશપાતાળ એક કરે છે. લીલાની વાતને કોઈ ગાતા હોય એમાં શી અદેખાઈ કરવી? ક્યાં હક્ક પાછો લઈ લેવા આવે છે? હવે એની સમાલોચના કરીએ.

જન્મકુળમાં ગુરુપદ સ્થાપનમાં પણ આચીન પ્રમાણ તો ક્યાં છે? ૧૮૮૨ થી આરંભ છે. ૧૮૭૬ માં લખેલી શિક્ષાપત્રીમાં ધર્મકુળનાને વિપ્રતરીકે લખ્યા છે. આ સમય સુધી તો આ વાત નિર્ણય પર ક્યાં જાહેરમાં હતી? જે વાત કરે છે તે ૧૮૮૨ પહેલાંની છે. મહાપ્રભુએ જેની જેની ગુરુપદ સ્થાપના કરી છે તેની ટુંકી રૂપરેખા “સંપ્રદાયની રીત” વાળા લેખમાં ૧૪ પેજ ઉપર અંકિત કરી છે. ખીજા ગૃહસ્થમાં પણ આચાર્યપદ આચાર્યની વાત પણ પેજ ૧૬ ઉપર આજ વિચિત્ર ચર્ચાના ફેવરમાં સુદ્રિત કરી છે. સંપ્રદાય તો મહારતનાકર છે. એમાંથી શું ન મળે? મંદિર સ્થાપન પહેલાં હિસાબની વ્યવસ્થિતિ ક્યાં હતી? ૧૮૮૨ માં આચાર્ય સ્થાપનનો ખર્ચ ચોપડામાં લખેલો કેમ આ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધમાં ન જણાવ્યો? જે વખતે ચોપડો જ ન હતો. અને ખર્ચાનું પણ સાધન ન હતું તે વખતે હિસાબની અને ખર્ચાની વાત કરે છે તે કેટલી બધી વિરુદ્ધ છે? પ્રમાણ અંથોની વાત કરે છે પણ તે વખતે કયો અંથ પ્રમાણિત હતો? વાતોમાં ઉલ્લેખ હોય પણ તેને ખીજા પ્રમાણ અંથોનું સમર્થન ન હોય તો તે આધાર હીન જ કહેવાય? આ વાત બંધ ખેસતી છે? આ વાત પ્રસિદ્ધમાં કરવા જેવી હવે નથી. અત્યારે તો મુખ્ય અંથોને કોઈ ગણતું નથી. જે કોઈ વાર્તા-અંથોને લઈ પડ્યા છે. તેજ લખાય છે અને સત્વર છપાય છે અને જલદી વેચાઈ જાય છે. કોના નામથી વાતો નથી? સૌ સૌના ગુરુની વાતોનો પ્રચાર ચોમેર કર્યા કરે છે. હજી કેટલીક વાતો બનવાની તૈયારીમાં છે. જાહેર ખખરો જાહેર પાડી છે. ગુરુમુખી બની જતા મતમાં એમજ બન્યું છે અને બનવાનું છે પ્રમાણ અપ્રમાણની ચર્ચા આવા પ્રસંગમાં કરવા જેથી નથી. હવે તો ઉલટો બાધ અડાવે છે. વાર્તા અંથોને આધારે મુખ્ય અંથોનો અર્થ નક્કી કરવો. વાતો પહેલી અને પછી પ્રમાણ શાસ્ત્રો એવી અવળી ગંગા વહે છે. મુખ્ય અંથોના અર્થો વાતોને આધારે ઘટાવીને મોટા મોટા શાસ્ત્રાર્થ જોડવી કાઢ્યા છે. મુખ્ય અંથોનો નામ શેષ જેવા કરી દીધા છે. ખીજા પુરુષમાં ગુરુપદ સ્થાપનાનું પ્રમાણ વૃદ્ધવ્યવહાર છે. અને બતાવવા પુરતું પ્રમાણ પણ છે. સ્થાપન વખતે પુષ્પહાર કે એક ચાદર ઓઢાડવાની પ્રણાલિકા છે. કદાચ ઉંચે આસને ખેસારે. એ પ્રમાણે ત્રણ પુરુષોની પ્રતિષ્ઠિતિ ગુરુપદ પૂર્વે થએલી ઇતિહાસથી જણવા મળે છે. લીલામાં કશું અશોભિત કે અધટિત કહેવાય નહિ. જો આ વાત બની

હોય તો દાદાખાચરના ચોપડામાં તે બાબતનો ખર્ચો પડ્યો હોય. તે નથી માટે એ વાત ખોટી છે એમ પ્રબળ પુરાવો બહુ પ્રાચીન પ્રસાદીનો પ્રદર્શ છે. ક્યાં સુધી લાંબી દષ્ટિ પહોંચાડી છે? આ ચોપડો ગઢડા મંદિરમાં પ્રસાદી તરીકે પ્રતિષ્ઠિત હશે. તેને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વડતાલમાં લાવ્યા હશે. એનાં દર્શન તો બીજાએને દુર્લભ છે પણ આચાર્યના પ્રતાપે આ સેવામંડળના પ્રમુખ તરીકે જોવા મળ્યો હશે. તેમાં જોધને આ વાત અડાવતા હશે. પુરાતત્ત્વખાતે છપાવેલી શિક્ષાપત્રીના પરિચયમાં પણ દીનાનાથ ભટ્ટના સંબંધમાં આવીજ વાત ચોપડાની અડાવી છે. આ પુરાવો બહુ પ્રાચીન ગ્રામાણિક મનાતો હોય તો પુરાતત્ત્વખાતાની અખુટ રકમમાંથી છપાવીને તે ખાતે કેમ જાહેરમાં મુકતા નથી? સર્વ કોષ આશ્રિતો પ્રસાદીની પરમ વસ્તુનાં દર્શનાદિ લાભ લેશે. દાદાખાચરનો ચોપડો તો દોઢસો વર્ષ ઉપરનો હશે. તે વખતે સંપ્રદાયની શી સ્થિતિ હતી. એ ચોપડામાં બધા હિસાબો વ્યવસ્થિત લખાતા હશે? લખવું ન લખવું એ શ્રીજી અને દાદાખાચરની ઈચ્છા ઉપર હતું. બારોબાર આપલેના ખર્ચા નહિ થતા હોય? પુરાતત્ત્વખાતાનો અને સેવામંડળનો ખર્ચો શું મંદિરના ચોપડામાં વ્યવસ્થિત રહે છે? એવાં તો અલગ ખાતા અનેક છે. ત્રણ પુરુષની ગુરુપદે પ્રતિષ્ઠિતિ વખતે પુણ્યહાર વિગેરે અલગ ખર્ચો થયો હોય તે કોષ હરિભક્તે આખ્યાનો શું સંભવ નથી? એક વાત લોયામાં બની છે. બીજી અમદાવાદમાં બની છે. ત્રીજી લોજમાં બની છે. એ ખર્ચો દાદાખાચરના ચોપડામાં હોવાનો સંભવ છે ખરો? આ બધી તરંગી કુક્લ્પના કે બીજું શું? જે પૂર્વે અવ્યવસ્થામાં જે બાબત બની છે તેને શ્રદ્ધાળુ આશ્રિતો દિવ્ય લીલા તરીકે ગાય છે તેને ખોટી પાડવા કેટલું બહુ ઝેરવેર વાપરે છે તે આ સમાલોચનાથી સમજી લેવાય છે. આ બાબતની બહુધા ચર્ચા “સંપ્રદાયની રીત” એ શીર્ષક હેઠળના લેખમાં આવી ગઈ છે અને તેની સમાલોચના પણ રચાઈ ગઈ છે. આતો ચર્ચિતચર્ચ જેવું છે. અસ્તુ.

હજી એનીએજ આચાર્યપદની ચર્ચા જરા બુદ્ધા રૂપે ચાલુ રાખે છે—“આચાર્યપદે ધર્મકુળનો પુરુષ આવે એવો નિયમ પરંપરાને ધોરણે સ્વીકાર્યો છે, પણ તે સાથેજ એ પુરુષ આનુવંશિક-વારસાઈના ધોરણે નહિ પણ વર્તમાન આચાર્ય કરેલી નિયુક્તિના ધોરણેજ આવી શકે છે. એ મહા સિદ્ધાંત પણ સ્વીકારેલો છે. આ રીતે વર્તમાન આચાર્ય ધર્મકુળના જે પુરુષની, પછી તેમનો પુત્ર હોય કે ધર્મવંશનો બીજો કોઈ સભ્ય હોય, એની નિયુક્તિ કરી હોય તેવા પુરુષો છેલ્લા ૧૪૨ વર્ષથી આચાર્યપદ ધારતા આવ્યા છે” આ રીતે ચાવીચાવીને વારસાઈ ધોરણને નકારે છે. આશ્રિતોને સારૂ લાગવા કહેવાની રીતે કહ્યું છે પણ કશે અમલ થયો નથી. વારસાઈ હક્કજ સ્થિર થઈ ગયો છે. પોતાને જે ચાર પુત્રો હોય તો વારસાઈ હકે દરેકને સરખો હક મળે. એ રીતનો જે વારસાઈ હક તે તો ગાદી આપવાની બાબતમાં ચાલી શકે એમ છે જ નહિ. નહિ તો એ ગાદીની વ્યવસ્થા સચવાય નહિ અને કલેશનો પણ પાર નહિ એટલે એકજ ગુણવાન પુત્રને બેસાડવાનું તો સ્વાભાવિક રીતેજ સ્વીકારવું પડે. રાજપરંપરામાં પણ ગાદીતો એકજ પુત્રને અપાય છે. દરેકને અપાતી નથી. તેમાં જે તેવો વારસાઈ હક નથી હોતો તો ધર્મવ્યવસ્થામાંતો હોય જ ક્યાંથી? પોતાને પુત્ર ન હોય તો બીજો લેવો પડે એતો સર્વગૃહસ્થ સાધારણ વાત છે. શ્રીજીએ તો ગુણી પુત્રને લેવાની વાત કરી છે અને ગુણો પણ કહ્યા છે. એ વાતને આશ્રય નહિ મળે એમ અવધારીને તેને સ્વધામમાં સાથે લાઈ ગયા જણાય છે. ધ. ધુ. વિહારીલાલજી મહારાજે વારસાઈ રાખવા માટે કેવો વેષ ભજવ્યો હતો. લક્ષ્મીપ્રસાદજી પાછળ વારસાઈ હક માટે કેવા કલેશ થયા? અને ખર્ચા થયા? બે અઢી વર્ષના અને દશઅગીઆર વર્ષના બાળકને આચાર્યપદે નક્કી કરાયા હતા એ શું દાખવે છે? જ્યારે વર્તમાન આચાર્ય કરેલી નિયુક્તિને મહા-સિદ્ધાંત તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે તો પછી તેમાં વારસાઈના ધોરણની જ આપોઆપ સ્વીકૃતિ આવે છે. ઉંમરલાયક થાય ત્યારે તો ઠીક છે. પણ આતો આગળથી બાળકલાવમાંથીજ વીલો કરાવે છે અને એને પાકુ કરવા જેતે ત્યાગીગૃહીઓની સહીઓ કરાવી લે છે. ગર્ભસ્થનાં પણ વીલ થયાં છે. હવે પંડ્યાશ્રીકૃત વાતને જરા જેટલું પણ સ્થાન છે? ૧૪૨ વર્ષની આઘંત પરંપરાની નિયુક્તિની વાત કરે છે પણ તેમાં કેટલી વિયુક્તિઓ કુયુક્તિઓ થઈ છે તેને પંડ્યાશ્રી ક્યાં નથી જાણતા? આ વિશિષ્ટ રીતની કિલ્લિ વિમિલિ ચર્ચા યોગાનમાં કરવા જેવીજ નથી. પણ એક કરે ત્યારે બીજાએ કરવી પડે છે. હક્કોપનિષદ જેવો કોષ ધર્મ કે જ્ઞાન કે ભક્તિ નથી.

થાય છે. આવું કોઈ ત્યાગી ગૃહી આશ્રિતે બની શકે નહિ. પણ જો એ વ્યવસ્થાથી કેવળ અનુયાયીઓનું જ લાભ અને રક્ષણ મળતું હોય પણ ધર્મ કુળને જરા પણ લાભ કે રક્ષણ ન મળતું હોય તો એવું બને ખરું? એટલે વાંચકોજ વિચારશે. જન્મકુળમાં ગુરુપદ સ્થાપનથી આશ્રિત ત્યાગી ગૃહીઓને લાભ, રક્ષણ અને આદર્શની વાતને વળી વળીને વારેવારે હિલટાવ્યા જ કરે છે. પણ તે વધ્યા વાત કોઈ સુઝને ગળે ઉતરતી જણાતી નથી. કેમ કે જેરલાલ જેરરક્ષણ અને જેરઆદર્શ નજરે આવે છે. પૂર્વે લાભ, રક્ષણ કે આદર્શ પુરો પાડ્યો હોય તો પૂર્વેના જાણે. પાછળનામાંથી કોઈ તેવું જોતા નહિ હોય તો ખોલતા હશે કે કશો લાભ કે રક્ષણ કે આદર્શ નથી. વારસાઈની વાતમાં લોકો એમ ખોલતા સંભળાય છે કે ઈચ્છારામનું કુળતો મહાપ્રભુની ઈચ્છાથી પરવારી ગયું. રામપ્રતાપજીનું કુળતો અમદાવાદ ગાદીએ રહ્યું. તે તો આ ગાદીના કશા કામના રહ્યા નહિ. હવે તો વઢવાણ કે જે બે ગાદીથી ત્રીજી ગાદીવાળા બાહ્ય ગણાય છે. ત્યાંથી જ વારસ લાવવાના રહ્યા-એટલે લેખકશ્રી જેને માનતા નથી તે વારસાઈ હજીનો લાભ અને એ અંગેના બધાજ લાભો અને રક્ષણ ત્રીજી ગાદી વઢવાણને જ ફાળે ગયા છે. આતો હવે ચોખ્ખી ઉઘાડી વાત દેખાય છે. માટે હવે આ ચર્ચા ચોગાનમાં નહિ કરતાં ઘરમાં રહે એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. છેવટે “સંપ્રદાયની ગુરુ પરંપરાની આ એક આછી રૂપરેખા છે. એમાં બીજા અંગો-સાધનો, નિયમો, સિદ્ધાંતો અને પ્રજ્ઞાલિકાઓ વિષે હવે પછીની બાબતોમાં સ્વતંત્ર વિચારણા થવાની હોવાથી તે બાબતો અંગે અત્ર વિચાર કર્યો નથી” એમ કહી વર્ષ ૨ અંક ૧ ને પોતાના નામની સહી કરીને વિરામ લે છે. આ રીતે આ અંગના વિષયોની વિગતવાર સમાલોચના સંપૂર્ણ થઈ.

વર્ષ ૧ અંક ૬ માં “સંપ્રદાયની રીત (૩)” એવા આકર્ષક શીર્ષકવાળા લેખમાં પંડ્યાશ્રી ઇષ્ટદેવ અને શાસ્ત્રોની રીતનો વિચાર સંક્ષેપમાં કરે છે (ગણના ક્રમમાં આ બે બાબતોને મુખ્ય માનીને પહેલી મુદ્દા છે. પણ આચાર્યશ્રી અને આશ્રિતોની રીતમાં વધુ મહત્ત્વ માનીને કે તેની પ્રથમાપેક્ષા સમજીને તેનો વિચાર પહેલો કર્યો. વિવેચનની સરળતા ઉપર દષ્ટિ પ્રથમ નહિ રાખતાં વિષય વિવેચન ઉપર દષ્ટિ પ્રથમ રાખવી એ વધુ સારી છે. આ કથનમાં મનસ્વિતા સીવાય બીજો કશો અર્થ નથી.) વર. ૧૮ માં અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય કહેલી પાંચ બાબતોમાં “આપણા ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણને જાણવા” એ પાંચમી બાબત છે. ચાલુ ચાર બાબતોમાં ઇષ્ટદેવ પ્રથમ છે. શ્રીજીએ કહેલી અને મને માનેલી બન્ને બાબતોને વિચારમાં ભેળા બેઠાં છે. બે પૈકી ઇષ્ટદેવની રીતને પ્રથમ વિચારે છે.

ઇષ્ટદેવની રીતને પારિભાષિક કહે છે તે ન કહેવી જોઈએ. શ્રીહરિએ ‘સ શ્રીકૃષ્ણઃ...ઉપાસ્ય ઇષ્ટ-દેવો નઃ’ ‘તનોતુ કૃષ્ણોઽલિલમજ્જલં નઃ’ એમ શુદ્ધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી છે. અવતારવાદના પ્રથમ વક્તા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કે અવતારવાદના વિચારક આચાર્યો કે બીજા કોઈએ પારિભાષિક શબ્દ વાપર્યો નથી. એ શબ્દ ઇશ્વરાવતારવાદમાં સંગત ઉગયોગી નથી. અન્યથા બ્રમને ઉપજાવનાર છે. દ્વિભાષી જેવું થાય છે જે કોઈ ઇશ્વરાવતારને સાચી રીતે જાણનારા છે તે તેને પૌરાણિક કલ્પના કે સાહિત્યનો રૂપક અલંકાર તરીકે માનતા નથી. એ ઘટનાને ઘટિત સત્ય માને છે. અવતારોને યથાર્થિત નહિ માનનારાઓની વિરોધી “પૌરાણિક કલ્પના છે, સાહિત્યનો રૂપક અલંકાર છે” છતાં કુચકિતઓની વિચારણાની કશી જરૂર નથી. આસ્તિકોને અનેક નવી શંકાને ઉપજાવનારી થાય.

અવતારની રીતના વિચારમાં જ્યારે શ્રીકૃષ્ણે કહેલી ગીતાનેજ પ્રથમ પ્રમાણ તરીકે પરિગ્રહે છે તો શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે સુરીતિ અપનાવી છે એ જ મુખ્ય માનીને વિચાર કરવો જોઈએ. એના અર્થની સ્પષ્ટતા માટે રામાનુજાચાર્ય કૃત ભાષ્યનો આધાર લેવો જોઈએ. કારણ કે-શ્રીહરિએ બીજા શંકરાદિ ભાષ્યોનો આદર નહિ કરતાં રામાનુજ રચિત સૂત્રભાષ્ય અને ગીતાભાષ્યને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યાં છે. તેમાં પણ ગીતાભાષ્યને તો ભણવાનો ખાસ આદેશ આશ્રિતો પ્રત્યે આપ્યો છે. આ જોતાં આ તત્ત્વ મહત્ત્વની બાબતમાં ગીતાભાષ્યનું અનુસરણ આવશ્યક અનિવાર્ય-અવજનીય છે. શ્રીકૃષ્ણ અવતાર સંબંધના સઘળા નિરૂપણ માટે ચારેય પ્રલોકો એકસાથે કલા છે અને રામાનુજાચાર્યે તેના અર્થરૂઢ માટે એક સાથે ભાષ્ય

કયું છે. તેમાં પ્રથમના મુદ્દાના બે શ્લોકોને ચાર બાબતોને પ્રતિપાદનારા પડી મુકીને પછીના બે મુદ્દાને પ્રતિપાદનારા બે લીધા છે. પાછળથી જન્મના સત્યત્વને સમજવનારો એક શ્લોક લીધો છે. 'મજોઽપિ' આ શ્લોક કે જે છે બાબતો પૈકી ત્રણ મુદ્દાની બાબતોને નિરૂપનારો છે તે બીજાકુલ લીધો નથી. જ્યારે પ્રશ્નો તો પાંચ મનસ્વી હોવા કર્યા છે. તો આવી સુગંગ બાબતમાં આડીઅવળી તોડફોડ કરવાની શી જરૂર ? શું એમાં હોયોપાદેયતા હતી ? ભગવાનના અવતારનું યાથાત્મ્ય બજાવવા ઇચ્છતા અર્જુનના પ્રશ્ન ઉપરથી અવતારવાદની ઉપસ્થિતિ અકાંડ થઈ છે. શ્રીકૃષ્ણે જન્મનું સત્યપણું, જન્મનો પ્રકાર, દેહનું યાથાત્મ્ય જન્મનો હેતુ, જન્મનો કાળ, જન્મનું પ્રયોજન, આ છ ઉત્તરો અનુક્રમે આપ્યા છે. આને રામાનુજે લાભ્યમાં યથાસ્થિત સપ્રમાણ સચુક્તિ ઘટાવ્યા છે. લેખકે ગીતાને પ્રમાણ તરીકે લીધી ખરી પણ તેનું અનુસંધાન બહુધા નહિ રાખીને પાંચ પ્રશ્નો મનસ્વી થોડા ફેરફારવાળા ઉપસ્થિત કર્યા છે. બધી બાબતમાં સામે થવાની કે જુદું તડપાડવાની શી જરૂર ? ગીતા લાભ્યમાં વ્યાખ્યાન કરેલા ક્રમવાર પ્રશ્નોત્તરોને અને લેખકે ગોઠવેલા પાંચ પ્રશ્નોત્તરોને જરા શાંતિ રાખીને ધ્યાનપૂર્વક વાંચો અને વિચારો અને તારતમ્યને મેળવો. અવગાઈ સિવાય કાંઈ અર્થ છે ?

જ્યારે આ ધ્યેય બાબતમાં ગીતાનો મુખ્ય આદર કર્યો છે અને તેના અર્થની સ્પષ્ટતા માટે ગીતા-લાભ્ય અનિવાર્ય છે. તેમણે સ્વયં ઇશ્વરાવતારનીજ યથાસ્થિત વિચારણા કરી છે. બીજા અવતારોની વિચારણા કરી નથી. તો આ વિચારમાં બીજા પુરુષાવતાર આદિકની વિચારણા કરવાની શી જરૂર ? એમની તો આપાદર જેવી અવદશા તો છેવટે લાવ્યા છે. બીજા જાતના અવતારોની વિચારણા લલ્લે અન્યત્ર કરી હોય પણ આ સ્થળે કરવી યોગ્ય નથી. આતો અવતાર વિચારની પરા કાષ્ઠા સૈદ્ધાન્તિક છે. અન્ય અવતારોની લાંબી વિચારણા કરીને, છેવટે તો "ઇશ્વરાવતારની લાંબી વ્યાખ્યાઓની વિગતોમાં ન કિતરીએ તો એમ કહી શકાય કે ઇશ્વરાવતાર એટલે શાસ્ત્રોમાં જે ઇશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે તેનું પ્રત્યક્ષ થવું તે" એમ કહીને (૨) પેરો પુરો કર્યો છે. છ પ્રશ્નો તો પરકીય શ્રીકૃષ્ણના માન્યા હોવાથી એતો વિચાર ન કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પોતે પાંચ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા છે તેની વિચારણા તો ક્રમવાર સપ્રમાણ કરવી જોઈએ. (૧) કોણ અવતરે છે ? (૨) ક્યાંથી અવતરે છે ? (૩) કેવી રીતે અવતરે છે ? (૪) શા માટે અવતરે છે ? (૫) અને અવતરીને શું કરે છે ? આ પાંચ પ્રશ્નો ક્રમથી છે. સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થી જેવું સાથે જ થાય છે. 'યદા યદા હિ' આ વાક્યને લઈને "ભગવાનના જન્મની સમયમર્યાદા નથી. અને સંખ્યા મર્યાદા નથી" એટલું કહ્યું. પછી આ બાબતને પાંચ પ્રશ્નોમાં કેમ મુકી નથી ? "પરિત્રાણાય સાધૂનાં" આ શ્લોકોનો સામાન્યતઃ પદ અર્થ કર્યો પણ કશું વિવેચન ઉપયોગી કયું નહિ. 'આ વિચારમાં લાભ્યમાં કરેલું વિવેચન લેવાની ખાસ જરૂર હતી. ૭-૮ શ્લોકો તો સાથે મુક્યા છે તો એવું વિચિત્ર કરવાનું કારણ શું ?' જે પરાક્ષ ઇશ્વર તે પ્રત્યક્ષ થાય એ અવતાર' એ જે લક્ષણ કયું તે યથાસ્થિત છે. એની રીતનું કશું જ નિરૂપણ કયું નહિ. લાભ્યમાં સવિસ્તર કરેલું છે તેને નહિ લેવાથી કલાભાઈની શાખી જેવું હાંકો હાંકો થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે કહેલી ગીતાના શ્લોકો ન છુટક થોડા લીધા, પણ તેમણે કરેલા અવતારવાદમાં શ્રદ્ધા આસ્તા કે ભાવ રસ નથી અને રામાનુજનાયકૃત લાભ્ય ઉપર પણ એવીજ સ્થિતિ છે. જેથી એવું વિચિત્ર વિકૃત પદે પદે બનવા પામે છે.

(૩) "ભારતીય (બીજા દેશની કે બીજા પ્રજાંડની નહિ) અવતારની આ અતિ સામાન્ય રૂપરેખા છે ઇશ્વરાવતાર માટે તેનાં જે હેતુઓ અને કારણો જણાવેલાં છે તેનો, મહાપ્રભુએ પણ સામાન્યતા સ્વીકાર કરેલો છે. પણ તદુપરાંત બીજા બે હેતુઓ અને કારણો પણ (ગીતામાં નહિ કહેલા માનીને ખાનગી પંડ્યાએ કહેલા) તેમણે જણાવેલાં છે" એમ હવે કયોળ કલ્પિત હેતુઓના વિચાર ઉપર નિષ્ઠિત થયા છે. ભારતીય અવતારવાદને અતિ સામાન્ય ગણી કાઢ્યો. શ્રીકૃષ્ણે 'પરિત્રાણાય સાધૂનાં' આ શ્લોકથી કહેલા ત્રણ હેતુઓને પણ સામાન્ય કહીને કાઢી નાંખ્યા. એવું કશું ગૌરવ જ નહિ. શ્રીકૃષ્ણે ત્રણ હેતુઓ કહ્યા અને તેમના અવતારજૂત શ્રીહરિએ બીજા કહ્યા. હિસાબે પાંચ હેતુઓ થયા. એમાં શ્રીકૃષ્ણના

ત્રણ સામાન્ય અને શ્રીહરિના બે વિશેષ એવા મનઃકલ્પિત વિભાગ જોઈએ. હેતુ અને કારણ એ બે એકાર્થ છે. બન્નેને એક સાથે મુકાય નહિ. લાભ્યમાં 'જન્મનો હેતુ શો?' એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સ્વકૃત કર્માદિ નહિ પણ પોતાની ધ્રુષ્ટિ એ જ હેતુ" એમ કહ્યું છે. 'પ્રયોજન શું?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'સાધુપરિત્રાણાદિ' એક કહ્યું છે. એટલે હેતુ બુદ્ધિ અને પ્રયોજન બુદ્ધિ જણાવ્યું છે. આમાં તો કશો વિભાગ જ ક્યાં છે? લાભ્યનો અક્ષર ક્યાં દેખવો કે વિચારવો છે? ગીતાલાભ્ય લખવાની તો શ્રીજીની આજ્ઞા સર્વ આશ્રિતો પ્રત્યે છે.

હવે શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં ત્રણેય પ્રયોજનોને ગૌણ ગણીને તેને અધર ઉડાડે છે. તેના જે અર્થો સુસંગત સમુપયોગી લાભ્યમાં ક્યાં છે તેનો તો લેશથી પણ સ્વીકાર નથી. તેમાં જે ધર્મસ્થાપન હેતુ કહ્યો તેનો લાભ્યેજ સચુક્તિ કહેવાય (એમાં કશી યુક્તિ નથી) કેમકે ધર્મસ્થાપનનો ઋષિયો, ધર્મચાર્યો, સમાજ સુધારકો, રાજ્યકર્તાઓ પણ કરે છે. એટલે અવતાર ધારણમાં આ ખાસ કારણ ન ગણાય. ને સાચા સત્પુરુષો છે ને શરીરની રક્ષા માટે ધધર પાસે માગણી કરતા નથી, એટલે સાધુપરિત્રાણ એ પણ મુખ્ય પ્રયોજન ન ગણાય. દુષ્ટ જનોનો નાશ તો પોતાના પાપકર્મે થવાનો છે, એટલે એ પણ કારણ મુખ્ય ગણાય નહિ એમ યદ્વાતદ્વા અપલપીને શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં ત્રણેય કારણોને અકારણ જેવાં હેય કરી કાઢ્યાં. કશાજ લેખામાં લીધાં નહિ.

હવે મહાપ્રભુને નામે જે બે હેતુઓ ખોટી રીતે ચઢાવ્યા છે તેનું વિવેચન કરે છે—“જેમ જ્ઞાની ભકતોના જીવનનો હેતુ પરમેશ્વરની આજ્ઞા પ્રમાણે જીવી પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવવી એજ હોય છે તેમ સ્વભકતોનું લાલન-પાલન કરવું અને એમને પ્રસન્ન કરવા-રાખવા એજ ઈશ્વરાવતારનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. એને માટે ભગવાનને ભકતજનો જેવા માણસ થવું પડે, ભકતની રીતે જ હરવું ફરવું ખેલવું પડે, તેથી જ ભકતોને સુખ સમાસ થાય. મહાપ્રભુએ ઠેર ઠેર વારંવારે ઉત્સવો સમૈયા યોજ્યા, સંત હરિભકતો સાથે રંગ રમ્યા છે. આગ્રહ કરીને સંત હરિભકતોને પોતે પીરસીને જમાડ્યા છે, ભકતોને ઘેર જઈને ખુબ ભાવથી જમ્યા છે, વિગેરે. આ બધી લીલાઓનો હેતુ ભકતોના લાલન પાલન સિવાય બીજો નથી એ સહજ સમજી શકાય છે.” આ એક અવતાર ધારણનો મુખ્ય હેતુ કહ્યો.

હવે બીજી કારણ કહે છે.—“ભગવાન તો કરુણામૂર્તિ છે. જીવમાત્ર તેમની કૃપા દષ્ટિના પાત્ર છે. કરુણાપાત્ર જીવો ઉપર નિષ્કારણ કરુણા વર્ષાવવી અને એ રીતે અનેક જીવોનું કલ્યાણ કરવું એ ઈશ્વરાવતારનો બીજો હેતુ છે. ઈશ્વર જ્યારે આ કારણે પ્રગટ થઈને કરુણા દાખવે ત્યારે જો પાત્ર કે અપાત્રના અંતરમાં “આ ભગવાન છે” એટલું જ વસી જાય તો પણ તેનું કલ્યાણ સિદ્ધ થઈ જાય. મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ પાછળ આ બેજ હેતુઓ મુખ્ય કારણભૂત રહેલા છે. આ બે હેતુઓ એવા છે કે—એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલાં ત્રણેય ધર્મ સ્થાપન, સાધુરક્ષણ, દુષ્ટવિનાશન કાર્યો આપોઆપ સધાય છે.” આ રીતે આ બીજો હેતુ કહ્યો. એમ ત્રણને ગૌણ ગણીને અને બેને મુખ્ય માનીને મનસ્વી મેળ સાધ્યો. જોઈવણી તો દેખાવમાં બહુ સારી જણાય પણ મૂળાર્થ અને લાભ્યાર્થ થકી સાવ વિરુદ્ધમાં ઉધડ ઉટાંગ થઈ છે. શ્રીજીના નામથી જે મુખ્ય હેતુઓને કહેવા માગે છે તે મૂળાર્થના અનુસંધાનથી ગીતાલાભ્યમાં રામાનુજચાર્યે બહુ આદરથી વિચાર્યા છે. એટલે આ બે હેતુઓનો સમાવેશ ત્રણ પ્રયોજનોમાં જ આપોઆપ આવી જાય છે. શ્રીજીના નામથી જુદા જણવાની જરૂર નથી. વિતંડાવાદ જેવું થાય છે. શ્રીજીએ તો અધ્યાત્મજ્ઞાન માટે ગીતાલાભ્યને સ્વીકાર્યું છે. એટલે એ થકી કંઈપણ બુદ્ધિ અવળું કહેવા માગતા નથી એ સ્પષ્ટ છે. પોતે શ્રીકૃષ્ણના અત્યંત અવતાર એકાત્મા હોવાથી બન્ને વચ્ચે આ બાબતમાં ભેદ પડે એવું કંઈપણ બુદ્ધિ કહેવા માગે નહિ એ સહજ છે પોતાની પૃથક્પણાની કુકલ્પનાને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિને માથે ચઢાવવી એ કોઈ રીતે આશ્રિતે ધ્રુષ્ટનીય નથી. આશ્રિતોએ ધિક્કારવા યોગ્ય છે. પોતે અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારેલા ગીતા લાભ્યનો આખો લાભ્ય અવતાર ધારણ પ્રયોજન બાબતનો વચ્ચે કા. પ માં શ્રીમુખે સંતોની સલામાં સવિસ્તર વિવેચન કર્યો છે. “પરિત્રાણાય” આ શ્લોકનો અર્થ અને કા. પ નો અર્થ સદ્બુદ્ધિની સહાયથી મેળવી જીવો તો સ્પષ્ટ સમજશે કે કશો ફરક નથી. સર્વાંશે સમાનાર્થતા છે. આમાં અલ્પજ્ઞાન કે બુદ્ધિ ફેરજ કારણ જણાય છે.

આ બાબતમાં કોઇને સંશય કે વિષય ન રહે એ માટે લાખ્યનો અર્થ સંક્ષેપમાં જણાવીએ—
 જન્મનું પ્રયોજન કહે છે. 'સાધૂનાં પરિત્રાણાય' અહીં સાધુ શબ્દ અસમર્થાદિ વિષયવાળો નથી. એની સામે દુષ્ટ શબ્દ હોવાથી સુકૃતિ વિષયવાળો હોવો પડે. એટલે પૂર્વોક્તલક્ષણ ધર્મશીલ તે સાધુ કહેવાય. 'ધર્મસ્ય' આ પદનો અર્થ "વેદમાં કહેલો, ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થાએ રહેલો, કર્તવ્ય તેરીકે કહેલો" આ રીતે કર્યો છે. આવા લક્ષણવાળા ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા. એટલું જ નહિ પણ વૈષ્ણવાગ્રેસર હોય—એટલે ભગવદ્ભક્તવર્ગ હોય—ભગવાનને જ ઉપાયપણે અને પ્રાપ્ત્યપણે વરેલા હોય. આ એ વિશેષણોથી એ અર્થ નિષ્પન્ન થયો કે ધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠાવાળા અને ભગવદ્ભક્તિમાં પરા નિષ્ઠાવાળા. વિ. પુ. માં દૃઢ વિષ્ણુભક્તનું લક્ષણ કયું છે કે—પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મથી ચલાયમાન નહિ થનારો, અતિશય સ્વચ્છ (રાગાદિ દોષે રહિત) ચિત્તવાળો, માટેજ પોતાના સુહૃદ્ પક્ષમાં અને વિપક્ષ પક્ષમાં પણ સમમતિવાળો, પરધનહરણાદિક દોષોથી નિવૃત્તિવાળો, આવાં લક્ષણોથી 'વિષ્ણુભક્ત છે' એમ જાણપવો. વળી વિ. પુ. માં "વર્ણાશ્રમના આચારવાળા પુરુષે પરમપુરુષ વિષ્ણુનું આરાધન કરાય છે. ખીજું કોઈ તેમની પ્રસન્નતાનું સાધન નથી. અર્થાત્ ધર્મને ત્યજીને નહિ પણ ધર્મે સહિત ભક્તિ એજ પરમાત્માની પ્રસન્નતાનું પરમ કારણ છે. અર્થ એ નિષ્પન્ન થયો કે ધર્મે સહિત ભક્તિમાં નિષ્ઠાવાળા. (આજ સિદ્ધાંત શ્રીહરિએ સ્વીકાર્યો છે.) રક્ષણ કેને કહેવાય? તેા અનિષ્ટની નિવૃત્તિપૂર્વક ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ. આવા વૈષ્ણવાગ્રેસરો લૌકિક ઇષ્ટ કે અનિષ્ટને માનતા નથી. ભગવાનની મૂર્તિનો લાભ એજ ઇષ્ટ છે અને તેનો અલાભ એજ અનિષ્ટ છે. સમાશ્રયણમાં પ્રવર્તતાં, ભગવાનનાં નામો, ચરિત્રો અને દિવ્યરૂપો મન વાણીને અગોચર (અપ્રત્યક્ષ) હોવાથી મારાં દર્શન વિના સ્વાત્માનું ધારણ પોષણ આદિકને નહિ પામતાં ક્ષણ કાળ ભય તેા તેને સહસ્ર કલ્પ જેટલો માનનારા. (ગોપીઓએ કહ્યું છે કે—તમારાં દર્શન વિના એક ચપટી વગાડે એટલો કાળ ભય છે તે અમને યુગ જેટલો જણાય છે એની પેઠે જણવું.) એટલું જ નહિ પણ અતિશયિલ શરીરવાળા થઇ ભય છે. અદર્શન દુઃખની આ છેલી અવસ્થા છે. જેને માટે ભગવાનને ભલે જન્મ લેવો પડે એવા સાધુઓ જેવાતેવા નહિ પણ આવા લક્ષણવાળા હતા છે. પોતાના વિયોગદુઃખથી બહુ દુઃખી એવા એ ભક્તોના ઉજ્જવન માટે પ્રથમ પોતાની મૂર્તિ, ચરિત્રો, દર્શન, વાર્તાલાપ આદિકને આપીને તેના રક્ષણ માટે ભગવાન અવતાર ધરે છે. મોક્ષસુખાદિકની પેઠે આ દાન અવતારધારણ વિના પોતાના સંકલ્પમાત્રથીજ આપી શકાય એવું સહેલું નથી. આ રીતે સાધુઓનું આંતર લયથી રક્ષણ કહ્યું. હવે બાહ્ય લયથી રક્ષણને કહે છે. ભક્ત વિરોધિઓના વિનાશ માટે (ભાગવતોનો જે અપરાધ છે તે દુષ્ટતાની કાષ્ટ છે માટે) અને ક્ષીણપણાને પામેલો વૈદિક ધર્મ કે જે મારા આરાધનરૂપ છે તેના આરાધ્ય મૂર્તિના દર્શનથી સ્થાપન માટે દેવમનુષ્યાદિરૂપથી યુગયુગમાં અવતરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે—ભક્તોને જે અત્યંત અભીષ્ટ મૂર્તિ, ચરિત્રો, દર્શન વાર્તાલાપાદિ છે તે અવતાર ધારણ વિના કેવળ સંકલ્પમાત્રથી સાધ્ય નથી. વળી અનુષ્ઠાનદ્વારા કે ઉપદેશદ્વારા ધર્મપ્રવર્તનનો વ્યાસાદિદ્વારા પણ કરી શકાય છે. પરંતુ આરાધ્ય મૂર્તિ પ્રદર્શાવીને ભક્તિરૂપ ભાગવત ધર્મ પ્રવર્તાવવો એતો અવતારધારણનું અસાધારણ પ્રયોજન છે. સૌએસો ખીભત્સ ગાળો આપનારો અને ત્રણ જન્મથી શત્રુવટું કરનારો શિશુપાળ પણ કૃષ્ણનાં દર્શનથી પ્રીતિમાન થઇને સુકૃતિને પામી ગયો હતો. દુષ્ટતિનો નાશ એ પણ અત્યંત નાશ નથી. પરંતુ વિપરીતપણામાં કારણભૂત જે રક્ષસાદિ શરીરઅધિઓ વિગેરે છે તેનું નિવર્તનજ છે. તેની નિવૃત્તિ થતાં તેઓ પણ ધાર્મિક થાય. માટે વિનાશપણ ધર્મસ્થાપનમાં પર્યવસાન પામે છે. આ રીતે અવતારધારણનાં ત્રણ પ્રયોજનો ગીતાલાખ્યમાં વર્ણવ્યાં છે. સૂત્રલાખ્યમાં (અંતરાધિકરણમાં) 'સાધૂનાં પરિત્રાણાય' આ વાક્યનો અર્થ કરતાં 'સાધવો હૃપાસકાઃ, તત્પરિત્રાણમુદ્દેશ્યમ્, આનુષંગિકશ્ચ દુષ્ટાનાં વિનાશઃ, સદ્ગુણમાત્રેણાપિ તદુપપત્તેઃ' એમ સાધુરક્ષણનેજ પ્રધાન પ્રયોજનપણે અને દુષ્ટવિનાશને અવાંતર પ્રયોજનપણે કહે છે. કેમકે તેતો સંકલ્પમાત્રથી પણ કરી શકાય છે. આ રીતે અવતાર ધારણનાં ત્રણ પ્રયોજનો સશસ્ત્ર સયુક્તિક કહ્યાં. પંડ્યાશ્રી જે પ્રયોજનને શ્રીકૃષ્ણના અભિપ્રાયથી જુદા શ્રીહરિના અભિપ્રાય તેરીકે કહેવા મથે છે તે આ વિવેચન જરા શાંતિથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે અને વિચારશે તેા પૃથક્પણાની

ભ્રમણા સમૂળ ભાગી જશે. આની સાથે કા. ૫ વચનામૃત પણ અનુસંધાનમાં હેવું. એટલે શ્રીકૃષ્ણ અને તદુપ શ્રીહરિના અભિપ્રાયની પણ એકાચરતા સારી રીતે અસંશય સમજાઈ જશે. કોઈને પણ કહેવું પૂછવું પડશે નહિ. અને કોઈની ઉપર રોષ ઉપજશે નહિ.

હવે પંડ્યાશ્રી અવતારધારણ્યમાં પરમેશ્વરની અપાર નિષ્કારણ કૃપાદષ્ટિને ખીજ હેતુપણે કહે છે તેની સમાલોચના કરીએ-જન્મનો હેતુ શો ? એનો અર્થ કરતાં સ્વકર્માદિ હેતુ નહિ પણ પોતાની માયા છે. માયા શબ્દનો અર્થ કરતાં 'માયા વ્યુત્તં જ્ઞાનં' આ કોષના પ્રમાણથી 'જ્ઞાનપર્યાય' એવો અર્થ કર્યો. જ્ઞાન પણ સંકલ્પરૂપનું કહેવાતું હોવાથી એનું તાત્પર્ય 'સંકલ્પ' એવું કાઢ્યું. એટલે સંકલ્પમાત્રથી સંભવું છું. આ એક અર્થ કર્યો છે. 'માયા દમ્ભે કૃપાયાં ચ' આ વચનના અનુસંધાને માયા શબ્દનો 'કૃપા' એવો પણ અર્થ કર્યો છે. એટલે અવતારધારણ્યમાં ખીજું કોઈ પ્રયોજન નહિ પણ કૃપા જ તેનું પ્રયોજન પ્રથમ છે. આ અર્થ 'મૂર્તિ ન: પુરુષપયાં બમાર સત્ત્વમ્' (ભા. પુ. ૫-૨૫) 'જગતામુપકારાય' (વિ. પુ.) વિગેરે વચનોમાં વ્યક્ત છે. અવતાર કૃપામૂલક સંકલ્પથી હોવાથી બન્ને ખાખત બાંધબેસતી છે. ગીતાના ઉપોદ્ધાતમાં જ 'અપાર કારુણ્ય સૌશીલ્ય વાત્સલ્યોદાયમહોદધિઃ।' આ વાક્યથી કારુણ્યાદિ ગુણોની પ્રેરણાથી અવતાર ધારે છે. એમ કરુણાને અવતારધારણ્યમાં પ્રથમ પ્રયોજનપણે કહે છે. બ્રહ્માદિ જગતને સર્જીને સ્વસ્વરૂપથી સ્વધામમાં નવરા ખેસી રહ્યા હતા. પછીથી કરુણાદિ ગુણોએ પ્રેરણા કરી કે-અમારો તો કશો ઉપયોગ જ કરતા નથી. અહીં ધામમાં કોઈ દુઃખી નહિ હોવાથી દયાનો, અહીં કોઈ મંદ નહિ હોવાથી સૌશીલ્યનો, અહીં કોઈ દોષવાન નહિ હોવાથી વાત્સલ્યનો, અહીં કોઈપણ દરિદ્ર નહિ હોવાથી આદાયનો, એમ કોઈપણ ગુણનો સદુપયોગ થતો નથી. અમે તો ખીન ઉપયોગના નવરા તમારે વિષે અમથા પંડ્યા રહ્યા છીએ. કોઈ ઉપયોગ કરો તો બહુ સારું. એમ ભગવાનને બહુ રીતે ઉચક્યા ત્યારે તે ગુણોનો જ્યાં સારો ઉપયોગ થાય એવી આ પવિત્ર પૃથ્વી ઉપર પોતાના સમગ્ર ગુણ ઐશ્વર્ય શક્તિઓ સાથે દિવ્યરૂપથી અવતર્યા અને એ ગુણોનો સદુપયોગ સદ્ભક્તો વિષં પુષ્કળ કર્યો. આ દષ્ટિએ દેખીએ તો કારુણ્યાદિ ગુણોજ અવતારધારણ્યમાં પ્રધાન પ્રયોજનક છે. ભક્તોને લાલન પાલન વિગેરે કરવું એ પણ કૃપામૂલકજ છે. બધા હેતુઓનો કૃપામાંજ સમાવેશ સ્વરસતઃ છે. માટેજ ભગવાનને કૃપાસાધ્ય કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે ઉપોદ્ધાતમાં કહીને પછીથી તેના ઉપપાદનમાં-સ્વમેવ રૂપં તત્તત્સજાતીયસંસ્થાનં સ્વસ્વમાવમ-જહદેવ કુર્વન્' ઇત્યાદિ સંસ્કૃતમાં પંક્તિઓ લખી છે. એનો અર્થ એવો છે કે-પોતાના મૂળ રૂપને જ તેને દેવ મનુષ્ય આદિકને સખતીય આકારવાળું કરીને, પોતાના જ્ઞાન શક્તિ બળ ઐશ્વર્ય આદિક સર્વ સ્વભાવોને નહિ છોડીને (સાથેજ લઈને) તેને દેવમનુષ્યાદિકના લોકોમાં વારે વારે અવતરીને, તેને દેવ મનુષ્યાદિકોએ આરાધન કર્યાથકા તેઓને તેમની ઈચ્છા મુજબ તેને ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષાદિ ફળ આપીને કૃતાર્થ કરે છે' આ રીતે સર્વ અવતારો માટે સામાન્યપણે કહીને, હવે કૃષ્ણાવતાર માટે વિશેષતઃ કહે છે-મૂલારહરણ્યના મિષથી (આ પણ મિષમાત્ર છે, સર્વને સમાશ્રય આપવો એ મુખ્ય પ્રયોજન છે. દુષ્ટિનો વિનાશ છે તે પણ સાધુપરિત્રાણરૂપ મહાપ્રયોજનની અંતર્ગત ગ્રીણ છે) આપણ આદિક કે જે અતિશુદ્ધો છે તેમને પણ પોતાનો સમાશ્રય સાક્ષાત આપવા માટે પૃથ્વી ઉપર અવતરીને, મનુષ્યોના નેત્રજોયર (પ્રત્યક્ષ થઈને, પર-બ્રહ્માદિક અને અવર-આહીરાદિક સર્વ જનોના (સ્ત્રીપુરુષ આદિક વિભાગ વિના) મન નેત્રને હરનારાં દિવ્ય ચરિત્રોને (નવનીત નટનાદિ) કરતા થકા (આ સાધુત્રાણનો પ્રકાર છે) પૂતના કંસ આદિક દુષ્ટભિષ્યોને હણીને, (આ આનુષંગિક પ્રયોજન કહ્યું) અનવાધેક દયા સૌહાર્દ અને પ્રીતિથી પ્રલિત એવું બેવું, વાર્તાલાપ અમૃતવડે વિશ્વને પોષણ આપતાથકા, (પ્રિયતમ સ્વસ્વરૂપનું દર્શન એ ધારક છે અને ચારિત્રોનું દર્શન એ પોષક છે અને સાથે વાર્તાલાપાદિ છે તે ભોગ પ્રકાર છે. આ સાધુત્રાણ સમજવું) નિરતિશય સૌંદર્ય (રૂપગુણ) સૌશીલ્ય (સ્વરૂપગુણ) ઇત્યાદિ ગુણગણોના આવિષ્કારથી માલાકાર અકુર આદિકને ભગવદ્-ભક્તિરૂપ પરમ ધર્મિષ્ઠ કરીને, 'યુક્તમેત્સાહન મિષથી ગીતાશાસ્ત્રનું અવતરણ કયું' આ રીતે ઉપોદ્ધાતમાં છે.

“ જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્ય ” આ શ્લોકથી ભગવાનના જન્મ કર્મની દિવ્યતાનું જ્ઞાન કે જે આ પરમ પ્રકૃતમાં પરમોપયોગી છે તે બીજાકુલ લીધું નથી. આ શ્લોકને લઈને વચનામૃતાદિ ગ્રંથોમાં શ્રીમુખે ભગવાનના જન્મકર્મોદ્ધિકતું દિવ્યપણું બહુધા નિરૂપ્યું છે. “ યે યથામાં પ્રવચન્તે ” આ શ્લોકમાં જે જે પરમ ભક્તો જે જે ઈચ્છા ધારીને મારા શરણને પામે છે તેની તેની ઈચ્છા પ્રમાણે હું બધુંજ સંપાદન કરી આપું છું. એટલે પતિપણું, પુત્રપણું, સારથિપણું, વારાહ નારસિંહપણું વિગેરે પ્રક્રિયાથી હું વર્તું છું. એમાં મારી ભગવાનપણાની કોઈ ઈચ્છાને રાખતો નથી. આ શ્લોકનો અર્થ પણ પ્રકૃત અવતાર વાદમાં બહુ ઉપયોગી છે. આ અર્થ આ વિચારણામાં સેવાની જરૂર હતી. જે લીધો હોત તો બહુ શંકાને સ્થાન ન રહેતાં બધું સમ્યક્ થઈ જત.

ઉપર પ્રમાણે ચોમેરનું વિચારતાં પંડ્યાશ્રી જે મનઃકલ્પિત જે હેતુઓને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલા અને એકાત્મા શ્રીહરિએ સંમાન્ય કરેલા અને પ્રાચાર્ય તરીકે સ્વીકારેલા રામાનુજનાચાર્યે બહુ બુદ્ધિથી વિવેચન કરેલા ત્રણ હેતુઓ થકી તદ્દન બુદ્ધા તારવે છે તેનો આમાં સમાવેશ સ્વતઃ સુરીતિએ થઈ જાય છે. કશો અર્થ બાકી રહેતો નથી. આ સદર્થની સંપુષ્ટિ માટે આ પ્રસંગના ચાર શ્લોકોની જોપાલાનંદમુનિ વિરચિત ભાષ્ય અને તે ઉપર શુકાનંદમુનિરચિત ટીકા પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી વાંચી વિચારી લેવી. પરમ પ્રપુષ્ટિ માટે શિક્ષાપત્રી શ્લોક રટની મહામુનિ શતાનંદમુનિકૃત ટીકામાં ગીતાના પાંચ શ્લોકોને પ્રમાણ તરીકે લઈને અવતારવિષયની બધી બાબતો રામાનુજ પ્રોકત પ્રક્રિયાએ પ્રતિપાદી છે તે પણ વાંચી વિચારી લેવી. આટલું કર્યા છતાં ગળે ન ઉતરે અને સંશય રહે તો પછી અધુરું અને અવળું જ્ઞાન અહિતકર નિવડ્યું છે એમ સ્વયં સમજી લેવું ઘટે.

રામાનુજે અવતારપ્રકરણને ચોમેરથી મેળવીને છ પ્રશ્નોત્તરો કહ્યા ત્યારે મોટા ભાગએ પાંચ કહી. એમાં અર્થ વિનાનું થોડું આપ કહાપણ વાપર્યું. ગીતાચાર્ય શ્રીકૃષ્ણને નામમાંથી પણ કાઢી નાંખ્યા તેવું તો કાંઈ નહિ પણ તેમણે કહેલા ‘ પરિત્રાણાય સાધુનાં ’ આ શ્લોકના અર્થને પણ ‘ એમ નહિ ’ એમ વિવદીને ઉડાવી દીધો. જ્યારે વિચિત્ર અર્થ અને વિકૃત રજુઆત કરવી હતી તો એ શ્લોકને પ્રમાણતરીકે લેવાજ ન હતા. ખંડન કરવા લીધા છે એવો અર્થ નીકળે છે. રામાનુજે સાધુરક્ષણ અને ધર્મસ્થાપનને મુખ્ય પ્રયોજનપણે ગણીને દુષ્ટવિનાશનને અવાંતર ગોણપણે ગણ્યા છે. જ્યારે આ મોટા ભાગએ ત્રણેયને ગોણ ગણીને બીજાં જે કારણો મનસ્વી જોઈવી કાઢ્યાં છે. આવું દોઢડહાપણ અદ્વાપિ કોઈ આચાર્યે કે શિક્ષિત વર્ગે કર્યું જાયું નથી. ગીતાના કહેનારા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ કે જે શ્રીહરિનું પૂર્વરૂપ છે એમ પણ પંડ્યાશ્રી માને છે. ભાષ્યના કરનારા રામાનુજનાચાર્યને કે જે ઉ. સંપ્રદાયના પ્રાચાર્ય છે એમ પણ માને છે જેમનું કરેલું ભાષ્ય લખવાની સર્વે પ્રત્યે શ્રીજીની આજ્ઞા એમ પણ બળે છે, તો એમના ભાષ્યમાં આવું દોઢડહાપણ થાય ખરું ? એજ ખાસ સમજવાનું છે.

△ સત્સંગ પત્રિકાના વર્ષ ૨ અંક ૨ માં “ સ્વા. ના. સંપ્રદાય સ્વતંત્ર છે ” એવા સ્વતંત્ર શીર્ષકથી ઉમેરેલના પ. ભ. લઈ કેશવલાલ મલ્લિકાજીનું જનજ સાહેબે બળે સુપ્રીમ કોર્ટને ચુકાદો આપતા હોય એવા આવેશથી એક સ્વતંત્ર લેખ લખ્યો છે. તેમાં સંપ્રદાયની સ્વતંત્રતા (કોઈને પણ પરતંત્ર નહિ) સમજાવવા માટે “ યદા યદા હિ ” આ બે ગીતા શ્લોકોને અનુલક્ષીને, અવતારધારણના હેતુ બાબતમાં પંડ્યાશ્રીના જેવીજ આબેહુજ મળતી આવે એવી ઉઠાંગ દલીલો કોઈને પણ પ્રતીતિ નજ આવે અને ગળે નજ ઉતરે એવી કરી છે. (બળે એકજ લેખક હોય) તેમાં કારી. ૫ વચનામૃતનો આધાર લીધો છે. તેમને પણ આ સમાલોચના પ્રત્યુત્તરરૂપ બની રહેશે.

વળી વક્રલશ્રી આજ અવતાર પ્રકરણમાં—“ મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવ માટે સંપ્રદાય બહારનાં શાસ્ત્રોમાં પણ નિર્દેશ કરેલા જેવા મળે છે. દા. ત. શ્રીમદ્ ભાગવતનો બીજો પાંચમો દશમો અને અગીયારમો સ્કંધ તથા વાસુદેવમાહાત્મ્યનો તેરમો અધ્યાય તથા વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણ વિગેરે.” આ રીતે જેને આ લેખમાંજ “ સંપ્રદાય બહારનાં ” કહીને ગોણ કે સિદ્ધાંતમાં અનુપયોગી માને છે તે ભાગવતાદિ શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી

મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવને પ્રમાણિત કરવા માટે છે એ થોડું આશ્ચર્ય જેવું લાગે છે. આઠ શાસ્ત્રો શ્રીહરિ અને તેમના મહાજનોએ જે રીતે સંપ્રદાયનાં શાસ્ત્રો તરીકે સ્વીકાર્યાં છે એ રીતે સ્વીકારીને એમ કરતા હોય તો સારી વાત છે. જેને સંપ્રદાય બહારનાં ગોણુ ગણીને સિદ્ધાંતમાં અનુપયોગી માને છે તેના પ્રમાણથી મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રામાણ્ય પણ એના જેવું જ સંપ્રદાય બહાર ગોણુ સિદ્ધાંતહીનજ કેમ ન થાય ? જે શાસ્ત્રોને મહાપ્રભુના ભવિષ્યમાં થનારા પ્રાદુર્ભાવનું વિજ્ઞાન હોવાથી એવા નિર્દેશો કરેલા છે તેને સંપ્રદાય બહારનાં પણ કેમ કહેવાય ? આમાં ભાગવતના સ્કંધો અને વા. મા. ના અધ્યાયની કૃત નોંધ આપી છે. કશું વિવેચન જરૂરી આપ્યું નથી. સંપ્રદાયનિષ્ઠોએ એનું વિવેચન થોડું આપ્યું છે તે ઉપરથી ઉપરના પ્રકરણમાં ઉપયોગી થવા માટે તેનું વિવરણ કરીએ.

મહાપ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ “અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયે દેહઃ સંપ્રિયતે મયા” (ભા. ૧૦-૫૦) આ શ્રીકૃષ્ણ-વચનથી નિર્દેશાય છે. આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન જોષાણાનંદમુનિએ ગૂઢાર્થદીપિકા ટીકામાં ગૂઢપણે મહાપ્રભુના પ્રાદુર્ભાવવિષયપણે કર્યું છે. “કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્ કલાવિચ્છન્તિ સમ્ભવમ્ । કલો ચ્છલુ ભવિષ્યન્તિ નારાયણ-પરાયણાઃ” (ભાગ ૧૧-૫) આ શ્લોકની એજ મહામુનિએ કરેલી ટીકામાં—“યુદ્ધાર્થે” મથુરામાં આવેલા જરા-સંધની સાથે સંગ્રામ સમયે શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રાદુર્ભાવનું પ્રયોજન વિચારતાં, “અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયે” એમ અન્ય અવતારધારણુનો નિશ્ચય કરેલો. એજ અવતારને આ શ્લોકથી જણાવવા બીજીપણ કલિનું માહાત્મ્ય કહે છે. “આવું” પ્રતીક આપીને, “કલો એકાન્તિકધર્મરક્ષાર્થે” શ્રીકૃષ્ણો નારાયણમુનિનામ્ના ભક્તિધર્માત્મજો ભવિષ્યતિ. શ્રીકૃષ્ણેન ધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યસહિતૈકાન્તિકી ભક્તિરુદ્ધવં પ્રત્યુક્તા સા તુ અત્રાગતરામાનન્દારવ્યોદ્ધવસહિતેન ભક્તિધર્મસુતેન શ્રીનારાયણમુનિનૈવાત્ર પ્રવર્તિતા નાન્યૈઃ, ‘અતો દેહઃ સંપ્રિયતે ‘મયા’ इत्येकवचनेन प्रोक्तः श्रीनारायण-मुनिरेव स्वयं श्रीकृष्णः” (અર્થ—કલિયુગમાં એકાન્તિક ધર્મની રક્ષા માટે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણમુનિ નામથી ભક્તિધર્મના પુત્રપણે પ્રગટ થશે. શ્રીકૃષ્ણે અંગસહિત એકાન્તિકી ભક્તિ ઉદ્ભવળ પ્રત્યે કહેલી. તેતો ઉદ્ભવના અવતારભૂત રામાનંદમુનિએ સહિત શ્રીનારાયણમુનિએજ આ લોકમાં પ્રવર્તાવી છે. બીજા કોઈએ નહિ. માટે ‘દેહઃ સંપ્રિયતે મયા’ આ એક વચનથી કહેલા શ્રીનારાયણમુનિજ સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ છે) ઉદ્ભવળ શા માટે આવેલા ? તો શ્રીકૃષ્ણેજ પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવા મોકલેલા. “શ્રીકૃષ્ણશ્રાપિ સ્વપ્રતિજ્ઞાં સત્યાં કર્તુમુદ્ભવ-સહાયાર્થતયા ધર્મદેવગૃહે સ્વયં પ્રાદુર્ભૂત ઇતિ બોધ્યમ્” (શ્રીકૃષ્ણ પણ “અન્યોઽપિ” આ કૃત પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા ઉદ્ભવળને સહાય આપવા માટે સ્વયં ધર્મદેવના ગૃહમાં પ્રગટયા, એમ જણાવું) ઇત્યાદિ સુવાક્યો લખીને “વસુદેવસુત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનજ ધર્મસુત શ્રીહરિરુપે ફરીથી પ્રાદુર્ભાવ્યા છે” એમ સંપ્રમાણ સચુક્તિ સમર્થન કર્યું છે.

“અન્યોઽપિ” આ શ્લોકની ભગવતપ્રસાદાચાર્યપ્રણીત ભક્તારંજની ટીકામાં—શ્લોકાર્થને કહીને, વધારામાં “આ શ્રીકૃષ્ણનો પુનઃ પ્રાદુર્ભાવ કયા પ્રઅન્ધમાં કહ્યો છે ? તો વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં “મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ” ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોથી કહ્યો છે” એમ કહીને વળી એકજ કૃષ્ણનો બેવાર અવતાર કેમ થટે ? એવી શંકા કરીને, જેમ મત્સ્ય કૃર્મ વરાહનો બે વાર અને ધન્વન્તરીનો ત્રણવાર અવતાર થયો છે તેમ શ્રીકૃષ્ણનો બેવાર અવતાર થટે છે એમ સમાધાન કર્યું છે. આ રીતે વિશેષ જણાવ્યો છે. સ્કંધ ૧૦ ની ભક્તારંજની ટીકામાં ઉપર્યુક્ત અર્થની સ્પષ્ટતા મંગળમાં જ ‘અન્યં સતામવનહેતવ એવં દેહં ઘાસ્યે પ્રતિશ્રુતમિતીહ બલાગ્રતો યત્ । સત્યં વિઘાતુમુદમૂઢયયા સ કૃષ્ણો ધર્મસ્ય સદ્ગતિ પુનસ્તમમું નમામિ ॥ યઃ પૂર્વરૂપમદધાનૃપભાવયુક્તમન્યત્ સાધુજનભાવયુતં સદૌશઃ । તં ચ દ્વિરૂપધરમેકગુણસ્વભાવં કૃષ્ણં પિતામહમહં શરણં ગતોઽસ્મિ ॥’ આ રીતે સુસંગત કરી છે. આમાં શ્રીકૃષ્ણનાં નૃપભાવવાળું અને સાધુભાવવાળું એમ બે રૂપો કહીને તે બન્નેનું એક ગુણસ્વભાવવાળાપણું કહ્યું છે. અ. ૯૦ શ્લો. ૫૦ની ટીકામાં અંત્ય મંગળમાં “ધર્માન્નૂર્ધ્વર્ધમપરઃ સદૌશઃ શ્રીસ્વામિનારાયણનામધારી । કૃષ્ણા-વતારો ધરણીતલાદ્યોઽધર્મં સમૂલં જયતાદ્ધરન્ વૈ ॥’ એમ શ્રીકૃષ્ણનો સ્વા. ના. નામથી અવતાર કહ્યો છે. વળી સ્કંધ ૧૦ અ. શ્લો. ૩ ની ટીકામાં “તદવતારદ્વયસત્ત્વેન પૂર્વાવતારચરિતાનિ, ભવિષ્યતો દ્વિતીયસ્ય તદવતાર-

ચરિતાનિ " એમ શ્રીકૃષ્ણના બે અવતારો ભૂત ભવિષ્યના જણાવ્યા છે. સ્કંધ ૧૦ અ. ૨. શ્લો. ૨૮ ની ટીકામાં "કૃષ્ણહરિકૃષ્ણયોરેકાવતારત્વાન્ન" એમ કૃષ્ણ હરિકૃષ્ણની એકાવતારતા સાબીત કરી છે. 'વસુદેવસુત શ્રીકૃષ્ણનો જ ધર્મસુતપણે દ્વિતીય અવતાર છે' એમ બહુધા નિરૂપણ કર્યું છે. આ ટીકામાં આવાં અર્થો વચ્ચેનો બહુ છે. વરતાલમાં કૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ બન્ને સાથે જ અખંડ વિરાજમાન છે. મૂળનો ઉત્કર્ષ કહેવાથી તેના અવતારમાં પણ ઉત્કર્ષ સાબીત કરી શકાય છે. માટે જ મૂળનો ઉત્કર્ષ અનેકધા નિરૂપવામાં સર્વે સંમત છે.

વાસુદેવ માહાત્મ્યમાં—'મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ' (અ. ૧૮) ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકોથી અક્ષરાધિપતિ શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્મા પ્રત્યે ભવિષ્યમાં થનારા પોતાના મત્સ્યાદિ અવતારોને કહેતાં, બીજો ધર્મદેવ થકી મૂર્તિવિષે શ્રીહરિ રૂપથી થનારો પોતાનો અવતાર સૂચવ્યો છે. સંપ્રદાય બહારનાં બીજાં શાસ્ત્રોમાં આવા રૂપની બાબતો છે પણ વિસ્તારભયથી લીધી નથી. આજ બહારનાં શાસ્ત્રોના અનુસંધાનથી સંપ્રદાયનો શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિજીવન, વચનામૃત, હરિદ્વિગ્વિજય, લક્ષ્મણતામણી વિગેરે સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રબંધોમાં જે વસુદેવસુત શ્રીકૃષ્ણ એ જ ફરીથી શ્રીહરિરૂપથી પ્રગટ્યા છે એમ નિરૂપવામાં આવ્યું છે. બીજા પ્રાકૃત કવિઓએ પણ એ જ અનુસંધાનથી પદો રચ્યા છે. એમ બધા ગ્રંથોની એકાધર્મતા છે. આ રીતે પંડ્યાશ્રીપ્રદર્શિત સંપ્રદાય બહારનાં શાસ્ત્રોનાં શ્રીહરિના અવતારને નિરૂપનારાં વચનોની સમાલોચના થઈ.

પંડ્યાશ્રી જે બહારનાં શાસ્ત્રોનાં વચનોને શ્રીહરિના અવતારની સિદ્ધિમાં પ્રમાણ તરીકે સાચી રીતે શુદ્ધ મનથી માનતા હોય તો એકગુણસ્વભાવવાળા શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિ વચ્ચે તત્ત્વભેદની ભ્રમણાથી બહુ જ દૂર ભાગી જ ગયા હોય. સંપ્રદાયનાં કે ઉક્ત બહારનાં શાસ્ત્રો તો એમ જ ચોખ્ખું બિંદાડું કહે છે.

વળી વહીલશ્રી "કોઈ એક કાર્ય કે વ્યક્તિ માટે અવતારે ધારવો અને ઉપર જણાવેલા હેતુઓ (લાલન પાલન, કૃપા) માટે અવતાર ધારણ કરવો એમાં થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત રહેલો છે." મન-માન્યા હેતુઓથી તફાવતને ફાળવે છે. જ્યારે બધાજ ભગવદવતારોજ અનન્ય ભક્તોના કૃપામૂળક લાલન પાલનાદિ માટે છે તો પછી તેમાં થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત કહી શકાય જ કેમ કે સર્વ અવતારો વિષે એ બે હેતુઓ બહુ આદરથી તે તે શાસ્ત્રોએ ખરોખર વર્ણવ્યા છે. અને તે તે અવતારોએ પ્રદર્શાવ્યા છે. સમગ્ર ગુણ ઐશ્વર્ય સાથે અવતારે છે એ બાબત પણ સર્વ અવતાર સાધારણ 'અજોગિ સન્' આ શ્લોકથી શ્રીકૃષ્ણજ કહી છે. થોડા મુક્ત પુરુષોને સાથે લાવે છે એ પણ સર્વ અવતારસાધારણ બાબત છે. શ્રીકૃષ્ણની સાથે બ્રહ્માદિ દેવો આવ્યા હતા. રામચંદ્રજીની સાથે આ દેવો આવ્યા હતા. શ્રીહરિની સાથે બદરિકાશ્રમમાંથી મરીચ્યાદિક મુનિઓ આવ્યા હતા. બહુધા અવતારો માટે એવું વર્ણન તે તે ગ્રંથોમાં છે. સમાધિની વાત પણ સર્વ અવતાર સાધારણ છે એમ વરતાલ '૧૩માં શ્રીમુખે કહ્યું છે. શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરીને જોકુળવાસી સર્વેને સમાધિ થઈ હતી અને તેમાં ભગવાને પોતાનું ધામ દેખાડ્યું હતું. એવી તો અનેક બાબતો શ્રીમુખે શ્રીકૃષ્ણને વિષે વર્ણવી છે. એજ અનુસંધાને ભગવાન શ્રીહરિને વિષે બહુધા વર્ણવી છે. શ્રીકૃષ્ણે દ્વિલુજ ચતુર્લુજ અષ્ટલુજ સહસ્રલુજત્વાદિ અનેક રૂપો ભક્તોને બતાવ્યાં છે અને લીન કરી દીધાં છે અને શ્રીહરિએ પણ એજ રીતે અનેક રૂપો બતાવ્યાં છે અને લીન કરી દીધાં છે. એટલે આ ઐશ્વર્ય ઇશ્વરાવતાર સાધારણ વર્ણવ્યું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિ વિષે તો સમાન ગુણ ઐશ્વર્યો વર્ણવ્યાં છે. કેમકે આત્મસ્વરૂપથી બન્ને એક છે. રૂપથી જે ભિન્નતા તે પૃથક્પણમાં પ્રયોજક નથી. એક ક્ષત્રિય રૂપમાં ગૃહસ્થ વેષધારી હતા અને બીજા બ્રહ્મધર્મમાં વર્ણવેષધારી હતા. એ ઉપરથી થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત પાડી શકાય નહિ. તફાવતમાં ફાવટ આવે એવું કોઈ પ્રબળ પ્રમાણ નથી. એકાત્માપણાની ચોખ્ખી વાત કરે છે. થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત પાડવો હોતો, તો સંપ્રદાય બહારનાં 'અજોગિ' 'મયા કૃષ્ણેન નિહતાઃ' ઇત્યાદિ પ્રમાણો શ્રીહરિના પ્રાદુર્ભાવના સમર્થન માટે લેવાં ન હતાં. અને સંપ્રદાયનાં મુખ્ય શાસ્ત્રોમાં એ બાબતનું જ અનુસંધાન લીધું છે તે પણ લેવું જોઈતું ન હતું. 'થોડો પણ મહત્ત્વનો' એનો ખરો અર્થ શો થાય ? પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એક કાર્ય માટે કે એક વ્યક્તિ માટે ભલે અવતાર હોય તેથી શું ? એથી

કાંઈ આત્મતત્ત્વભેદ શી રીતે પાડી શકાય? વામનજી અને નૃસિંહજી એક કાર્ય માટે અને એક વ્યક્તિ માટે હતા. તેથી શું ભગવાનપણના ઐશ્વર્યમાં આકી હતું? જ્યારે મૂળ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના જ અવતારો કહેવામાં આવે છે તો પછી તેમાં થોડો પણ મહત્ત્વનો તફાવત વસ્તુતઃ સાધી શકાય નહિ.

પંડ્યાશ્રી આ બાબત થોડી સમજે છે ખરા પણ કાં રહેતો નથી. થોડી પણ મહત્ત્વની તફાવત પાડવા મંડી પડે છે. જુઓ—“ભગવાન જ્યારે અવતાર ધારણ કરે છે ત્યારે સમગ્ર ઐશ્વર્ય અને શક્તિ સાથેજ અવતાર ધારણ કરે છે, પણ જેવું કાર્ય, જેવો સેવક અને જેવું સ્થળ તે પ્રમાણે વ્યક્ત કરે છે. પણ ઐશ્વર્ય અને શક્તિના ઓછાવત્તા આવિષ્કાર વાળું કાર્ય કરવામાં આવ્યું હોય તેની મહત્તા વા ઓછાવત્તા મૂલ્યાંકનને કારણે મંદ્યુદ્ધિ માણસ તેમાં ભેદનું આરોપણ કરે છે પણ જે સાચો સત્સંગી છે તે તો પોતાના ઇષ્ટદેવને સર્વ-કારણના કારણ અને સર્વોપરી જ્ઞાનવા છતાં ‘અતઃપ્રાસ્ય સ્વરૂપેષુ મેદો જ્ઞેયો ન સર્વથા’ આ શિક્ષાપત્રી વચનને સદા ‘શિરસાવધ સમજીનેજ ચાલે છે’ આ રીતે કહે છે. સત્ય સમજીને પણ પોતે દૃઢ સત્સંગી નહિ રહેતાં મંદ્યુદ્ધિ માણસ બની જાય છે. એ દેખીતી વાત છે. સર્વ અવતાર સાધારણપણે સમજતા હોય તો કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ખીજા અવતારો માટે મહત્ત્વની તફાવતનું કુટુંબીયું ચુકાલું અને કુથલી કર્યા કરે પણ એક શ્રીકૃષ્ણને પડ્યા મુઠ્ઠા, કેમકે તે બન્નેને અનન્યાત્મા તરીકે મહાપ્રભુએ અને તેમના ઉપાસક મહા-જનોએ સ્વશાસ્ત્રોમાં બહુ વ્યવસ્થા છે. વિશિષ્ટાદૈત તત્ત્વમાં ભેદ પડાય નહિ.

ઉપર પ્રમાણે અવતારધારણની રીતિનાં વિવેચનો વિવિધ થયાં પણ કોણ અવતાર છે? કયાંથી અવતાર છે? કેવી રીતે અવતાર છે? એની સ્પષ્ટતા કે જે આશ્રિતોને અત્યંત ઉપયોગની છે તે જોઈએ તેવી ચોખ્ખી થઈ નહિ. તો એજ જીતા શ્લોકોના લાભના અનુસંધાને સંક્ષેપમાં કરીએ—

“તદાત્માનં સૃજામ્યહં” આ વાક્ય ઉપર ‘તદાઽહમેવ સ્વસંકલ્પેનોક્તપ્રકારેણાત્માનં સૃજામિ’ એવું લાખ્ય છે. લાખ્યના અર્થની સુસંગતિ માટે તેની ટીકામાં “આત્માનં સૃજામિ” इत्येतन्न तावत्स्वरूपविषयं, तस्य नित्यत्वात्, आत्माश्रयादिप्रसङ्गात् । नापि जीवविषयं, तस्य प्रकरणासङ्गतत्वात् । नाप्याद्यविग्रहविशिष्टस्वात्म-विषयं, तस्यापि रूपस्य नित्यत्वात् । अतोऽवतारविग्रहविशिष्टस्वात्माऽत्र ‘आत्मानं’ इति निर्दिश्यते ” આવાં વાક્યો લખ્યાં છે. એનો અર્થ એવો સંગત છે કે—‘આત્માને હું સર્જું છું’ આ જે સર્જન કહે છે તે અહમર્થભૂત સર્વાન્તરાત્મભૂત વિશુ (સર્વવ્યાપક) જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપમાં થટે નહિ, કેમકે સર્વ વેદાંત પ્રાતિપાદ તેતો નિત્યસિદ્ધ છે. નિત્યસિદ્ધ જીવાત્મસ્વરૂપમાં સર્જન જેમ સંભવે નહિ તેમ. ‘હું આત્માને સર્જું છું’ એટલે ‘પોતે પોતાને સર્જે છે’ એવો અર્થ દેખીતો આવે છે. એમાં તો આત્માશ્રયાદિ દોષનો પ્રસંગ આવે છે. આત્મા શબ્દથી જીવને લઇને ‘તેને સર્જું છું’ એમ પણ અર્થ થટે નહિ, કેમકે આ પ્રકરણ કાંઈ જીવસર્જના નિરૂપણનું નહિ હોવાથી અસંગતિ દોષ આવે. હવે જે આત્મા શબ્દનો આદ્ય વિગ્રહે વિશિષ્ટ સ્વાત્મપર અર્થ લઇએ તો પણ અહીં થટે નહિ, કારણકે પરમ પદમાં રહેલો જે આદ્ય વિગ્રહ છે તે પણ નિત્ય છે. નિત્યમાં સર્જનક્રિયા સંભવે નહિ. આ રીતે આત્મા શબ્દનોજ સંગત અર્થ કરવામાં અનેક અનુપપત્તિઓ આવે છે. તો અહીં અવતારદેહે વિશિષ્ટ એવો જે સ્વાત્મા તે પર અર્થ લેવો. તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે—‘અહં શબ્દથી અવબોધાતા નિત્યસિદ્ધ એતન પરમાત્મસ્વરૂપમાં તથા અક્ષરધામસ્થ મુક્તાનુભાવ્ય નિત્યસિદ્ધ પર દિવ્યરૂપમાં પણ સર્જનક્રિયા નહિ સંભવતી હોવાથી સ્વતઃસિદ્ધ દિવ્ય મૂર્તિને સંજ્ઞાતીય દ્વિતીય મૂર્તિ ધારણરૂપ અર્થ લેવો. એમાં તો સર્જન સંભવી શકે. એને જ અવતાર કે પ્રાદુર્ભાવ કે જન્મ કહે છે. આવ! અવતારવિગ્રહે યુક્ત અહમર્થ પરમાત્મા છે. આ વિવેચનથી એ વિશદ થાય છે કે—અવતારોનું ઉપાદાન ‘પ્રકૃતિ સ્વામિષ્ઠાચ’ આ શ્લોકમાં નિરૂપ્યા મુજબ મૂળ દિવ્ય મૂર્તિજ છે. પણ અહમર્થ સ્વરૂપમાત્ર નથી. આવો અભિપ્રાય હોવાથીજ લાખ્યમાં અવતારનિરૂપણ પ્રસંગે “સ્વમેવ રૂપં દેવમનુષ્યાદિસજાતીયસંસ્થાનં કુર્વન્ દેવાદિરૂપઃ સમ્ભવામિ” એવા સંગત શબ્દો લખ્યા છે. ‘અહં સમ્ભવામિ’ એનો પણ અર્થ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સમજવો. આ અર્થને મળતા અંત્ય ૩૧ ‘ભગવાનત્વ’ ધામ તેને વિષે જે પુરુષોત્તમ ભગવાનની આકૃતિ રહી છે ને તે આકૃતિમાંથી

એ પોતે ભગવાન અવતાર ધારે છે" આ શ્રીમુખના શબ્દો છે. આકૃતિ શબ્દ રૂપર બોલ્યો, જેવી પરમૂર્તિ દિવ્ય છે તેવી જ અવતારમૂર્તિ પણ દિવ્ય છે એમ કહેવા માટે 'સન્નતીય' કહેવું પડે છે. જે મૂળ છે તે ધામમાં કાયમ રહેતી હોવાથી 'દ્વિતીય' એમ પણ કહેવું પડે છે. આ સન્નતીય દ્વિતીય મૂર્તિનો અવિર્ભાવ તિરોલાવ થાય છે. મૂળ મૂર્તિનો નહિ. અવિર્ભાવ તિરોલાવનો પણ ખરો સંગત અર્થ દર્શન અદર્શન છે. જેમ કોઈ પડદામાં પેસે અને નિકળે એની પેઠે આ સમજવું ઘટે. આમાં સ્વરૂપ અને રૂપની ભિન્નતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આવે છે.

હવે આ રૂપ એ શું દ્રવ્ય છે? એનો પણ વિમર્શ પ્રસંગાત્ કરીએ- 'પ્રકૃતિ સ્વામિષ્ઠાય સમ્મવામિ' આ વાક્યનો અર્થ 'પ્રકૃતિ-સ્વભાવ, સ્વમેવ સ્વભાવમધિષ્ઠાય સ્વનેવ રૂપેણ સ્વેચ્છયા સમ્મવામીત્યર્થઃ' એમ 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો 'સ્વભાવ' એવો અર્થ લાભ્યમાં કર્યો છે. એની ટીકામાં- "અર્તોજાવતારોપયુક્તાજ્યા પ્રકૃતિચ્ચતે હત્યમિપ્રાયેણ પ્રકૃતિ-સ્વભાવ इति" એવો લાભ્યકારાભિમત અભિપ્રાય કાઢ્યો છે. તત્વાર્થ એ છે કે-અહીં પ્રકૃતિ શબ્દથી ત્રિગુણા જડા પ્રકૃતિ લેવાની નથી. કારણ કે અવતારોમાં પણ એમનો વિગ્રહ 'ન તસ્ય પ્રાકૃતા મૂર્તિઃ' એમાં કહ્યા મુજબ ત્રિગુણા જડા પ્રકૃતિનો નથી. કિંતુ 'જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યં' એમાં કહ્યા મુજબ અવતારધારણમાં ઉપયોગમાં આવે એવી બીજી પ્રકૃતિ (દિવ્ય) કહેવાનો અભિપ્રાય હોવાથી અહીં 'પ્રકૃતિ' શબ્દનો 'સ્વભાવ' એવો સંગત અર્થ કર્યો છે, તે ઉપયોગી બાંધબેસતો છે. મૂળ દિવ્ય રૂપ પણ 'નિત્યાલિંગ્ના સ્વભાવસંસિદ્ધિઃ' આ શ્રુતિના અનુસંધાને પરમાત્મસ્વરૂપનું અસાધારણ વિશેષણ હોવાથી સ્વભાવ શબ્દથી તેનું ગ્રહણ થાય. વળી ટીકામાં 'પ્રકૃતિશબ્દસ્યાત્ર વિગ્રહપરતાં' 'પ્રકૃતિશબ્દોજ્જ-તારોપાદાનમૂતદિવ્યવિગ્રહમાહ' 'અવતારવિગ્રહોપાદાનપ્રકૃતેર્બહુશ્રુતિસિદ્ધતામાહ' એમ પ્રકૃતિ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતોપયોગી સમજાવવા માટે વાક્યો લખ્યાં છે. તાત્પર્ય એ છે કે-ભગવાનની જે નિત્ય મૂર્તિ છે તેનો અસાધારણ સ્વભાવ શો છે? તો દિવ્યત્વ છે. જે મૂળ મૂર્તિ છે તે જડ પ્રકૃતિ દ્રવ્યની નહિ પણ તે થકી અત્યંત વિલક્ષણ દિવ્ય પ્રકૃતિ દ્રવ્યની છે. અવતાર મૂર્તિઓની અપ્રાકૃતતા સાધવા માટે તેના ઉપદાન દ્રવ્યની અપ્રાકૃતતાને નિરૂપે છે. જે મૂળ ઉપદાન કારણ દિવ્ય હોય તોજ ઉપાદેય કાર્ય અવતારરૂપે પણ દિવ્ય થાય એ દેખીતી વાત છે. એ મુખ્ય મુદ્દો ખાસ કહેવાનો છે. આવા દિવ્ય સ્વભાવને અધિષ્ઠાન કરીને દેવમનુષ્યાદિકને સન્નતીયપણે સંપાદીને સંભવે છે. આથી રહસ્યાર્થ એ નિકળ્યો કે દિવ્ય મૂર્તિને લઇને જે સન્નતીય દ્વિતીય મૂર્તિઓ થાય તે સંભવ કે અવતાર શબ્દથી કહેવાય છે. દિવ્ય કહો કે અપ્રાકૃત હોહો બનેનો એક અર્થ છે. આ પ્રાકૃત પ્રકૃતિથી જુદી દિવ્ય પ્રકૃતિમાંથી થએલી એ મૂળ મૂર્તિ અને તેમાંથીજ અવતાર મૂર્તિઓ થાય છે. એટલે બનેની અપ્રાકૃતતા છે. આમાં અહમર્થ સર્વવ્યાપક પરમાત્મસ્વરૂપને કાંઈ લેવાદેવા નથી. આ મૂર્તિઓ વિશિષ્ટ પરમાત્મા છે. બને વિશિષ્ટ હોવાથી સહબ્યવહાર થાય છે. આમાં ત્રણેય ઉત્તરો આવી બળ છે. અવતાર ધારણની રીતિમાં આટલું અવશ્ય બાજુવા યોગ્ય છે.

અત્યે એક વાત સંબંધ આશ્રય સાથે કહ્યા જેવી અને તમામ આશ્રિતોએ સમજવા જેવી ન છુટકે કહેવી પડે છે. આ અંકમાં ઇષ્ટદેવના નામે ઇશ્વરાવતારની રીતના વિચારમાં બહુ ઉંડા ઉત્તરો છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલી ગીતાના શ્લોકોને પ્રમાણ તરીકે લીધા છે અને તેના યદ્વાતદ્વા વિવેચનમાં પણ ખુબ ઉંડા ઉત્તરો છે અને લેખ પણ બહુ લાંબો લખ્યો છે. આમાં 'શ્રીકૃષ્ણ' એવું નામ જ આવવા દીધું નથી. એ નામને જ દૂર તારવી કાઢ્યું છે. ફક્ત 'ગીતામાં કહ્યું છે' એટલું જ લખ્યું છે. વિશેષ નામ તો અવશ્ય આવવા દેવું જોઈએ. આપણે કાંઈક વાત કરીએ છીએ તો અમુક આચાર્ય અમુક ઋષિએ કે અમુક માણસે આ વાત કહી છે એમ વિશેષ નામ વાપરીએ છીએ. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ નામ ઉપરજ ઝેરવેર છે એમ કોઈ કહેતો ના કહેવાય તેમ નથી. આવું તો બીજે બહુ સ્થળે પણ કર્યું છે. એટલે એ વાતને પૃષ્ઠિ મળે છે. વળી અપરરૂપ ભગવાન શ્રીહરિના લાભિ અવતારના પ્રામાણ્ય માટે પરરૂપ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહેલા "અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાય" "મયા કૃણેત નિહતાઃ" ઇત્યાદિ ભાગવત તથા વા. મા. ના

શ્લોકો કે જે શ્રીકૃષ્ણના વચનામૃતરૂપ છે તેને પ્રમાણ તરીકે લીધા છે. તેમાં પણ કૃષ્ણનું નામ આવવા દીધું નથી. અવતારોની વાત બહુ લાંબી કરી છે તેમાં પણ કૃષ્ણાવતારની વાત જ આવવા દીધી નથી. શ્રીમુખે હજારોવાર શ્રીકૃષ્ણ નામથી મુખ્ય ગ્રંથોમાં મંગળમાંજ સંબોધ્યા છે. ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીને 'શ્રીકૃષ્ણ હૃદિ ચિન્તયે' એમ જેમનું ધ્યાન ધરવાનું પણ કહે છે. એમના મંગળ નામથી જ ઔદવ સંપ્રદાયની સંસ્થાપના છે. એમના જ નામના નિવેશવાળા નિત્ય જપનીય દીક્ષામંત્રો છે. એમના જ નામની વિવિધ મૂર્તિઓ મહામંદિરોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જેમણે ઉદ્ધવજીને આપેલું તત્ત્વજ્ઞાન સંપ્રદાયમાં પ્રથમ નંબરે પ્રવર્તે છે. વૃંદાવનમાં બે મંત્રો આપીને પૃથક સંપ્રદાયની પ્રવૃત્તિની આજ્ઞા આપી છે. ભગવન્નામોમાં કૃષ્ણ નામની મુખ્યતા માની છે. આવા પણ મૂળભૂત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું નામ જ ન આવવા દે એતો સંપ્રદાયના સમસ્ત સમાગ્રિતોએ નિંદનીય ભત્સનીય ધિક્કારણીય કેમ ન કહેવાય ? શું આ અપાયરણ પરમ એકાંતિક ભક્તોના મુખ્ય લક્ષણમાં આવે છે ? શું આથી એકાંતિકની પરાકાષ્ઠા અને પ્રેમાદૃત પ્રાપ્ત થઈ જાય છે ? શું શ્રીહરિના મૂળભૂત શ્રીકૃષ્ણનો મહાદ્રોહ અને ખંડન નથી થતું ? શિક્ષાપત્રીમાં શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીને તેમની જ ભક્તિ કરવાની આમુખે કહી છે તે સેવામંડળના પ્રમુખ વિગેરે શું આવી અત્યંત અવળી જ ભક્તિ ઉપાસના કરશે ? અને જાલોકધામમાં શ્રી કૃષ્ણની સેવારૂપ મુકિતને મેળવશે ? ઇષ્ટદેવની રીત આવી અત્યંત વિચિત્ર વિકૃત હશે ? "નાસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ" એના જેવી આ અતિશય અવળી રીતિ કેમ ન કહેવી ?

“કેટલાક લોકો વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરે છે” ‘બુદ્ધિ ફરી છે’ એમ ખીબજોને અપવાદ આપે છે. પરંતુ પોતાને તો તેનું લવલેશ જ્ઞાનજ નથી. પરાપદેશે પાંડિત્ય જેવું છે. સર્વધર્મ સમન્વય રાખવાની અને સર્વમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાની અને કોઈ ધર્મનું ખંડન નહિ કરવાની વકીલાતો બહુ થાય છે પણ વર્તનમાં કિલ છે. જેની સાથે સમન્વય સાધવાનું અને જેમાંથી સાર ગ્રહણ કરવાનું અને જેનું ખંડન નહિ કરવાનું અત્યાવશ્યક છે. તેની સાથે જ અનન્વય કે અન્યથા અન્વય કે દુરન્વય કરવામાં આવે છે અને જેના સ્વીકૃત તત્ત્વસારને પણ અસારપણે ઠરાવવામાં આવે છે અને જેનું મંડન કરવાનું છે તેનુંજ ખુબ ખંડન જાહેરમાં કરવામાં આવે છે એ અત્યંત દુઃખ શોકની વાત છે. આ બધી અવળામનું અપયશ કે અપરાધ સેવામંડળને નામે થતું હોવાથી તેમને ખાતેજ જમા થતું હશે. તે બધા બેળા મળીને સુવિચારે તો સર્વેના શ્રેય સાર થશે. વિશેષ અન્યત્ર કહેવાયો હોવાથી હવે અલ્પ અવતાર રીતની વિચારણા કર્યા પછી સંક્ષેપમાં શાસ્ત્રોની વિચારણા કરીને, “ધૃતરલાલ પંડ્યા” એવી અંતે સહી કરીને ૧-૬ અંક પુરો કર્યો છે.

વર્ષ ૧ અંક ૫ માં “સંપ્રદાયની રીત (૨)” એ મયાળાવાળા લેખમાં આગ્રિતોની રીતનો યથા તથા વિચાર કરે છે. એ રીત તો (વચ. વર. ૧૮) હ. વા. સુ. માંજ “વાસુદેવ માહાત્મ્યથકી ત્યાગી ગૃહીના નિયમો જાણુવા” એમ શ્રીહરિએજ કહી દીધી છે. વધુમાં શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિજીવન વચનામૃતમાં એ રીતિનો વિસ્તૃત વિચાર કર્યો છે. એટલે નવો કરવાનો નથી. મંડળના પ્રમુખના મુખથી પ્રકારાંતરે-રચનાત્મક થાય એની વિશિષ્ટતા માનીને કરતા હોય તો ભલે.

ભારતીય આયજીવનની જુની વાત કરતાં, જે પ્રથમ ચાર આશ્રમો હતા તેમાં ઉન્નતિ માટે અત્યે સંન્યાસનો સ્વીકાર હતો, કેમ તો એના વિના કોઈનોય મોક્ષ શક્ય ન હતો. આ માનીનતાને મહાપ્રભુએ રદ જેવી કરીને બેજ આશ્રમો ત્યાગી-ગૃહી રાખ્યા છે. તેમાં વળી ગીતાનો દાખલો (પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ) આપે છે. વળી બે પેઢી ગૃહસ્થમાં પ્રહાયર્થનો અને ત્યાગિમાં વાનપ્રસ્થ સંન્યાસના સમાવેશની તો ચોખ્ખી ના કહે છે. કોઈ કરે તો તેને ભારે હુલ તરીકે લાણે છે. સંપ્રદાયના ત્યાગીને ગ્રંથમાં કેટલીકવાર “પરમહંસ” શબ્દથી સંબોધ્યા છે પણ તે સંન્યાસી સ્વરૂપના નહિ પણ વૈષ્ણવી દીક્ષાવાળા ત્યાગી છે એમ ઠરાવીને બેજ આશ્રમોની દૃઢતા કરે છે, સંપ્રદાયમાં પહેલાં સંન્યાસી હતા.

મહાપ્રભુએ વાનપ્રસ્થ સંન્યાસ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમને ૨૬ જેવા ગણ્યા છે એમ કહેવું એ સાહસ છે. કેમકે તેમણે તો સ. પ્ર. ૨ અ. ૭ માં તથા સ. પ્ર. ૫. અ. ૩૮-૩૯-૪૦ માં તથા હરિગીતામાં પણ બન્નેના ધર્મો વ્યાસ સમાસથી કહ્યા છે. નૈષ્ઠિકના ધર્મો તો બુદ્ધાન્વ કહ્યા છે. શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૪ માં નૈષ્ઠિક કહ્યા છે તે ઉપર ટીકામાં શંકા ઉપાડી છે કે-કલિમાં દીર્ઘકાળ બ્રહ્મચર્યનો નિષેધ કર્યો છે તો નૈષ્ઠિક કેમ કહેવાય ? તેનું સમાધાન એમ કર્યું છે કે-જે પાળવા સમર્થ હોય તેને માટે તે નિષેધ નથી. 'કલિના ધીરમીરુણા' એમ જે કલિ છે તે ધીરથકી લય પામી જાય છે. એમાં કલિનું બળ ચાલતું નથી. ભગવાનના બળવાળા ભક્તોને માટે તો કશી શંકાજ નથી. એમ ઉપપાદન કરીને કલિમાં નૈષ્ઠિક વન માટે બાધ નથી એમ સાબીત કરીને તેના ધર્મો કહ્યા છે. અને તેની સ્થાપના સંપ્રદાયમાં કરી છે. વાનપ્રસ્થ માટે પણ આ ન્યાય કહી શકાય. શંકરાચાર્યની તકરારમાં તેમના તરફથી નૈષ્ઠિક વિષે એવો જ પ્રશ્ન પુછેલો. એનો ઉત્તર એવોજ આપેલો કે-હજી કળિયુગ જ નથી. સંધિનાં વર્ષો ચાલે છે. છત્રીશ હજાર વર્ષ વીત્યા બાદ કલિનો અમલ ગણાય. ત્યાંસુધી કલિવર્ણ્ય ધર્મોનો અમલ મુલતવી રાખવો પડે. એટલે ત્યાંસુધી નૈષ્ઠિક આશ્રમ સ્વીકારી શકાય. એજ ન્યાય વાનપ્રસ્થ સંન્યાસને પણ લાગુ થાય. વળી કાંઈ રીતે નૈષ્ઠિક વાનપ્રસ્થ સંન્યાસ આશ્રમો લોકમાં ચાલુ છે. રામાનુજ મધ્વ નિંબાર્ક શંકરાચાર્ય વિજેરે સંપ્રદાયમાં એ પ્રથા ચાલુ પ્રસિદ્ધ છે. તેમની ગાદીઓ ચાલે છે. એટલે શ્રીજીએ એ આશ્રમોને બંધ કરીને ત્યાગી ગુહી એ જ આશ્રમો રાખ્યા છે એમ કહેવું તે શ્રીજી વચનથી અને અન્ય સંપ્રદાયો અને લોકવ્યવહારથી પણ વિરુદ્ધ છે. એનો આગ્રહ પકડીને બીજાઓને ટાળી નાખવા અને એમાં શ્રીજીને માથે આળ ચઢાવવી તે કાંઈ રીતે યોગ્ય નથી. જ્યાં સુધી વર્ણવિભાગ ચાલે છે અને વેદની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં સુધી આશ્રમો પણ ચાલુ જ માનવા પડે.

“ઉપર્યુક્ત એ આશ્રમો પૈકી એક શ્રેષ્ઠ છે અને બીજો હીન છે. અથવા માણસે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે એક પછી બીજા આશ્રમની યા કેવળ ત્યાગાશ્રમનો જ આશ્રય કરવો જોઈએ એ માન્યતા બરાબર નથી” એમ પંડ્યાશ્રી પંડાબળથી બોલે છે તે વસ્તુ વિચાર કરતાં બીલકુલ બરાબર નથી. કારણ કે મહાપ્રભુ અને તેમના ગુરુ રામાનંદ સ્વામી અને તેમના ગુરુ રામાનુજાચાર્યે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને ત્યાગાશ્રમ સ્વીકાર્યો છે. આ બધી ગુરુપરંપરા ત્યાગીઓની છે. અને પ્રત્યક્ષ શાસ્ત્રોમાં તેમણે જ ત્યાગાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા સહેતુક પ્રથિત કરી છે અને ત્યાગાશ્રમની સ્થાપના પણ કરી છે. લોકમાં પણ એ માન્યતા રુઢમૂળ છે. સંપ્રદાયમાં પણ પુરી પ્રથિત છે. જે ગૃહસ્થો છે તે પણ પોતાના આશ્રમની મમતાને છોડીને શાસ્ત્રાધારે ત્યાગાશ્રમની શ્રેષ્ઠતાને સંકારણ માને છે અને તે પ્રમાણે પરા પૂજન કરે છે. તો પછી આ મંડળવાળાએજ એવો આગ્રહ શા માટે રાખવો જોઈએ. બીજા મંડળવાળા એવો આગ્રહ રાખતા નથી. શિક્ષાપત્રી શ્લોક ૧૦૧ વૈરાગ્યના અપકર્ષને કહેનારાં (ગૃહસ્થાશ્રમને વળગી રહેવાનાં) વચનો કરતાં વૈરાગ્યના ઉત્કર્ષને કહેનારાં (ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને ત્યાગાશ્રમના સ્વીકારવાનાં) વચનોને પ્રધાનપણે માનવાનાં કહે છે. એમાં ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરીને ત્યાગાશ્રમને સ્વીકારીને હરિભક્તિ કરનારાને શ્રેષ્ઠ કહે છે. (આ શ્લોકની શતાનંદટીકા મંડળવાળાએ વાંચીને ખાત્રી કરવી) ગૃહસ્થાશ્રમની સાથે ત્યાગાશ્રમને તુલ્યપણે સરખાવે છે તે બુદ્ધિ ક્યાંનો પ્રતાપ છે. તેથી જ વિકૃત રજુઆત પદે પદે થાય છે. વારે વારે આ ચર્ચાને યોગાનમાં ચિત્તર્યા જ જાય છે. એમાંથી શો અપૂર્વ અલભ્ય લાભ મેળવવાના હતા.

આ પછી પંડ્યાશ્રી સ્ત્રીપુરુષોની અલગ વ્યવસ્થાને બહુ વખાણે છે તે વ્યાજબી છે. પરંતુ સેનભેન તો એક યા બીજી રીતે પ્રકારાંતરે મૂળસુધી પ્રસરતી છે. એને માટે પંડ્યાશ્રી જ બૂમો મારે છે. સંપ્રદાયનાં વખાણ અને વિશિષ્ટતા વર્ણવવી જોઈએ. પણ બીજાઓને નિંદવા જોઈએ નહિ. એવું સેવામંડળનું પરમ ધ્યેય જણાવ્યું છે. વળી પંડ્યાશ્રી નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયની દૃઢતાની ન છુટે અને ન તુટે એવી વાત કરે છે પણ તેમાં પોલમપોલ પારાવાર પ્રવેશી છે. વિકલ્પો વધી ગયા છે અને પ્રગટ ઉપાસનાની ભવનજ્યોતિ ધરધરની ખાનગી બની ગઈ છે. પંડ્યાશ્રી જાણતા હોવાથી થોડો મૂર્ખ પણ કરતા રહે છે. આ ખાખતના વિવેચનથી વિરોધ સિવાય કશો લાભ થાય એમ નથી એમ જણીને ઉપેક્ષા કરી છે.

વળી પંડ્યાશ્રી “એવું પૂર્ણકામપણું તેની રજેરગમાં વસી ગયું છે, પણ તે કારણે તે ખીજ દેવ, ધર્મ અને શાસ્ત્રપ્રતિ કદી અવિવેક કે અનાદર દાખવતો નથી. કોઈ દેવ, સંત, સદ્ધર્મ કે સમ્માજની નિંદા તે કદી કરતો નથી કે સાંભળતો નથી. સદ્ધર્મ અને સમ્માજમાંથી તે હંમેશાં ગુણજ ગ્રહણ કરે છે” એમ ખુબ વખાણે છે તે યોગ્ય છે. પરંતુ વાણીવિલાસ છે. વર્તનમાં શૂન્ય છે. સત્સંગ પત્રિકાના લેખોજ વાંચી વિચારી જુવો. સંપ્રદાયનાજ દેવ, ધર્મશાસ્ત્ર, સંત વિગેરે કોઈને છોડ્યા નથી. કિં બહુના-ઉપાસ્ય ધર્મદેવ શ્રીકૃષ્ણને, તેમના પરિવારને, રામાનુજને, તેમના મતને, જ્ઞાનને અને આઠ સમ્માજોને પણ છોડ્યાં નથી. અવિવેક અનાદરનોજ આદર કર્યો છે. ગુણગ્રહણની તો વાતજ ક્યાં છે? વિવેચન ઉપર તેને પ્રસંગે આવી ગયું છે. લેખો લખનારા પંડ્યાશ્રીના મંડળનાજ બહુધા છે. પૂર્ણકામપણું રજેરગમાં વસી ગયું હોય તો એનામાં આવાં અપલક્ષણો લેશથી પણ ન હોય એમ પોતેજ કબૂલે છે. પૂર્ણકામપણું પણ મનમાન્યું છે. વળી પંડ્યાશ્રી “પણ તે સાથેજ હેમ, વશીકરણ, મારણતારણ, બદ્ધમંત્ર, તંત્ર તથા મહાન દેવદેવીઓમાં એને જરાએ શ્રદ્ધા હોતી નથી. તેમજ એની તેને કંઈ ખીક પણ હોતી નથી.” એમ પ્રકટ ઉપાસનાવાળાનાં વખાણ કરે છે તે સાચું છે. પરંતુ જૂતાદિકની ભ્રમણાને લીધે પંડ્યાશ્રી કહે છે એ બધુંજ કરતા જોવામાં આવે છે. જાહેરમાં કહેવામાં સત્સંગને સમાસ નથી.

૪ પેરાથી તાણાવાણા માફક વણાઈ ગયેલી વાત બહુ વિવેચનથી કરે છે તે સાચા ભક્ત માટે સાચી છે. “આ બધી બાબત એકદમ માની શકાય તેવી નથી” એમ પંડ્યાશ્રી પોતે કહે છે જેથી વિવેચનની જરૂર નથી.

૫ પેરામાં અતિ મહત્ત્વની મહાપ્રભુની ૧૩૮ વર્ષો વીતિ ગયાં છતાં પ્રગટતાની અને શિક્ષાપત્રીની નાની મોટી આજ્ઞાઓના પાલનની બહુ ઉંચી વાત કરે છે તે સારી છે. પણ શ્રીજીની આજ્ઞાઓને ઓટીમાં ચઢાવીને સ્વયં પ્રગટ ભગવાનો બહુ થઈ પડ્યા છે. તેને જ પરાતપર પદે ચઢાવાની જ બધી જાઠવણીઓ કરતા હોય છે અને એને માટે જ ધૂમ ખર્યો કરતા હોય છે. જે કોઈ સાચી વાત કહે તો તેને પૂર્વગ્રહવાળા કહીને ઉતારી પાડવામાં આવે છે. કલ્યામાં સાર નથી. “વૃત્તાલયે દુર્ગપુરે સ ભગવાન્ જયતીહ સાક્ષાત્” એમ જોપીનાથ (શ્રીકૃષ્ણ) અને હરિકૃષ્ણની મૂર્તિની એકાત્મતા કહે છે તે બહુ સાચું છે. એવી પ્રગટ ઉપાસનાની ઉત્કૃષ્ટ અને જીવનજ્યોતિ તેના જીવને સદાય પ્રકાશિત કરતી રહે” એમ કહે છે એ પણ તે બે વચ્ચે તત્ત્વભેદ ન પાડે તો અત્યંત ઇચ્છનીય છે. ૬. પેરાથી આશ્રિતો માટે નિયમ, નિશ્ચય અને પક્ષની વાત કરે છે તે યથાસ્થિત છે. પરંતુ પોતપોતાના ગુરુઓ માટે નિયમાંતર, નિશ્ચયાંતર અને પક્ષાંતરને મોટા પ્રમાણમાં પાડતા જોઈ જાણીને બહુ દુઃખ થાય છે. એ કારણે ઘણા આશ્રિતો શુષ્ક કર્મઠ ધર્માધ અને ધર્મજડ પણ બનેલા જણાય છે. પંડ્યાશ્રી ક્યાં નથી જણતા?

પંડ્યાશ્રી ૭-૮-૯ પેરામાં ત્યાગી-સત્સંગીના (સ્ત્રીઓની નહિ) દીક્ષાવિધિની અને તેની વિશિષ્ટતાની લખાણથી બહુ વિચારણા મનમાની કરે છે. એ વિધિ તો સત્સંગિજીવનમાં (પ્રાં ૪) વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. એનો અલ્પાંશે અમલ થયો છે. બહુધા અમલ થયો નથી એમ પંડ્યાશ્રીજ સૂચવે છે. અત્યારે હવે અમલ થવાની શક્યતા નથી. એવું વિવેચન કરીએ તો સમાજમાં અતિઉણપ જણાય. એથી લાલ નથી. તેમ સમાસ નથી. જેથી ચર્ચા વિચારણામાં ઉતરવા માગતા નથી. પંડ્યાશ્રી ભલે ચર્ચા કર્યાં કરે. ૧૦ પેરામાં ત્યાગી ગૃહી આશ્રિતોની રીતિમાં બહુ બહુ પ્રકારે વિશિષ્ટતા અને અતિશયોક્તિ કહી કહીને, છેવટે બહુ ઉણપ સમજીને જાણે નિર્વેદ આવ્યો હોય એમ “આજે વિપરીત દેશ, કાળ, સંગ વિગેરેના યોગના કારણે એમાં તીરાડો-ઘણી તીરાડો પડેલી જણાય એ શક્ય છે પણ મહાકવિ નાનાલાલના શબ્દોમાં કહીએ તો તે “ભાગ્યુ તોયે ભર્યુ” છે. એ હકીકતનો કોઈથીય ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી.” એમ કહીને મન વાળે છે. આ રીતે આશ્રિતોના નિયમોની છતિ લાવ્યા છે. એમ વચ-વચ-૧૮ માં પાંચ બાબતો સર્વેએ અવશ્ય જ્ઞાતવ્ય કહી છે તેની સમાલોચના સંપૂર્ણ થાય છે. છતિશ્રી.

આ જ્ઞાન નામનું અત્યંત અવળું અજ્ઞાન (નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે વિગેરે) આ નિતરાં નિરાળા સાક્ષર શિક્ષિત કહેવાતા મંડળમાં કયાંથી આવ્યું છે તેની ઘણી જાત કરતાં મૂળ મળી આવ્યું છે. એક ચિત્ર અતિવિચિત્ર મુદ્રિત મદ્રત વહેંચાએલું જોવા મળ્યું છે. એની બે હજાર કોપી છપાવી છે. એનું નામ “સર્વોપરી શુદ્ધ ઉપાસના દર્શન, અક્ષરધામનો નકશો” એવું મોહક આપ્યું છે. આના મુદ્રક લેખક પ્રકાશક રતિલાલ એ. પંડ્યા છે. રહેવાસી સરસપુર-અમદાવાદ છે. એના અર્ધા ભાગમાં જોળાકાર નકશો છે. અંદર સમજુતી આપતું લખાણ છે. બીજા અર્ધા ભાગમાં વિગત સમજવતું આખું લખાણ છે. મધ્ય ભાગે એક જોળાકાર નાનું કુંડાળું કાઢ્યું છે. તેના મધ્યે સ્વામિનારાયણ ભગવાનને સાવ સામાન્ય વેષભૂષામાં બેસાર્યા છે. એમના ચરણારવિંદ પાસે અનાદિ મુક્તોનું મુખ્ય નિત્ય સ્થાન જોડ્યું છે. કુંડાળામાં અક્ષરધામ, અંતર્યામિ શક્તિ, બ્રહ્મધામ તેજ, એવા ત્રણ શબ્દો લખ્યા છે. એમના ફરતા ચારે બાજુ પરમ એકાંતિકનો નંબર નિરાળો નોંધ્યો છે. (આ નંબરો અબજબાપાવાળાના કહેવાય છે. એકાંતિક નંબર ત્રીજો પણ છે.) તેમના પછી ચારે બાજુ ‘અક્ષર’ એવા શબ્દથી નંબર નોંધ્યો છે. (આ નંબર ગુણાતીતાનંદવાળાને કહેવાય છે) તેના પછી નીચે ચારેબાજુ વાસુદેવ બ્રહ્મ શબ્દ લખ્યો છે. (આ કોણ હશે તે વાસુદેવ જાણે) તે પછી નરનારાયણ (૧) મહાકાળ (૨) શ્રીકૃષ્ણ (૩) આ ત્રણ નંબરો ચારે તરફ નોંધ્યા છે. આટલાનો જોળાકાર પૃથક્ પાડ્યો છે. આ કુંડાળામાં જે આવ્યા તેને અચળ સૃષ્ટિ કહે છે. સુખાદિકમાં ન્યૂનાધિકતાને માને છે. (સંપ્રદાયને આ માન્ય નથી) આમાં છેક છેલ્લા શ્રીકૃષ્ણને ગુલામ હાલતમાં મુક્યા છે. પછીથી મોટું કુંડાળું ચિતર્યું છે. તેમાં પ્રકૃતિને પ્રારંભીને પાતાળ પર્યંતના સઘળા લોકોની લાંબી નોંધ કરી છે. એમ નવ્ય નકશો પુરો કર્યો છે.

કાગળના બીજા ભાગમાં સમજુતી આપી છે. જીવ, ઇશ્વર, માયા, બ્રહ્મ, પરબ્રહ્મ, પરંબ્રહ્મ અંતર્યામિ શક્તિ એમ લખ્યું છે. બ્રહ્મ-શ્રીકૃષ્ણ સુધી (લાલ વર્તુળ) દેહ અને આત્મા જુદા નથી. (દેહ કહે છે આત્મા કહે, બન્નેનો જોગો લોચો) પૃથિવી ઉપર આવે તો પણ દેહ અને આત્મા જુદા નહિ. મુક્તોને પણ તેવી રીતેજ સમજવું. (જીવોને દેહ આત્મા જુદા અને પૃથ્વી ઉપરના મુક્તોને જીવ આત્મા જુદા નહિ આ કેવી વિચિત્ર વાત?) આ સાકાર બ્રહ્મમય સૃષ્ટિ કહેવાય છે. આમાં સુખ ઐશ્વર્યમાં તારતમ્ય છે. પ્રકૃતિથી પાતાળ સુધી સર્વેના દેહ આત્મા જુદા હોવાથી એ જીવ કહેવાય છે. સર્વેના આત્મા નિરાકાર છે. પરબ્રહ્મની ઉપાસનાથી જીવ સાકાર થાય છે. (નિરાકાર આત્માને સાકાર બનાવવાજ ઉપાસના છે) આ સઘળી ચલસૃષ્ટિ કહેવાય. શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મ ઠરાવ્યા છે. તે પોતે પ્રકૃતિથી પાતાળ સુધી મહાવિરાટને સર્જે છે. (ઉપર પ્રવેશજ નહિ). નિરાવરણ અર્ચિમાર્ગ ચારેય દિશાએથી કાઢ્યો છે. (શાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્ચિ માર્ગ નથી) ઠેક સીધો શ્રીજી પાસે પહોંચી જાય. નકશામાં મહેનત અને ખર્ચો ધણો કર્યો છે. અને લાગવગ મોટી મેળવી છે. અને બહુ મંડળવાળાને સાધ્યા છે.

આ નવીન નકશાને છપાવવાની આજ્ઞા આપનારા અમદાવાદના ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી છે. પ્રસન્નતા પ્રદર્શવનારા ચરાડવાના મહંત સ. શાસ્ત્રીશ્રી ગોપાલચરણદાસજી, સ. પુ. સ્વા. બાલમુંકુદદાસજી, સ. જી. રામકૃષ્ણાનંદજી ધ્યાની, સ. શાસ્ત્રી હરિનારાયણદાસજી, પ. ભ. શ્રી કેશવલાલ મલિકાજીન લદ્દ (ડીસ્ટ્રીક્ટ જજ) પ. ભ. મોહનલાલ લાળજી, (એડવોકેટ) એમ મળીને છ જણ છે. આમાં બીજી વ્યક્તિઓતો પ્રકાશક સાથેના કોઈ કોઈ જાતના સંસર્ગથી દાખલ થઈ હશે એ વાત સમજમાં આવે છે. પૂરતું જજજ સાહેબ કે જે પ. ભ. નાયજીભાઈના જમાઈ અને એમના મંડળમાં મુખ્ય મનાતા સાક્ષર છે. તેમના લેખો પણ સત્સંગ પત્રિકામાં સ્વતંત્ર આવે છે. આ તો વગર વાંચે વિચારે સહી તો નજ આવે. આમાં બીજી બાબતો વિષે કશી નિરખત નથી. પ્રકૃતમાં મુક્તિદશામાં દેહ જુદો અને આત્મા જુદો એમ નહિ પણ નિરાકાર આત્મા સાકાર બની જાય છે. આ એક માન્યતા અવિચારિત પ્રખર પ્રવર્તી છે. તેનો સુવિચાર ચાલે છે. પ. ભ. ગુરુ નાયજીભાઈયકી તો આ જ્ઞાન મેળવ્યું નથી. એમનો એ વિષય ન

હતો, એ સર્વ કાંઈ સમજે છે. આ જ્ઞાનમંડળમાં આ જજ્ઞ સાહેબ લખ્યા હોય અને એ જ્ઞાન શીખી જોખી લેવા હોય, એવું અનુમાન છે. (આ જ્ઞાનના કાંઈ મૂળ ગુરુ તો હોવા જોઈએ) એમનાથકી આ જ્ઞાન પંડ્યાશ્રી વકીલ પાસે આવ્યું હોય એમ જણાય છે. એ ગુરુપરંપરાએ પ્રાપ્ત થયેલું આ જ્ઞાન સેવામંડળના સરયો માટે જહરમાં પત્રિકાદ્વારા મુક્યું હોય એમ જણાય છે.

વળી આ જ્ઞાનનું મૂળ શોધતાં અખળખાયાનું મંડળ (રુચિમંડળ નામથી જાણખાય છે) જણાય છે. હાલમાં અમદાવાદ મંદિર તરફથી “સ્વામિનારાયણ” માસિક નીકળે છે. તેના સંસ્થાપક તેજ હન્દ્રપ્રસાદજી મહારાજશ્રી છે. તંત્રીઓ વિજેરે બીજાઓ છે. એના વર્ષ ૧ અંક ૫ માં ઉત્તમરામ યુનીલાલ કણીયા (એલ. ટી. એમ.) એ નામથી એક લેખની શરૂઆત છે. એ ચાલુ લેખ ૬ અંકમાં પણ આવ્યો છે. એમાં આ નકશાની બાબતોનું બહુધા અનુસંધાન મળતું આવે છે. અખળખાયાની વાતોનું અનુસંધાન આવતું હોવાથી આ પ્રક્રિયા એમના મંડળની છે એમ જણવામાં આધાર મળે છે. પૂર્વે આ બાબતની ચર્ચાઓ થઈ ગઈ છે. આ બાબતમાં નિરપત નથી. એમના વર્તુળનું જ્ઞાન પ. ભ. નાથજીભાઈના મંડળમાં આવ્યું છે તે અત્યાર સુધી ગૂઢ હતું તે હવે સેવામંડળને નામે જહરમાં મૂકીને તેમાં આખા સંપ્રદાયને ફસાવવા માગે છે. જેથી આ એક ચેતવણીરૂપની સમયાનુસારી સમાલોચના પ્રસંગાત કરી છે. માસિકના સંચાલકોએ આ લેખની બાબત શિક્ષાપત્રી, સત્સંગિજીવન, વચનામૃતો સાથે મળતી આવે છે કે કેમ ? તે જોવાની ફરજ છે. સંપ્રદાયસિદ્ધાંતે રામાનુજપ્રવર્તિત વિશિષ્ટાદૈત મત અને તેમણે કરેલા અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકારેલા સૂત્રભાષ્ય ગીતા ભાષ્યના અનુસંધાનની પણ અપેક્ષા છે. આ વહીવટ નથી પણ સંપ્રદાયનું વિજ્ઞાન છે. અવિનય થતો હોય તો ક્ષતવ્ય છે.

આ નકશાની બાબતમાં સર્વેએ જણવા જેવું વિચિત્ર કહીએ. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો નંબર તો ક્રમાંકે આઠમો કે નવમો એક ખુણે છેલ્લો આવે. (નંબર મળ્યો એટલા ભાગ્યશાળી) એટલે શ્રીજીથી એકાત્મા એમનું અંતર બહુ છેદું પડ્યું. વચ્ચે જાતજાતના મુકતો અને અક્ષરો અને વાસુદેવ બ્રહ્મ, નરનારાયણ, કાળ-પુરુષ, વિજેરે ધકાવીને ઘુંશી ગયા. (ભોળાલાવના શ્રીકૃષ્ણ બધોજ હક્ક કબજે અક્ષરધામ સુધીનો ખોઈ ખેઠા) ભલે એ બધો આક્રમક વર્ગ આપમેળે મોટો થઈ ખેસે. અને શ્રીકૃષ્ણને એક ખુણે છેલ્લે જણે ઉપરના સર્વેના તાબેદાર ગુલામ તરીકે રાખ્યા હોય તેની પણ ચિંતા નથી. સંપ્રદાયનાં મુખ્ય શાસ્ત્રો કે જે શ્રીકૃષ્ણને ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અવતારી તરીકે પ્રતિપાદનારાં છે તે પણ મિથ્યા નિરર્થક થાય તેની પણ ચિંતા નહિ. પરંતુ આજ નકશાની નીચે ભવિષ્યમાં પ્રગટનારા ભગવાન શ્રીસ્વામિનારાયણના અવતારની સાખીતી માટે કેટલાંક પરોક્ષ શાસ્ત્રોનાં શંકિત પ્રમાણો પ્રદર્શન્યાં છે. તેમાં શંકા હોવાથી ભલે બાબુપર રહ્યાં. પરંતુ જેને માટે જરાપણ અવળું ખોલી શકાય નહિ એવા ભાગવતના રકંઘ ૧૦ નું “ અન્યોઽપિ ધર્મરક્ષાયૈ દેહઃ સંન્નિયતે મયા ” આ પ્રમાણ લીધું છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે “ હું બીજો અવતાર ધર્મરક્ષા માટે ધારીશ ” તો તે અવતાર તો સ્વા. ના નો છે. એવો તો આખો સાંપ્રદાયિક ઉપોદ્ધાત ધનિષ્ઠ ધડયો છે. આ પ્રમાણ આ બાબતમાં શી રીતે ઘટશે એ મોટી ચિંતા સર્વેને થાય તેમ છે. પરસ્પર વિરોધનો અવધિ રહેતો નથી. જે શ્લોકને પ્રમાણ તરીકે નકશામાં લીધો છે તે પ્રમાણે તો શ્રીકૃષ્ણ શ્રીહરિ બન્ને એકાત્માઓ સાથે જોઈએ. પહેલા શ્રીકૃષ્ણ અને પછી શ્રીહરિ એમ બેઠક ઘટતી આવે. આ પ્રમાણની સુસ્થિતિ હોવા છતાં બધા સર્વોપરી ઉપાસનાધારી મંડળવાળાઓએ મળીને આઠમે નંબરે ધકાવી કાઢ્યા છે. નકશામાં શ્લોકની વાત મુકવાની જ ન હતી. અસંગતિનો અવધિ રહેતો નથી. ઉઘડ ઉઠાંગ હાંકવું હોય ત્યાં સમન્વયની કે પરસ્પર વિરોધની તો વાત જ ક્યાં છે ? સ્વતંત્ર તંત્રવાળાને એની ચિંતા ન હોય એ સહજ છે. નરનારાયણ એજ સ્વામિનારાયણ છે એવો શાસ્ત્રીય ઉપોદ્ધાત છે. અને તે પ્રમાણે સર્વત્ર પ્રચાર પણ છે. એમને છૂટે નંબરે સ્થાન આપ્યું એ મોટો ઉપકાર માનવો પડશે. શ્રીકૃષ્ણ કરતાં અધિક ભાગ્યશાળી તો ખરા. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ અને નરનારાયણ તો એક સ્વરૂપ છે. એમની વચ્ચે કાળ પુરુષને ક્યાંથી લાવીને આવરણ

તરીકે દાખલ કરી દીધો. બીજા બીયારા રામાદિ અવતારોને તો આ ગોળામાં સ્થાનજ મળતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે પોતાની બાબતની પ્રમાણતા માટે વચનામૃતને અડાવે છે. સદ્ગુરુ સંગ્રહિત એક પરચારોને પૂર્વાપરના અનુસંધાનથી વાંચે વિચારે તો બધા પ્રશ્નો આપો આપ ઉત્તરિત થઈ જાય. કાષ્ઠને કાંઈ કહેવાનું રહેશે નહિ. કાષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણ ? અને કાષ્ઠ સ્વામિનારાયણ ? અને કેનું અક્ષર ધામ ? અને કેના કાષ્ઠ મુકતો ? દિવા જેવું દિવ્ય દેખાય છે. એ પ્રમાણે નકશો હોવો જોઈએ. આ સ્વંત્રપક્ષવાળા તો શાસ્ત્રીય પ્રમાણોને માનનારા નથી. તો અક્ષરધામમાંથી સીધા પધારેલા શ્રીહરિ અને તેમના મુકતોમાં દેહ આત્મા બુદ્ધા બુદ્ધા હતા કે એક મેક રૂઢમૂઢ લોચો હતો. હજી બહુ વર્ષો થયાં નથી. પરંપરાથી અનુભવવાળા હજી જાણીતા છે. સર્વેના દેહતો પડ્યા રહ્યા છે. તેના અગ્નિ સંસ્કારો થયા છે અને અસ્થિ સંગ્રહ થયો છે. અહમર્થ મુકતાત્માઓજ ધામમાં ગયા છે. આટલું સમજે તો આ વિસંવાદી વાતનો કાર્ષ્ણિક નિર્ણય આવી જાય છે. અહમર્થ આત્મા સ્થિર છે. એમાં વૃદ્ધિ વિજેરે વિચિત્ર વિકારો થઈ શકે નહિ. એટલું સમજે તો ખસ છે.

ઉપરના નકશાની બધી બાબતો પ્રમાણપુરઃસર છે એમ માનીને ધ. ધુ. આચાર્યશ્રી છપાવવાની આજ્ઞા આપે છે. પરંતુ તેની તપાસણી ચકાસણી તેમણે પ્રથમ કરવી ઘટે છે. કેમકે પોતે ધર્મનાજ જેમ એમ જ્ઞાનના પથ ધુરંધર મનાય છે. શ્રીહરિએ રામાનુજ પ્રવર્તિત વિશિષ્ટદેવ મત સ્વમત તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને તે રામાનુજે રચેલા સૂત્રલાખ્ય ગીતાલાખ્યને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી ઘટે છે. શિક્ષાપત્રી સત્સંગિજીવન વચનામૃત ઉપર તો આવશ્યક છેજ. આ નકશાની બાબતોમાં પ્રસન્નતા પ્રદર્શકો ચાર ત્યાગીઓ અને એ ગૃહસ્થો છે. ત્યાગીઓમાં બીજાઓ તો સાધારણ કહેવાય છે. પરંતુ ચરાડવાના મહંત સ. સ્વામી ગોપાલચણ્ડાસજી તો શાસ્ત્રી જ્ઞાની કહેવાય છે. તેમણે વાંચી વિચારીનેજ પ્રસન્નતા પ્રદર્શાવી હોય એમ જણાતું નથી. એક વર્તુળમાં દેહ આત્મા બુદ્ધા અને એક વર્તુળમાં બુદ્ધા નહિ એ વસ્તુ તત્વદૃષ્ટિએ બહુ વિચારણીય છે. બીજી પણ બાબતો નકશામાં નિર્દિષ્ટ વિચારવા જેવી છે. આમાં ઉમરેઠના એડવોકેટ ભાગજીની પ્રસન્નતા લખી છે તેતો કાંઈ સંસર્ગથી દાખલ થઈ ગયા હશે. એમનો એ બીલકુલ વિષય નથી. ઉમરેઠના કેશવલાલભાઈતો જજ સાહેબ હોવાથી ચોમેરની ચોકસાઈ અને ચકાસણી કરીને ચુકાદો આપનારા છે અને પ. ભ. નાથજીભાઈના જ્ઞાનપાત્ર છે અને સંપ્રદાયનાં તેમજ બીજાં રામાનુજ શાસ્ત્રો પણ વાંચ્યા હશે, તેઓ આ નકશાની બાબતમાં કયા સંસર્ગથી સંમત થઈને સહી આપી હશે એ અત્યંત આશ્ચર્ય પામવા જેવી વાત છે. “વાંચે પણ નહિ કરે વિચાર તે સમજે નહિ સઘળો સાર” એવું છે.

આ નકશો બહાર પડ્યા પહેલાં બીજો એક નકશો બહુધા આજ નમુનાનો જરા નાનો બહાર પડ્યો છે. સંપાદક કડીના છોટાલાલ મગનલાલ રૂના વ્યાપારી છે. આમાં પણ આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લખી છે. આનું નામ “ઉપાસના દર્પણ” એવું ઉત્તમ રાખ્યું છે. ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળાને માટે આ પ્રયાસ છે એમ ઉદ્દેશને કહે છે. વચનામૃતો ઉપરથી ઉદ્ધારેલું છે એમ પોતે માનીને તે તે વચનામૃતોની નોંધ આપી છે. કૃષ્ણનું નામ જ આવવા દીધું નથી એટલે બીજી ઉપાધિ તો નથી. બહુધા બાબતોમાં બંને નકશાને મળતાપણું છે. આમાં થોડું અવ્યક્ત છે. આમાં પણ એ કુંડાળાં નાનાં મોટાં જાળાકાર ચિત્રાં છે. વચ્ચે પુરુષોત્તમ નારાયણ, તેમની નીચે મુકતો, અને તેમની પછી શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મતેજ, અક્ષરધામ (નિર્ગુણ) અક્ષર (સગુણ) વિજેરે નંબરો લખ્યા છે. “શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મતેજ” આ શબ્દો તો બહુધા ચારે બાજુ લખ્યા છે. એ ઉપરથી સુધારા વધારા સાથેનો આ નકશો બન્યો હોય એમ જણાય છે સ્વાભિમત જ્ઞાનના પ્રચાર માટે નકશાની મહેનત અને ખર્ચો ઘણો કર્યો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. વળી આ નકશાની સમજૂતી માટે “ઉપાસના દર્પણ” એ નામની ચોપડી એજ છોટાલાલભાઈએ કડીમાંજ છપાવી છે. આચાર્યશ્રીની આજ્ઞા લખી છે. એમને જ અર્પણ છે. આચાર્યશ્રી અને લાલજીના ફોટા છે. ચરાડવાના શાસ્ત્રીજીએ ભૂમિકા લખી છે. ૧૪ પ્રકરણો પાડ્યાં છે, આમાં પણ નાના મોટા નકશા એના એજ છાપ્યા છે. નામ એવું એજ છે. નિવેદનમાં સ્વામીશ્રી હરિચરણ્ડાસજીના પત્રોનું તથા મુક્તારાજ દેસાઈભાઈ તથા સારાલાલનું સ્મરણ છે. ૪૩ પાન ઉપર “જ્યારે શુદ્ધ અક્ષર બ્રહ્મરૂપ થાય છે ત્યારે તેનો આત્મા ભગવાનની ઈચ્છાએ કરીને સાકાર

થાય છે.” એવા શબ્દો છે. એ ઉપરથી મળતો આશય સમજાય છે ભૂમિકામાં પાન ૩૯ ઉપર “પોતાના અવતારોને તથા અવતારોના ભક્તોને પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય રૂપ ધરાવીને પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા ઉપાસના સમજાવીને તે સર્વેને પોતાના અક્ષરધામમાં લઈ જવા” એ એક ચતુર્થ હેતુ લખ્યો છે. આ બાબત મુખ્ય પ્રશ્ન સાથે મળે છે કે કેમ? તે વિદ્યાભાસ્કરની પદવીવાળાએ વિચારવાનું છે. સંતબુદ્ધિ અને ધર્મભાસ્કર તે સાધારણ છે. અવતારો કેના? અને એ શું તત્ત્વ? અને એમાં જુદાઈ કેવી? એ બુદ્ધિ તત્ત્વ છે તો પાંચ પૈકી કયા તત્ત્વમાં એમનો સમાવેશ છે? અને એમનો કયા ધામમાં કે ટાપુમાં નિવાસ છે? જ્યારે અવતારોને પણ કલ્યાણ માટે મનુષ્ય રૂપ ધરવું પડે અને પરનું જ્ઞાન ઉપાસન કરવું પડે તો પછી તેમના થકી તો કલ્યાણની આશા જ કેમ રખાય? રામકૃષ્ણાદિ અવતારો અને તેમના ભક્તો ધ્રુવ પ્રહ્લાદ ઉદ્ધવ નારદ અંબરીષ શુક સનકાદિક વિજેરે અનાદિ કાળથી કલ્યાણ વિના આપણી પેઠે રીખાતા રજળતા કહેવાય ખરું? પૂર્વેના કોઈ અવતારો કે તેમના ભક્તોનું જ્યારે અદ્યાપિ કલ્યાણ થયું નથી તો તેમની મહેનતનું શું ફળ? શ્રીહરિ પણ એક અવતાર હોવાથી તુલ્ય ન્યાયે એમની પણ એવી અવદશા કોઈ કહે તો શા સાચો ઉત્તર શાસ્ત્ર પ્રમાણે આપી શકાય? આ બધો ચોમેરનો વિચાર કરવાનો છે. આમાં અમારે બીજી બાબતો ઉપર બહુ નિરખત નથી. “નિરાકાર આત્માજ સાકાર બની જાય છે” એ બાબત ઉપર ખાસ નિરખત છે. તેથી જ આટલું વિવેચનથી કડવું કહેવું પડે છે તે ક્ષાંતવ્ય છે. સંપ્રદાયને રામાનુજીય જ્ઞાન સ્વીકાર્ય હોવાથી તે તરફ દૃષ્ટિ રાખવી એ ખાસ જરૂરી છે. આ જ્ઞાન ભંડોળીયું-ભલાકીયું તો નથી થતું ને?

△ વિ. આપશ્રીએ ૧૪-૧૨-૩૯ ના દિને મારી ઉપર એક પત્ર લખેલો. તેના ૨ પેરામાં “જીવ નિરાકાર છે, પરમાત્મા સાકાર છે. ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં પરમાત્મા સાકાર છે અને તે સાકાર પરમાત્માની ઉપાસના પ્રચલિત છે. તો જીવ નિરાકાર કેવી રીતે? અને પરમાત્મા સાકાર કેવી રીતે? એ ખુલાસો આપનાથી જાણ્યા બાદ અધ્યાત્મજ્ઞાન બાબત આપની પાસે મારે ડેટલીક શંકાઓ સમાધાન સાફ રજુ કરવી છે તો આપ યોગ્ય ખુલાસો આપવા કૃપા કરશે.” આ રીતે “જીવ નિરાકાર કેવી રીતે? અને પરમાત્મા સાકાર કેવી રીતે? આ બે પ્રશ્નો ખુલાસો માંગેલો. તો આ લાંબા લેખ ઉપરથી સંપૂર્ણ ખુલાસો સમજી લેશો. આમાં બીજી શંકાઓનું પણ સમાધાન આવી જાય છે.

બીજું તા. ૨૯-૮-૪૩ના દિને એક પત્ર લખેલો. તેમાં “ઉદ્ધવસંપ્રદાય” અને “શ્રીસંપ્રદાય”માં ભિન્નપણું છે કે કેમ? જો ભિન્નપણું નથી તો બુદ્ધો સંપ્રદાય અને તેનું જુદું નામ આપવાનું પ્રયોજન શું? તેમજ વિશિષ્ટતા શી? જો ભિન્નપણું છે તો સંપ્રદાય શબ્દને અનુસરીને શું ભિન્નપણું છે તે જણાવશે.” એમ પ્રશ્ન કરેલો. તેનો પણ ઉત્તર ઉપરના લાંબા લેખમાં આવી જતો હોવાથી તેમાંથી જાણી લેશો. આ જણાસા પછીતો આજ વિષયના લેખો ઉદ્ધવ માસિકમાં તથા જય શ્રીહરિમાં તથા વિક્રતપરિષદમાં તથા સૂત્રભાષ્ય, ગીતાભાષ્ય, ઉપનિષદભાષ્ય, માનમેયપ્રકાશિકા તથા તેની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તથા વચનામૃત ભૂમિકા વિજેરેમાં વિસ્તારથી આવી ગયા છે. આ બાબત કોઈને અજાણી નથી. તમારા જ્ઞાનમાં કેમ નહિ આવ્યું હશે તે જાણવા જેવી બાબત છે.

△ આ જ્ઞાન પ્રસંગે એક જાણવા જેવી જુની વાત—

“સત્સંગ સુધા” (પછીથી સુધા નામ આવ્યું હતું) ખોટાદથી પ્રગટ થતા માસિકના વર્ષ ૧ અંક ૧૧ (સવંત ૧૯૮૫) “સત્સંગ સમીક્ષા-ઉત્કર્ષનો ઉપાય” એવા શીર્ષકથી “લે. ઇશ્વરલાલ લાલશંકર પંડ્યા. ખી. એ” એવી અત્યંત અભિધાથી લેખ લખ્યો છે. તેમાં—“એ નિષ્ઠા સર્વ કાર્યોમાં ઉપર તરી આવે છે. સાહિત્ય, સાંપ્રદાયિક શાસ્ત્રોના કર્તા ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો છે છતાં શ્રીહરિના સિદ્ધાંત વિષે એકવાક્યતા જો સાહિત્યમાં નજરે પડે છે તે શ્રીહરિને વિષે કેવળ આશ્રિતોની નિષ્ઠાને લીધે જ છે.” એમ માનતા મનાવતા હતા. હવે અત્યારે એજ પંડ્યાશ્રી “એકાર્થ પ્રતિપાદક શાસ્ત્રોના વિપ્રત અર્થો અને વિકૃત રજુઆત કરીને અર્થાંતર કરવામાં આવે છે” એમ કહે છે, ૪૦ વર્ષ ઉપરની આ વાત છે. તે વખતે

ગોર
પ્રથા
થાય
આ
હિત
અને
જોશે.
સહકાર
શકાયો
થયું છે
હતરીને
જો નકાર
જુલાવ્યા
હોય તે

તેમની જાણમાં વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆતની ખબર નહિ હોય એમ જણાય છે. તે વખતે બોચાસણવાળા બહાર હતા) વધુ વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત આ અરસામાં થઈ જણાય છે. વાક્યો ૧૧ બહુધા એનાં એજ છે. એમાં શેળભેળ કરીને કે ક્ષેપકતા કરીને કે પછી ઉટાંગ અર્થો સૌ સૌની માન્યતા મુજબના જોડવા એમજ કહેવું પડે. એજ સુધા માસિકમાં સેકડો વિચિત્ર અર્થો અને વિકૃત રજુઆત એલી પાને પાને પ્રતીત થાય છે. જે અત્યારે પણ જે તે રૂપમાં જ્યાં ત્યાં જેમ તેમ ચાલુ છે. અટકી નથી. એટલે હવે અનુપાયે એમ જ કહેવું પડે કે “શ્રીહરિને વિષે એક નિષ્ઠાનો અભાવ છે.” શાસ્ત્રોના કર્તા તો ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાન મહાપુરુષો છે તે સ્વધામ સીધાવી ગયા છે. શાસ્ત્રોતો એનાં એજ હયાત છે. હવે ભગવાન શ્રીહરિ વિષે આશ્રિતોની નિષ્ઠામાં ફેર પડ્યો તેને લીધેજ શ્રીહરિના સિદ્ધાંત વિષે એક વાક્યતા રહી નથી એમજ અનુપાયે માનવું પડે છે. શાસ્ત્રોના કર્તા ભિન્ન ભિન્ન પુરુષો છે તે સર્વેની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે એજ શ્રીહરિ છે એવી એ નિષ્ઠા ઉપર તરી આવે છે તે તેમનાં વચનો ઉપરથી જણી શકાય છે. શાસ્ત્રોમાં ત્રણ ગ્રંથની મુખ્યતા માની છે. અસ્તુ “સત્સંગની સમીક્ષા અને ઉત્કર્ષનો ઉપાય” ૪૦ વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે. “સ્થળે સ્થળે યુવક સંઘ સ્થાપવો જોઈએ” એવી પણ ઈચ્છા જણાવી હતી. (આ લેખ આખો સેવામંડળના સભ્યોએ વાંચવા જેવો છે) તે પછી વડોદરામાં સત્સંગ આશ્રમની સ્થાપના કરી હતી. તે પછી અમદાવાદમાં પણ એજ આશ્રમની સ્થાપના કરેલી. વળી ચરોતર સત્સંગ મંડળ સ્થાપ્યું હતું. વળી વડોદરામાં શ્રીજીની દ્વિશતાબ્દિ ઉત્સવ ઉજવવા માટે આચાર્યશ્રીની આજ્ઞાથી શેઠશ્રી છોટુભાઈના પ્રમુખપદે તા. ૧૬-૮-૫૭ ને રોજ “અખિલ ભારત સ્વા. ના. પ્રચારક મંડળ” નામની સંસ્થા સ્થપાયેલી. તેમાં પંડ્યાશ્રી પ્રમુખ તરીકે હતા. (જે પાંછળથી ઉહાપોહને પરિણામે મુલતવી રહ્યું હતું). આ વખતે ‘સત્સંગ સેવા મંડળ’ નામ રાખ્યું છે. ધ. ધુ. આ. ન. આ. પાંડેએ તા. ૨૬-૩-૫૮ દિને સત્સંગીઓની પહેલવહેલી સભા બાગને બંગલે રાખી હતી. તેમાં તેમણે “સત્સંગ યુવક ફળ” સ્થાપવાની વાત વેગથી કરી હતી. પણ હજુ સુધી સ્થપાઈ જણાતી નથી. સ્વામિનારાયણને માટે આવી મંડળોની સ્થાપના કરતા હોય તો સમ્યક્ છે. પરંતુ તેમના નામે મંડળ સ્થાપીને પછીથી પોતાને નામે અખિલ કરી દે છે એજ અસમ્યક્ છે. મંડળોનો પરિણામ એવોજ “અહં બ્રહ્માસ્મિ” આવેલો પ્રત્યક્ષ જોવાય છે. અસ્તુ.

“મંડળના ઉદ્દેશમાં “અસંદિગ્ધતા કે દ્વિઅર્થ જેવું કંઈ જ નથી” “સંપ્રદાયનું હિત સચવાય, ગૌરવ વધે, અને ઉત્કર્ષ સાધી શકાય એવી દરેક પ્રવૃત્તિ કરવી. ધ. ધુ. આચાર્ય મહારાજને એવી દરેક પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ સાથ અને સહકાર આપવો અર્થાત્ સંપ્રદાયનાં દેવ, શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને આશ્રિત પુષ્પ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ મંડળનો ઉદ્દેશ છે.” આ રીતે ઉદ્દેશ તો ઉત્તમોત્તમ જણાવ્યો છે. પરંતુ આ સત્સંગ પત્રિકામાં આજ સુધીમાં પ્રમુખ, મંત્રી, તંત્રી વિગેરેના લેખો આવ્યા છે. તેથી સંપ્રદાયનું શું હિત સચવાયું છે? અને શું ગૌરવ વધ્યું છે? અને શો ઉત્કર્ષ સધાયો છે? અને દેવ, શાસ્ત્ર, આચાર્ય અને આશ્રિતો પુષ્પ થાય એવી શી પ્રવૃત્તિ કરી છે? તે હવે પંડ્યાશ્રી મનમાં શાંતિથી સમજીને તળ તપાસી જોશે. આચાર્યશ્રીને એવી પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ સાથ અને સહકાર આપવાનો ઉદ્દેશ છે તે મુજબ મનમાન્યો સાથ સહકાર અપાયો હશે. પરંતુ તેથી શું સંપ્રદાયનું હિત સચવાયું છે, અને ગૌરવ વધ્યું છે, અને ઉત્કર્ષ સાધી શકાયો છે, તે બહારમાં કંઈ જોવા મળતું નથી. ઉલટું વિપરીત જ જણાય છે.

“અસંદિગ્ધતા કે દ્વિઅર્થ જેવું કંઈ જ નથી” એ ધ્યેયતો બહુ સાઈ છે. પણ તે પ્રમાણે વર્તન થયું છે? “અસંદિગ્ધતા જેવું કંઈ જ નથી” એ વાક્યનો અર્થ શો થાય છે તે જરા શાંતિથી ઉંડા ઉતરીને સમજાવવુંકે બિચારશે. “અસંદિગ્ધતા નથી” એટલે સંદિગ્ધતા છે એવો અર્થ દેખીતો થાય છે. બે નકાર આવે છે. “સંદિગ્ધતા નથી” એવું વાક્ય હોય તો ઇચ્છિત અર્થની સિદ્ધિ થાય. પરમેશ્વરે બુલાવ્યા હાજે છે. કારણકે ખીજું જે તત્ત્વજ્ઞાન લખ્યું છે તે બહુધા સંદિગ્ધ અને દ્વિઅર્થ છે. હયામાં હોય હોય તે હોઈ આવે એવી કહેવત છે. શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ:

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१२	१	स्थान	स्थान
२५	२	शिक्षेव	शिक्षेत
२५	१४	अत्याश्च	अत्याश्चर्य
२१७	७	कपिलेश्वरानंदं	निष्कामानंदं
२१७	६	निष्कामानंदं	कपिलेश्वरानंदं
२२२	१२	दृक्षा	दिदृक्षा
२१	१२	दयाशी	यादृशी
२१	२०	शक्तेश्वर	शक्तेरी
२१	२४	स्वच्छन्द	स्वच्छंद
२२६	३१	भजद्भ्यो	भजद्भ्यो
२१	१	लसच्च	लसच्च
२१	४	बहिर्वो	बहिर्वो
२६	२५	पूषुंकाता	पूषुंकाभता
२६	१३	लपता	लपना
२७	३२	धारयितु	धारयितुं
२४१	२४	तद्वक्षत	तद्वक्षत
२४३	१३	शरीर	शरीरि
२४६	१६	सिद्धान्तो	सिद्धान्तो
२४०	७	जगद्व्या	जगद्व्या
२४	१४	निर्वाधि रूपणु	निर्वाधनिरूपणु
२४२	२७	विलक्षणु	विलक्षणु
२४६	१२	सामान्य	सामान्य
२५१	६	गुणगुणा	गुणगुणा
२५१	२६	जानात्यवेति	जानात्यवेति
२५३	४	तात्पर्य	तात्पर्य
२५४	२२	वेदादमे	वेदाहमे
२५४	२४	क्वचि	क्वचिद्
२५४	१०	परमद	परमपद
२५४	७	शान्त्य	शान्त्य
२५४	२३	भन्या	भान्या
२५४	६	अते	अने
२५४	२५	द्वैतेतो	द्वैतेतो
२५४	२३	परंपरा	परंपरा
२५४	२३	दादने	दादने
२५४	१०	द्विरूपने	द्विरूपने
२५४	२	त्वाश्च	त्वाच्च
२५४	२५	उहे	उहे